

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ:
КРЕАТИВИ МЕТАФІЗИЧНОГО ПОШУКУ

В. БАЗИЛЕВИЧ, В. ІЛЬІН

КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
175 років

В. БАЗИЛЕВИЧ, В. ІЛЬІН

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ

КРЕАТИВИ
МЕТАФІЗИЧНОГО
ПОШУКУ

Київ
"Знання"
2008

УДК 339.166.5:11/14

ББК 67.93

Б17

Автори: *В.Д. Базилевич*, проректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; *В.В. Ільїн*, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філософських наук

Рекомендовано вченою радою економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 12 від 19 червня 2007 р.)

Рецензенти: *В.Г. Кремень*, доктор філософських наук, професор, академік НАН України, президент АПН України; *І.Ф. Радіонова*, доктор економічних наук, професор кафедри макроекономіки та державного управління Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана; *В.М. Тарасевич*, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри політичної економії Національної металургійної академії України

Базилевич В.Д., Ільїн В.В.

Б17 Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. — К.: Знання, 2008. — 687 с. — (Київському національному університету імені Тараса Шевченка — 175 років).

ISBN 978-966-346-468-8

Спираючись на метафізичний підхід як граничний вид філософського пізнання, пов'язаний з найбільш глибокою формою рефлексії людини над проблемами особистого і суспільного буття, автори монографії досліджують проблему інтелектуальної власності. Власність розглядається як невід'ємна складова всіх сфер життя людини, що наповнює раціональними та ірраціональними смислами її матеріально-практичне і духовно-культурне життя. Показано, що в сучасну епоху особливого значення набуває інтелектуальна власність — всезагальна економіко-правова категорія інформаційного суспільства, розвиток якого залежить від креативу знання. Поліфонія змістів інтелектуальної власності, на думку авторів, знаходить більш повне виявлення крізь призму метафізичного аналізу. Такий підхід дає можливість розкрити онтологічні, феноменологічні, аксіологічні та історико-правові аспекти інтелектуальної власності, глибину її екзистенційних та антропологічних значень.

Для викладачів вищих навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, усіх, кого цікавлять проблеми філософсько-економічного осмислення буття людини.

УДК 339.166.5:11/14

ББК 67.93

© В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн, 2008

© Видавництво "Знання", 2008

ISBN 978-966-346-468-8

ЗМІСТ

Вступ.	Інтелектуальна власність: парадигма метафізичного виміру.....	11
	<i>Примітки</i>	21
Частина 1. МЕТАФІЗИКА ЕКОНОМІКИ		23
Розділ 1. Економіка як об'єкт метафізичного аналізу		24
	1.1. Онтологічні основи економічного знання	25
	1.2. Економічна субстанція: форма і зміст	31
	1.3. Соціальні детермінації економічного знання	40
	1.4. Економічна реальність: епістемологічний контекст	50
	1.5. Методологія метафізичного пізнання економічних смислів	63
	<i>Примітки</i>	71
Розділ 2. Метафізична визначеність економічного знання		73
	2.1. Економіка і філософія: інновації мислення в трансформаціях когнітивного пошуку.....	74

2.2. Наукове опредметнення «метафізики економіки»	83
2.3. Метафізична рефлексія економічного знання	92
2.4. Специфіка метафізичної інтерпретації змісту економічного розвитку	99
2.5. Реконструкція смислів економічної теорії: діалог і синтез підходів	110
<i>Примітки</i>	120
Розділ 3. Феноменологія економічної свідомості	122
3.1. Життєвий світ людини: економічний вимір	123
3.2. Ейдоси економічної практики: сутність і явище	133
3.3. Екстраполяція практичної свідомості в економічній реальності	141
3.4. Економічна свідомість: теоретичний і практичний виміри	152
3.5. Взаємовідношення суб'єкта і об'єкта в економічній діяльності	166
3.6. Самореалізація особистості як процес становлення власного «Я»	171
<i>Примітки</i>	178
Частина 2. ФІЛОСОФІЯ ВЛАСНОСТІ	181
Розділ 4. Етос власності: економіка, розум, людина	182
4.1. «Своє» і «власне»	183
4.2. Поняття власності у процесі самореалізації людини	188
4.3. Форми і види власності	198
4.4. Приватна і особиста власність	206
4.5. Відносини власності	212
4.6. Трансформація власності: приватна — особиста — інтелектуальна	217
4.7. Власність та інтелект у контексті смислу життя	222
<i>Примітки</i>	229

Розділ 5. Етапи формування власності: ретроспектива	232
5.1. Концептуальний смисл власності	233
5.2. Античні мислителі про власність	236
5.3. Власність і справедливість у поглядах середньовічних мислителів	244
5.4. Еволюція теорії власності в ренесансному меркантилізмі	250
5.5. Власність у теоріях мислителів Нового часу	254
5.6. Проблема власності у класичній політичній економії	262
5.7. Власність як свобода і право людини в німецькій класичній філософії	277
5.8. Марксизм: подолання відчуження через заперечення приватної власності	286
5.9. Приватна власність як «воля до життя»	298
5.10. Власність — основа духовності та свободи у софіології господарства	307
5.11. Теорія власності в сучасних економічних концепціях	325
<i>Примітки</i>	334
Розділ 6. Інтелектуальна власність у структурі діяльності	339
6.1. Предмет і структура праці в сучасну епоху та спосіб її організації	340
6.2. Інтелектуальний продукт та інтелектуальний товар: специфіка становлення	345
6.3. Продукт інтелектуально-творчої праці та особливості його споживання	353
6.4. Інтелектуальна власність у специфіці сьогодення	363
6.5. Інтелектуальна власність у трансформаціях суспільного економічного прогресу	372
6.6. Перспективи інтелектуальної власності в умовах зростання «людського капіталу»	379
<i>Примітки</i>	389

Частина 3. ПРАКСЕОЛОГІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	391
Розділ 7. Інтелектуальна діяльність та інтелектуальний капітал в економіці інформаційного суспільства	392
7.1. Сутнісні характеристики постіндустріального суспільства	393
7.2. Концепції інформаційного суспільства та інте- лектуальної економіки	398
7.3. Інформація та знання як визначальні чинники постіндустріального розвитку	405
7.4. Види та результати інтелектуальної діяльності	416
7.5. Специфіка інтелектуального капіталу	420
7.6. Структура інтелектуального капіталу та специ- фіка його прояву.....	425
<i>Примітки</i>	435
Розділ 8. Система відносин інтелектуальної власності	437
8.1. Інтелектуальний зміст промислової власності...	438
8.2. Засоби індивідуалізації як складова інтелекту- альної власності	447
8.3. Нетрадиційні об'єкти інтелектуальної влас- ності	465
8.4. Особливості формування та розвитку авторсь- кого і суміжного прав	471
<i>Примітки</i>	489
Розділ 9. Інтелектуальна власність у ринковій економіці	491
9.1. Зміст комерціалізації інтелектуальної власності	492
9.2. Ліцензійні угоди, їх структура та класифікація	496
9.3. Економічна ефективність ліцензування	505
9.4. Специфіка вартісного оцінювання об'єктів інте- лектуальної власності	512
9.5. Методологічні підходи до проблеми оцінювання	523

9.6. Охорона та захист прав інтелектуальної влас- ності	531
<i>Примітки</i>	559
Розділ 10. Розвиток інтелектуальної власності в глобальній економіці	561
10.1. Формування глобального ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності	562
10.2. Міжнародне співробітництво у сфері патентного права	576
10.3. Охорона та захист авторського і суміжних прав у міжнародному масштабі.....	584
10.4. Інтелектуальна власність в епоху Інтернету....	589
<i>Примітки</i>	600
Розділ 11. Становлення інституту інтелектуальної власності в Україні	601
11.1. Вплив інтелектуальної власності на формування вітчизняної інноваційної системи	602
11.2. Проблеми та перспективи розвитку інтелек- туальної власності в Україні.....	617
<i>Примітки</i>	630
Післямова	632
Глосарій	636
Іменний покажчик	680

ВСТУП

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: ПАРАДИГМА МЕТАФІЗИЧНОГО ВИМІРУ

Відносини «мети-засобу» передбачають, як і відносини власності, наявність хоча б однієї рефлексивної установки. Поняття мети і власності при цьому виступають як відносні поняття, які вимагають рефлексивного перетворення мети в самоціль, належності самого собі — у власність.

П. Козловскі

Системна трансформація суспільства та ускладнення механізмів функціонування світової економіки породжують нову якість економічного зростання, що потребує концептуального визначення інноваційної моделі розвитку, здатної забезпечити прогресивні структурні зрушення в усіх сферах соціально-економічного життя. Необхідно враховувати також долучення до нього нового вектора соціоекономічного розвитку — *глобалізації*. На її основі утворюється нова структура — прагматичний *економічний універсум*, який тяжіє до логіки глобального і довготривалого управління. Подібна структура володіє колосальною не лише економічною, а й соціокультурною енергією, прямо й опосередковано впливаючи на підвладні простори, формуючи і фіксуючи нові механізми взаємодії, психологічні й раціонально-духовні коди, стереотипи мислення. Максимальний прибуток у глобальній економіці забезпечується розвитком нових технологій, креативним мисленням, сучасним менеджментом.

Постає необхідність теоретичного осмислення цього процесу, що сьогодні відповідає критичним віхам в еволюції економічної науки. Адже мова йде про вибір стратегії розвитку *світу як системи*, її складових елементів, держав, поведінки окремих індивідів. В економічній теорії відбувається *кількісне* нагромадження ідей, підходів, інформації щодо дослідження процесу розвитку духовно-раціональних змістів економічного буття в умовах глобалізації, яка розставляє нові смислові акценти. Постає проблема їх *якісного* аналізу, що ставить нові вимоги перед економічною теорією. Як фундаментальна наука вона безперервно розвивається — формується нові наукові школи та напрями досліджень, набувають логічної довершеності економічні концепції, уточнюються або відкидаються як такі, що не витримали випробування практикою, теоретичні постулати. Особливих якісних змін набувають теоретичні дослідження економічного життя суспільства на етапі трансформаційних перетворень, оскільки виникає потреба не лише в осмисленні нових реалій, а й у необхідності підготувати людину як суб'єкта господарювання до нових умов економічної співпраці.

Найважливіша роль у виявленні смислів економічної реальності сьогодні належить *інтелекту*, який визначає перспективи подальшого розвитку людини, суспільства, виробництва, науки, культури. Одночасно виокремлюється *актуальність інтелектуальної власності*. Це зумовлено тим, що в умовах всеосяжної інтелектуалізації економіки інформація та знання перетворюються на рушійну силу інноваційного розвитку суспільства, *творча розумова активність* набуває статусу пріоритетної стратегічної діяльності, а проблеми стимулювання та захисту інтелектуальної власності стають першочерговими як для окремих держав, так і для світової спільноти в цілому.

Така ситуація спричинена феноменом глобалізації, котра порушила стратегічний консенсус між економічним універсумом і вільною людською особистістю, в результаті чого попередні концептуальні побудови економічної теорії та практики опинилися перед загрозою масштабної системної кризи. Її наступ зумовив вивчення економічної теорії в інших кон-

текстах, які повертали б абстрактність, цілераціональність прагнень до життєвої конкретності. Пульс трансформаційних змін у соціальних, політичних, економічних процесах утворив нові смислові з'єднання, структура ланок яких у кожному окремому випадку неначебто зрозуміла, але загальний смисл не визначений, а механізм дії часто збентежує. Створюючи безпрецедентні можливості на шляху соціально-економічного прогресу людства, глобалізація водночас породжує небачені раніше загрози та ризики, пов'язані з поглибленням диспропорцій світової економіки. Ці видозміни, поліфонія все більшої кількості інновацій на планеті роблять необхідним доповнення традиційної економічної теорії додатковими методологічними підходами у вирішенні суперечливих завдань сучасного буття.

Перехід від індустріального до духовно-інформаційного суспільства, трансформація моделей економічного розвитку під впливом глобалізації економіки, інтелектуалізація праці, дематеріалізація виробництва та перетворення людського капіталу на домінуючу економічного розвитку породжують принципово нові проблеми, які вимагають нових концептуальних рішень і дискурсів. Власне, це і стало головною причиною залучення метафізичного дискурсу до вирішення економічних проблем. Ймовірно, що в його рамках можна більш конструктивно усвідомити і зрозуміти сучасну економіку, господарсько-економічну діяльність людини, економічну реальність і, що найголовніше, смисли економічного буття у вимірах концепту інтелектуальної власності.

Складність економічної природи інтелектуальної власності, постійний динамічний розвиток її об'єктів та механізмів комерціалізації привертають дедалі більшу увагу науковців та практиків, перетворюючи дослідження цього феномену в одну з найактуальніших економічних проблем. Водночас усе більш очевидним стає той факт, що формування нової парадигми цивілізаційного розвитку, яка ґрунтується на використанні інтелекту та інновацій як стратегічних факторів соціально-економічного прогресу, потребує переосмислення низки фундаментальних теоретико-методологічних принципів та понять економічної науки. Продуктивним у створенні

нової парадигми теоретичного аналізу є залучення категоріального апарату філософії, що зумовлено глибокими метафізичними смислами економічної реальності та інформаційного суспільства, їх рушійних сил, насамперед інтелектуального капіталу і трансформованої з нього інтелектуальної власності.

Але наскільки це можливо і, найголовніше, доцільно? Досвід численних викладів метафізики європейськими і вітчизняними вченими показує, що в суспільній науці склався досить вільний підхід до цієї проблеми, і якоїсь усталеної структури даної дисципліни немає. Хоча, безумовно, є певне коло проблем, які мусять торкнутися кожного такого викладу. Це ті проблеми, від розв'язання яких залежать сам тип світогляду або спосіб теоретичного аналізу. Також це такі традиційні для наукового пізнання проблеми, як співвідношення буття і небуття (ніщо), мислення і буття, душі й тіла, духу і матеріальної природи, трансцендентного та іманентного, раціонального та ірраціонального тощо. Всі вони можуть розглядатися як по-різному сформульовані варіанти або різновиди головної для метафізики проблеми — *проблеми буття*. Економіка — це також вчення про буття, але буття людини, що господарює, спрямованої в життя, у світ. Економіка — феномен універсальний, оскільки є виробництвом не лише одних споживчих благ, а виробництвом життя, буття в цілому.

Стан, в якому перебуває традиційна економічна наука, викремлює завдання необхідності пошуку і створення нових підходів до узагальнюючого знання про економічну реальність і економічну діяльність людини. Тобто такого знання, котре сприяє подоланню суперечностей, які вирішує існуюча теоретична думка. Іншими словами, мова йде про розбудову архітектоніки наявного економічного знання, яке повинно стати гідним доповненням сучасної економічної теорії. Вся історія економічної науки свідчить, що розвиток теоретичної економіки в рамках властивих їй парадигм періодично вичерпується, вимагаючи нового змісту і нової форми. Тому сьогодні потрібні *не лише економічна теорія в традиційному розумінні, а нові узагальнюючі теоретичні, методологічні*

підходи до осмислення актуальних економічних проблем, зокрема інтелектуальної власності як важливого чинника зростання конкурентоспроможності суб'єктів господарської діяльності, які використовують нематеріальні активи для блокуючого патентування, патентного прикриття при вторгненні в прибуткові ринкові сегменти, придбання виключних прав на перспективні технології, збільшення доходів від продажу ліцензій тощо.

Визначивши метафізичний аналіз як методологію нової якісної економічної теорії, ми виходимо з інших засад розуміння інтелектуальної власності як об'єкта пізнання. Вона є інтелектуальним потенціалом та провідним елементом національних економічних стратегій, вносячи вагомий характер макроекономічної рівноваги та глобальної конкурентоспроможності. Світовий досвід підтверджує успішний розвиток тих країн, у яких створені сприятливі умови для продукування, придбання, ефективного використання та охорони інтелектуальної власності. Міжнародний трансфер технологій у вигляді продажу об'єктів інтелектуальної власності, ліцензійних угод, науко- та технологічних послуг у рамках інжинірингу та консалтингу перетворюється за сучасних умов на перспективний та дієвий засіб зростання доходів та завоювання нових ринків. Одночасно загострюються проблеми розробки та впровадження ефективної міжнародної системи охорони, захисту та комерціалізації інтелектуальної власності як провідної форми реалізації творчого потенціалу особистості в інформаційну епоху. Виявляється, що інтелектуальна власність сповнена смислами, символами, трансценденціями, сутностями тощо. Інтелектуальна власність — це не зовнішнє стосовно людини буття. Вона опосередкована діяльністю людини, і в цьому сенсі проникнута духовно-раціональною і разом з тим трансцендентною аурою. Це означає енергію конкуренції, волю вибору, духовну напругу соціальних груп, страт і спільнот, зміну парадигм управлінських моделей, відчуття самототожності власного «Я» тощо.

Інтелектуальна власність не може існувати поза буттям людини, що робить необхідним наявність особливої сфери — сфери економічного буття. Фундаментальна смислова зв'язка:

економіка та організація, організація та економіка означає *рух, мету, проект, управління, виробництво*, які у свою чергу породжують *буття, життя і економіку, економіку і буття, життя*. Економіка людини — це справа *суспільна*, що означає не просто дію окремих людей, їх розвиток, а цілий світ людських рухів і дій, причому переважно непаралельних відносно один одного, а взаємопов'язаних і взаємозумовлених. Інтелектуальна діяльність в економіці неможлива без взаємопов'язаного і взаємообумовленого господарювання індивідів у їх суспільній цілісності. Мова може йти про особливу спільноту — сім'ю, общину, соціум, людство в цілому, але спільноту як *економічне ціле*, причому активне, отже, сповнене внутрішньої духовної енергії, ірраціональних сил і раціональних визначень. Такі факти людського буття обумовлюють існування інтелектуальної власності в контексті поліфонії змістів *економічного буття*.

Чи виступає інтелектуальна власність результатом економічної діяльності, якщо ми застосовуємо стосовно неї метафізичний аналіз? Для цього потрібно з'ясувати сутність економічного буття, котре розуміється не як щось суто зовнішнє, в ролі «об'єктивної реальності», яка протистоїть суб'єкту економічної діяльності. *Економічне буття* — це фактичне буття людини, оскільки «пронизане» її економічною діяльністю. Якщо економіка є сферою виробничо-господарської діяльності людини, то вона одночасно є невід'ємною від людського життя і його смислів. У цьому плані вона постає як *метафізична реальність*, оскільки наше знання про неї виходить за межі чуттєвого сприйняття й емпіричного досвіду. І навпаки, ми знаємо економічне буття *не таким*, яким його безпосередньо бачимо, і не завдяки тому, *що* бачимо. Насправді ми знаємо світ економічного буття таким, яким *ми його мислимо, осягаємо за допомогою розуму*. А це означає, що в самій реальності є щось таке, що «фізичними очима» не сприймається, але завдяки чому ми знаємо, пізнаємо цю реальність. У самій економічній реальності ми можемо, таким чином, виокремити те, що є предметом чуттєвого досвіду (*феноменальна реальність*), і те, що осягається лише *мисленням*, або, інакше, *реальність ноуменальну*¹. І якщо традиційна економічна наука,

використовуючи мислення, раціональні методи і засоби пізнання, прагне пізнати передусім світ чуттєвих явищ (світ емпірично-конкретного економічного існування), тобто *світ економіки феноменальний*, то метафізика, переступаючи межі чуттєвого (конкретно-емпіричного) досвіду, має своїм предметом ту сферу економічної реальності, яка осягається самим лише *розумом*, або *економічну ноуменальну реальність*. Саме завдяки пізнанню цієї сфери економічної реальності метафізичний аналіз має намір віднайти засоби істинного знання інтелектуальної власності, пізнати її такою, якою вона є, а не такою, якою вона видається нам.

Чим зумовлюється ноуменальність економічного буття, що створює можливості для його метафізичної рефлексії? «*Олюдненістю*» самого економічного буття, проникненням людини у всі сфери економічного існування. І проблема тут не в перебуванні людини в реаліях економічного буття, а в самому факті існування людини. Адже *питання* про буття людини, яке повинно вивести з *догматичної об'єктивності* фіксованих альтернативних світоглядів, як таке зовсім не однозначне. Тобто питання не полягає лише в протиставленні: *людина* (суб'єкт) — *економічне буття* (об'єкт) і в підсумку — «*економізована*» (економічна) *людина* і «*олюднене*» економічне буття. Справа в людині, яка «*завжди більше того, що вона знає про себе*»² — вважає *К. Ясперс*.

Поглиблення розуміння природи суб'єкта економічної діяльності та законів його діяльності поступово формує нову предметну сферу економічної теорії, зумовлену реальною тенденцією зміщення пріоритетів, — з багатства економічного до багатства соціального, гуманістичного. Провідною основою цього багатства і постає людина як особистість, що й виокремлює як пріоритети економічних досліджень духовні підвалини економічних змін, соціально-економічну роль культурного надбання, інтелектуальний контекст економічної діяльності, тип мислення тощо.

Економічне буття людини — не кругообіг, який просто повторюється в поколіннях, і не ясне, таке що відкриває себе, *існування*. Людина «проривається» через пасивність емпіричних речей, які постійно оточують її в процесі економічної

діяльності. Від *активності* людини залежить продовження розвитку до «*незнайомої*» (*непізнаної*) мети. Тому людина «розщеплена» в глибині своєї сутності. Як би вона не мислила себе, але мислячи, вона протиставляє себе собі та всьому іншому. Всі речі вона бачить у суперечностях, таких, як феноменальна і ноуменальна сторони економічного буття. Що й виокремлює інтелект, інтелектуальну діяльність, інтелектуальну власність.

У чому полягає доцільність застосування метафізичного аналізу до економічної проблематики? Адже метафізика є дослідженням останньої, кінечної реальності. Чи може бути нею реальність економічна? Адже *остання* — це та реальність, до якої ми доходимо або прагнемо дійти в процесі *подолання видимості*, в наших пошуках істини економічного буття. Істина є реальністю, яка виходить за межі видимого економічного світу, але саме вона дає нам змогу розуміти і пізнавати цей світ економіки. Все сказане стверджує невіддільність метафізики від економіки. Отже, не можна підходити до цієї проблеми з позицій сумніву або просто заперечення. Не може бути до неї негативного ставлення, оскільки легітимність метафізичного аналізу інтелектуальної власності зумовлена сутністю самої метафізики як способу пізнання Універсуму. Вона полягає в тому, що в пошуках такої основи, або начала, метафізика повинна взяти до уваги не лише окремі явища або системи явищ, не тільки природний світ, а й усю сукупність явищ *суспільного* життя, в якому сфера економічного, внаслідок своєї тотальності, є визначальною. Крім того, до уваги береться не тільки зовнішній щодо людини світ, а й *світ внутрішній, духовний*. Невід'ємність економіки від життя людини, її інтелектуалізація ставлять проблему інтелектуальної власності економіки як одвічної метафізичної проблеми.

Наукове пізнання з необхідністю виходить на метафізичні проблеми. Отже, метафізика — знання, яке приносить продуктивну користь. Застосовуючи метафізичний аналіз в економіці, ми тим самим, замість того, щоб запитувати, *що таке* капітал, вартість, праця, власність тощо, можемо ставити пи-

тання: *як повинен* бути влаштований «світ економіки», щоб події під назвою «економічне мислення», «економічна думка», «інтелектуальна власність» могли відбутися? Як може і як повинен бути влаштований «світ економіки», щоб у ньому міг відбуватися рух фінансових потоків? Коли можлива подія під назвою «цілераціональна дія», спрямована на реалізацію тих чи інших ідей, і чи відбудеться сприйняття цієї події, якщо ми підійшли до її вирішення? Як взагалі можлива динаміка економічної діяльності і в яких параметрах — раціональному чи ірраціональному, теоретичному чи емпіричному, чуттєво-конкретному чи трансцендентному тощо? Метафізичний аналіз можливий у тій мірі, в якій намагається виявити умови, за яких думка, осмислене знання здатне відбутись як вираження стану економічного розвитку.

У дослідженні інтелектуальної власності метафізичний аналіз не обмежується *феноменальним* рядом, характерним для економічної реальності. Його цікавить *ноуменальний (сутнісний)* ряд, оскільки пізнання не може обминути глибинної складності буття. Не фіксація речей та їх відношень характерна для нього, а *проникнення* в сутність речей, і також у ту *сутність*, котра стоїть за речами. Ніщо не може зупинити розум, що пізнає, адже він, крім теоретичного осмислення, ґрунтується на вільному спогляданні й уявленні, тобто на всьому тому, що не має апріорно заданих меж. Він не боїться втаємниченості світу, його трансцендентності, і приймає його у всій його складності. Тому людина здатна проникнути в сутність феномену інтелектуальної власності.

Мета і завдання метафізичного аналізу — наділити людину необхідним знанням, але потрібним і таким, яке можна осягнути. *Ф.А. фон Хайек* писав: «Щоб людина не зробила більше зла, ніж добра, у своїх спробах покращити соціальний порядок, вона повинна застосовувати таке знання, котре може осягнути: не виготовляючи його результати за заданим зразком, подібно тому, як ремісник створює свій вибір, а скоріше культивує його зростання шляхом формування необхідно середовища, подібно тому, як це робить садівник для своїх рослин»³. Виконання цього завдання зумовлене потребою знайти, поза традиційними методологічними підходами.

Сучасний теоретичний аналіз не ставить завдання лише відобразити суспільне буття або економічну реальність як окремі явища. Він взаємопов'язаний з економічною наукою та її законами, але досліджує *глобальні та глибинні сутнісні аспекти відношення людини і буття, людини і культури, людини і людини*. Багатомірне сприйняття не може бути тільки об'єктивним, оскільки науково-практичний досвід обмежений у розумінні деяких процесів, наприклад *ірраціональних*. Залучення метафізики дає можливість розглядати інтелектуальну власність у цілісності економічного буття. Це пов'язано з тим, що все існуюче, світ конкретних господарських та економічних явищ, є «лише фрагментом, до якого необхідно додумати реальність, що доповнює його»⁴. Метафізичне осмислення інтелектуальної власності враховує трансцендентність в її пізнанні, тотожність і відмінність раціонального та ірраціонального, закликає шукати цілісність «світу економіки».

Така ситуація зумовлена розвитком альтернативних течій економічної думки, що дає змогу переосмислити ідею раціонального економічного суб'єкта на основі того, що економічна поведінка суб'єкта є лише частково раціональною і значною мірою ригідною. Разом із тим досліджуються рушійні сили і внутрішні закономірності обмеженої раціональності та ірраціональної економічної поведінки економічного суб'єкта як складної системи не завжди очевидних типів раціональності. Така система зумовлюється фундаментальною невідповідністю ряду важливих припущень традиційного економічного аналізу реальній дійсності та неоднозначністю сфери визначення самої обмеженої раціональності. Ці та інші приклади є свідченням трансформаційних процесів, які інтенсивно відбуваються в економічній теорії.

Метафізичний дискурс сприяє обґрунтуванню новітніх теоретико-методологічних підходів до аналізу економічної природи, видів та результатів інтелектуальної діяльності. Він визначає сутність та специфіку інтелектуального капіталу та інтелектуальної власності як визначальних економіко-правових категорій інформаційного суспільства; виявляє передумови та стимули розвитку інтелектуальної власності, механізми її комерціалізації, охорони та захисту в умовах

ринкової економіки; розкриває рушійні сили та напрями розвитку інтелектуальної власності в умовах глобалізації економіки; висвітлює роль та значення інтелектуальної власності у формуванні національної інноваційної системи; досліджує проблеми та перспективи розвитку інтелектуальної власності в контексті інноваційного поступу вітчизняної економіки.

Автори складають щирю подяку офіційним рецензентам, усім, хто брав участь в обговоренні монографії на різних етапах її підготовки та висловлює впевненість, що запропонований матеріал стане у пригоді студентам вищих навчальних закладів, які здобувають освіту чи підвищують свою кваліфікацію в царині економіки, юриспруденції, філософії, управління; науковцям та викладачам, які цікавляться проблемами інтелектуальної власності; інтелектуальної, діяльності та культури мислення, творчим працівникам, державним службовцям, зайнятим іпродуктивною діяльністю; підприємцям-новаторам і практикакам.

Примітки

¹ Гусев В.І. Вступ до метафізики. — К., 2004. — С. 19.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1994. — С. 364.

³ Осипов Ю.М. Философия хозяйства. — М., 2001.

⁴ Кант И. Критика практического разума // Соч.: В 6 т. — М., 1964. — Т. 4 (1). — С. 20.

⁵ Хайек Ф.А. Претензии знания // Вопр. философии. — 2003. — № 1. — С. 176.

Частина **1**

МЕТАФІЗИКА ЕКОНОМІКИ

Розділ 1 ЕКОНОМІКА ЯК ОБ'ЄКТ МЕТАФІЗИЧНОГО АНАЛІЗУ

Хитромудрі побудови теоретичної економії постають навіть привабливими, достатньо внутрішньо логічними, але при серйозній перевірці вони не дуже-то витримують порівняння з реальністю.

Ю.М. Осипов

- 1.1. *Онтологічні основи економічного знання.*
- 1.2. *Економічна субстанція: форма і зміст.*
- 1.3. *Соціальні детермінації економічного знання.*
- 1.4. *Економічна реальність: епістемологічний контекст.*
- 1.5. *Методологія метафізичного пізнання економічних смислів.*

Примітки.

Виокремлення світу економіки як об'єкта пізнання веде свою традицію з «метафізики» Арістотеля. Теоретичний економізм здійснює експансію у сфери мистецтва, естетики, моралі, визначає імперативи духовної діяльності. Це свідчить про те, що «світ економіки» включає всі інші, здавалося б, зовсім до нього не дотичні, теоретичні світи, стираючи межі між ними і реальним світом економічного буття. Подолання амбіційних претензій на вирішення всіх проблем людства як на теоретичному (духовному), так і на практичному (економічному) рівнях можливе лише на шляху звернення до реального життя і пізнавальної діяльності сучасної людини в її спрямованості на досягнення життєвого успіху. Все це динамічно актуалізується в умовах всеоб'ємного «світу економіки», який сьогодні, пройшовши спокуси різного роду утопій, фактично перетворився в головний детермінант всіх смислів буття людини. Але що означає поняття «світ економіки?». Яке відношення він має до метафізики?

1.1. Онтологічні основи економічного знання

Питання про реальність «метафізики економіки» не можна вирішити, якщо не з'ясувати сутність поняття «світ». Воно невід'ємне від проблеми «господарства», яке, за словами С.М. Булгакова, може бути взяте в потрібній постановці: науково-емпіричній, трансцендентально-критичній і метафізичній. Такий спосіб її розгляду пояснюється зовсім не примхою автора — він зумовлений самою сутністю справи. Адже те, що в емпіричній сфері становить предмет «досвіду», стає проблемою науки, а те, що розглядається з боку пізнавальних форм, і є побудовою «трансцендентального суб'єкта» — «своїми буттєвими коренями йде в метафізичну землю»¹. Заявлений підхід до розгляду господарства визначив достатньо широке коло проблем: починаючи зі смислу господарства, взаємовідношень життя і смерті, добра і зла, свободи і необхідності та закінчуючи перспективами економічного розвитку суспільства.

Поняття «метафізичної землі» відкриває перспективи поглибленого розуміння *світу економіки*. У «Філософії господарства» С.М. Булгакова не варто шукати власне економічної теорії, що дало б змогу визначити сферу її поширення. Мислитель прагнув виділити в сучасній йому політичній економії філософський аспект. Це зумовлювалося подіями економічного життя (котре є невід'ємною частиною всієї людської життєдіяльності), прискоренням його темпів і величними масштабами розвитку господарства, внаслідок чого духовне життя потрапило в залежність від матеріального. Життя було тим «світом», в якому розгорталася драма людства.

Ця обставина зумовлювала дослідження вихідних метафізичних і світоглядних позицій політичної економії для виявлення її аксіоматики, реальної можливості й неможливості історичної та пізнавальної ролі. Крім того, потрібно було означити можливості виходу політичної економії з «механіко-матеріалістичного тупика» в простір широкого і масштабного філософування, тобто перетворення політичної економії в дійсно цілісну філософію господарства.

З'ясування основ «філософії господарства» підводить до необхідності дати відповіді на критичні питання, аналогічні кантівським: «Що таке господарство? Або як можливе господарство? Які його передумови і основоположення? Який зміст господарського акту, його суб'єкт і об'єкт?»². Ці питання і відповіді на них не тільки утворюють концептуальний каркас «метафізики економіки», а й вказують на точки перетину з економічною теорією. У підсумку це дає можливість визначити «світ економіки» як об'єкт метафізичного дослідження.

Але що таке «світ»? Проблему світу С.М. Булгаков вирішує з позиції виявлення взаємозв'язку раціонального, логічного з нераціональним, алогічним стосовно поняття «життя». Останнє є первісним началом, відносно якого всі сторони буття виявляються лише частковими визначеннями. Життя, вважав мислитель, — це єдність логічного і алогічного, підноситься над логічним і не вміщається ні в яке логічне визначення, котре має справу лише з «межами» і «схемами». Це актуалізувалося несприйняттям мислителем економічного матеріалізму, який не тільки стверджував предмет господар-

ства над усією культурою і вищими духовними проявами життя, а й відстоював *пасивне відображення* буттєвої реальності. З метою подолання економічного матеріалізму С.М. Булгаков прагне поєднати логічне й алогічне, стверджуючи, що «думка породжується з життя», проте «логічне має свої межі, які воно не може перейти, але в цих межах воно неподільно панує»³. І хоч алогічне не «розчиняється» логічним і не проникливе для нього, однак воно разом з тим пов'язане з логічним (за аналогією зі світлом, яке передбачає постійне подолання п'тьми). За такого підходу стає зрозумілою *всеоб'ємність* світу економічного буття, яка може бути зрозумілою в результаті її «осмислення і пізнання». «Метафізика економіки» уможлиблює процес осмислення і розуміння «світу економіки».

*Свідомість людини у світі та зі світом, але одночасно і поза світом і проти світу. Звідси усвідомлення світу, як і самої людини, передбачає, з одного боку, вилучення світу зі світу, тобто, здобуття знання про світ і використання його знання людиною, а з іншого — введення у світ свого — людського — знання, що має результатом уже пізнання людиною світу, або входження світу в світ. Не все, а може, і далеко не все знання, котре набуває і створює людина, господарюючи, є знанням **відображувальним**, значна, якщо не більша, частина знання виявляється **уявною**. В голові людини господарюючої не одне лише ідеальне відображення світу, в якому вона живе і з яким по-господарськи взаємодіє, а й світ власний, ідеальний світ, з яким людина вступає вже в **творчу** переважно взаємодію з навколишнім світом. Є світ **реальний**, або **необхідний** (необхідний, тобто який не обійдеш, не проігноруєш, адже він той, який здійснюється), а є світ **віртуальний**, або **можливий** (можливий, тобто такий, який може бути, але може і не бути, або ще не здійснився). Людина — творець не тільки реального світу, який, щоправда, і за межами людини, адже він не її, але й віртуального світу, котрий, саме в людині і з неї, а тому людина є володарем віртуального світу, тоді як у реальному світі вона всього лише дійова особа.*

Ю.М. Осипов

«Світ економіки» сьогодні є широким «полем» господарської діяльності і взаємозв'язку людини вже не стільки зі стихійними силами природи, з метою захисту збереження і розширення життя, підкорення і олюднення природи, але власне світом людської соціальності, нескінченної в проявах індивідуального вибору. «Світ економіки» є синтезом динаміки розвитку і структури взаємозв'язків, поданих як у *вертикальній*, так і у *горизонтальній* площинах. У *горизонтальному* вимірі відбувається цивілізаційний поділ світу на Захід і Не-Захід. У вертикальному — утворюється інформаційно-ієрархічна піраміда багатства і влади, вершина якої зайнята передовими країнами. До вершини піраміди безперервно йдуть потоки фінансів, багатства, інтелекту. Механізмом цієї структуризації виступає сьогодні глобалізація всіх складових соціально-економічної динаміки суспільства. Таке розуміння світу економіки нерозривно пов'язано зі смыслом господарювання, який є універсальним філософським питанням про сенс життя, оскільки іншого змісту «не мала і не може мати філософія» (С.М. Булгаков).

Соціальність світу економіки опосередковується «філософією господарства», що дає змогу розглядати економічну сферу як частину, фрагмент більш широкої реальності. Це показує її зв'язок з іншими неекономічними сферами. Відповідно розширяються горизонти економічної теорії, а разом з тим — світ економічної реальності. Це розкриває роль позаекономічних факторів при описанні поведінки суб'єкта господарювання. *Світ економічної реальності*, у своїй спрямованості на основу — «метафізичну землю» (С.М. Булгаков) — орієнтує на пошук шляху, який веде до подолання вузькоспеціалізованого, утилітаристського підходу в розумінні *економічного буття*, виявляє його приховані смисли, що вкрай важливо для формулювання орієнтирів подальшого розвитку. Важливим є те, що «світ економіки» формує реальне «*мисленнєве поле*», оскільки соціальність невід'ємна від інтелектуального забезпечення. За його допомогою здійснюються акти наукового пізнання, націлені на комплексне соціоекономічне пояснення явищ і процесів, на системний підхід, урахування специфіки духовності.

Людина-деміург досягла дуже багато: по-перше, створений за її планом велетенський штучний світ, який не тільки цілісно протистоїть природному, але підкоряє і поглинає його; по-друге, досягнута така точка світового буття, коли в поцейбічному світі вже можна практично все («що хочу, те і роблю!»); по-третє, якби ще знати, чого хотіти; по-четверте, якби знати, що з усього цього може в підсумку вийти. Світ уже не існує сам по собі, він постійно конструюється; але це не означає, що світ конструюється, так би мовити, правильно і надійно; конструювання світу не означає його зрозумілості та знання; створюється в результаті невідоме і незрозуміле — негативна, якщо і зовсім не згубна трансцендентність. Повністю творимий і контрольований, здавалось би, світ, насправді поза контролем і поза знанням про нього. Велика штучна невідомість!

Ю.М. Осипов

Багатомірна, не редукована соціальність як визначальна риса «світу економіки» знаходиться «на тому боці» безпосереднього сприйняття (вікна, екрана телевізора або комп'ютера). Вона принципово динамічна і у своїй діяльності, і у своїй «метафізичній позамежовості». В її функціонування включені могутні природні і суспільні взаємодії, енергетичні та інформаційні потоки. В цьому її спокуси, але в цьому також і її небезпеки. Вона «пронизує» приватне життя людини подібно рентгенівському випромінюванню. Екологічна, інтелектуальна, економічна небезпека загрожує індивіду, якщо він не усвідомить метафізичного характеру цієї ситуації і не оволодіє відповідними засобами захисту. «За рекламною картинкою, зверненою до дитячих мрій людини, приховується економічно і математично оформлена, в деталях прорахована модель сегментованого ринку, а також програма певної гри, в кінці якої індивіду назначена роль і відповідний внесок у досягнення виграшу. На одному полюсі цієї ситуації — різноманітні абстрактні якості і сили, на другому, здавалося б натуральне, індивідуально-психологічне сприйняття екранної картинки»⁴. Однак сприйняття, яке збігалось з рекламою і породило ефект

«позитивної емоції», разом з тим працює як елемент системи метафізичних зв'язків, як один із контактів, котрі забезпечують відтворення і продуктивність цієї системи.

Так відбувається процес постійного ускладнення світу економіки. Булгаківське «логічне і алогічне» в житті, обумовлене прямим і опосередкованим господарюванням, з необхідністю розширяє його (життя) *до поняття світу*. Тим самим *світ економіки* стає особливою організацією людського господарства (яке є життям), котре підіймається до «соціального розподілу господарства, обміну діяльністю, порівняльних оцінок всього, необхідного для здійснення обмінного процесу, який використовує гроші як засіб всезагального обміну. Економіка в цьому контексті починає набувати необхідної «онтологічної якості»⁵, не заважаючи водночас проникненню в себе все нових і нових смислів. «Світ економіки», таким чином, постає як особливе господарство, однак ніколи і ні за яких умов не господарство повністю. У самому «світі економіки» багато чого, причому головного і суттєвого, зовсім не є економічним, оскільки в навколишньому житті не все можна звести до товарного обміну і сприяння грошей. Не важко переконатися, що більша частина господарського життя не належить напряму до економічної організації. «Економічне входить у господарське, наділяючи його своєю субстанцією, саме з цією субстанцією грається, навішуючи на неї і через неї свої ціннісні (цінові) ярлики. Світ економічного самий по собі — світ економічних (грошових) чисел, цифр, а також числових і цифрових вимірів економічним всього неекономічного. Звідси і «зовнішність» економічних оцінок відносно неекономічного, їх включеність у неекономічне, їх якась надгосподарність»⁶. Останнє породжує те, що можна назвати *метафізичністю* світу економіки, який потребує його полізмістових визначень.

Метафізичність (трансцендентність) «світу економіки» зумовлюється постійною взаємодією його елементів, котрі у своїй єдності характеризують економічне як «міражну» субстанційність. Немає нічого позаекономічного і нематеріального, негрошового, фізичного, предметно-речового, що могло б визначити «субстанційно суть і цінність економічного і грошового; немає тієї «зовнішньої» субстанції, яку можна було б обрахува-

ти, зважити, щоб через неї виразити склад економічного, вловлюючи тим самим його зміст. Немає, оскільки економічне, «заглиблене» в господарське, здатне саме вирішувати свої економічні питання, спрямовуючи своїми рішеннями господарське, роблячи господарство залежним від економіки. Тим самим це і стверджує метафізичність світу економіки, оскільки «економічний світ» сам по собі — зовсім ідеальний світ, це світ ідеальної субстанції, яку звикли називати вартістю... Економічний світ — світ ідеальних елементів і параметрів»⁷. Звичайно, якщо ми розуміємо економічне в нескінченності можливостей, які вже цим демонструють ідеальність власного існування. Тим часом, характеристика економічного як повсюдно ідеального підкреслює метафізику економічних взаємодій. Про це свідчить невід'ємність категорій метафізики, які «працюють» в ідеальному економічному: буття, свідомість, дух, людина, пізнання тощо. Вони утворюють «економічну матерію» як головну характеристику економічної субстанції. Все це становить «світ економіки» — складний, суперечливий, різноплановий, багатий своїм змістом і смислами.

Однак це надто широке і загальне визначення «світу економіки». Необхідно, поряд із поняттям «світ економіки», з'ясувати сутність феномену «економічного», який може бути розкритий через категорію «субстанції». У чому полягає актуальність поняття «субстанція» для метафізичного пізнання в цілому і «метафізики економіки» зокрема?

1.2. Економічна субстанція: форма і зміст

Різнопланові рівні економічного розвитку, поліфонія методів економічного пізнання, стилів життя в різних регіонах світу, розмаїття форм економічних взаємовідносин у різних суспільствах — все це виділяє «економічне» як окремий (поряд із поняттям «світ економіки») об'єкт аналізу. *Економічне* включене в соціум, в якому поряд із величезною інфраструктурою *ідеального*, яке безпосередньо бере участь у пізнанні навколишньої дійсності (освіта, наука, суспільна свідомість у

розмаїтті форм), існує *соціум матеріальний*. Він є «тілом», яке живить і забезпечує (охороняє) саморозвиток, кількісне і особливо якісне «нарощування» «думаючої матерії», всього ідеального. Це є немовби матеріальне оформлення «думаючої» матерії, «дім» для її знаходження, «поміст» для розширеного огляду. Цей матеріальний соціум називають «економічною матерією» (В.І. Корняков). Можна сказати, що це і є економічне — як сфера виробничого, господарського, життєво-необхідного буття людини.

«Світ економіки» багатоплановий і багатомірний. У ньому взаємодіє множина чинників, які не завжди редукуються лише до матеріального. До «світу економіки» належать різноманітні утворення, породжені існуванням та діяльністю людини і суспільства. Виокремивши «економічне», необхідно підкреслити його три найбільш суттєві властивості. *Перша* — це якісно визначена об'єктивна реальність. *Друга* — економічні відносини, які безпосередньо зберігають, відтворюють, зміцнюють біосоціальне існування людей через доставлення ним джерел життя, ресурсів для соціального життя. Економічні відносини існують там, де є «індивідуально-суспільна» людина. Вони «оточують» людину, певним чином «зливаються» з нею, переходять в неї. *Третя* властивість — *субстанційність*. Завдяки їй з'являється можливість виявити метафізичні основи економічного. Адже поняття «субстанція» завжди було і є атрибутом метафізики.

Насамперед потрібно відзначити невід'ємність *субстанції економічного* від ідеального світу буття людини. Структури буття, які постійно змінюються, можуть набути закінчених форм, якщо «замикаються» у свідомості людей, у будові їх психіки: нові структури починають «працювати» лише тоді, коли люди уявляють відповідну картину буття, а в їхній діяльності починає функціонувати відповідна узагальнена схема життєвого процесу, або *онтологія*. Ядром будь-якої онтології виступає *субстанція*. Новий логос буття повинен укорінитися у свідомості людей, з'єднати зовнішні соціальні форми з реалізацією певних сил індивідів, відкрити певним зовнішнім формам доступ до «органіки» внутрішнього буття

особистості. Звичайно, зовнішні і внутрішні форми не стають цілком тотожними. Але деякі особливості в структурах зовнішньої і «внутрішньої» діяльності людей повинні збігатися або принаймні чітко відповідати одна одній. Виявлення цієї тотожності найбільшою мірою належить субстанції, котра бере на себе відповідальність «бути основою всього», в цьому випадку всього економічного.

Але наскільки поняття «субстанція» співмірне з поняттям «економічне»? Очевидно, необхідно виходити з ідеальності «світу буття» людини, яке визначається не фізичними законами і не лише «логікою речей». У процесі економічного виробництва, яке традиційно є «тілом» економічних відносин, речі в ньому рухаються і взаємодіють за формами діяльності людей, і люди повинні бути пристосовані саме до цих форм. По суті, виробництво речей — лише момент відтворення опредметнених соціальних форм і людських сил. Іншими словами, людина в економічному виробництві вступає в контакт не з речами, а з вираженими в них формами руху людських сил. А це вже не «фізика», яка характеризує виробництво з погляду природних законів. Це — метафізика, яка розглядає виробництво речей як «момент соціально-людського процесу» (В. Кемеров).

Ідеальне — ніщо, але що є субстанцією, яка поряд із матеріальним в основі світу, чого немає, але що являється, що є смисл і що наповнює світ смислом, що робить світ світом, що його здійснює, що його відкриває і показує, ним керує.

Ідеальне інформаційне, але ідеальне не тільки і не стільки інформація, скільки смислова субстанція. Камінь — не одна лише смислова субстанція, але ще й мовчазна речовина, хоча конкретна його речовина також віщує, тобто говорить, розкриваючи свою смислову субстанцію. Та ж вага каменю — його смисл, точніше, один з його смислів, однак допоміжних — чи мало що взагалі має вагу. Однак у смислової субстанції ваги немає, а тому вага, будучи смисловою субстанцією, одночасно і щось матеріальне, речовинне, предметне, тобто вага як вага.

І не підлягає закону всесвітнього тяжіння, але закон цей «знає» і дотримується — через ту ж вагу речей. Чому неідеальне все-таки субстанція? Без тієї ж ваги, без тяжіння? А тому, що ця субстанція в основі світу, тому, що вона є, тому, що вона скрізь, нарешті, тому, що вона повністю являється. Невже цього мало, — і потім, коли субстанція, то зовсім не обов'язково, щоб відчувалася, була видимою, вагомою, чому б не бути їй і зовсім зворотною — хіба матерія сама по собі, поза конкретним проявом, існує, її хіба можна саму по собі побачити, зважити, відчути? Або ту ж енергію, котра начебто матеріальна, неможливо просто так побачити і кинути на ваги? Субстанційність ідеального не в його власній речовинності або якої-небудь масоподібності, а в тому, що ідеальне — субстанція світу, що світ складається з ідеального, як і з матеріального, тобто субстанційність ідеального не від нього самого, не в ньому самому, а від світу, від того факту, що ідеальне входить у світ, його становить, є його частиною.

Ю.М. Осипов

Не викликає заперечення визнання *матеріальності* економіки. Це зумовлює визнання *логіки саморозвитку*, внутрішньо властивого всій сфері економічного. Завдяки саморозвитку економічному притаманна «самість», котра характеризує його дійсну внутрішню архітектуру. «Самість» економічного і є основою розуміння економічної субстанції. Без неї неможливо адекватно пояснити і використати сучасну економіку. Об'єктивні економічні процеси виявляють, поза всяким сумнівом, два аспекти свого функціонування, які можуть мати місце (і можуть бути пояснені) лише за наявності субстанції. *Перший аспект* — взаємодія різних факторів, моментів, феноменів економіки. Взаємодії в економіці відбуваються через певне «щось» — економічну субстанцію. Вона є субстанцією соціуму. Але звичайному спостереженню це «щось» себе вичерпно не демонструє. Ніхто не вбачає в економіці такого ж основного матеріалу, що безпосередньо відчувається, яким є будь-який конкретний предмет⁸.

У цьому і полягає ідеальність економічного. Ідеальність як «перша метафізика» економічного виробництва виникла в економіці як в особливому вимірі, особливому просторі. Вона характеризує процес виробництва з погляду ефективного наповнення його людськими енергіями і взаємозв'язками. Економіка, підкреслює В.Є. Кемеров, «є першою метафізикою», тому що культура та історія мали в подальшому дати «друге» і «третє» метафізичне тлумачення соціально-людського процесу і показати, зокрема, обмеженість «економічної метафізики», її здатність бачити тільки абстрактні форми реалізації людських сил, отже, і непрозорість для неї багатьох важливих аспектів людського буття⁹. Однак на початку становлення соціуму саме економіка підвела людське мислення до розуміння економічного виробництва як «предметного тіла цивілізації», предметного «згущення» взаємопов'язаних людських сил, що і стало умовою розуміння економічних проблем як проблем «метафізики економіки». Репрезентуючи виробництво як особливу систему речей, економіка поклала початок виявленню в цій системі соціальних форм, їх використанню як вимірювачів ефективності людських дій. Звідси з'являється і розходження двох трактувань діяльності: як квазіприродного процесу і як предметного синтезу людських сил, енергій і зв'язків.

Останнє є результатом *другого аспекту*: в ньому вказується на *структурність економіки*. Її структурні елементи «переходять» один в одного в певному порядку, пропорціях, впорядковано і з необхідністю. Закономірно формуються найбільші економічно-господарські утворення — такі як національний дохід, інвестиції та ін. Між нами існують чіткі співвідношення. Вони показують як «складновлаштованість», тобто складний зміст, так і вражаючу стійкість будови економіки. Кожному, хто мислить, зрозуміло, що жодні структури не можуть виникнути, якщо немає «скріплюючого» матеріалу, який вибудовує, складає ці утворення.

У наш час, за постійно зростаючої економічної ролі держави, економічна субстанція не може бути зовсім невлвовимою. У певних проявах вона все-таки відома, хоча б тому, що сьгодні держави можуть маніпулювати національними економіками в таких фундаментально широких сферах, як, напри-

клад, контроль над інфляцією, безробіттям, над важливими параметрами всього суспільного відтворення. В цьому сенсі економічна субстанція відома спільноті. Виходячи з цього, можна окреслити такі ознаки економічної субстанції.

- **Всезагальність наявності-функціонування.** Це означає, що в економіці всі відношення «виходять» на субстанцію, «наповнюються» нею і утримуються нею в стані стабільності й упорядкованості.

Субстанція структурована. Вона складається із базових основ, які утворюють сукупну цілісність економіки. Структурованість економічної «речовини» адекватна «життю», функціонуванню економіки. Структурованість субстанції дає їй можливість також бути «відчутною» для суб'єкта господарювання, фактично застосовується ним. Суспільство, індивід «відчувають» її як складову економіки, навіть якщо понятійно і не ідентифікують її як субстанцію.

- **Субстанції властива глибинна сутність, яка не завжди її виявляє навіть для людей, які її досліджують¹⁰.** Всі ці риси характеризують основні змістові елементи субстанції, хоч і не вичерпують її.

Особливою рисою економічної субстанції є її *соціальність* (ідеальна складова). Економіка висвітлила функціонування і розвиток зв'язків людей, котрі здійснюються через виробничо-економічну і господарську діяльність. Тим самим вона виявила свою метафізичну сутність через визначеність нової системи виміру людських сил, здібностей, культурних цінностей. Все це набувало значення загального смислового показника, незалежного від конкретних властивостей, людей і речей. Економіка через свою субстанційність набуває здатності «всепроникнення», яке за допомогою «мисленневого випромінювання» виявляє внутрішні зв'язки і функції різних підсистем її структури. У контексті економічної субстанції поняття права, науки, культури набувають нового виміру і глибини. Деякі з них, наприклад поняття держави і права, мали істотно змінитися, визначивши цілі та перспективу практичних змін відповідних сфер. Інші, наприклад поняття культури, моралі, мистецтва, всією своєю сутністю «чинили опір» економічному виміру (впливу). Однак і вони відчули

«силу тиску реальності, яка стимулює «економічну метафізику» людського буття»¹¹, що, власне, і опредметнює *сенси «метафізики економіки»*, яка активізує мисленнєву енергію і «виводить» людину за рамки конкретно-чуттєвого сприйняття.

Економічну субстанцію не можна зрозуміти поза метафізичними смислами. Навіть якщо ми говоримо про її «матеріальність», то вона є специфічним «будівельним матеріалом» для економіки, передавачем впливів її різних елементів один на одного, її «квінтесенцією». Економіка і вибудована з цього матеріалу. Але для усвідомлення (ідентифікації) цього феномену потрібне його наукове пізнання. Тут потрібно виходити з того, що «ім'я поняття наповнене смыслом і слугує засобом передачі інформації про поняття при спілкуванні людей. Між іменем, змістом і обсягом поняття існує певна відповідність. Якщо вона порушується, то виникає суперечність... Началом діалектичного розуміння об'єкта можна вважати його пізнання»¹². Іншими словами, «матеріальність» економічної субстанції опосередкована соціумом, особистістю людини, її мисленням. *Економічна діяльність*, у результаті якої виокремлюється економічне, — не просто фізична активність, а доцільна, осмислена діяльність, проведена через *думку, міркування, розум*.

У результаті виникає і формується економічний *спосіб мислення*, який під впливом економічної субстанції набуває нових соціальних характеристик. Це робить його засобом пристосування людини до нових принципів функціонування соціокультурних і духовних зв'язків. Розгортання власного економічного буття в часі (в економічній діяльності) означало для людини і вироблення *нових форм розуміння, нових форм взаємозв'язку понять*. Так виникла необхідність вироблення нових засобів для передачі свого розуміння сутності економічного як процесу, що є вираження мінливої системи соціально-економічних зв'язків. Особливість нового способу мислення досягається за рахунок включення в логіку його міркувань проблеми субстанційності. Це дає можливість індивіду (який пізнає), за допомогою мислення вписати себе в будь-які абстрактні зв'язки, в будь-які схематичні конструк-

ції, а також реальну «фізику» та ідеальну «метафізику» буття. І якщо *формальне мислення* вписується в структури предметної діяльності, яка визначає безпосереднє відношення до дійсності, то *новий спосіб мислення* (на що завжди претендує нова методологія пізнання) починає виходити далеко за межі емпіричного (конкретно-економічного) буття. Тому йому потрібна «власна територія» для «розміщення» й освоєння зростаючого масиву об'єктів пізнання.

Економічна субстанція «олюднює» опредметнену працю, робить її «живою», двозначною — вона сходиться до природи і йде від свідомості. «Первісною є саме ця жива субстанція, котра вже постає (у своїй другій іпостасі) власне творчою силою (не тільки потенційно, а й реально). Нею породжений увесь рукотворний світ «другої природи». Попереду в неї — місія створення ноосфери і всього матеріального, що потрібно буде природі для свого самопізнання. Але її, живої субстанції, «життя» (у «формі руху») миттєве. Сам прояв живої субстанції вже є її упредметненням»¹³. Тобто вона тут трансформується, перетворюється на власне матеріальну «форму буття», тобто форму, яка може застосовуватися для відновлення існування. Власне форму економічного буття. «Жива» праця (економічна діяльність) всемогутня, але одночасно опредметнена — або речами, або засобами праці, або предметами споживання. Проте останнє усвідомлюється на *рівні розуміння субстанційності економічного як форми буття*.

Метафізичне осмислення економічної субстанції дає змогу більш уважно придивитись до її предметних («речовинно-матеріальних») елементів. Вони — не однорідні «цеглинки» «світу економіки» («економічної світобудови») (В.І. Корняков), а в рамках неначебно єдиного призначення (поповнювати економічний «зміст», який втрачається і вибуває), первісно різнофункціональні. Але різнофункціональність елементів економічної субстанції досить специфічна: вони взаємно поєднані, взаємодіють і передбачають одне одного: засіб праці — предмет праці — споживче благо. І виконують «завдання» субстанції насамперед шляхом подібного поєднання одне з одним. Всі типи субстанції («живої» і «опредметненої») пов'язані перетворенням одних типів у інші. Вони є нічим іншим, як

єдиним рухом, в якому «жива праця» (діяльність) є завжди рухом опредметнення. «Опредметнений — це зовнішньо фіксовані принципові вузлові моменти загального єдиного потоку взаємоперетворень — руху всієї субстанції. *Рух через взаємоперетворення — основна властивість матеріальності субстанції та її головне призначення*: через ці взаємоперетворення одне в одного забезпечити життя соціуму (індивідів, які його утворюють) економічно»¹⁴. Не викликає сумніву, що перед нами справді єдино-цілісна матеріальна економічна «предметність», котра у зв'язку зі своєю «потоковістю», рухомістю є *суцям* економічного, його субстанцією. На цьому рівні вона є вираження евристичного і гносеологічного змісту метафізичного.

Атрибутом економічної субстанції, її вищим рівнем є *модель*, котра синтетично виражає і втілює весь процес її функціонування. Модель — це втілена потенційна можливість, яка розкриває перспективи економічного пізнання реальності. В цьому аспекті економічна субстанція є всім тим, чим природа «входить» у соціум, переходить у його розвиток, бере участь у його зростанні, готує і забезпечує своє самопізнання розумом. Вона «задумала», «спроєктувала» свої субстанційні «елементи», які взаємопереходять і поєднуються один з одним, утворюючи єдиний потік економічного розвитку, котрий у зв'язку з цим є цілісністю «світу економіки». Як атрибут субстанції об'єктивна модель її загального руху «працює» у всіх формаціях і для всіх суспільних форм виробництва. Вона є (зрозуміло, разом із самою субстанцією) *матрицею* їх творення, а також певних суспільних форм, специфічних економічних відносин.

Проникнути в «модель» («контур») субстанції можливо за допомогою метафізичного мислення. Адже субстанція та її рух є найбільш глибокою сутністю виробничих відносин різних епох, вони первісні стосовно всіх інших міжлюдських відносин, хоча безпосередньо не означають їх конкретно-соціальної і, тим більше, культурно-духовної ролі. В цьому розумінні вони немовби «досоціальні». Відмінності економічних систем породжуються не субстанцією, а рівнем розвитку суспільного виробництва, відносинами власності, рівнем спо-

живання тощо. Однак це не тільки не зменшує, а навпаки, збільшує загальне значення субстанційного рівня економіки. Без нього власне соціальним відносинам не було б за що «триматися». В цьому плані соціальні відносини виявляються *формами виявлення субстанційних відношень*. Субстанційний рівень економіки постає як самовідтворювальна цілісність. Але оскільки не всі її «механізми» виступають на поверхні відносин так явно, що стають помітними, «розшифрованими» такими, які свідомо й ефективно застосовуються соціумом, то необхідне «втручання» метафізичного мислення, його *рефлексії*. Воно розкриває специфічні, глибинні й одночасно об'ємні структури суспільного виробництва, економічного знання і досвіду, здобуває невідому раніше для соціуму й економічної теорії цінну унікальну інформацію (знання), одержати яку іншими методами неможливо. Метафізична рефлексія є рухом і розвитком пізнання в економічній теорії, вона зумовлена прагненням змінити знання про дану економічну реальність («світ економіки»), з метою забезпечення своїх прагнень. Рефлексія метафізичного мислення і пізнання є об'єктивною якістю і моментом науки, в цьому випадку економічної теорії. Вона дає змогу актуалізувати принципово нові міркування у сфері економічного знання на сучасному етапі його розвитку. Саме завдяки їй розкриваються структурність і смисли економічної субстанції, які співмірні з властивостями руху економічного пізнання.

1.3. Соціальні детермінації економічного знання

Предметність індивідуального буття людей і навколишніх речей постійно «відкривається» в нових і нових формах, що завжди вимагало від людей конструктивних зусиль там, де життя повинно відбуватися саме собою. Життєві позиції, опредметнені «економічною субстанцією», визначали місце людей у природному просторі. Детерміновані різними людськими груповими зусиллями, діями, якості речей та смислів навколишнього світу розкривалися і працювали на людину,

тільки проходячи через форми її соціальних знань і прагнень. Сама людина, вийшовши за межі впливу природної позиції, створивши «другий світ» — світ культури і соціального буття, стала для себе предметом постійної турботи. Причому ця турбота стає все більш багатоплановою, що уможливорює формування і виникнення нових форм існування людини в соціумі.

Виявлення індивідуальності людини, її окремішності, заглибленості в соціальний процес, звичайно, узгоджується зі змінами, які відбуваються в характері соціальних зв'язків. Якщо говорити про поняття «індивіда» не в логічному, а в конкретно-історичному значенні, в якому воно ставало практично значимим для багатьох людей, вбудовувалося в нові форми відносин і діяльності, то воно характеризувало людину насамперед як носія і господаря (суб'єкта) діяльних сил. Крім того, людина володіє можливостями застосовувати ці сили для вирішення різних життєвих завдань. Буття індивіда і його діяльність звільнялися від конкретної соціальної форми і починали набувати соціального значення, вступаючи в контакт з *відособленими засобами* діяльності, через них проникаючи в світ метафізичних (абстрактних) соціальних вимірів. У просторовому плані індивід постав у образі особливої діючої (і мислячої — *Р. Декарт*) речі, що надовго закріпилося в буденній свідомості та деяких філософських уявленнях. Але в плані процесуального, часового (темпорального) виявився більш глибинний, *нефізичний*, отже, *метафізичний* смисл буття людини, що стало однією з найбільш складних проблем філософії. Людський індивід відокремився з «мережива» безпосередніх соціальних детермінацій, його зв'язок із суспільством, групою, іншими людьми перестав бути прямим, відчутним, контактним. Він набував опосередкованого характеру — через умови, засоби, результати і сам *процес діяльності*, яка насамперед є господарською, а в подальшій конкретизації — економічною. *Соціальний взаємозв'язок став суспільним відношенням* у прямому значенні слова, оскільки розгортався як процес співмірності, співвіднесення і синтезу діяльності.

Соціальна значимість індивіда переставала бути формою його безпосередньої залежності від становища, роду, цеху, набувала опосередкованого втілення в абстрактних формах побудови і реалізації діяльності. Соціальність «вислизала» з безпосередньої сумісності людського буття, з його «образних, картинних і емблематичних» (В.С. Кемеров) визначень і виявляла себе все більш опосередковано, оскільки «розподілялася» в часі, «розприділялася» в складних співвідношеннях окремих актів, рядів і рівнів людської діяльності. Таким чином, відокремлений індивід як певна історична форма (і відповідне поняття), пов'язаний з певною формою соціального зв'язку, який викликав пряму залежність людини від людини, групи, соціуму, перетворився на суспільне відношення, самостійну реальність.

Людина звільняється від безпосередньої *соціальної залежності*, яка стає відокремленим від людини суспільним відношенням, що функціонує начебто як особливий рід речі. Одночасно річчю або системою речей особливого роду, які відокремилися від індивідів та їх безпосередніх залежностей, стає *виробництво*. Воно оформлювалось як сукупність предметних (речовинних) умов, знарядь, засобів, об'єднаних для одержання предметної (матеріальної продукції), котра зберігала і поповнювала буття людей. У свою чергу люди, які «очолювали» процес виробництва, також постали насамперед із їх «речовинної» (предметної) сторони як носії енергії, як тілесна рушійна сила. І навіть суспільні відносини, що набули форми опосередкованих людських залежностей, предметно-речовинного характеру. Виробництво як предметна структура, особливий механізм людського буття «і всім іншим аспектам життя людей надало предметно-речовинного виду і способу вияву»¹⁵. Так виникають економіка, економічні відносини, економічне, «світ економіки».

Закономірно виникає проблема *співвідношення і взаємозв'язку* економічного і соціального. Її виявлення дасть змогу ближче підійти до метафізичної сутності «світу економіки». Це тим більш важливо для сучасності, в якій людина, опинившись у динаміці світових глобальних подій, повинна визначити своє становлення до всеоб'ємності економічного. Для

цього необхідно зайняти певну *позицію* стосовно соціального буття, в якій вона постійно перебуває. В результаті подальший розвиток буде залежати від індивіда: якщо він буде ставитися до ситуації *натуралістично*, то не усвідомлюватиме метафізичних якостей соціально-економічної реальності і таким чином опиниться поза нею. Або він «вписує» цю схему в свою реконструкцію прихованих соціальних зв'язків, і таким чином одержує можливість порівнювати і поєднувати різні лінії поведінки, наповнювати «анонімні зв'язки і сили у форму існування і дії конкретних персональних і групових суб'єктів. Тоді завдання відтворення його власної суб'єктивності стає залежним від реконструкції, переважно метафізичної, інших соціальних позицій і поглядів, установок та інтересів»¹⁶. Це показує, що соціальний простір виявляє свою глибину, обсяг, напругу, зумовлені поліфонічним поєднанням різних соціальних суб'єктів. Але кожен із них не може повно характеризувати цю поліфонію, не може її ігнорувати насамперед унаслідок постійного взаємозв'язку соціального та економічного.

Новий час породжує нову науку — суспільствознавство. Це вже наука не про речі, а про зв'язки і відношення, в яких постають речі; їх властивості утворюють особливі форми, «стихії», об'єкти. Вона вловлює зашифровані в речах відношення і намагається ввести їх у сферу практичного використання і в буденний досвід людини.

Суспільствознавству немовби самою дійсністю підготовлені об'єкти дослідження: ізольовані індивіди, їх відокремлені відношення, особлива сфера виробництва. І все це можна вивчати як речі: вимірювати, зважувати, обраховувати, не посилаючись на суб'єктивні показання людей, тобто все це можна зробити так, як це робить «нормальна» природнича наука. Однак ця орієнтація на загальнонауковий ідеал і стандарт містить у собі пастку, і суспільствознавство, особливо на перших порах, звичайно не потрапляє в неї: предметоподібний образ об'єктів суспільствознавства маскує її природу, приховує «пружини», які приводять їх у дію, більше того, збіг

об'єктів суспільствознавства з їх речово-предметною, безпосередньо наданою формою також виявляється ілюзією. В результаті — «родова травма» суспільствознавства: дефекти методологічного бачення, незнання своїх власних пізнавальних можливостей, некритичне засвоєння дослідницьких стандартів природознавства, до того ж достатньою мірою не осмислених самим природознавством. Під впливом цього дефекту суспільствознавство практично не помічало метафізичного характеру своїх об'єктів.

В.Є. Кемеров

Соціальне буття влаштоване так, що без життя окремого індивіда в господарському житті як головної його складової воно не могло б відтворюватися. Ансамблі та структури буття рекомбінуються і поповнюються саме за рахунок того, що окремі люди, використовуючи окремі засоби, зберігають або змінюють стійкі соціальні зв'язки, реалізуючи і підтримуючи їх у динаміці повсякденного життя. Але в наших звичайних міркуваннях (і в міркуваннях багатьох теоретиків) останнє залишається поза увагою («за кадром»); за рамками звичайних уявлень залишаються тривалість життєвого процесу окремого суб'єкта, її співмірність з подібними тривалостями життя «інших», взаємозв'язки цих «тривалостей». Такі погляди для звичайного життя можна вважати «природними», оскільки вони дають змогу вписати схеми мислення в просту дію. Але філософії, насамперед з міркувань життєво-практичного характеру, важливо брати до уваги аспекти і зв'язки соціальних процесів, які *не спостерігаються*, враховуючи багатомірність людських взаємодій. Дії окремої людини починаються не з «нуля» і не в пустоті, і закріплюються не тільки в уявленнях. Діяльність людей здійснюється в соціальному просторі. Дискретність соціального буття постійно відтворюється динамікою різних актів і контактів, які здійснюють люди і які «сплітаються» в більш чи менш визначену соціальну форму. Люди «виходять із себе», але в розумінні деперсоналізації. А в соціально-практичному плані, у плані

розгортання індивідуального буття, приєднання до нього яких-небудь засобів, поєднання його з діями інших суб'єктів, у плані самозміни зовнішнім завданням стає вироблення нових якостей, нарощування власних сил, зміни позицій або поглядів¹⁷.

Такий вихід «індивіда» за фізичні межі передбачає і зворотний процес, коли якості інших людей приєднуються ним до власної самореалізації, а позиції і думки значимих для нього суб'єктів включаються в його самозміну. Однак і в першому, і в другому випадках рух людини соціальним простором не відбувається поза впливом економічного. Процес глобалізації, зокрема, дав змогу встановити, що економічні, соціальні та екологічні проблеми настільки масштабні, внутрішньо складні та взаємопов'язані, що їх не можна вирішити на рівні одних лише окремих ініціатив, перед усім *різномірних* ініціатив або окремих індивідів, або регіонів. Без економічного зростання неможливо досягти стійкого розвитку, в тому числі стабільної *діяльності* людини, в якій освоюється або синтезується соціальна предметність.

У цих точках перетину об'єкти соціально-економічної дії перестають бути тотожними своїм фізичним контурам, вони відкривають індивіду закладені в них якості та форми, слугують засобом руху сил людини, спрямовують енергетику її здібностей, але знову-таки за умови єдності економічної та соціальної сфер, які доповнюють і підтримують одна одну. Доречно нагадати, що соціальна рівність без адекватного економічного зростання може призвести до банкрутства (духовного і матеріального), а економічне зростання без достатньої соціальної рівності може призвести до соціальної дисгармонії. Отже, для підтримки політичного і соціального світу, здійснення повної демократії важливо розробити і реалізувати єдиний пакет взаємопов'язаних заходів економічної і соціальної політики¹⁸. У принципі проблема суспільства як складної полісуб'єктивності й полягає в такій організації економічної діяльності людей, котра реалізує її потенціал, приховані якості природних і соціальних речей, забезпечує їх синтез і відтворення. Більш детальний аналіз цієї проблеми виявляє різні типи такої діяльності, які власне і підтримують форму

існування різних підсистем, субкультур і груп суспільства. Продовжуючи «лінію» єдності економічного і соціального, ми і надалі будемо спостерігати їх розвиток у контексті форм буття речей.

У логіці повсякденного життя «економічні стереотипи», які становлять основу функціонування суспільства, не завжди займають первинне місце: їх «закривають» безпосереднє спілкування, культурні переконання, духовні орієнтації індивідів. Але в плані розгортання як соціоекономічної практики, так і наукового пізнання відокремлення і характеристика подібного глибинного зв'язку стають необхідністю, особливо тоді, коли важливо виокремити різні типи об'єктів, різні типи здійснення економічного пізнання, умови здобуття нового знання. Причому головною є не теорія динаміки суспільства, яка формується економічним зростанням, а спосіб розгортання економічного пізнання як особливого виду діяльності, розподіленого в динаміці буття різних, інституційованих груп, постійних і тимчасових спільнот і окремих індивідів. У результаті виникає *онтологічний простір соціуму*, в якому економічне постає його невід'ємним структурним елементом. Адекватною є та структура онтологічного простору соціуму, висновки з положень і властивостей якої не суперечать результатам економічних досліджень. Це дає змогу об'єднувати і разом використовувати різні методологічні підходи до осмислення важливих змін у суспільстві та у світі в цілому (макро-економічні парадигми). Вони є евристичними для проведення наукових досліджень, спрямованих на теоретичне пояснення і планування таких змін.

Теза про «відкритість» суспільства як системи залишається тільки загальною методологічною рекомендацією доти, доки вона не доведена до розуміння на рівні економічної свідомості індивідів, у процесі їх економічної діяльності. Відкритий і вірогідний характер саморуху суспільства значною мірою зумовлений тим, що взаємодія сил і тенденцій, які забезпечують цей саморух, є «живим» переплетінням діяльності індивідів, кожний з яких є відкритою, «органічною» системою. Своєрідність суспільства може бути достатньо зрозумілою, коли осмислення доводиться до рівня вираження

соціальних зв'язків як економічної діяльності (самодіяльності) індивідів. Це має значення не тільки для обліку і забезпечення життя індивідів, а й для досягнення необхідної повноти у відображенні життя суспільства. В економічних дослідженнях уявлення про суспільство як про поліфонічний комплекс діяльності індивідів показує метафізичну обумовленість такого пізнання, котре дає змогу виявити за речами зв'язки людської діяльності.

Відповідно до ідеї єдності соціального і економічного простору в рамках соціальної онтології можна виділити *соцієтальний простір*, в якому рух суспільств означає трансформацію їхніх політичних, економічних, нормативних (морально-традиційних і правових), соціальних (у вузькому розумінні) характеристик. Термін *соцієтальний*, введений *І. Валлер-стайном*, використовується для означення понять, які виключають економічні, правові структурні аспекти суспільства в їх онтологічній єдності, для того щоб уникнути змішання з більш широким поняттям «соціальне», котре поряд із соцієтальним включає інші аспекти суспільств: екотехнологічний, культурний і психологічний¹⁹. У підсумку перед нами відкривається «поле» *соціальної онтології*, виявлення сутності якої доповнює наше уявлення про метафізичність економічного буття — як у практичному, так і в теоретичному виявах.

У наш час це тим більш важливо, оскільки розвиток теоретичної економії в рамках властивих їй парадигм закінчився. Її розвиток уже не може бути лише *мета-розвитком*, тобто живитися іншими, на сьогодні немовби поза межовими, аксіоматичними і смисловими «соками». І причина цього — в невідповідності між теоретичною економією і реальністю, яку вона відображає. Соціальна реальність, котра оточує науку, не просто постійно змінюється, що і так зрозуміло, а змінюється сьогодні радикально, набуваючи нового якісного змісту. Реальність стрімко стає (а за багатьма позиціями вже стала!) іншою. Але теоретична економія багато в чому не тільки пропустила ці зміни реальності, а й не дала на них адекватної відповіді. Навіть соціальність, властива теоретичній економії, не рятує становища, оскільки перебуває під пресом економізму²⁰.

Економіка висвітлила функціонування і розвиток зв'язків людей, який здійснюється через виробництво. Тим самим вона визначила і нову систему виміру людських сил і здібностей, природних речей і культурних цінностей. Все це здобувало загальний абстрактний показник, незалежний від конкретних властивостей людей і речей. Підкреслимо ту обставину, що людські якості опинилися включеними в ситуації порівняння і вимірів у низці інших речей, тобто як опредметнені, відокремлені від своїх суб'єктів форми. Економіка своїм абстрактним виміром як всепроникним випромінюванням виявила внутрішні зв'язки і функції різних підсистем суспільства.

В.Є. Кемеров

Зазначимо змістовну відмінність між *економізмом* та *економічним*. Перше означає обмежене схематичне трактування економічної сфери, полізмістовність якої не може вміститися в логіці детермінацій. Тому *економізм* означає абсолютизацію всього корисного, прагматичного, вигідного тощо. Визначення *економічного* охоплює весь обсяг усіх раціональних та ірраціональних інтенцій, які економічна сфера екстраполює на всі інші сфери.

Послідовне проведення позиції на взаємозв'язок *соціального* і *економічного* як сфер господарського буття людини вимагає інтерпретації предметних реалій, в яких «відклася діяльність людей, котрі виступають як засоби. Тобто як проміжної продукції цієї діяльності, як опредметнених її «кристалізацій», а не як цілей і цінностей, в яких діяльність замкнулася і вичерпала себе. Іншими словами, важливо виявити («відтворити») і зафіксувати за цими предметними реаліями (даностями) процеси, що «сплелися» в систему зв'язків суспільства. У цій перспективі предметні реалії (даності) демонструють можливе розмаїття форм, у яких сили і здібності людей втілювалися і вводилися в систему соціальних зв'язків²¹. З врахуванням цього і будується уявлення про економічний характер буття людських індивідів, а на цій основі — і про системний характер економічних відносин у суспільстві, невіддільних від метафізичних смислів.

Установка індивіда на те, щоб «відкрити» за економічними реаліями людського життя систему суспільства як «напружену» сукупність соціальних зв'язків, вимагає від нього відмови від засвоєних зразків і наперед визначених мір як у об'єкта (економічної даності), так і у власній діяльності. Оскільки індивід зорієнтований на характеристики людей як суб'єктів соціального процесу, то його завдання як суб'єкта пізнання полягає у визначенні сумірності форм дослідження з масштабами, характерами і змістом практичної діяльності (як людей, так і суспільства). Знаменним є те, що в останні десятиліття подібна вимога оформлюється в економіко-теоретичних дослідженнях. Потреба в системних відображеннях економічного і його окремих сфер, хоч і реалізується з урахуванням пізнання його складності, однак виростає з реальних технологічних можливостей усвідомлення все більш могутніх систем і управління ними. В їх структурі взаємозв'язок соціального і економічного розкриває нові перспективи виявлення смислу буття в умовах «економічної цивілізації» (Ю.М. Осипов).

Економізація соціального означає постійний вплив економічного на всі сфери життя суспільства. Разом із тим *соціалізація економічного* означає гостру потребу економіки в цивілізованій організації і реалізації, оскільки інакше вона не відбудеться. Не можна уявити економіку, з її товарообміном, грошима, кредитами, конкуренцією, монополією, без політичної влади, державного права, соціального поділу, соціальних інститутів, всього того, що властиве сучасному цивілізаційному влаштуванню²². Без цих сфер і галузей, а також без специфічного духовного забезпечення, в тому числі морально-етичного, економіка здійснюватися не може. Цивілізація неминуче соціалізує економіку, оскільки це потрібно не тільки з погляду «демократичної доцільності», а й необхідності для самої економіки. Не може розвинена економіка існувати поза соціальністю, що означає розширення сфери економічного, проникнути в сутність якого можна за рахунок метафізичного дослідження. Чим ширший обсяг, тим досконаліші засоби пізнання.

1.4. Економічна реальність: епістемологічний контекст

Але як створюється, з'являється «світ економіки»? Чи співмірні його метафізичні смисли «світу науки», з яким ми, як правило, здебільшого маємо справу, коли говоримо про пізнання дійсності? Для цього, очевидно, необхідно виявити метафізичні основи «світу економіки» в процесі історії формування його смислів. Потрібно виходити не з кардинального протиставлення природного і трансцендентного, фізичного і метафізичного, яке змушує забувати часто про речі, освячені традицією. В результаті, коли ставимо проблему «економічного», то вже начебто ніякі «трансцендентні», «метафізичні» тлумачення і пояснення не можуть мати наукового значення. У зв'язку з цим втрачається потаємний (трансцендентний) смисл, який вкладав у слово «економіка» *Аристотель*. Загальноприйнято перекладати цей термін як означення *законів* ведення домашнього господарства, що передбачає їх орієнтацію на раціональне, або розумне, його ведення. Але ми забуваємо, що християнство, яке прийшло в елліністичну культуру, не тільки стало *апологією* (від грец. виправдання) *трансцендентного*, а й породило потребу в його поєднанні із земним.

Позиція видатних мислителів перших століть християнства передбачає переклад істин одкровення мовою розуму і примирення віри з позитивним знанням. Безпосередньо про *економіку* не йшлося. Розумілася насамперед натурфілософія, яку *Климент Александрійський* (150—215 рр.) назвав справжнім «путівником» до *Христа*. Пізніше *Ориген* (185—235 рр.), а за ним *Іоанн Скот Еріугена* (IX ст.) рішуче виступили за необхідність *підтвердження віри розумом*. Але Церква не хотіла, щоб філософська (не церковна) думка взагалі претендувала на розроблення богослов'я. Ворожість Церкви до апології була перенесена на природознавство і науку, які виникли в епоху Відродження і Нового часу. Щоб відстояти свої права на вільне дослідження природи, наука змушена

була протиставити себе релігії та відмовитись від апології. Разом із тим сформувався негативне ставлення до метафізики, яка стала основою теології, особливо в інтерпретації томізму.

У світі, утвореному *деміургом* (*Богом*), економіка займала своє належне місце, була одним із об'єктів аристотелівської метафізики. Інша справа — середньовіччя, в якому економічне як частина природи не мало трансформаційного характеру. Тому «світ економіки не міг мати тих метафізичних характеристик, якими володів трансцендентний «світ Бога». Він навіть перестав бути економічним, оскільки морально-релігійна домінанта охоплювала всю соціальну реальність, стимулюючи людину розглядати власні здібності з погляду спрямованості до вічного, Божественного. Чи може «економічне» в цей період бути об'єктом і предметом аналізу? Воно вже не є «економічним» у значенні, як його розумів *Аристотель*, — «вплетеним» в метафізику відносин світу і людини. Воно ще тільки вимальовується як нова, не менш важлива, ніж божественна реальність. Власне, проблема «подвійної істини» («розум» і «одкровення» як два джерела істини не можуть суперечити одне одному) і зумовлена усвідомленням можливості існування не тільки божественного, а й іншого світу — *світу науки*, де головна роль належить розуму.

Категорія «економічного» починає стверджуватись в епоху становлення капіталізму. Знаменитий «Трактат з політичної економії» *А. Монкретьєна де Ваттевіля* був написаний у 1615 р. Такою самою малою мірою, як і *розумова* енергія, у докапіталістичної «економічної людини» розвинена вольова енергія, підкреслює *В. Зомбарт*. Це знайшло втілення в повільному темпі господарської діяльності. Насамперед люди прагнуть триматися якомога далі від неї. Коли тільки можна «прогуляти» день — його «прогуляють». Люди «ставляться до господарської діяльності приблизно так само, як учень у школі до навчання, якому він підкориться, якщо його змусять. Немає жодної ознаки любові до господарства або господарської праці»²³. За таких уподобань і підприємницьких настроїв «економічне» тільки *набуває* своєї сили, котра поки не виявилась.

Але економічне існує, воно «пронизує» всі сфери життєдіяльності людини. В опосередкованій формі воно є об'єктом метафізичного аналізу видатних мислителів того часу. Прикладом, без сумніву, є *Тома Аквінський*, теологічно спрямована метафізика якого включає до предмета свого розгляду проблеми власності та приватної власності, багатства, ціни, грошей, обміну тощо. Це були проблеми, які аналізував *Аристотель*, але у *Томи Аквінського* вони розглядаються в контексті категорії «справедливості». («справедлива ціна», «справедливий обмін», «чесна праця» тощо). Пріоритет все-таки надається духовній праці, яка існує для «спасіння інших» людей. Акцент на духовності визначає метафізичний характер економічних міркувань видатного мислителя, оскільки він прагне вивчати господарську діяльність людини з позицій світового порядку, устанавленого Богом.

«Світ економіки» в той час тільки формується, але вже демонструє свою активність. За теологічно-моральними міркуваннями проглядається та непереборна сила економічного, тяжіння якої через гроші відчуває кожний суб'єкт суспільного життя того часу (нашого часу також). У цьому розумінні «економіка» і «економічне» з достатньо розвиненим раціональним розрахунком напрямку руху капіталу «існували у всіх культурних країнах земної кулі — наскільки ми можемо судити за джерелами їх господарського життя, які збереглися: в Китаї, Індії, Вавилоні, Єгипті, в Середземноморських країнах давнини, середніх віків і нового часу»²⁴, — писав *М. Вебер*. Щоправда, він говорить про «капіталізм». Але жодна господарська діяльність, дійсно орієнтована на зіставлення прибутку і витрат у грошовому вираженні, є капіталістичною і в цьому розумінні економічною. Підприємства, «промисли», «підприємці» існують давно і скрізь були досить поширені. Проте на даному етапі економічне виступає тим зовнішнім стосовно внутрішніх смислів, до яких прагнула духовно орієнтована людина. Хоча поки що економічне є поза увагою метафізичного пошуку.

Таке становище пояснюється тим, що в господарській діяльності, в економіці того часу не вбачалося існування при-

чинності як умови буття світу. Задовго до *І. Канта* вже *Г. Галілей* і *Р. Декарт* заперечували вільну причинність, але не внаслідок ставлення до релігії, а у зв'язку з *позитивним ставленням до науки*. Вільна причинність була визнана негативною, оскільки вільна причина не перевіряється: чи можна перевірити, що явище викликано причиною, яка є поза сферою досвіду і є недосяжною до розуму? Економічна діяльність (у різних іпостасях) на тому етапі була заняттям надто принизливим для людини розумної (освіченої), а тому не була «гідною» уваги філософів того часу. Яка «вільна причина», або першопричина, світу могла міститися в господарській діяльності, особливо в тій, де працюють залежні від мирських турбот люди, які обробляють землю, будують міста, воюють, торгують тощо?

Інша справа, коли мова йде про *релігію* і *науку*, які претендують на володіння правом на істину. Боротьба між наукою і релігією відбувалася за перевагу *своєї концепції причинності*. Глибинна сутність конфлікту між вірою і знанням полягала в протиставленні двох типів причинності, які породили два принципово протилежних *типи розуміння* і пояснення явищ. Людська потреба в пізнанні переважно набуває втілення в потребі знаходити причини, але істотним є те, що релігійного світоспоглядання це стосується з не меншою очевидністю, ніж наукового. Як релігійне, так і наукове розуміння є *зведенням незнайомого до знайомого*, за самим психологічним характером «доказу». Відмінність полягає лише в тому, що приймається за це «знайоме». З погляду фізики, яка стала окремою наукою в XVII ст., причина *природного* явища сама повинна бути *природною*, і як явище, що підлягає поясненню, повинна бути подана у фізичному досвіді. Тільки тоді вона може бути використана для передбачення явищ на основі принципу причинності: в однакових умовах однакові причини породжують одні й ті самі наслідки. У релігійному поясненні причина є поза природою (Бог) і не може бути отримана у фізичному досліді. Вона не може бути використана для передбачень²⁵. Відмінність у типах причинності породжувала дилему: *або фізика, або метафізика*, які розходилися тепер, чи

хотів цього *Р. Декарт*, чи ні, принципово і безповоротно. Будь-яке посилання на Божу волю категорично визнавалося недостатнім розумінням з погляду фізики. Категорична абсолютизація фізиками свого типу причинності й призвела спочатку до нерозуміння, а потім — до конфлікту. Метафізика, яка в цей час шукала шляхи для взаєморозуміння з наукою, котра активно стверджувалася у світі нової реальності (яку стали називати Новим часом), й заперечувала свої старі методи і принципи пізнання, пропонувала більш досконалі відповіді цій реальності. В об'єкт дослідження включаються *нетрадиційні феномени суспільного життя* — багатство, гроші, прибуток тощо. Про це свідчать міркування *Н. Макіавеллі*, *Дж. Локка*, *Дж. Берклі*, *Д. Юма*, а пізніше до них залучаються і такі велетні думки як *І. Кант* і *Г.В.Ф. Гегель*. У цей період, на відміну від середньовіччя, і з'являється усвідомлення *економічного як домінанти нової реальності*. Свідченням цього була *капіталістична діяльність*, яка стала «в чисто економічному аспекті головною проблемою всесвітньої історії культури», — писав *М. Вебер*. Визначальною ознакою нової епохи було виникнення «буржуазного промислового капіталізму з його раціональною організацією вільної праці, а в культурно-історичному аспекті — виникнення західної *буржуазії* у всій її своєрідності». Це вже був новий, *економічний світ*, в якому почали шукати причину суспільно-політичних явищ.

Необхідність метафізичного розуміння

Зовнішній світ множинний, різноманітний, часто невловимий і незрозумілий. Спроба його вивчення веде до дискурсу, розум просто губиться, не в змозі вловити сутність і смисл цієї різноманітності. Як світ простих явищ, феноменів він просто безглуздий. Парменід закінчив запереченням зовнішнього світу, оголосивши його фікцією. Кант оголосив зовнішній світ змішаним продуктом розуму і уявлення людини, Фіхте — продуктом уявлення Я. Це недалеко від індуїстської концепції світу, як Майї, як продукту уявлення Брами. У Гегеля це — інобуття Духа, який прагне до свідомості в чуттєвих об'єктах і здобуває його

в мозковій матерії Гегеля. Рятівним для філософії є метафізичний ідеал-реалізм Платона — Арістотеля, який дає буття (хоч і неповне, меонічне) зовнішньому світу об'єктів і увінчує невидиме трансцендентим Божеством як дійсним Буттям. Ключ до видимого складного пролягає через просте невидиме, а невидимий світ ідей приводить до Вищої ідеї, Ідеї Ідей або Бога.

Вивчення невидимого становило основне ядро не зіпсованої, не вивернутої зовні, не поставленої вгору ногами, справжньої стародавньої мудрості. Нова наука зайнялася переважно зовнішнім світом, стала наукою матерії і сил, наукою фізичною, природною. Вона запаморочила голови людям, насамперед своїми технічними досягненнями, і відволікла від науки справжньої, духовно-інтелектуальної, намагаючись замінити метафізику наукою. Але вона сама тепер змушена визнати, що за матерією стоїть енергія, котра є проявом Сили, якій неможливо відмовити в інтелекті, розумності, закономірності й доцільності.

А. Пазов

Економічне, звичайно, не «вписувалося» в метафізику. Але це лише на перший погляд. Насправді глибина економічних міркувань невід'ємна від метафізичного мислення, так само, як і науки. Хоч аж до кінця XIX ст. вчені прагнули позбутися метафізики, неначебто не хотіли помічати, що разом із «водою» (метафізикою) викидають і «дитину» — саму науку (природознавство). Адже ньютонівська наукова парадигма, яка трималася з XVII по XIX ст., ґрунтувалася на фундаментальних метафізичних постулатах: 1) миттєвої далекодії; 2) абсолютних простору і часу; 3) концепції матеріальної точки; 4) принципу інерції. Жоден із них не тільки не є експериментальним фактом, а й не диктується розумом, тобто його не можна віднести до синтетичних апріорних принципів *І. Канта*. Якщо так, то до цих принципів також не можна віднести гроші, товар, вартість, ціну тощо, які стали головними темами міркувань, і не тільки господарників чи політиків того часу. Досить згадати хоча б міркування *Дж. Берклі* про гроші

і багатство, висловлене ним в низці запитань і відповідей²⁷. У цих феноменах суспільного буття філософ прагне побачити раціональні, економічні причини розвитку держави і суспільства, тобто світу буття людини.

На думку *І. Канта*, можливість синтетичних принципів апіорі означає не просто *іманентний*, внутрішньо властивий розуму принцип пізнання. *І. Кант* виводив із нього щось більше: чистий розум не тільки не залежить від досвіду, а й сам створює його, тобто сам визначає, що таке *досвідний факт* (феномен, який може бути об'єктом наукового пізнання). Все інше, подібне до якихось містичних свідчень, мислитель заперечує як не сумісне з гносеологічним апіорним синтезом. Відповідно до такого принципу пізнання, критерій істинності наукової теорії стає ясним і визначеним: істинність — це узгодженість теорії з усією відомою сукупністю допустимих розумом феноменів — *фактів досвіду*²⁸. Теорії, які дотримуються такого розуміння істинності, називаються *феноменологічними*. Вироблена методологія в контексті такого розуміння дійсності переноситься і на економічне знання. Проте факти, які виникають в *етносі економічного*, значно перевищують той конкретний досвід, у якому визріває і показує свою енергетичну силу «дух капіталізму» (*М. Вебер*).

Економічне знання, яке дедалі більше виступає у вигляді сформульованих теорій, не може вже мати тривіального смислу. Думки, ідеї, концепції, погляди, принципи, лише проголошені в докласичній економічній думці (XVI—XVII ст.), показують виникнення нової життєвої реальності — *економічної*. *Раціональний спосіб пізнання*, проголошений *Р. Декартом* у його запереченні старої метафізики як найбільш надійний метод досягнення достовірного знання, екстраполюється і на економічну теорію. Усіх своїх теперішнього значення і можливостей західний капіталізм набув завдяки раціональній організації праці, зазначав *М. Вебер*. Питання полягає у визначенні своєрідності західного, а всередині його — сучасного західного раціоналізму і поясненні його розвитку. Будь-яка подібна спроба тлумачення повинна, враховуючи фундаментальне значення економіки, брати до уваги насамперед економічні умови. Однак «неможливо не враховувати і зворотного

загального зв'язку. Адже так само, як від раціональної техніки і раціонального права, економічний раціоналізм залежить і від здатності та налаштованості людей до певних видів практично-раціональної життєвої поведінки»²⁹. Отже, раціональні методи пізнання, які стали основою філософії Нового часу, що прийшли на зміну метафізиці, одночасно визначали *новий спосіб міркувань економічної науки*.

Характерологічною особливістю економічного знання в новочасових стратегіях мислення було прагнення дотримуватись *метафізичних принципів пізнання*, завдяки яким воно позбувалося феноменологічності. Тим самим ставало зрозуміло, що співмірність фактів і теорії призводить до тавтології. Найбільш вірогідним підходом залишався філософський, оскільки давав можливість вийти за рамки однозначності, що «закривала» метафізичні смисли «світу економіки», який все більш широко і впевнено йшов на заміщення «світу Бога». Для «економічних людей» ранньої епохи капіталізму, писав *В. Зомбарт*, одним із джерел, які живили «капіталістичний дух», була філософія. Особливо ті твори стародавніх мислителів, в яких містилися вже в «готовому вигляді практичні правила для впорядкованого ведення господарства, з якими можна було тому безпосередньо радитись у своєму власному філософському житті. Життєва філософія античних філософів (*Оекономікус Ксенофонта*, «*Метафізика*» *Арістотеля*, «*Держава*» *Платона*, а також міркування *Плутарха*, *Лівія*, *Колумелли*, *Катона*, *Сенеки*) ще й тому була цінною для економістів в епоху формування капіталізму тим, що давала чудові виправдання їх прагнень для наживи»³⁰. Повага до метафізики, таким чином, не тільки залишалася, а й була необхідною умовою забезпечення цілісності економічного знання, яке все активніше визначало свою першорядність.

Економічне знання виходило за межі підкореності фактам, залежності від них. Ставало очевидним, що підпорядкування фактам (прагнення уникнути метафізики) досягається дорогою ціною — теорія стає беззмисловою (тавтологічною). Про це свідчив розвиток експериментального природознавства, яке намагається будь-як позбутися метафізичного мислення. Однак історично навіть механіка *І. Ньютона* мала іншу базу.

Сам вчений створював її не з фактів і не як обґрунтування фактів. Його фізика, яку можна було б назвати теологічною, стверджувала примат вільної причинності над природною: Бог не підпорядковується природній причинності, але сам «створює її як спосіб буття його творення, *natura naturata*. Простір і час у *Ньютона* — це метафізичні ідеї Бога, вони не виникають у людському мозку подібно до апіорних принципів *І. Канта*: «Бог не існує в просторі і часі, але сам своїм існуванням виробляє простір і час. Аз ними — природну причинність»³¹. Завдяки своїм метафізичним основам ньютонівська теорія здавалася неправдоподібною. *Г. Лейбніц*, наприклад, категорично заперечував теорію тяжіння вченого внаслідок принципу далекодії. Однак саме метафізичні принципи, зокрема концепція матеріальної точки — об'єкта, який принципово не спостерігається, дали змогу *І. Ньютону* створити нову парадигму у фізиці, і завдяки ним було створено небесну механіку.

Наука, хоч як хотіла позбутися метафізики, проте не могла вибудувати свої концепції, передбачення, відкриття поза нею. Саме метафізика дала можливість *У. Лєвер'є* в 1846 р. відкрити планету Нептун за допомогою одного тільки числового розрахунку її положення на небі. Її виявили за допомогою принципів, які не перевірялися спостереженням і не ґрунтувалися на них, — принципів інерції та миттєвої далекодії. Очевидно, класична механіка, яка стала основою «світу науки», може вважатися синтетичною наукою тільки завдяки своїм *метафізичним основам*. Лише завдяки ним вона виявила таку колосальну ефективність — привела до відкриття «на кінчику пера» планети Нептун, до передбачення появи в 1910 р. комети Галлея. Так само тепер зрозуміло, чому «силу» так і не вдалося визначити як незалежне наукове поняття. З'ясувалося, що її неможливо визначити як фізичну величину: вона — метафізичний елемент ньютонівської фізики. Сила інерції — лише найбільш екзотичний із метафізичних елементів механіки, але без цього метафізичного елемента ньютонівська механіка не могла б існувати як теорія, не кажучи вже про те, що вона не відповідала б досвіду — не могла б по-

яснити, чому хвиля підмиває берег річки³². «Світ науки», таким чином, ґрунтувався на метафізичних основах, які дають можливість існувати також і паранауці, а разом з нею — трансцендентності.

«Світ економіки», орієнтований на наукову раціональність, не зміг обійти метафізичних основ свого існування. Це вічна проблема, наголошує *Ю.М. Осипов*, це «велика гносеологічна проблема», яка чекає на своє вирішення. «Теоретична економія не знає, що є економічним в економіці, вона і не ставить такого питання, спокійно оперуючи з невідомим, не менш спокійно при цьому заперечуючи феномен... трансцендентності, — як це здійснює кожна наука, котра себе поважає»³³. Трансцендентне — це вже сфера метафізики. У міру переходу від «підприємницького авантюризму», який або мав зазвичай суто ірраціонально-спекулятивний характер, або був орієнтований на насилля, насамперед на здобич, до «капіталістичного господарського ладу — цього страхітливого космосу» (*М. Вебер*), все більш нагальною стає потреба в метафізиці, яка дасть змогу якщо не розгадати, то хоча б наблизитися до межі його таїни. Адже як тоді зрозуміти індивіду складну взаємодію ринкових відносин, норм капіталістичної господарської поведінки? Як і сила тяжіння, енергія «духу капіталізму» *неконтактна*, тобто не перевіряється чуттєвим досвідом. Зміст «духу капіталізму», який визначив смисл «світу економіки», його особлива таємничість виходять із того, що, на відміну від інших соціальних сил, не має матеріального носія: не можна вказати, з боку яких господарських або інших об'єктів ми відчуваємо на собі дію сили, енергію «духу капіталізму». Він міститься в таких самих трансцендентних (у кінцевому підсумку) поняттях — грошах, вартості, ціні, власності, багатстві та ін. Ці поняття, начебто і реальні, але одночасно й ірреальні, трансцендентні. Ось де починається простір для метафізичного мислення. Цим і пояснюється, наприклад колосальний успіх праці *А. Сміта* «Про багатство народів...», метафізична глибина якої розкрила безмежність «світу економіки». Він, цей світ, є певним метафізичним простором.

Трансцендентність

Це благозвучне слово утрималося у філософії, всупереч тому, що воно є лише перекладом з грецької й означає піднесене, вище, потойбічне, яке знаходиться поза певною конкретною сферою. Стосовно філософії і її спеціальної сфери гносеології трансцендентальність і трансцендентне — це теоретико-пізнавальні поняття, які мають відношення до можливості, ступеня, повноти пізнавальної спроможності людини. Поняття і слово «трансцендентність» з'явилося в схоластиці під прямим впливом платоно-аристотелізму й увійшло у філософію без будь-яких змін свого смислу і змісту.

Трансцендентне все, що знаходиться поза межами досвіду і недосягне розумному пізнанню, перебуває поза сферою чуттєво-розсудкового змісту свідомості. Існує погранична смуга, яка ставить межі людському пізнанню. Визнавши трансцендентне, людина визнає себе неповноцінною у сенсі знання, обмеженою істотою.

А. Пазов

З погляду сучасної науки, коли геометричних вимірів може бути скільки завгодно (геометрія *Евкліда*, *Лобачевського*, *Рімана* та ін.), властивості простору втрачають об'єктивний смисл і стають предметом *конвенції* — умовної згоди, за якої вибирають ту геометрію, яка найбільш зручна. В рамках *феноменологічної теорії* зовнішній світ може бути адекватно описаний будь-якою геометрією. Отже, феноменологізм неминуче приводить до конвенційного характеру фізичної гносеології. *І. Кант* захотів побудувати теорію пізнання без метафізики, а *А. Пуанкаре* показав на прикладі фізичних теорій, що зробити це неможливо: конвенціоналізм робить безглуздим саме поняття істинності фізичної теорії.

Син свого часу, *А. Пуанкаре*, боявся метафізики. Відмова від метафізики досягалася дорогою ціною відмови від синтетичних суджень. Чи був правий *А. Пуанкаре*, «виганяючи» метафізику? Сам хід міркувань вів до висновку, що простір — об'єкт позадосвідний: його властивості не перевіряються фі-

зичним дослідом. У феноменології досвід ніколи не зможе відрізнити дію на тіло колишнього силового поля від дії на нього нового простору. А якщо поняття істинності теорії все одно зникає, то навіщо ускладнювати геометрію? Поки механіка будується лише для пояснення та передбачення фактів, які спостерігаються, завжди більш зручним буде користуватися найпростішою — евклідовою геометрією. Збережіть геометрію — і ваша феноменологія стане кращою, тільки розпрощайтеся з істиною у фізиці. Такого песимістичного висновку дійшов *А. Пуанкаре*, ставши на шлях відмови від метафізики³⁴.

Відмова від метафізичного пояснення «світу економіки» позбавляє істинного знання про нього. *І. Ньютон*, як релігійний містик, зовсім не боявся метафізики, завдяки якій його механіка і до сьогодні має пізнавальне значення. Метафізика дала можливість видатному вченому подолати прямий феноменологізм як підпорядкування істини факту, що спостерігається. Виокремлення метафізики з теоретичних побудов економістів робило ці теорії однобічними, конвенційними. Такі економічні побудови, по суті, не могли бути інакше як утопічними, а їх результативність можна було довести лише за певних умов, які також вимагали умов, і так до нескінченності. «Дурної», — сказав би *Г.В.Ф. Гегель*. Простір «світу економіки» виявляється не через кількісний аналіз, прості підрахунки, не через фізичні виміри, а через метафізику. Тільки в цьому випадку можна знайти механізми дії «економічного простору» на конкретні процеси, які відбуваються в ньому. Наприклад, вартість, капітал, рента, гроші тощо можна пізнати в їх сутнісному значенні, якщо ми будемо виходити із характеристичних ознак економічного простору, в якому розгортається їхня дія. Простір «духу підприємництва» (*В. Зомбарт*), який визначив капіталістичний «світ економіки», виявляє його дію на капітал, вартість, ціну тощо як на тіла, об'єкти. Дієвість і вплив «світу економіки» виявляються у формі дії метафізичної сили — «духу підприємництва» і «духу капіталізму».

Прибічникам кількісного підходу у визначенні феномену «економічного» важко зрозуміти, що «вловити» його сутність виявляється можливо тільки з допомогою *принципу транс-*

цендентності, який робить простір «світу економіки» «неохоплюваним», «невловимим»; саме в трансцендентній системі пізнання стає зрозумілим глибинний взаємозв'язок «світу економічного буття» з його феноменами (вартість, гроші, капітал тощо). Феноменологічний підхід може розкрити лише кількісні, зовнішні характеристики «космосу економічного буття» (*М. Вебер*). Принцип трансцендентного підходу робить простір «світу економіки» метафізичним поняттям, яке не виявляється через досвід. Тобто не лише досвід і не стільки досвід виявляє сутність економічних понять, а те, що є *поза межами досвіду*, принаймні, поза межами чуттєво-споглядального досвіду. «Слово «досвід», — зазначає *Е. Корт*, — принципово зрозуміле як пізнання, яке сприймає, в живій мові має більш широке значення, ніж у *Канта*. У такому трактуванні він приймається вже *Гегелем і Шеллінгом* і вже тим більше у феноменології з часів *Гуссерля*. Тут досвід постає як сукупно-людський, включаючи духовний або душевний (аж до морального і релігійного), і цей досвід повинен філософські рефлексуватися і осягатися»³⁵. Точка зору чуттєвого досвіду є *арифметикою*, а точка зору духовно-душевного є позицією *алгебри* — якщо визначати міру можливостей різних типів пізнання. У «*Фаусті*» *В. Гете* алгебра є найбільш зручним способом для опису своєї потойбічної дійсності, в якій діє особливе метафізичне силове поле, особливий клас сил — сила демонів. Ми не хочемо звертатися за допомогою до цієї сили, а показуємо значимість трансцендентного над чуттєво-досвідним. У цьому і є основна перевага метафізичного пізнання, яке через рефлексію чітко і «понятно» осмислює сутність проблеми.

1.5. Методологія метафізичного пізнання економічних смислів

Пізнання «світу економіки» — це претензія на виявлення основних смислів життя. Економічні процеси (у взаємодії із соціальними, політичними) постійно утворюють нові змістові ланцюжки, структура ланок яких у кожному окремому випадку начебто і зрозуміла, але загальний смисл «темний», а механізм дії досить часто розчаровує. Поліфонія змін, які множаться на планеті, бентежить розум, змушує зайвий раз замислюватися над глибинною логікою зміни епох. Однак ми не зможемо зрозуміти сутність процесів, які відбуваються на планеті, якщо не розтлумачимо належним смисловим чином *мету буття*. Різні форми земного буття, облаштування людського співіснування — це не що інше як видиме втілення *економічного* — тієї субстанції, яка визначає, як би того не хотілося, напрям розвитку людини. Не обов'язково лише шляхом прогресу. Зворотний шлях, або напрямок, — регрес, також зумовлений цим «економічним».

Однак такий погляд не розкриває змісту «економічного», зведеного, причому в багатьох випадках виправдано, до *абсолюту*. Виправдано не в значенні «первинності» матеріального стосовно ідеального, економічного базису до надбудови. Така позиція, яка обумовлює стратегію соціального детермінізму, в цілому знайшла належну оцінку, і немає потреби повторювати вже достатньо тривіальні «істини». Справа в самій природі абсолютного. Його історія починається зі Стародавньої Греції, видатні мислителі якої визначили всемогутність Логосу, Нуса, Ідеї, Деміурга, Апейрону тощо. Великі кападокійці, творці триєдиного богослов'я (*Василій Кесарійський, Григорій Назіанзин, Григорій Ниський*) зрозуміли, що ні розум, ні мудрість, ні любов, ні число (як у *Піфагора*), ні простір і час — не абсолюті, не субстанції, а скоріше, тіні, подібні до тіней, котрі *істинний Абсолют* відбиває на стіну платонівської печери. Цей єдиний Абсолют сам творить і розум, і муд-

рість, і час, і простір, і число. Він сприймається в особливому вимірі — «без лиця, в трьох образах Божества». Цей Абсолют, якому немає «числа і міри», «місця і причини», якого ніхто не може досягнути, є Богом³⁶. Він трансцендентний і недосяжний людським розумом.

Але яким розумом? «Чистий розум» *Р. Декарта* та *І. Канта*, який замінив собою Бога і «диктує» Природі свої закони, звичайно, нічого не може досягнути, крім самого себе. Але Бог як Трійця є досяжним! Він недосяжний як Єдине, про що говорить платонівська діалектика. З погляду діалектики грецького Космосу, Бог, повністю недосяжний за своєю природою, всебічно досягається у своїх енергіях, які випромінюються у світ Божественною Трійцею³⁷. Божественні енергії, котрі створили Всесвіт, розкрили перед нами велику Книгу. Для *Сократа* — це Книга мудрості і добра. Для *Піфагора* і *І. Ньютона* — це книга, написана мовою математики, для *А. Ейнштейна* — мовою фізики і т. д. З XVII ст. ця книга пишеться мовою *економіки*. Бог досяжний у гармонії Всесвіту, доступної людському мисленню. Отже, феномен «світу економіки» як Абсолюту сучасності, якому іманентні всі проблеми, породжені «економічною цивілізацією» (*Ю.М. Осипов*), досягається не простим думанням, а «мисленням — глибинним, синтетичним, оскільки тільки на ньому формуються основоположні метафізичні висловлювання» (*Е. Корет*). Економічне, якщо його виділяти як Абсолют для сучасної людини (*Ното есопотісис*), доступне через конкретні форми господарювання, а також поняття, які стали субстанціями реально-економічного життя (товар, гроші, капітал, вартість тощо), свого роду *архетипами економічного*. Звичайно, ототожнювати економічне з Абсолютом є метафорою. Але вона потрібна, якщо ми визначаємо економічне як енергію сучасного розвитку. Така енергія співмірна тим силам, які творять Всесвіт. Вони доступні лише розуму, який належить людині як «метафізичний живий істоті» (*М. Гайдеггер*). Свого часу *Б. Паскаль* говорив, що сутність людського розуму не в тому, що він багато може пізнати, а в тому, що може досягнути існування багатьох речей, які йому в принципі не доступні. Подібну думку можна знайти у *Миколи Кузанського*: усвідомлю-

ючи свою творчість і осягаючи неосяжність абсолютного, людина просувається до осягнення Абсолюту (Бога). *Б. Паскаль* бачив у людській думці божественну сутність — тією мірою, якою вона здатна пізнати свою обмеженість. Думка, яка не усвідомлює своїх меж, яка ставить себе на місце Бога («чистий розум»), не здатна до пізнання Абсолюту, тобто сутності. Але думка, яка осягає неосяжну глибину сущого, не зникає³⁸. Вона постійно існує, постійно потрібна, оскільки суще — *ноумен* — нескінченне у своїх іпостасях, як «економічне», про яке написано і сказано дуже багато. Воно є тим сущим (ноуменом), до якого завжди звертається людина розумна, до природи якої, за словами *І. Канта*, належить метафізика³⁹. Поки в економічній теорії домінує об'єктивістсько-раціоналістична (феноменологічна) методологія, вона не може претендувати на повноцінну істину. Залучення метафізики відкриває нові горизонти перед економічною наукою — вона знаходить свою, надемпіричну, *ноуменальну онтологію*. По-новому постало питання не лише про сутність «економічного», а й про його смисли, тобто про *істину*.

Основоположником класичної політичної економії в Англії, як відомо, є *Вільям Петті* (1623—1687). Але так само, як фізика не пішла за своїм творцем — *І. Ньютоном*, так і політична економія не пішла за *В. Петті*. Фізика пішла за *Р. Декартом* і *Г. Лейбніцом*, які створили системи світу, в яких або *вільна причинність* відокремлена від природної непроникною стіною (*Декарт*: світ свідомості і світ фізичного буття), або причинність взагалі не відіграє жодної ролі (*Лейбніц*: встановлена Богом раз і назавжди гармонія). Політична економія після *А. Сміта* розвивається або за *Г.В.Ф. Гегелем*: світ — це процес сходження Світової причини, звідси — глобальні концепції удосконалення світу людини; або за *Д.С. Міллем*: світ — це потенційна причина позитивного знання. А якщо врахувати «світову Волю» *А. Шопенгауера*, ірраціональні енергії, які демонстрував європейський романтизм, нову онтологію, запропоновану «філософією життя» і пізніше підтверджену екзистенціалізмом, стає зрозумілим: неминучі негативні реакції проти безплідного, «непозитивного» знання і мислення обернулися проти колишньої метафізики. Те, що пропонува-

ла метафізика XVII—XVIII ст., було кардинально переглянуто і запропоновано нову картину світу, але на основі метафізичних міркувань, об'єктом яких виступив «світ економіки».

Криза раціонально-об'єктивістських філософських систем на межі XVIII—XIX ст. привела до *відмови від ряду метафізичних постулатів* їх видатних представників, але не до *відмови від метафізики*. Замість минулих метафізичних постулатів, які визначали економічні системи *меркантилізму* (раннього і пізнього), етапи формування класичної політичної економії, прийшли інші, завдяки чому економіка почала звільнятися від емпіризму (феноменології), повертати собі колишній онтологічний характер.

В економічній теорії А. Сміта відчутні метафізичні постулати Х. Вольфа, Г. Лейбніца, І. Канта: трансцендентне і трансцендентальне пізнання, апріорні простір і час, причина існування світу і людини, їх виникнення. Місце існуючих абсолютів простору і часу, які обумовлювали стабільність існуючого порядку речей у господарсько-економічній сфері, починає займати новий абсолют — *вартість*, у повному розумінні метафізичний — не доступний ні спогляданню, ні механічному вимірюванню. Це пояснюється, крім всього, тим, що ньютонівські простір і час замінив новий абсолют — *просторово-часовий світ*. Кривизна цього світу, недоступна спостереженням, керує всім рухом об'єктивної реальності. У цих нових вимірах фізичної реальності вимагає нових вимірів «економічна реальність».

Цілком зрозуміло, нова теорія будувалась *онтологічно* (як, власне, будувались класичні наукові теорії), тобто *від метафізики до фізики*, або *від метафізики до економіки*, а зовсім не від фактів досвіду і не на шляху узагальнення фактів. Стосовно такого стану речей А. Ейнштейн писав про те, наскільки безглуздим видавався йому феноменологічний шлях побудови теорії: цей шлях, по-перше, завжди неоднозначний, тому що будь-яка сукупність фактів може бути описана різними теоріями; по-друге, він є безглуздим, оскільки кожна хибна теорія завжди чудово пояснить будь-які факти⁴⁰. Завдяки цьому теорія стала *фальсифікованою*, тобто почала принци-

пово заперечуватися на експерименті. Але саме внаслідок цієї *незалежності теорії від досвіду* відповідність її досвіду не могла вже бути тавтологією, а набула по-справжньому доказового характеру: досвід уперше набув статус критерію, що свідчило про істинність теорії. Істина перестала визначатися прагматичними принципами, відпала необхідність за зручність «платити» істиною. Тепер не зручність, а необхідність змушувала користуватися новими науковими даними, які нестримно входили у «світ економіки», — виробництво, торгівлю, капітал, володіння тощо. Метафізичний елемент, який начебто втратив колишню значимість, не лише не «виганяється» з теорії, але стає *домінуючим*. Так само, як еволюційна теорія Ч. Дарвіна, так і *теорія вартості* однаковою мірою є не лише науковими теоріями (біологічною й економічною), а й метафізичними концепціями. Як в першому, так і в другому випадках їх об'єктом стала зовсім інша реальність — не «природна», не «меркантильна», а метафізична, не кажучи вже про їх філософсько-світоглядне значення.

Абсолют

Абсолют, поряд із трансценденцією, причетний до сфери метафізики таким чином, що ідея абсолюту доповнює, продовжує вчення про трансценденцію. З погляду етимології слова «абсолют» (від лат. «absolutus») є «звільнене», «відокремлене». Термін «абсолют» означає першооснову всього сущого, котре не залежить ні від чого іншого, саме містить усе існуюче і творить його. Тобто те, що володіє безумовною свободою. Причетність людини до Абсолюту завдяки господарській діяльності наділяє її свободою і надією на подолання тимчасової обмеженості людського буття. Крім того, абсолют — це світ цілісності, архітектоніка, смисл і призначення якої завжди оповиті чарами і таїнами невідомості, невисловленості. Абсолют завжди поза людиною і в самій людині; цю ідею неможливо не знати навіть за бажанням, оскільки вона — першоджерело всіх бажань, знань і незнань. Часто Абсолют ототожнюють з Богом, що привносить

суб'єктивність у його розуміння і тим самим обмежує його всезагальний характер.

Абсолют не є просто мисленнєвою конструкцією, хоча поза людським суспільством, господарством питання про нього не має сенсу. Абсолют потрібно розуміти як вищий принцип буття світу, який встановлює його межі, розкриває взаємовідношення буття і небуття, але сам при цьому — поза будь-якими межами.

Л.А. Тутов

Метафізична реальність, яку описала наука ХІХ і особливо ХХ ст., названа «невидимою онтологією» (В. Тростніков), що образно відображає онтологічну сутність сучасного наукового знання. Неможливість однозначного визначення передалася в економічну науку, яка почала демонструвати все нові й нові концепції, кожного разу розкриваючи зовсім інші смисли у здавалося б давно відомих економічних феноменів тих самих ренти, капіталу, торгівлі, вартості, власності, грошей тощо. Як і в цілій низці наукових відкриттів (наприклад, у загальній теорії відносності), ідеальне (те, що не спостерігається) виявилось більш реальним і більш суттєвим за матеріальне: саме воно описує все, що спостерігається в матеріальному світі і, описуючи, як з'ясувалося, не лише пояснює природною причинністю, а й шукає інші причини. Досить згадати теорію Т. Мальтуса, яка попри всі природничо-наукові обґрунтування, водила у світ математичних, отже, ідеальних розрахунків. Саме у зв'язку зі своєю метафізичною визначеністю мальтузіанство надовго залишалося в науково-теоретичному обігу кожного економічного знання, котре претендувало на істинність.

Прикладів подібного опредметнення метафізики в науці та економіці цілком достатньо. Як філософія невід'ємна від міркувань, особливо тих, які визначають парадигму нового теоретичного пошуку, так і метафізика невід'ємна від економічної теорії, яка кожного разу знову і знову відкриває світ. Щоправда, це відкриття прагне не дублювати досягнення інших наук. У своїх претензіях на абсолютність своїх істин еко-

номічна теорія заглиблюється в «сущє». «Економіка — феномен суперечливий, — підкреслює Ю.М. Осипов. — Суперечностей в економіці, як у будь-якій подібній, дуже складній системі, достатньо. Вже сам поділ господарства — власне, організаційний, функціональний, трудовий, діловий — породжує суперечливість, робить первісним і нескінченно суперечливим не один лише обмінно-оцінювальний процес, а й всю життєдіяльність економіки, будь-які її починання і звершення... Суперечливість — онтологічна суперечливість економіки, її органічна властивість, а не лише якась вада, хоча суперечливість зовсім не така проста — як для самої економіки, так і для життя взагалі»⁴¹. Економіка сповнена динаміки, руху, боротьби. Для економіки визначальною рисою є постійне становлення, вмирання і народження, вона характеризується хворобами й оздоровленнями, підйомами і спадами. Це — постійне «впорядкування хаосу і хаотизація порядку», — такий діалектичний висновок Ю.М. Осипова. Але всі ці ознаки показують метафізичний характер економічної теорії, яка з необхідністю приходить до розуміння себе через осмислення сутності буття.

Необхідно відзначити не лише точки перетину, а й суперечності між «метафізикою економіки» і економічною теорією. Наприклад, в основі неокласичної економічної теорії — три основні взаємопов'язані ідеї: *ідея рівноваги*, *ідея можливості математично строгої інтерпретації помітних явищ* та *ідея чистої економічної науки*. Дискурс «ідеї чистої економічної науки» передбачає виключення з її предметного поля всіляких ненаукових знань, двозначності, міфологізації і чітке предметне розмежування з іншими суспільними науками, насамперед із філософією. Однак, відстоюючи предметну чистоту, неокласична теорія сама приходить до міфологізації числа, наслідком якого є механізм. Останній виявляється не лише в абсолютизації числа, математичного аналізу в економічній теорії, а й у гіпертрофії низки інших ідей: «ідеї рівноваги, методологічний індивідуалізм, функціональний аналіз, заперечення причинно-наслідкового підходу та інше. Надмірна математизація економічної теорії призводить до того, що вона абстрагується від реального еко-

номічного життя і втрачається її предметна визначеність»⁴². Точніше, предмет економічної теорії набуває властивостей умовності, парадоксальності, штучності. Можна погодитись із думкою *К.Дж. Ерроу*, що «висновки неокласичної теорії справедливі лише при виконанні певних, можливо, надзвичайно спрощених передумов, які стосуються економічної сфери, а також суспільних і приватних переваг»⁴³. Всі умовності, штучності в неокласичній теорії виникають, тому що вона перетворює ціновий механізм попиту і пропозиції в «єдиний і абсолютний механізм руху економічної реальності, вважаючи всі інші аспекти економічного життя вторинними і похідними від вищезазначеного»⁴⁴. Така позиція і перетворює, власне, економічну теорію на «*царицю соціальних наук*», як вважає більшість західних і вітчизняних економістів.

«Метафізика економіки» не будує штучних моделей, абстрагованих від реальної дійсності, базованих на обмежених передумовах. Для метафізики економіка є організмом, цілісним і всеоб'ємним, як світ, як космос, за своєю суттю не механістичний, а діалектичний, більше того — синергетичний, змістовний, абсолютний у своїй нескінченності. Метафізика дає можливість розглядати економічну сферу як частину, фрагмент більш широкої реальності, тим самим показуючи її зв'язок з іншими неекономічними сферами. Одночасно економічна сфера набуває того значення, яким володіють традиційні для метафізики проблеми — Бог, душа, буття тощо. У цьому аспекті економічна сфера (економічне) виступає абсолютотом, виявлення сутності (сущого) якого є завданням і метою метафізичного мислення.

Відповідно до цього «метафізика економіки» розширює горизонти економічної теорії, розкриває роль позаекономічних факторів під час характеристики поведінки суб'єкта економічної діяльності. Разом з тим, «метафізика економіки», «підштотвхуючи» економічну теорію до подолання вузькоспеціалізованого, утилітарного підходу до розуміння економічного буття, виявляє його приховані смисли, що вкрай важливо для формування шляхів подальшого розвитку такого буття. Не менш важливо те, що метафізика формує реальне мисленнєве поле, інтелектуальну атмосферу, в рамках якої здійсню-

ються акти наукового пізнання, спрямовані на комплексне філософське і соціоекономічне пояснення явищ і процесів, системний підхід, урахування специфіки духовності, в якій відбувається та чи інша економічна дія, той чи інший економічний процес.

Оприявлений завдяки метафізиці «світ економіки», у свою чергу, на прикладі моделей, об'єктів (інших «світів») метафізики загострює специфічні риси економічної теорії (раціоналізм, сенсуалізм, прагматизм, позитивізм, феноменологізм, трансцендентність, соціальність, універсалізм і т. ін.), що дає можливість отримати не лише уявлення, а й знання про суще економічного, тобто виявити нові властивості й фактори, які визначають економічне, і таким чином отримати цілісну картину «світу економіки».

Метафізичний підхід до розуміння «світу економіки» передбачає багатоманітність параметрів розкриття і виявлення можливостей економічного мислення в його найвищих проявах. У підсумку перед нами розкривається розмаїтий світ сутностей, пізнання яких дає змогу прояснити справжню природу економічного — *економічної реальності, економічного буття*.

Примітки

¹ *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства. — М., 1990. — С. 4.

² Там же. — С. 254.

³ Там же. — С. 15.

⁴ *Кемеров В.Е.* Метафизика — динамика // *Вопр. философии.* — 1998. — № 8. — С. 60

⁵ *Осипов Ю.М.* Что есть экономика вообще и что она есть сегодня // *Философия хозяйства.* — 2004. — № 3 (33). — С. 83.

⁶ Там же. — С. 89.

⁷ Там же. — С. 90.

⁸ *Корняков В.И.* Об экономической субстанции // *Философия хозяйства.* — 2004. — № 3 (33). — С. 115.

⁹ *Кемеров В.Е.* Введение в социальную философию. — М., 2001. — С. 99—100.

¹⁰ *Корняков В.И.* Об экономической субстанции. — С. 117

¹¹ *Кемеров В.Е.* Введение в социальную философию. — С. 114.

- ¹² *Войтов А.Г.* Самоучитель мышления. — М., 2001. — С. 151, 238.
- ¹³ *Корняков В.И.* Об экономической субстанции. — С. 120.
- ¹⁴ Там же. — С. 121.
- ¹⁵ *Кемеров В.Е.* Введение в социальную философию. — М., 2001. — С. 34—37.
- ¹⁶ *Кемеров В.Е.* Метафизика — динамика. — С. 61.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ *Плаксунова Т.А.* Экономический рост и становление концепции человеческого развития // *Философия хозяйства.* — 2004. — № 5 (35). — С. 105.
- ¹⁹ *Розов П.С.* Структура социальной онтологии по пути к синтезу макроисторических парадигм // *Вопр. философии.* — 1999 — № 2. — С. 7.
- ²⁰ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — М., 2001 — С. 412.
- ²¹ *Кемеров В.Е.* Метафизика — динамика. — С. 64.
- ²² *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 181.
- ²³ *Зомбарт В.* Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. — М., 2004. — С. 22.
- ²⁴ *Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 49.
- ²⁵ *Захаров В.Д.* Метафизика в науках о природе // *Вопр. философии.* — 1999. — № 3. — С. 99.
- ²⁶ *Вебер М.* Избранные произведения. — С. 53.
- ²⁷ *Беркли Дж.* Сочинения. — М., 2000. — С. 475—478.
- ²⁸ *Захаров В.Д.* Метафизика в науках о природе. — С. 101.
- ²⁹ *Вебер М.* Избранные произведения. — С. 55.
- ³⁰ *Зомбарт В.* Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. — С. 222—223.
- ³¹ *Захаров В.Д.* Метафизика в науках о природе. — С. 100.
- ³² Там же. — С. 103.
- ³³ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 62.
- ³⁴ *Захаров В.Д.* Метафизика в науках о природе. — С. 105.
- ³⁵ *Корет Э.* Основы метафизики. — К., 1998. — С. 30.
- ³⁶ *Державин Г.Р.* Стихотворения. — М., 1958. — С. 74—75.
- ³⁷ *Захаров В.Д.* Метафизика в науках о природе. — С. 107.
- ³⁸ Там же. — С. 108.
- ³⁹ *Хайдеггер М.* Время и бытие. — М., 1993. — С. 28.
- ⁴⁰ *Эйнштейн А.* Творческая биография. — М., 1985. — С. 49.
- ⁴¹ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 365.
- ⁴² *Московский А.И.* Экономикс и... другие! // *Философия хозяйства.* — 1999. — № 2. — С. 63.
- ⁴³ *Эрроу К.Дж.* Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов // *THESIS: теория и история экономических и социальных инструментов и систем.* — 1993. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 56.
- ⁴⁴ *Тутов Л.А.* Философия хозяйства и экономическая теория: точки пересечения и противоречия // *Философия хозяйства.* — М., 2004. — № 4 (34). — С. 229.

Розділ 2

МЕТАФІЗИЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОГО ЗНАННЯ

Метафізика у своїх відповідях на питання про суще як таке перед цим останнім уже уявила собі буття. Вона постійно висловлює буття. Але метафізика не дає слова самому буттю, тому що продумує буття не в його істині. Сутність істини з'являється для метафізики завжди лише у вигляді істини пізнання та її вираження.

М. Гайдеггер

- 2.1. *Економіка і філософія: інновації мислення в трансформаціях когнітивного пошуку.*
- 2.2. *Наукове опредметнення «метафізики економіки».*
- 2.3. *Метафізична рефлексія економічного знання.*
- 2.4. *Специфіка метафізичної інтерпретації змісту економічного розвитку.*
- 2.5. *Реконструкція смислів економічної теорії: діалог і синтез підходів.*

Примітки.

Суперечності існуючого світу постійно змушують замислитися над тим, що є вічним і незмінним, тим зразком, ідеалом, до якого потрібно прагнути, що дає нам впевненість у дні прийдешньому, а що є тлінним, тимчасовим, на якому не варто зосереджувати увагу і витратити на нього інтелектуальну енергію. Засобом для вираження цієї проблеми є метафізика, яка виявляє приховані втаємничені основи нашого життя, вказуючи, що є добро і як протистояти злу. Метафізика не приймає постійного взаємопереходу доброго і поганого, істинного і хибного, справедливого і несправедливого, творчого і руйнівного, господарського і безгосподарського. Вона відстоює ідею граничної, єдиної першооснови світу, виступаючи тим самим началом його істинного розуміння. В цьому її відмінність від діалектики, яка все бачить у постійній зміні та плінності, у боротьбі суперечностей, у заміні життя смертю (і навпаки), старого новим. Лише в цьому плані може йтися про протиставлення діалектики і метафізики, негативне ставлення діалектики до метафізики. Однак важливе не протиставлення, а виявлення можливостей метафізики для вирішення чільних світоглядних і методологічних проблем економіки, які напряду корелюють зі смисложиттєвими, екзистенційними проблемами людини і людства. В чому ж полягають ці можливості?

2.1. Економіка і філософія: інновації мислення в трансформаціях когнітивного пошуку

Труднощі, пов'язані з розумінням взаємовідношення метафізики і діалектики, полягають в тому, щоб не поширювати принцип розвитку на ті сфери, де дія його обмежена або трансформується так, що руйнуються традиційні уявлення, система координат, яка склалася. Метафізика, розмірковуючи над реальним буттям світу, обов'язково вводить у предметне поле своїх міркувань умови можливості цього буття, умови його істинного знання¹, отже, і розвитку. Однак постає питання: наскільки правомірним буде застосування метафізики як мето-

ду до аналізу економічної проблематики? Чи не є це певною даниною сучасній моді, коли, наприклад, під «філософський аналіз» потрапляє ряд сфер безпосереднього людського життя і з'являються «філософія їжі», «філософія кохання», «філософія бізнесу» тощо? Відповідь виникає із самої сутності *метафізики*, яка не має справу з обмеженою, належній практичному досвіду, предметною сферою, а повинна «проникати» через «емпірично-фізичну даність до її останніх і помежових основ»². Оскільки останні знаходяться «по той бік» можливого досвіду, метафізика не може (як емпірична наука) вказувати на *фактичні* результати і цим додатково виправдовувати свій методичний образ дії. Метафізика ніколи не має свого «предмета», завдяки якому можна було б емпірично довести її фактичні результати або її принципову можливість. Її «предмет» тільки завдяки *метафізичному мисленню* стає *тематичною*, але ніколи не *емпірично-предметною* даністю. Разом із тим метафізичне мислення завжди якимось чином — свідомо чи ні — вже методичне, тобто є методом, оскільки «схоплює» свій зміст певним способом і робить його *предметом*. Отже, на відміну від емпіричних наук, «даність предмета вже опосередкована методом. Тому метафізика, якщо вона може бути можливою, вже з першого кроку свого самообґрунтування зобов'язана виправдовувати власний метод, пояснюючи свій підхід і спосіб подальшої дії»³. Але як у такому випадку бути з економікою, наскільки вона може стати об'єктом метафізичного мислення?

Очевидно, потрібно виходити з розуміння метафізики як «першої філософії», котра все суще і наше знання про суще повинна виявляти з першої, первісної основи. А якщо так, то потрібно зважати на зміну об'єктів метафізичного осмислення. Так, античну метафізику можна назвати *космоцентризмом*, оскільки її метою є пізнання «вічних ідей» (Платон), які співмірні вічному і безмежному космосу (Логосу). Середньорічна метафізика по праву є *теоцентризмом*, оскільки прагне вивчити першу причину всього сущого, яким є абсолютний Бог. У процесі подальшого розвитку пізнання об'єктом стає *людина (ренесансний антропоцентризм)*, *розум* (раціоналізм Нового часу), *наука (сциєнтизм)* і т. ін., тим

більше, що метафізика як цілісна наука охоплює *все, що є*, і належить *всьому іншому знанню*. Цим і пояснюється *можливість* і *необхідність* включення в «поле» метафізики економічного знання.

Ця обставина зумовлена, крім усього, зміною соціокультурного середовища, що веде за собою еволюцію усталеної системи цінностей культури. Рефлексії над нею є справою професійної спільноти і не виходять за межі дискусій у середовищі вчених, філософів, культурологів та ін. Так, як це було завжди, починаючи з античності («Академія» Платона, «Лікей» Арістотеля і т. ін.). Однак у найбільш гострі періоди людської історії, коли відбувається зміна культурної, духовної самосвідомості цивілізації, дискусії про культуру та її майбутнє виходять за рамки суто професійної сфери спілкування, проникаючи на всі рівні свідомості, від її рефлексивних форм і до буденної свідомості. В цей момент метафізика також стає предметом запиту всієї спільноти, її методологічні можливості і внутрішні проблеми починають широко обговорюватися. Щоправда, пріоритет тут належить філософії, яка після критики І. Кантом і Г.В.Ф. Гегелем метафізики стала займати головне місце в різній аналітичній і синтетичній науковій діяльності. Однак метафізичне мислення, метафізика, ніколи не сходили з поля зору наукового дискурсу. Це ще раз підтверджує тезу про особливе місце метафізики в культурі взагалі та культурі наукового мислення зокрема, коли її внутрішні проблеми «сигналізували» суспільству, наприклад, про зміну культурних парадигм. Тобто метафізика як «душа» філософії виступає в ролі певного *інтелектуального барометра*, характеризуючи сучасну ситуацію і визначаючи тенденції розвитку суспільства, його культури⁴, і звичайно, економіки, яку, оскільки ми живемо в «економічній цивілізації», неможливо залишити поза метафізичним аналізом. Трансформації, таким чином, котрі «раптом» починають відбуватися в метафізиці, завжди відображають *глибинні зміни*, які виникають, настають не лише в культурі, але і в економіці, сприяючи розкриттю *їх змісту для всіх*.

Щодо цього аналогією можуть бути трансформації філософії. Одним із перших, хто «влотив» цю тенденцію, був О. Конт

з його вченням про стадії людського духу, кожна з яких характеризується своїм власним *самовираженням*. Саме він зробив висновок про те, що на заміну теологічній і метафізичній стадіям, самовираженням яких були відповідно релігія і філософія, прийшла стадія *позитивна* (звідси позитивізм), пов'язана зі зміною ролі науки в культурі. Якщо сьогодні уточнити думки мислителя, то він, міркуючи про утворення, які виступають самовираженням культури, у всіх випадках має на увазі форми філософії (релігійну, класичну або позитивістську), котрі відображають тенденції змін у всій культурі в цілому. Філософія вловлює зміну «лідера культури», і в ній виникає «мода орієнтації» на цього лідера, котра у свою чергу проникає на всі рівні свідомості й широко обговорюється суспільством. Все інше, що стосується філософії, залишається всередині неї самої, в рамках професійного дискурсу академічного середовища, а новітні тенденції завжди проникають у «світські салони» (К. Маркс). Так було з позитивізмом і неопозитивізмом, так було зі структуралізмом, так сьогодні відбувається з постмодернізмом⁵. Коли філософія знову «повертається» до еволюційної стадії, всі ці «новомодні» тенденції займають відповідне їм місце в загальній системі філософії.

Визнання виконання філософією такої місії зумовлює висновок, що за змінами всередині самої філософії можна визначити деякі тенденції розвитку не тільки культури і суспільства, а й економіки, визначального вектора розвитку сучасної цивілізації. Екстраполюючи це положення на метафізику, ми спостерігаємо іншу картину. Насамперед, виходячи з факту глобальної тенденції *сцієнтизму-антисцієнтизму* у філософії, яка через відношення до науки поділяє її не тільки на два протилежних світоглядних напрями, а й на низку концепцій, які розвивають «власне» вчення, метафізика виходить за межі такої диференціації. Попри існуючу кількість філософських концепцій, метафізика зберігає в собі значну кількість схожих рис у загальних уявленнях про предмет, смисл, завдання своїх міркувань, власне місце в науці та культурі мислення. Вона синтезує в собі повну загальну орієнтацію інтелектуального міркування, опосередковану не тільки соціокультурними компонентами, а й актуальними науковими

дискурсами. В її основі, як і раніше, — систематичне і цілісне пояснення остаточних основ буття світу, котре ґрунтується на глибокому відчутті природної впорядкованості світовлаштування, наявності в ньому гармонії та порядку (доступних раціональному осягненню)⁶. Метафізика постає перед нами, як правило, як всеосяжна філософської системи, яка включає *все*, що на даному історичному етапі підлягає раціональному мисленневому дослідженню. Економіка і є тим *всім*, що сьогодні найбільш відповідає статусу «лідера» — як науки, так філософії і культури. Саме економіка визначає нині динаміку розвитку цивілізацій, науки, соціокультурну ситуацію у світі людського буття.

Це особливо яскраво продемонстрували останні дослідження, які принесли в розвиток науки і культури такі значні зміни, що проблема їх переосмислення отримала зовсім нові імпульси, котрі не могли не зачепити метафізику. Більше того, оцінюючи потребу в *метафізичному осмисленні науки*, можна передбачити зміст зміни всієї науки (і культури) в цілому в майбутньому, яка настає. Наука, а в цьому випадку економіка, котра в її класичному варіанті виступає як насамперед локальна наука, вбираючи в себе всі внутрішньонаукові зміни, зіштовхнулася з тим, що на неї почали здійснювати впливи деякі зовнішні фактори. Точніше вона сама стала частиною певних загальних змін.

Економіка все частіше почала «поринати» в певне нове наукове і соціокультурне утворення, закони функціонування та інтегративні сили якого настільки сильні, що змушують традиційну науку *приспосуватися* до нього, бути його частиною. Виникає нове *інтегративне утворення*, в якому наука, насамперед суспільна, змушена функціонувати за законами комунікації, але перебувати за межами традиційних уявлень. Це зумовлено також загальним станом культури — середовища, або «другої природи» людини, в якій і можуть відбуватися ці трансформації. Глобальні перетворення, що відбуваються у світі, безпосередньо впливають як на формування культури, так і на науку нового типу. Однак самі ці перетворення пов'язані з низкою явищ. Їх виявлення дає можливість зрозуміти *необхідність* метафізичного аналізу економіки як сфери буття людини.

Першорядне значення має *інформаційна складова сучасної цивілізації*. Зростають кількість і швидкість обробки інформації, обсяг якої в буквальному розумінні переполює життя людини. Але одночасно зростає частка неосмисленої надлишкової інформації, яку людина привчається *не обмірковувати, а просто споживати*. Виникає ситуація *сислової пустоти* за наявності величезного обсягу інформації. Стрімкість наших переживань «розчиняє» їх смисл. Це свідчить про виникнення в культурі деструктивних процесів, пов'язаних із суперечністю між її традиційним змістом і новими культуроутворюючими компонентами. Наука починає активно шукати нові смисли, які б відповідали на запити сучасної соціокультурної ситуації. Виникає потреба у створенні *нової теорії пізнання*, яка б врахувала досвід науки «наук про дух», а також феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, філософії життя. Вони не відповідали параметрам традиційної, суб'єкт-об'єктної теорії пізнання, і тому перебували поза межами економіко-теоретичного пошуку, який виходив з усталених гносеологічних принципів. Власне, це і призвело до втрати смисложиттєвих значень тих чи інших наукових знань. Ця ситуація виникла не раптово, а має історичні передумови.

У центрі традиційної культури мислення стояв *розум*, який у кінцевому підсумку привів до надоптимістичної позитивної оцінки науки. Філософія, в її класичному варіанті, такий стан визначила формулою «*розум і просвіта*». При цьому розумілося, що вироблені філософським розумом критерії оцінки поведінки особистостей (норми моралі), дій країн і народів (філософія історії), розвитку культури, суспільства, знання і віри є абсолютними, справедливими на всі часи, що давало змогу вносити корекцію в ті дії, вчинки і наслідки, котрі цим критеріям не відповідають. *Раціональність*, уособлена протилежністю суб'єкта і об'єкта, була базовою для систематичної філософії, основою її «науковості»⁷. Раціональність домінує в традиційній культурі мислення, яка в такому випадку репрезентує систему *еталонованих цінностей*. Раціональність також забезпечує обережне ставлення до будь-яких змін, забезпечує стабільність, що робить її справді базисом культури.

Економіка, яка утвердилася в людстві, яскраво продемонструвала свої величезні перетворювальні можливості, радикально змінивши все зовнішнє, а в чомусь важливому і внутрішнє (духовне) життя людини, породивши технічну цивілізацію з усіма її енергіями, механізмами, інформаціями, комунікаціями, озброєннями, містами, а в підсумку створила штучний світ, який безпосередньо і повномасштабно протистоїть природному світу, земній, якщо вже не космічній, природі, не кажучи вже про світ Божий.

Економіка має свою **телеологію**, котра бере початок у внутрішній потенції економіки до зростання-розвитку і знаходить вираження у феномені прогресу. Перетворення світу за штучним алгоритмом (деміургічна функція економіки) — мета і сутність **телеології** економіки. Одночасне й експотенційне ускладнення буття людини, її господарської діяльності, всього її життя.

Створення іншого світу (вже помітно не Божого). Виключно діяльна, економіка націлена вперед, у перетворення, в інший світ, а одночасно і в невідомість. Телеологія економіки трансцендентна, причому не позитивно трансцендентна — як вияв таїни світу взагалі, а саме негативно трансцендентна, адже економіка прискорено рухається (біжить) до невідомого, але все ж таки, нею очікуваного й створюваного. Попереду — інший світ.

Ю.М. Осипов

Проте починаючи з XVIII ст. в традиційну культуру мислення входять два нові компоненти: розвиток *буржуазного ладу*, а з ним — «*дух капіталізму*», і наука. Установка на *розум* із цього моменту починає ототожнюватися з установкою на науку. Настає період *Модерну*, який «пронизує» всю гуманітарну сферу (культуру). Але достатньо швидко, вже на межі XX ст., культура починає відчувати могутній тиск системи «наука-техніка», одночасно «витискаючи» із себе науку як феномен, який все більше віддаляється від неї. Саме в цей період філософія заговорила про кризу і загибель культури.

Це породило пошук нових шляхів, якщо не збереження, то створення *нової системи цінностей*. Одночасно виникла гостра потреба перегляду наукових принципів пізнання.

Щоправда, ця проблема не могла (і не може) знайти своєчасного вирішення. Адже поняття «криза культури» (криза духовності, науки, раціональності тощо) фіксує різке збільшення швидкості руйнування старих цінностей, «стискування» часових рамок цього процесу, що не дає змоги новим знанням, ідеям, символам, знакам, змістам адаптуватися до традиційної знакової системи цінностей. Таке становище посилюється тим, що мислителі, які визначають сьогоденну ситуацію в науці і культурі (ситуацію Постмодерну), об'єктивно є носіями минулої, стосовно нинішньої, традиції культури мислення, а тому оцінюють сучасність немовби з минулого. Вони виховані в певній парадигмі пізнання і цілком природно розглядають існуючі знання як певний культурний і науковий еталон⁸. Позбутися цієї особистої орієнтації дуже важко, а для багатьох із тих, хто називає себе вченими, просто неможливо.

Однак *усвідомлення* неповноти, нереальності «старого» знання, невідповідності раціонально-просвітницької теорії як свого роду «*віртуального конструкту*», дійсним подіям і процесам пізнавальної діяльності людини, незастосовність її принципів і категорій безпосередньо до «*живої*» дійсності в історії помічені давно. Що й породило множину намагань відрефлексувати, пояснити природу кризи як природу буття, зрештою, *удосконалити* природу його пізнання або *запропонувати нові способи* розуміння і бачення реальності в гносеологічному контексті; розробити *інші* за природою вчення про наукову реальність та її пізнання. Таким вченням і є *метафізика економіки*, котра як цілісна наука, повинна охопити все, що відбувається в бутті — бутті економіки, економічної науки, пізнавальному процесі господарської реальності, культурі економічного мислення.

Необхідно врахувати, що ми живемо в суспільстві, в якому порушена *синхронізація* культури, а разом із нею — всі інші сфери духовного буття людини, насамперед науки. В них *воюють* формуються настільки швидко, що не встигають

адаптуватися до традиційної системи. І, мабуть, найголовніше, відбувається «різка зміна самої системи комунікації, що сприяє поширенню *масової культури*, порушуючи пропорцію (діалектичну єдність) між *верхнім* і *нижнім* «поверхами» культури (і знання). У результаті ми живемо в суспільстві, у якому *карнавал*, котрий в середні віки був формою демонстрації «низової» культури і мав обмежену тривалість, затягується. Карнавал (або сьогодні *шоу*), перейшовши в саме життя і ставши постійним явищем, відсуває на периферію *некарнавальні, смислові форми життя*. Природний баланс між високою і низькою культурою порушився, і диспропорція її частин змінилася на користь останньої, аж до того, що вона стала виступати у вигляді офіційної культури, як її перетворена форма»⁹. В цей процес включена філософія як частина культури, як її «душа», «самосвідомість». Зокрема, «руйнування» класики і виникнення філософських концепцій подібних до «постмодернізму» є реалізацією сучасної культурної ситуації всередині самої філософії. Це своєрідна «поп-культура» (В.В. Мironov) всередині самої філософії, з відповідними атрибутами.

Постмодернізм — своєрідне «карнавальне дзеркало» сучасної філософії. Як філософія він потрібен, але в обмежених смислових пропорціях і часових рамках. Але сьогодні, завдяки виникненню глобального «*комунікативного простору*», який дає можливість ідеям миттєво переміщуватися з однієї культури в іншу, без попередньої *смислової адаптації*, ці пропорції та рамки порушені. Постмодернізм став першою формою філософії, котра випробувала на собі нову комунікативну ситуацію. Первісно не прийнятий академічною філософією, постмодернізм звернувся до буденної свідомості. Академічне філософське середовище — це «*елітарна частина філософської культури*, котра для культури в цілому консервативна й стаціонарна і не впускає в свою систему нові елементи відразу без попередньої смислової і часової адаптації»¹⁰. Це не означає доступності постмодерністських концепцій масам. У зв'язку зі зміною системи комунікацій ми маємо феномен того, що про постмодернізм багато говорять, але значно менше пишуть.

Постмодернізм уловлює «*феномен фрагментаризації*» сучасної культури, пов'язаної з руйнуванням класичного світосприйняття. Він відображає *умонастрій* епохи, в якій людина втомилася читати «товсті» тексти і трактати, оскільки об'єктивно не має для цього часу, і одночасно стала більш вільною у власному мисленневому вияві. Останній, однак, здебільшого реалізується через елементи *епатажу*, що збіднює науковий дискурс у цілому, позбавляє його інтелектуалізму. Метафізика в цьому контексті покликана зняти подібні суперечності й розбіжності, які виникли в сучасній філософії у зв'язку з глобальними трансформаціями культури. *Метафізика економіки* повинна виявити *смисли* сучасного культурного буття в контексті сучасного економічного глобалізму. І одночасно — виявити зміст і глибинне значення економічного буття.

2.2. Наукове опредметнення «метафізики економіки»

Чи є коректною постановка питання про метод саме «метафізики економіки»? Позитивна відповідь можлива тільки в тому випадку, якщо ми з'ясуємо основні риси методу самої метафізики. Питання про те, *як можлива метафізика*, якщо вона хоче бути науково обґрунтованим пізнанням, а не «догматною балаканиною» (Е. Корет), досягнення і забезпечення повноти її предмета і є питанням про *метод*.

Вже в межах античної метафізики вперше було звернено увагу на взаємозв'язок *результату* і *методу пізнання*. Систематичне дослідження методу невід'ємне від генези експериментальної науки. Якщо в загальноприйнятому розумінні метод є *способом досягнення мети*, сукупністю прийомів та операцій теоретичного або практичного освоєння дійсності, а також людської діяльності, організованої певним чином, то в науці — це також заданий співмірною гіпотезою шлях вченого до осягнення предмета вивчення. Метафізичне пізнання в Новий час породило філософські методи в науці, котрі, як правило, опосередковуються іншими, більш приватними. Але саме

вони (хоч і не завжди це усвідомлюється), задають загальну спрямованість дослідження, визначають принципи підходу до об'єкта, який вивчається, характер інтерпретації отриманих результатів тощо. Не викликає заперечення, що метод утворюється в процесі *рефлексії* над об'єктною (предметною) теорією в певній метатеоретичній області всередині визначених «парадигматичних орієнтацій» (А.А. Грицанов) і закріплюється в принципах, нормах і методиках дослідження, реалізуючись через навик, вміння тощо. Сутністю науки є те, що вона діє *належним методом*, заручившись правильністю свого образу дії. «Предметно правильний метод є шляхом, — підкреслює Е. Копет, — яким «йдуть» (*methodos*) за предметом у його своєрідності»¹¹. Це стосується кожної науки, але усвідомлюється в контексті її метафізичного аналізу.

Проблема *методу* «метафізики економіки» посилюється тим, що не вирішена проблема її *предмета*. Кожна окрема наука як наука можлива лише в горизонті цілісного людського світу, щоб мати можливість розмежовувати окремі сфери дослідження і розвивати відповідні методи. Тому питання про можливість «метафізики економіки» як окремої науки не належить до її предметної сфери і не може бути вирішене за допомогою її власного методу. Це проблема, яка є в основі кожного конкретно-наукового дослідження. Але навіть *перше* обґрунтування *можливості* науки не може входити до сфери *конкретної* науки, оскільки це концепція тієї науки, котра повинна *обґрунтовувати* зі своєї *основи перші передумови* будь-якого знання і будь-якої науки. Такою цілісною наукою і є метафізика, котра поширюється на *все*, що взагалі є¹². Отже, метафізика здатна розуміти саму себе й обґрунтувати себе у своїй *сутності* та *можливості*.

Стосовно методу «метафізики економіки», то він не є предметом економічного дослідження, оскільки завдання економічної теорії інші. Якщо ж ми говоримо про метафізику, то вона як основна наука може робити *запити про суще і знання про суще*. Тому, якщо питання про можливість метафізики є метафізичною проблемою, то те саме можна сказати і про «метафізику економіки». Іншими словами, оскільки можливість метафізики *конкретно* конституюється можливістю відповід-

но до предмета, то і питання про метод метафізики саме вже є метафізичною проблемою, оскільки входить до кола її власних завдань. Таким чином, рефлексивне визначення *методу* «метафізики економіки» збігається з *предметним* самообґрунтуванням «метафізики економіки», яке повинно розумітися з основи її *можливості* та бути виправданим її способом дії.

Цілісність економічного процесу не можна описати з погляду лише одного часткового, окремого філософського методу, виробленого в межах того чи іншого філософського напрямку: матеріалізму, ідеалізму, феноменології, екзистенціалізму тощо. Метафізичне дослідження економіки в такому випадку має враховувати всю актуально можливу сукупність етапів індивідуального та суспільного духовного розвитку, однак не «розчиняючись» в ньому, а *осмислюючи* за допомогою методів і підходів, вироблених в усій багатоманітності філософських концепцій. Метод «метафізики економіки» не є умовністю, фікцією або «конвенційною мовою» стосовно дійсності як «речі в собі», а повинен ґрунтуватися на повних закономірностях, властивих *економічній*, а отже, і *соціальній дійсності*. Адже теоретичний вибір суб'єктом предмета дослідження не є суто довільною дією, а спирається на певні об'єктивні інваріанти: матриці, визначені теоретичні синтези, категоріальні структури мислення тощо, які *об'єктивні* за своїм механізмом впливу на реальність, що їх оточує.

Метод науки пов'язаний з предметом і повинен відповідати йому. *Пізнання предмета, таким чином, випереджає визначення методу*. Предмет повинен бути відомий, щоб із ним можна було узгоджувати *метод* подальшого дослідження. Якщо в емпіричних науках предмет знайдений і вже первісно відомий, то в «метафізиці економіки» він вимагає уточнення і конкретизації. Це тим більш важливо, оскільки предмет метафізики, як зазначалося вище, має свої окреслення. Щоправда специфіка полягає в тому, що *формат метафізики не підлягає емпіричній перевірці*.

Доречним є дещо інший погляд на проблему «методу» і «предмета». Виходячи з того, що наука і наукові знання *трансцендентні* (тобто неемпіричні), Ю.М. Осипов робить ви-

сновок про їх *невизначеність*. Відповідно, він дуже обережний у визначенні предмета «філософії господарства». Предмет у неї є, але одночасно його немовби і немає. Але немає умовно. Тому «наявність предмета також умовна. Хочеш, є, не хочеш, немає. Все залежить від того, хто пізнає. Тут свобода. Ніхто нічого нікому тут не нав'язує і нав'язати не може»¹³. Автор у цьому випадку виходить із сутності філософії, яка ніколи не зупиняється на остаточності тих чи інших визначень. Потрібне не *заучування, а розуміння, міркування, які поєднані з переживаннями*. Власне міркування з власним переживанням є душею і серцем. Предмет окреслений, але він не нав'язується. «Філософія господарства» не наполягає на якомусь визначеному для себе предметі, оскільки хоче залишатися «вільним знанням, повним невизначеності й трансцендентності»¹⁴. Тут для нас важливо те, що в межах такого підходу можна говорити про *предмет* «метафізики економіки». Його сутність у контексті означеного підходу визначається *діяльністю метафізичного мислення, котре має свій спосіб, манеру, методи, виміри, виявляючи множину своїх інтенцій у реаліях господарського життя й економічного знання про нього*.

Аналогічні також міркування і про *метод* «філософії господарства». Тут також свобода розмислу, «*не наполягання*». І хоча філософія господарства віддає перевагу вільному міркуванню і вільним побудовам, у неї є свої орієнтації, які диктуються як предметом («не-предметом»), так і самим пізнавальним процесом. «Філософ господарства» може не турбуватися про метод, оскільки «цінність методу не в методі, а в його результаті, який досягається шляхом і в рамках філософських міркувань сам собою — без спеціально розробленого і застосованого механічного методу. Хоча метод є, і він міститься в «органіці» філософського міркування, сутність цього методу (*полілектичного*) полягає у вмінні аналізувати з будь-якими гаминами смислів, з усією квітучою складністю буття, з усією його цілісністю»¹⁵. Отже, автор, виходячи з «гнучкості» філософських трактувань, вважає, що метод пізнання не має значення для філософії, яка є всім: знанням, пізнанням, предметом, методом.

Чи можна так міркувати про *метод* «метафізики економіки»? Очевидно, ні, оскільки філософія і метафізика не тотожні

у своїх пізнавальних цілях, що і змусило, зрештою, *Г.В.Ф. Гегеля* провести лінію розподілу між філософією і метафізикою, і насамперед завдяки протиставленню свого діалектичного методу метафізичному способу пізнання. Діалектична філософія не може стати закінченим знанням, яке не підлягає оновленню, причому за всім обсягом. Певна «істинність» — смерть для філософії, хоча дуже багато в ній вважається істиною і надовго залишається незмінним. Але філософія не повинна бути прив'язана до жодної, навіть найдосконалішої, концептуальної побудови. Свобода у філософії — фундаментальний принцип буття й умова її життєздатності.

У метафізики, котра виникає (як і кожна наука) на ґрунті *усвідомлення* протилежності видимої, уявної реальності справжній, істинній, явища, даних у *чуттєвих* сприйняттях сутності, що досягається *розумом*. Однак, на відміну від науки, метафізика прагне довести цю ситуацію до граничного вирішення, надати їй *абсолютного характеру*. Протиставляючи *видимість реальності, явище — сутності*, вона прагне «дійти до краю» і подумки досягти такої точки, де «реальність уже не перетворюється на видимість, а істина набуває безумовного характеру»¹⁶. Так з'являється поняття останньої (остаточної) кінцевої реальності. Водночас діалектична філософія, внаслідок своєї неоднозначності, розмаїття, динамічності, нічого не стверджує як щось *остаточно безумовне*.

Без сумніву, у зв'язку з цим метод «метафізики економіки» має місце і повинен знайти певні окреслення. Як спосіб і принцип пізнання, він повинен *враховувати* стан економічної теорії — в історичному й особливо сучасному контексті, який характеризується низкою методологічних і концептуальних переворотів: маржинальних, кейнсіанських, інституційних, постмодерністських, синергетичних тощо. Органічна заповнюваність методологічних підходів зумовлена необхідністю «включення» загальнолюдських цінностей в об'єктивність значень цінностей смислового універсуму. Метафізичний метод у процесі дослідження має враховувати не тільки експотенціальне зростання теоретико-економічного дискурсу, але й конкретний смисловий контекст економічної думки тієї чи іншої епохи, який ми включаємо у наш розгляд для розв'язання актуальних проблем сучасності.

Предмет метафізики з'являється тією мірою, якою метафізика намагається виконати свої завдання, зокрема розв'язати свою головну проблему — пізнати останню або першу реальність, що править за начало істинного знання та існування світу. Саме прагнучи подумки вийти за межі світу, вона й виявляє зміст цієї реальності, виявляє в чистому вигляді те, що зазвичай «замазане» в середині його емпіричних явищ. Власне кажучи, змістом метафізичних понять і є сам цей вихід або перехід до іншої реальності, або те в емпіричних явищах, що вказує на цю іншу реальність, від якої вони залежать і без якої не можуть бути зрозумілі. Всі метафізичні поняття є трансценденціями, або поняттями, які не мають під собою емпіричної реальності, але вказують на вихід за її межі. Поняття Бога, приміром, виявляє несамостійність природного світу і вказує на необхідність виходу у сферу надприродного, аби зрозуміти існування самої природи. Душа є поняттям, за допомогою якого ми виходимо за межі тілесних, фізичних, точніше — фізіологічних явищ, прагнучи зрозуміти, що утворює основу нашого психічного життя. Досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки, приходимо до необхідності вийти за межі цих зв'язків і починаємо говорити про першу причину, тобто таку, що розпочинає увесь цей ряд. Так з'являється поняття «каузальності через свободу» (І. Кант), трансцендентне щодо причинової необхідності.

В.І. Гусєв

Метод «метафізики економіки» визначається *метафізичним мисленням*, котре дає змогу здійснити *предметно-регулятивний аналіз змісту та аспектації економічних вчень*, особливо їх позамежові «надчуттєві» (трансцендентні) поняття. Останні відіграють конструктивну роль у пізнавальному процесі, виступаючи як організуючі й спрямувальні сили, як цілі й регулятивні принципи цього процесу, показуючи його скерованість до остаточної досконалості, тобто *символізуючи вищі цілі пізнання*.

На відміну від економічної теорії, а особливо від економічних наук, «метафізика економіки» зовсім не прагне повідом-

ляти або доводити щось зовсім нове, чого б ми не знали раніше. Вона повинна виявляти те, що вже було «відоме», але не було чітко «пізнане». Йдеться про вже відоме, зрозуміле із *самого себе*, але, яке все таки неправильно тлумачиться і яке вимагає ретельного вивчення. Цього можна досягти — в межах методу — завдяки *«опосередкуванню безпосередності»*. Г.В.Ф. Гегель виявив те, що все «на небі і на землі» є єдністю *безпосереднього і опосередкованого*.

Елементом методу «метафізики економіки» можна назвати й *апріорний синтез*. Метафізичні висловлювання є «синтетичними судженнями а пріорі», вважав І. Кант. Він встановив, що ні *аналітичні*, ні *синтетичні* судження а пріорі не можуть обґрунтувати науку, тим більше метафізику як науку. «Аналітичні судження», як судження *пояснення, а не розширення знання*, не ведуть до прогресу пізнання; стосовно «синтетичних суджень а пріорі», то вони пов'язані лише з *одичністю й випадковістю*, а тому не забезпечують *всезагальності і необхідності*, які, згідно з І. Кантом, повинні бути властиві кожному науковому, а тим більше метафізичному, висловлюванню. Тому «в основі повинні знаходитися «синтетичні судження а пріорі», які висловлюють нове знання зі *всезагальною значимістю і необхідністю*. Всі основоположні метафізичні висловлювання завжди є синтетичними»¹⁷. Стосовно «метафізики економіки» синтетичне судження а пріорі як окремий метод *відкриває шляхи* виходу для нових вивчень сутності економічного знання.

Визначення методу «метафізики економіки» є проблемою *методології*, розробленої як в економічній теорії, так і в метафізиці. Економічна теорія впродовж свого історичного розвитку плідно використовувала не тільки емпіричні, а й загальнофілософські методи пізнання. Метафізика, як філософська наука, користується методами загальнофілософськими. Звідси можна припустити, що «метафізика економіки» акцентує дослідницьку увагу на *логічному, дедуктивному, індуктивному та інтуїтивному* методах, які є в основі *дискурсу* (дискурсивного мислення). Як метафізика, котра як вища галузь філософії має власний метод, що об'єднує всі показники внутрішнього і зовнішнього досвіду, досягаючи тим самим

переваги можливості дискурсу, так і «метафізика економіки» повинна мати свої методологічні пріоритети. Враховуючи значення кантівського *синтетичного судження a priori*, таким методом можна визначити *інтуїцію*, котра розширює межі дискурсу.

Інтуїція — це не тільки один зі способів ірраціонального пізнання. Як метод вона є результат *інтроспекції* — само-спостереження, вивчення мислення людиною, котра сама переживає власні процеси переживання та усвідомлення. Вона спрямовує розум всередину мислення в процесі концентрації уваги на якому-небудь об'єкті (предметі, теорії), вилученому з кола інших об'єктів. Сфера метафізичної дієвості інтуїції обмежена, немає чистої інтуїції, як такої, вона переходить у дискурс, точніше, переносить свої об'єкти на «зовнішність» свідомості, тобто на його «поверхню» (*super-ego* за З. Фрейдом). Завдяки цьому дискурсивне мислення отримує новий матеріал, а зовнішній досвід доповнюється внутрішнім. «Метафізика економіки», досліджуючи об'єкти «економічного світу», застосовуючи метод інтуїції, здобуває можливість поглибленого проникнення в їх сутність як феноменів економічного буття, що вивчаються.

Метод інтуїції застосовується, коли розум стає неспроможним в індуктивній і в дедуктивній побудовах знання. Розум, на думку А. Бергсона, не може проникнути у внутрішню сутність речей, а охоплює лише *зовнішню* сторону об'єкта. В «корінь» речей проникає лише інтуїція, завдяки їй «схоплюється» дійсність, *встановлюється контакт буття з життям*. Інтуїція є пізнавальним органом сутності речей і ключем до метафізики. Вона здатна до безпосереднього охоплення об'єкта, споглядального знання.

Значення інтуїції як методу «метафізики економіки», хоч і не викликає сумніву, але обмежене. Інтуїція є «спалахом світла» в підсвідомості, котра переносить у свідомість лише певний образ або бачення метафізичного принципу, а не весь принцип у цілому. В інтуїції немає подолання суб'єкт-об'єктності, як під час споглядання. Але цей «спалах» дає змогу відкрити для пізнання нові світи, побачити інші аспекти проблеми, яка досліджується. Короткочасне осяяння інко-

ли значно вагомніше, ніж тривала, кропітка дослідницька робота. Для «метафізики економіки» інтуїція повинна стати *внутрішнім станом*, який викликає інтенція «зосередженого інтелекту», коли він дистанціюється від мислення, від дискурсу, і збирає себе *в концентрації*. Посилюючись таким чином, *інтелект проникає в підсвідомість, вилучаючи звідти ідеї і концепти*.

Інтуїція як метод пізнання тим більш важлива для «метафізики економіки», оскільки є найнадійнішим способом проникнути в «трансцендентність» економіки, про що постійно наголошує у «філософії господарства» Ю.М. Осипов. «Вартість є економікою, а економіка є вартістю; вартість пізнається як трансцендентна цілісність (як музика, котра йде з середини), вартість не матеріальна, хоч і вселяється в матеріальні речі, а якщо і матеріальна, то по-особливому: невидимо, невідчутно, нефіксовано...»¹⁸. «Трансцендентне» проходить «червоною ниткою» крізь всю «філософію господарства». Вона «розлита» у всьому світі, по всіх частинах, структурах і просторах. Кожна людина, яка пізнає, діє, господарює, творить, має справу, так чи інакше, з трансценденцією. Трансцендентне є тією «частиною» світу, котра хоч і проявлена в навколишній дійсності, але сама по собі зовнішністю не є. Її можна назвати «внутрішністю», «софійністю», «глибинністю» світу. Ця таємнича «частина» світу просто так людині недоступна. І чим далі від поверхні світу до його глибини, тим таїна стає все більшою, «і в самій глибині (висоті) панує абсолютна трансценденція, яка людиною взагалі ніяк не схоплюється, а лише помічається»¹⁹.

Як інакше можна проникнути в глибини трансцендентного, ніж за допомогою методу інтуїції? Адже воно лежить за межами досвіду і недосягне розумному пізнанню, перебуває поза сферою чуттєво-розсудкового змісту пізнання. Дійсність, як і наука, є динамічною, рухомою і не дає себе реконструювати в «закостенілості» понять. Останні не можуть проникнути в трансцендентне, що, власне, завжди «відлякувало» від нього, переводило його в поняття релігійного пізнання і досвіду. Але інтуїція, як інтелектуальне проникнення в предмет економіки, проникнення в її сутність зсередини, дає змогу не

лише відкрити інші сторони економічного суцього, а й максимально проникнути в його трансценденцію. У поєднанні з іншими загальнофілософськими методами і принципами пізнання метод інтуїції створює нові можливості рефлексії стосовно суцього економічного буття (світу економіки).

2.3. Метафізична рефлексія економічного знання

Призначення метафізики — дати відповіді на запити людського духу, які стосуються Бога, свободи і безсмертя, про що говорив *І. Кант*. Відношення людини до цих проблем характеризує її світоспоглядання. Метафізика досліджує те, що перебуває в основі явищ дійсності, тобто *сутність речей*. Тут необхідно дати відповідь на питання, які стосуються буття світу і його причин: матеріалізму, ідеалізму, монізму, дуалізму, взаємовідношень речей, каузальних (причинних) і телеологічних (доцільних) зв'язків. Зокрема — питання про принцип речей і про світовий принцип, про першооснову університету. Метафізика в кінцевому підсумку є вченням про *світобуття, світооснову і світовий процес*. Якщо так, то «метафізика економіки» є вченням про *сутність, принципи і взаємовідношення речей у світі економічної реальності*. Вона фокусує питання про *Суцце в економічній проблематиці*. Але не на емпіричній складовій економіки, яка для більшості і є світом економічної реальності, а на сутнісних основах її буття і розвитку.

Однак як досягти цього знання? Визначена й обґрунтована методологія «метафізики економіки» відкриває можливості *тематичного знання*. Предмет «метафізики економіки» є відкритим, що визначає шляхи і перспективи його пізнання. Реалізація цього пізнавального завдання досягається «рефлексивним методом» (*М. Блондель*), або, якщо йти за *І. Кантом*, *трансцендентально-рефлексивним* метафізичним мисленням. Останнє вимагає певного уточнення. Якщо трансцендентальне мислення необхідно ввести для основоположень метафізики, то йдеться не про суб'єктивізацію пізнання, не

про суб'єктивні конструкції світу пізнання «для мене», а про суцце, як «саме по собі». Отже, про питання, *як і за яких умов те, що «саме є», може бути пізнане* в тому, *що може бути зрозуміле «як суцце», може бути обґрунтоване і пояснене з «буття всього суцього»*. Йдеться не про «чисту *суб'єктивність*», а про «абсолютну значиму *об'єктивність* пізнання буття, хоча в умовах людського — *кінцевого і відносного* — однак духовного, отже, в безумовному і необмеженому горизонті значимості запитування і знання»²⁰, що реалізує себе. Виявлення цієї ситуації і є завданням метафізичного мислення. Закономірним у зв'язку з цим є питання *рефлексії* як одного з механізмів вироблення особливих теоретичних смислів.

Відмінність сутності від безпосереднього буття становить рефлексія, її видимість у собі самій, і ця рефлексія є іншим визначенням самої сутності... Точка зору сутності є точкою зору рефлексії. Ми вживаємо вислів «рефлексія» насамперед стосовно світла, коли воно у своєму прямолінійному русі зустрічає дзеркальну поверхню і відбивається нею назад. Ми, таким чином, маємо тут щось подвоєне: по-перше, якесь безпосереднє, якесь суцце і, по-друге, те саме як опосередковане, або існуюче. Але те саме відбувається, коли ми рефлексуємо про предмет, або (як звичайно говорять) міркуємо про нього, оскільки саме тут предмет не визнається нами в його безпосередності, ми хочемо пізнати його як опосередкований. Завдання або мету філософії звичайно також вбачають у пізнанні сутності речей і розуміють під цим лише те, що філософія не повинна залишати речі в їх безпосередності, а повинна показати, що вони опосередковані або обґрунтовані чимось іншим. Безпосереднє буття речей тут являє себе як завісу, за якою ховається сутність.

Г.В.Ф. Гегель

Розгортання змісту «метафізики економіки» відбувається в процесі формування й аналізу проблем, які потрібно дослідити. Але *що таке проблема як форма знання?* Не викликає заперечення, що наукова проблема є результатом особливої

пізнавальної діяльності, історично-наукової рефлексії, або реконструкції. Але вона відрізняється від *філософської рефлексії*. Як тільки ми виходимо за межі науки у сферу філософії, то отримуємо можливість ставити, формулювати і переформулювати проблеми, зокрема такі, для яких поки що немає вирішення, або такі, вирішення яких (у конкретно-науковому і практичному аспектах), взагалі неможливе. Філософські проблеми вічні, але не незмінні, вони не відокремлені від наукових, економічних проблем і завдань нездоланною стіною; кожний філософ має шанс сформулювати нову проблему, яка може залишатися актуальною тривалий час. Вчений-мислитель *В. Гейзенберг* зазначав, що вченого у філософії «цікавлять, насамперед, постановки питань і тільки в другу чергу відповіді. Постановки питань йому видаються достатньо цінними, якщо вони виявляються плідними в розвитку людського мислення. Відповіді ж у більшості вимог мають тимчасовий характер, вони втрачають у плині часу своє значення завдяки розширенню наших знань про факти»²¹.

Зрозумілими є розмаїття філософських проблем та їх взаємозв'язок із науковими і позанауковими завданнями. Враховуючи специфіку філософського пізнання, потрібно зважати на орієнтацію філософії на певний «оптимум всезагальності», тенденцію до універсалізації властивого їй способу вивчення, осмислення явищ, що означає «перетворення будь-якого достатньо широкого кола питань науки або життя людини, суспільно-політичних, історичних, ідеологічних та інших питань у предмет філософського розгляду»²². Йдеться про світоглядний і методологічний зміст, який філософія виявляє в соціальній реальності, у формах культури, економічному бутті, у проявах людської суб'єктивності.

Детальний розгляд розвитку економічної науки і філософії показує, що наукові економічні проблеми виявляються конкретними завданнями, а деякі філософські проблеми перетворюються на конкретно-наукові, економічні завдання, набувають свого вирішення. Подібно до того, як смисл слова виявляється в його вживанні, смисл проблеми, отже, і проблема як така, є результатом роботи з «проблемним» (в інтуїтивному, попередньому смислі) знанням. Таким чином, не

форма і навіть не зміст проблем самих по собі дає змогу зарахувати їх до філософії, науки, економіки, релігії або повсякденного мислення. Тільки «*метатеоретична рефлексія*, тобто спосіб їх аналізу, концептуальний апарат, який використовується при цьому, методологічні підходи і відношення до визначеної системи цінностей надають їм звучання, котре відповідає тій чи іншій мисленнєвій сфері»²³. Отже, будь-які проблеми *не існують самі по собі*, а утворюються завдяки «підключенню» до сфер загальнометодологічної, теоретичної, політологічної, економічної або філософської рефлексії.

Метафізичні проблеми відрізняються від тих, які періодично набувають і втрачають актуальність, інтерес для певних груп людей під впливом зовнішніх або внутрішніх умов, своєю постійністю. Вони відтворюються багато століть поспіль, а якщо і зникають з поля зору, то залишаються в «концептуальному резерві». Таке становище визначається особливою значимістю і високою цінністю історії метафізики в системі філософського знання. Історія метафізичних проблем є теоретичним ресурсом, з якого завжди можна брати для себе ідеї і підходи. Якщо ж ми поставили як об'єкт дослідження економічну сферу, то це означає, що в ній знаходимо тотожні метафізичні смисли — такого ж тематичного і методологічного відтворення. Тобто в економіці приховуються метафізичні, отже, граничні умови реального буття суцього, принципи його істинного знання, а разом із ними інші глобальні світоглядні проблеми.

Можливість формування осмислених і досить важливих питань, які перебувають у суперечності одне з одним, передбачають неповноту, неоднозначність, опозиційність доступного нам економічного знання. Проблема фіксує саме дефект наявного знання, тобто невідповідність між однаково обґрунтованими тезами, висновками, положеннями, ідеями та їх застосуванням тощо. Тим самим економічна проблема (як і будь-яка інша), явно чи неявно, містить знання досить специфічного, *рефлексивного* роду, знання, спрямоване саме на себе; *це знання про знання, його сфери і межі*. Значення метафізичного осмислення, рефлексії в тому, що знання, яке міститься в проблемі, не може бути безпосередньо пов'язане з

практикою. Тому воно вимагає, скоріше, теоретико-пізнавальних процедур, які дають змогу трансформувати проблему у інший тип знання, наприклад, у завдання, вирішення яких має стосунок до реальності. Що і демонструє «метафізика економіки», яка показує введення в дискурс нових методів дослідження, переформулювання економічних проблем або критику їх основ.

«Метафізика економіки» розглядає розвиток економічної науки в контексті переосмислення проблем, переходу від одних її проблем до інших, більш глибоких і плідних, які відкривають більш широкі теоретичні перспективи. Тим самим проблематика «метафізики економіки» показує належність до філософської метатеоретичної, методологічної і, як говорить *Е. Корет*, «трансцендентальної рефлексії, яку здійснює метафізичне мислення»²⁴. Метафізичний дискурс, як і філософський, вимагає теоретичного уявлення, котре дає можливість здійснювати алогічні, але пошукові кроки, неочевидність яких іноді навіть кидається в очі. Філософ діє так тому, що інтуїтивно або явно виходить з уявлення про сукупний пізнавальний процес — множину всіх відомих і невідомих, реальних і можливих когнітивно-культурних ситуацій, стосовно яких повинна бути зрозуміла кожна окрема проблема або ситуація. Для вченого кожна пізнавальна ситуація не може бути зрозуміла поза припущенням, що вона є частиною масштабного (в принципі невичерпного) цілого, яке можна побачити з висот метафізичного осмислення. Але як побачити всю глибину змісту проблеми? Як локалізувати релевантну для цієї ситуації проблему як частину сукупного пізнавального процесу, що здійснюється у сфері економічного знання? Очевидно, мислення, котре має як *свій предмет проблеми*, і є, власне, *рефлексивним мисленням*: робота з проблемним знанням, яким завжди виступає нескінченне поле економічного знання, може розумітись як елементарний рефлексивний акт теоретика²⁵. Метафізичний дискурс, спрямований на проблему як власний предмет, опредметнює кожний *інший* мисленевий зміст у формі проблеми, використовуючи її як знаряддя рефлексивного мислення.

Суб'єктність, предмет і рефлексія взаємопов'язані. Тільки коли рефлексія буде сприйнята як така, а саме як основоположне відношення до суцього, тільки тоді стане можливо визначити буття як предметність. Сприйняття рефлексії як такого відношення наперед передбачає, однак, що взагалі все відношення до суцього сприймається як репрезентація.

*Але подібне може стати історично потрібним тільки коли **ідея** перетворилася в сприйняття. В основі цього перетворення знаходиться перехід істини як узгодження в істину як встановлену достовірність, всередині якої зберігається адекватність.*

*Достовірність самодостовірність (хотіння самого-себе) є правом у значенні виправданого відношення до суцього і до його першої причини, і тим самим — належності до суцього. **Праведність** у значенні, наданому цьому слову Реформацією, і ніцшеанське поняття **справедливості** як істини — одне і те саме.*

За своєю сутністю репрезентація ґрунтується на рефлексії. Тому сутність предметності як такої виявляється тільки там, де сутність мислення пізнається і у власному смислі здійснюється як «я мислю щось», тобто як рефлексія.

Вчений, який займається соціокультурним тлумаченням певного елементу знання, в даному випадку економічного, обнадіений тими різноманітними смислами, якими воно збагачується, коли починає включати в себе метафізичну рефлексію. Внаслідок цього воно перетворюється з гносеологічної абстракції (або емпіричної множинності) на науково-теоретичний об'єкт, предмет економічного аналізу. Одночасно не потрібно забувати, що кожна *контекстуалізація є локалізацією*, переходом від можливої різноманітності смислів до їх реальної обмеженості, тобто переходом від загального до окремого. Якщо цей метод практикується сам по собі, то він веде від філософського до спеціально-наукового узагальнення, зокрема економічного, описання, до того, що «за ідеєю повинно слугувати вихідним пунктом філософської рефлексії, яка

здійснюється метафізичним мисленням, але виявляється її результатом»²⁶. У цьому сутність метафізичної рефлексії, метафізичного дискурсу, який, здійснюючись у рамках «метафізики економіки», робить своїм об'єктом розуміння теоретичних феноменів економічного знання, предметів економічного буття і господарської реальності.

Метафізична рефлексія, яка часто може поставати у вигляді завершеної (про що може свідчити закінчений текст), все ж відрізняється своєю принциповою незавершеністю, яка з часом буде подолана. Це — форма відкритості, яка стосовно кожної завершеної проблеми віддає перевагу запиту, спеціально перетворює «крапку» на запитання, а межі кожної проблеми розширяє до контурів теоретичного об'єкта, а теоретичний об'єкт — до можливого світу взагалі. Так виникає «світ економіки».

Важливе значення у вирішенні проблеми метафізичної рефлексії має *проблема контексту*, поза яким смисл втрачає своє значення. Виступаючи як інтерпретація економічного або культурного *артефакту*, як реконструкція наукової творчості, рефлексія виявляє смисли, які лежать у її основі. Відтворення умов задуму, який видавався просто індивідуально-особистим творчим результатом, натякає на контури задуму — того, що стало можливим *світом* (світом реального життя). Філософська інтерпретація феномену економіки *неможлива без творчого процесу*, без запиту про глибинні джерела смислів економіки. Творчість у науці — це *зворотний процес* стосовно інтерпретації творчості. Творити — означає реалізувати прагнення зрозуміти смисл самого життя. *Розуміння життя — це приписування йому замислу (задуму) можливого смислу, причинно-наслідкових зв'язків*.

Історико-культурна реконструкція тих чи інших смислів не тотожна *метафізичній рефлексії*. Але остання постійно проблематизує адекватність відтвореного контексту теорії, вимагаючи «*проліферації*» (П. Фейєрабенд) альтернативних реконструкцій, і лише частково задовольняється картиною, яка дається завдяки їх множинності. Таїна перетворення економічної проблемної ситуації на загальнонаукову й одночасно на морально-етичну дилему, таїна трансформації окремого в загальне залишається «вічною» метафізичною проблемою.

Включення метафізичної рефлексії в процес визначення смислів економічної теорії дає розуміння всіх проявів економічної реальності — в бутті суспільства. Закономірності, які існують як усталені закони, норми і правила в економічній теорії, не можуть стояти на заваді метафізичного пошуку, оскільки стосуються одиничних речей. Важливість завдань, які вирішує «метафізика економіки» в розкритті смислу «світу економіки», вимагає особливого умонастрою, котрий реалізує себе через *метафізичну рефлексію*. Так відбувається проникнення в глибини економічного буття, його трансцендентні смисли. Завдяки рефлексії *над актуальним досвідом ми пізнаємо* потенційні можливості його виконання.

2.4. Специфіка метафізичної інтерпретації змісту економічного розвитку

Визначення предмета «метафізики економіки» виокремило завдання розглянути *проблему інтерпретації* нею навколишньої реальності — «світу економіки». Як «*сущє*», або «*буття сущого*», «*світ економіки*» виступає не тільки як *емпіричний предмет*, а і як *предмет рефлексії*. Не тільки метафізика чи економіка, а й кожна наука, досліджуючи свій *емпірично даний предмет*, прагнучи зрозуміти, *яким він є* насамперед, звертається до аспектів дійсності, які перебувають за межами видимого світу. Все наше пізнання проникне своєрідною метафізикою, оперує поняттями, зміст яких виходить за межі того, що ми безпосередньо бачимо, з чим маємо практичну справу. «Метафізика економіки», враховуючи її філософський характер, надає цим зусиллям завершеного і логічного характеру, доводить необхідність виявлення того, що приховане за реальними, емпіричними фактами, обґрунтовуючи логічний характер взаємозв'язку *сутності і явища* (ноуменального і феноменального).

Поза іншими завданнями пізнання *інтерпретація смислів* економічного знання, які містяться в концептах, теоріях, ідеях, положеннях, займає належне місце в методології «мета-

фізики економіки». Якщо ми визначаємо «метафізику економіки» як *умогоглядну науку, предметом* дослідження якої виступає економічна реальність, то виникає потреба в *інтерпретації її об'єктів*. Зазначимо, що проблема інтерпретації — один з актуалітетів сучасної західної філософії. У вітчизняних дослідженнях, де переважно залишається парадигма «пізнання як відображення», *інтерпретація* подається здебільшого як один із окремих методів гуманітарних і природничих наук. Розуміння того, що інтерпретація має фундаментальний характер і є на всіх рівнях пізнавальної діяльності, починаючи від сприйняття і закінчуючи складними теоретичними і філософськими побудовами, передбачає вирішення насамперед *епістемологічних проблем інтерпретації*. Це об'єктивність, обґрунтованість, нормативні принципи і правила, критерії оцінки і вибору конкуруючих інтерпретацій²⁸. З погляду *метафізичної інтерпретації* економічного знання виникає потреба виявити його *вірогідність*. Звідси з'являється можливість (неможливість) оцінки досліджуваного знання з погляду *істинності*.

Проблеми істинності та вірогідності тією чи іншою мірою стоять також перед інтерпретацією, яка здійснюється у філософії. Завдяки їй специфічно виділяються і виявляються *нові значення і смисли* філософського пізнання. Необхідно розрізняти аспекти та рівні філософського аналізу проблеми інтерпретації, що передбачає, *по-перше*, експлікацію власне філософського розуміння інтерпретації, на відміну, наприклад, від економічного або філологічного; *по-друге*, виявлення *специфіки інтерпретації* філософських текстів на фоні *загальних* принципів і норм, властивих взагалі інтерпретації як способу роботи зі змістом будь-якої теорії, її значеннями і смислами. *Метафізична інтерпретація* поглиблює *філософську*, оскільки є *первинною* в онтологічному сенсі, як основа буття всіх видів реальності.

Розуміння смислу метафізичної інтерпретації вимагає її розгляду як філософського феномену, на що звертав увагу свого часу *Ф. Ніцше*. Для нього людина «визначає перспективу», тобто конструє світ, вимірює його своєю силою, формує, оцінює; саме *розумне мислення* постає як інтерпретоване за

схемою, від якої «ми не можемо звільнитися», тому *цінність світу* виявляється *укоріненою* в нашій інтерпретації. Міркуючи про це у «Волі до влади», він пропонує пояснення цього феномену, зокрема стверджуючи, що завжди залишається «відстань» між тим, нескінченно мінливим світом і стійкими, «зрозумілими» схемами і логікою. Завжди можна запропонувати нові смисли, «перспективи» і способи «розмістити феномен за певними категоріями». Тобто не тільки «схеми» дійсності, з якими працює мислитель, а й *сама дійсність* відкриті для *нескінченних інтерпретацій*. Отже, *Ф. Ніцше* на перше місце висуває *інтерпретативне*, «перспективне» відношення суб'єкта до самого нескінченного мінливого світу, суттєво розширюючи його у сферу *онтології суб'єктивності*. «Перспективізм», здатність до інтерпретації обґрунтовується ним як невід'ємна фундаментальна властивість суб'єкта, його свідомості. Для нього існує тільки перспективний зір, тільки «перспективне»²⁹. Тому інтерпретація приймається як фундаментальний момент пізнання, *відношення до життя і світу*. Але не тільки до світу як цілого, а й до «світу економіки», пізнання якого розгортається у всіх можливих іпостасях. *Ф.А. Хайек* наполягав на необхідності переходу від фактів до формулювання їх змісту³⁰, що означає власне інтерпретацію їх змісту.

Позиція *Ф.А. Хайєка* зумовлена онтологічним «поворотом» у філософії, здійсненим *М. Гайдеггером*, який аналіз, розгляд, трактування інтерпретації перевів на *екзистенційний рівень*. Інтерпретація, тлумачення *екзистенційно* ґрунтується на *розумінні*, яке визначається ним як спосіб буття *Dasein* (тут — буття). «Тлумачення формує розуміння, яке є ні чим іншим, але самим собою»³¹.

Екзистенційно-онтологічна *концепція тлумачення* стає для *М. Гайдеггера* необхідною *передумовою* і *основою* вторинною, тобто філософсько-рефлексивною, близькою до історико-філологічної «інтерпретації інтерпретації» філософських і літературних текстів. Їх глибинний взаємозв'язок виявляється в тому, що екзистенційний, дорефлексійний рівень виконує роль «горизонту» попереднього розуміння, від якого ніколи не можна звільнитися, і саме в ньому вкорінена *вторинна*

інтерпретація. Стосовно метафізики, то її інтерпретація економічної реальності тісно пов'язана з фундаментальними проблемами людського буття-у-світі, оскільки тексти економічної теорії розглядаються не просто як «службові» знакові структури, «інструменти» спілкування і передання інформації, але насамперед як форми репрезентації людської мови, якою «говорить» саме економічне буття.

Економічна реальність, або господарство, йде від буття, від життя, вона є світовим цілим: *не щось* у житті людини і суспільства, а *саме життя* людини і суспільства. Вона є *сущим*, і відповідно *відношення до суцього* набирає форми *універсальної інтерпретації*. Тому метафізика економіки постає не просто як методологія наук про *економічну реальність як суще*, але й як «універсальний аспект філософії» (Х.Г. Гадамер). Об'єктивна необхідність інтерпретації текстів укорінена в їх певності, незавершеності та багатозначності, в існуванні прихованих довербальних і рефлексивних феноменів, неявних ідей і віджилих думок³². Експлікація і наступна інтерпретація цих елементів суттєво змінюють розуміння смислів і значень. Але, як підкреслює Х.Г. Гадамер, «інтерпретатор вносить у смисл тексту», який інтерпретується, свій «горизонт витлумачення», поняття і уявлення, які йому належать³³. У рамках концепції *комунікативної раціональності* цю думку підтримує також Ю. Габермас. Розмірковуючи про роль інтерпретації, він стверджує, що «світ традиційного смислу відкривається інтерпретатору тільки в тій мірі, в якій йому при цьому проясняється однозначно його власний світ. Той, хто хоче зрозуміти, встановлює комунікацію між двома світами; він схоплює предметний зміст традиційного смислу, приміняє традицію до себе і до своєї ситуації»³⁴.

Для метафізичного осмислення природи інтерпретації є перехід від «світу науки до світу життя» (Х.Г. Гадамер). А що може бути «світом життя», як не «світ економіки»? Після цього переходу пізнавальні інтенції «метафізики економіки», а також її інтерпретаційні рефлексії передбачають вже не факт економічної науки та її «філософське впровадження», але *щось* інше, яке очікується від «життєвого світу економі-

ки», всього обсягу практичного досвіду — його виправдання і пояснення. Тепер постає завдання «відшукати і виправдати», враховуючи смисли економічної теорії, «новий масштаб істини», ввести у *метафізичну думку* нову мету, «долаючи поставлені наукою межі як життєво-практичного досвіду, так і пізнання істини»³⁵.

Бути одним і тим самим і все-таки іншим; цей парадокс, який стосується до будь-якого змісту переказу, показує, що кожна інформація насправді спекулятивна. Тому герменевтика повинна усвідомити догматизм будь-якого «смислу в собі», так само як критична філософія усвідомила догматизм досвіду. Це не означає, звичайно, що кожний інтерпретатор свідомо спекулятивний, тобто що він володіє знанням догматичності своїх власних інтерпретативних намірів. Ми, скоріше, маємо на увазі, що кожне тлумачення, поза своєю власною методологічною самосвідомістю, спекулятивне у своєму фактичному здійсненні — саме це і виявляється в мовному характері тлумачення. Адже слово, яке тлумачиться, є словом інтерпретатора — це не мова і не словник тексту, який тлумачиться. Це є вираження того, що засвоєння не є простим відтворенням переданого тексту і тим більше не повторює услід за текстом те, що в ньому сказано, але подібне певній новій творчості, творчості розуміння. Якщо — і це абсолютно правильно — наполягати на співвідношенні будь-якого смислу з «Я», то для герменевтичного феномену ця співвіднесеність означає, що будь-який смисл переказу набуває тієї конкретності, в якій він розуміється, лише у співвіднесенні з розуміючим «Я», якому належить першовісне смислорозуміння.

Х.Г. Гадамер

Це яскраво виявилось у *зміні природи* інтерпретації, включеної в контекст *конвенцій і комунікацій*. Зокрема, в моральній філософії, яка стала ядром «етичної економії», творець *теорії справедливості Дж. Роулд* виходить із того, що в цій сфері знання сама *концепція раціональності* має бути *інтер-*

претована у вужчому розумінні, як знаходження найбільш ефективного заходу «для досягнення чітких цілей». При цьому потрібно уникати дискусійних етичних елементів і спиратися на загальноприйняте. При виробленні ж концепції «економічного буття», яке повинно стати об'єктом аналізу «метафізики економіки», виникає проблема «*метафізичної інтерпретації*». Питання полягає в тому, як *найбільш ефективно* її застосувати. Пропонується взяти у вжиток процедуру «метафізичної рефлексії», що приведе в кінцевому підсумку до «*рефлексивної рівноваги*». Чи то *змінюючи умови діяльності теорії*, чи то *змінюючи наші судження* і підпорядковуючи їх принципам, ми знаходимо таку інтерпретацію первісного стану, котра виражає *розумні умови і принципи*, належним чином відкориговані й адекватні ситуації. Наприклад, коли виникає потреба відкоригувати суперечності в економічній теорії, яка починає втрачати свою відповідність дійсності, не вимагається, щоб принципи цієї теорії були *необхідними істинами* або виводилися з таких істин. Оскільки кожен економічну концепцію не можна дедуктивно вивести із самоочевидних посилок, її обґрунтування — це справа взаємної підтримки багатьох підходів, у зв'язку з чим різні інтерпретації складаються в один *узгоджений погляд*. Таким чином, виникає можливість скласти чітке уявлення про об'єкт *метафізичної рефлексії*, зрозуміти його об'ємність й екзистенційну визначеність.

Запропоноване обґрунтування інтерпретації є способом конструювання *узгодженого* бачення об'єкта. Це дуже важливо для економічного знання, особливо тоді, коли ми прагнемо виявити його внутрішні моменти, які обов'язково наявні при інтерпретації значень і смислів. Тут має значення і місце *не розсудково-логічна*, а *комунікативно-конвенційна раціональність*, де довіра до знання, запропонована економічною теорією, стає *умовою можливості обґрунтованої метафізичної інтерпретації*. Міркуючи про «герменевтичне дослідження дійсності», до якого належить також інтерпретація, Ю. Габермас стверджував, що ця діяльність «спрямовується інтересом збереження і розширення інтерсуб'єктивності можливого взаєморозуміння, яке орієнтує дії. Розуміння смислу

відповідно до своєї структури скероване на встановлення згоди між людьми, які діють у рамках традиційної самосвідомості»³⁶. Що може бути важливіше для економічної теорії сьогодні, *як не виявлення смислу*, особливо в умовах постійної потреби в узгодженні суперечливості поглядів? Тим більше, коли смисл губиться в «розсудково-логічних» формулах, які переважають у теоретико-економічних побудовах?

У чому ж полягають специфіка й особливість метафізичної інтерпретації економічних текстів? *Загальні* для будь-якої інтерпретації проблеми є і в цьому випадку, але характер їх вияву змінюється. Одна з проблем — *множинність інтерпретації* як неминуча даність. Це має позитивне значення, оскільки будь-яке економічне знання, текст, положення не вичерпується одним значенням, але «живе» у віртуальності багатьох смислів, якими володіє людина в господарському житті. Оцінка багатозначності інтерпретацій істотно залежить від позицій вченого: чи працює він в одній теорії, доктрині як «єдино істинній», чи мислить у «режимі» діалогу різних підходів і концепцій, що передбачає певну множину інтерпретацій. Ж. Дерріда у зв'язку з цим виявляє *два типи* витлумачення. Перший передбачає опору на «начало», «центр» як необхідну вимогу й умову: інтерпретація тут перебуває під концептуальним і навіть «ідеологічним» контролем панівної доктрини, яка володіє «началом». Прикладом може бути тривалий вплив марксистської теорії. Як методу їй відводиться тільки *логіко-технічна* функція в окремих читаннях, але не дозволяється бути застосованою до доктрини в цілому, а тим більше до її концептуального «начала». Вимагається лише за своїти як зразок правильну інтерпретацію. Це можна проілюструвати не тільки ситуацією *панування* однієї доктрини в економічній теорії (як було з марксизмом у радянській політекономії), а й ідеалами класичного природознавства. Там, як і в класичній політекономії, допускалося *лише одне* обґрунтування і теоретичне пояснення емпіричної основи (єдиність істини) на відміну від сучасного визнання *можливості* еквівалентних пояснень і конкуруючих теорій стосовно до одного (одиночного) емпіричного матеріалу. Плюралізм, варіативність і в цьому значенні існування певної множини самих тлу-

мачень (інтерпретацій) розглядається як небезпечна «вільність», що породжує релятивізм, тобто «необ'єктивність», «ненауковість», і т. ін. Подібні, доктринально визначені, інтерпретації бувають занадто жорсткими.

Другий тип, згідно з Ж. Дерріда, передбачає прийняття самої *інтерпретативності* як визначального принципу. Філософ несподівано стверджує, що таке розуміння і застосування суперечать гуманізму, оскільки людина впродовж усієї історії метафізики «мріяла» про таку ненадійну опору, про начало та її мету. Такий тип витлумачення неможливо ігнорувати, з ним людина змушена жити. Обидва типи інтерпретації «ігнорують» один одного, але одночасно існують у сучасному, особливо науково-гуманітарному, знанні, причому ця ситуація ще довгі роки буде зберігатися³⁷.

В економічній теорії, як і в інших науково-гуманітарних сферах знання, ми маємо справу з двома головними об'єктами інтерпретації — «предметністю» (реальні події, факти, об'єкти економічної дійсності й людської діяльності) і *текстами*. Інтерпретативне економічне знання про «предметність» — «первинна інтерпретація» — споріднена з емпіричним науковим знанням, оскільки передбачає тлумачення конкретних даних і понять, тобто здійснює «роботу» у сфері *фактичного знання*, у зв'язку з чим воно стає *доступним* для розуміння. Отримані «дані» стають фактами лише внаслідок інтерпретації. Однак «близькість», належність до фактів зовсім не може гарантувати обґрунтованості, достовірності самої інтерпретації, оскільки вони перебувають на різних рівнях; факти — лише матеріал для інтерпретації, характер якої визначається «позаматеріальними» — *дорефлексивними* або *рефлексивними* методологічними, світоглядними та іншими принципами. Рефлексії «метафізики економіки» сприяють глибокому проникненню у факти економічної реальності, котрі, як правило, постійно перебувають у «полі» *теоретичних інтерпретацій*. Однак економічний «фактаж», як того вимагає практика господарської діяльності, не завжди може стати об'єктом метафізичної рефлексії — хоча б у силу традицій, які склалися в економічній науці.

Вторинна інтерпретація економічного знання (тексту) — *інтерпретація інтерпретації* — має справу з «*поняттями*

про поняття», є провідною для мислителів, які спираються на величезний масив історико-філософських текстів. Вона надає постійний матеріал для метафізичної інтерпретації. «Ми, — говорить Е. Корет, — виходимо з «досвіду» саме в такому значенні — з внутрішнього договору особистісного виконання акту (запитування і мислення, знання і хотіння), і завдяки рефлексії над актуальним досвідом пізнаємо умови можливості його виконання. Оскільки останні конститутивно входять в акт, їх можна рефлексивно виявити в ньому. В цьому значенні трансцендентальні умови ніколи безпосередньо не «випробовуються» самі по собі; вони не є предметом досвіду»⁹. В цьому сенсі інтерпретатор, тобто теоретик-дослідник, насамперед забезпечує розуміння значень і смислів тексту (знання), який виступає для нього первинною реальністю, співвідносячи його з іншими думками та ідеями самого автора та інших мислителів, а також позатекстовими реаліями — історико-культурними, соціальними та іншими умовами створення знання (тексту).

Інтерпретація «метафізикою економіки» теоретико-економічного знання виконує особливе завдання — виявити *неявне* знання, приховані внутрішні смисли і значення, концептуальні передумови і принципи. По суті, «метафізика економіки», акцентуючи увагу дослідника (інтерпретатора) на вирішенні цих завдань, часто замінює власне філософську інтерпретацію, що може і не усвідомлюватися. Не кожний вчений завжди обговорює проблему, викладену в тексті, тоді як економіст, якщо хоче дати справжній, всебічний аналіз, завжди звертається до її змісту. Виходу на більш глибокі рівні розуміння сприяє застосування не тільки *логіко-методологічних* та *історико-економічних* методів і прийомів, а впровадження власне *метафізичної інтерпретації*. Вона дає змогу не лише подолати горизонт емпіричного знання («життєвого світу»), який є первісним до суб'єкт-об'єктних відношень, а репрезентує *надемпіричний, трансцендентальний* рівень суб'єкта як «свідомості взагалі». Крім іншого, це виявлення екзистенційного рівня буття суб'єкта.

Для метафізичної інтерпретації економічного знання (тексту) необхідно зберігати стосовно автора *семантичні, епісте-*

мологічні норми. Досвід інтерпретації у світовій філософії показує значимість і важливість цієї проблеми. Прикладом може бути інтерпретація *М. Гайдеггером* «Критики чистого розуму» *І. Канта*. Довгі роки міркуючи про *фундаментальну онтологію* як *метафізику людського існування*, мислитель доходить висновку, що всю попередню філософію слід переосмислити саме з цієї позиції. Значення його інтерпретації «Критики чистого розуму» полягало в подальшому розвитку ідей фундаментальної онтології шляхом витлумачення *гносеологічної* роботи *І. Канта* як першого *конкретного обґрунтування метафізики*. Іntenція *М. Гайдеггера* співмірна відомому герменевтичному принципу — *розуміти автора краще, ніж він сам себе розуміє*. По суті, він вважає, що може розуміти автора, його наміри краще, по-новому, а головне — виявляти приховані, «невідомі» або, з різних міркувань, не проведені послідовно автором ідеї⁴⁰.

Це вкрай важливо для герменевтичної інтерпретації економічного знання, оприявленого в різних теоріях, починаючи з *А. Сміта* і до нашого часу. Повинна бути наявна авторська позиція того, хто інтерпретує ту чи іншу теорію, ідею, знання. Тим самим немовби здійснюється «відкриття простору» для діалогу між тими, хто мислить, і тому має право на ту чи іншу позицію. Зокрема, в цьому полягають увесь смисл і призначення «*метафізики економіки*», яка повинна позбавити економічне знання емпіризму. Її завдання — досягти включення у *зміст* економічних ідей з'ясовані інтерпретацією смисли. Завдяки інтерпретації метафізика економіки має заручитися «ясною перспективою шляху» для того, щоб йти шляхом внутрішнього обґрунтування. У підсумку це дає можливість ідеї, тексту, знанню жити в новому контексті, у вимірі авторської концепції. Прикладом може бути феномен створення книги, тексту, нового знання під назвою «*Кант і проблема метафізики*», який виник у результаті інтерпретації як проєкції на «Критику чистого розуму» гайдеггерівської онтології *тут-буття*, або *метафізики людського існування*. Те саме можна сказати про «філософію господарства» *С.М. Булгакова*, інтерпретація яким православного віровчення, кантівської теорії пізнання та її основних постулатів утворила якісно

нову економічну й одночасно філософську дисципліну. Це стало, враховуючи творчість *М. Вебера*, *В. Зомбарта*, *Г. Зиммеля*, новою сторінкою розвитку економічної теорії, що дало змогу побачити багато реальних проблем економічної науки і відкрило нові можливі шляхи їх вирішення нетривіальним, філософсько-дискурсивним шляхом.

Метафізична інтерпретація економічної теорії покликана створити нові, теоретично значимі тексти в розвитку економічних ідей. Нові тексти — це нове знання, котре зберігає та експлікує всі відтінки і нюанси стосовно проблем, які стали об'єктом інтерпретації. Метафізична інтерпретація співмірна зі сформульованими *Ж. Дерріда* філософськими проблемами: феноменологічна історична рефлексія, котра розкривається через органічне поєднання *критики історизму з критикою об'єктивізму; проблематизація* метафізичних смислів; співвідношення історизму з *телеологізмом розуму; егологічна і комунікативна суб'єктивність*, об'єктивність смислу та її генезис; *мовні* умови об'єктивності; збереження смислу, а також необхідність повернення до життєвого світу, можливість дослідження співмірних факторів розвитку знання. Завдання метафізичної інтерпретації — отримувати «натхнення від намірів автора теорії (тексту)» (*Ж. Дерріда*).

Проблема інтерпретації, зростання значення якої зумовлено «лінгвістичним поворотом», не може розглядатись як данина герменевтичній моді, окремий метод або довільна, не строга процедура. Не викликає сумніву, що вона і надалі, як і раніше, буде розроблятися в традиційному логіко-методологічному, аналітичному контексті. Враховуючи важливість філософського контексту, ми повинні наголосити на важливості та необхідності метафізичного аспекту в інтерпретації економічної теорії. Перспективи такого підходу виявляють можливість метафізичної інтерпретації як фундаментального атрибута пізнання економічного знання, діяльності «економічного суб'єкта», його буття в суспільстві, науці, культурі, цілісності світу господарства.

2.5. Реконструкція смислів економічної теорії: діалог і синтез підходів

Для «метафізики економіки» суттєвим і значущим завданням стає прагнення співвіднести абстракції, категорії, системі міркувань і обґрунтувань із самою людиною, яка відчуває, думає, діє — в цілості всіх її іпостасей та проявів. Ця тенденція дедалі більшою мірою виявляється в тих напрямках політичної суспільної теорії, філософії і методології науки, котрі прагнуть подолати кризові настрої в суспільному пізнанні та епістемології, знайти нові шляхи і підходи, збагатити понятійний апарат і уточнити сам статус цієї фундаментальної сфери і традиційно метафізичного знання. Адже, починаючи з «Метафізики» Аристотеля, кожна класична філософська система, яка ставила завдання витлумачити *знання про суще як таке*, утворює свою концепцію гносеологічного відношення до світу.

«Метафізика економіки», як і класична, традиційна метафізика, містить у собі спектр гносеологічних інтенцій. Це само собою зрозуміло, тому йдеться про інше — адекватність її пізнавальних можливостей сучасним потребам науки в цілому. Така постановка питання зумовлена консервативністю вітчизняної гносеології: пануванням натуралізму, ідеалів природничо-наукового пізнання, віджилих методологічних принципів, що робить її безпорадною перед проблемами ХХІ ст. Водночас спроби її оновлення часто виглядають як втрата *легітимності*, раціональності, «науковості», «предметності» та інших «амбіцій». Важливе значення має також *невиявленість* її відношення з антропологією, екзистенціалізмом, герменевтикою, а також гуманітарним, художнім і позанауковим знанням. Економічна теорія і до сьогодні ґрунтується на класичній теорії пізнання (гносеології), яка сформувалась в історії філософії як певний *абстрактно-понятійний конструкт*, котрий зобов'язує дивитись та інтерпретувати діяльність людей у суб'єктно-об'єктному ракурсі, спираючись на «метафори дзеркала», виходячи «з ідей відображення репре-

зентації»⁴¹. Враховуючи обсяг і глибину сучасного знання, когнітивні та пояснювальні потенції традиційної теорії пізнання у співвідношенні з реальністю викликають *сумнів*, хоч і далеко не у всіх, оскільки така *суб'єктно-об'єктна гносеологія*, яка впродовж століть панувала в європейській культурі, пов'язана з іменами *Р. Декарта, Дж. Локка, Г. Лейбніца, І. Канта*, здійснила визначальний вплив не тільки на різні філософські, етичні, естетичні, наукові, теоретичні побудови, але й на численні методики у сфері навчання і освіти, на педагогіку в цілому. В результаті сформувалася система гносеологічних традицій, яку не так легко подолати.

Мета наукового пошуку «метафізики економіки», крім інших завдань, — створити *нову гносеологічну реальність*, яка дасть змогу реалізувати «претензії знання» (*Ф.А. Хайєк*), котрі репрезентує сучасна економічна теорія. Для цього потрібно залучити і використати досвід сучасних спроб, намагання пояснити та «відрефлексувати» природу гносеології, удосконалити і розробити інші за природою принципи пізнання. Адже «метафізика економіки» в жодному разі не стає на шлях копіювання метафізики Нового часу, котра репрезентує суб'єктно-об'єктну гносеологію.

До нових способів розуміння і бачення пізнання належить. У *першому випадку*, прагнення додати методологічні принципи і категорії *наук про дух* (культуру), як це намагалися зробити *В. Дільтей*, розширюючи поле досвіду і раціональності, а також представники *екзистенційно-герменевтичної* традиції в цілому. У *другому випадку* розроблялася *онтологія пізнання і знання*, на основі чого пропонувалися нові принципи і категорії структури, котра розуміла і пояснювала пізнання. Найбільш радикальні для ХХ ст. *Л. Вітгенштейн, М. Гайдеггер, Дж. Дьюї*, як зазначив *Р. Рорті*, просто *відкинули* традиційну теорію пізнання, не вважаючи розумним її критикувати, оскільки вона становить «суміш соціальних практик і постулювання психологічних процесів», де «домінують візуальні метафори греків». А поняття істини як «точної репрезентації» реальності «є автоматичним і пустим компліментом, який відпускається тим вірам, які допомагають нам робити *те, що ми хочемо*»⁴². Зауважимо, що філософські

дискусії щодо нової теорії пізнання справили безпосередні й опосередковані впливи на формування і розвиток неокласичних економічних теорій.

Для «метафізики економіки», після ознайомлення з «досвідом» радикальних заперечень філософських традицій, важливо визначити *свій* аспект у розгортанні теоретико-пізнавальної діяльності. Для цього необхідно враховувати критико-аналітичний підхід, діалог і синтез ідей, а також зміну способів проблематизації або тематизації при «утриманні» змісту попереднього досвіду. Як це не буде видаватися несприйнятливим для поборників «методологізмів», однак «метафізика економіки» повинна подолати головну принципову особливість традиційної теорії пізнання — побудову системи знання у своїх вихідних позиціях і принципах за «образом і подобою» природничо-наукової теорії⁴³. За такого підходу зовсім не враховувалася особливість *людського пізнання*, «глибинний шар» якого, за висловом *В. Дільтея*, становить «душевний зв'язок». На його думку, «духовні факти, які утворюють матеріал теорії пізнання, не можуть бути пов'язані між собою інакше, як на фоні якого-небудь представлення душевного зв'язку. Гносеолог розпоряджається цим зв'язком у своїй власній живій свідомості та переносить її звідти у свою теорію»⁴⁴. Не можна не погодитися зі здійсненим ним поділом *предмета природничих наук і особливого предмета наук про дух* (культуру) — сфери «духовного зв'язку», свідомості, а потім і «внутрішнього досвіду» як первинного в реальності життєздійснення людини, яка пізнає.

Як для *В. Дільтея*, так і для багатьох інших філософів теорія пізнання не просто термін або службове слово замість вчення, концепції чи філософської теорії, а скоріше символ «науковості», точний маркер «світу теоретизму», де *суб'єкт, об'єкт, істина* — найбільш абстрактні поняття — слугують для означення предметної оприявленості дійсного світу в науках про дух (культуру) і передбачають визнання ролі причинно-наслідкових зв'язків у цій сфері за аналогією з природознавством. Теорія заявляє про *претензію* на об'єктивну істинність, раціональність, легітимність того, що називається

ся «теорією пізнання», причому відповідно до того, як ці параметри трактуються в класичній науці про природу. Досвід наук про дух, а також феноменології, екзистенціалізму, герменевтики, філософської антропології як такий, що не відповідає цим параметрам, залишається за межами традиційної теорії пізнання⁴⁵. «Метафізика економіки», всупереч назві, яка може показувати на її зв'язок з традицією, виходить за межі конструкції «теоретизму», зосереджуючи увагу на теорії пізнання як множині «ідеал-конструктивних утворень» (*М.К. Мамардашвілі*). Як феномену, створеному абстрактним мисленням, філософським розумом, «метафізика економіки» дозволяє присвоювати собі право визначати норми пізнавального процесу в економіці. Завдання «метафізики економіки» полягає у зміні самого «описового апарату» економічної теорії пізнання — не норми, в яких повинен виконуватися пізнавальний акт, але «утворення, які мають власне, природне життя, продуктом якого є наші гадки, думки, і спостереження якої дають можливість формулювати закони як необхідні відношення, котрі випливають з природи речей»⁴⁶.

Сьогодні звернення до феномену життя в його екзистенційно-герменевтичному смислі — шлях, який приводить не тільки до збагачення методології гуманітарних наук, а значною мірою і понятійного апарату епістемології, філософії пізнання в цілому, а головне — розширення поля раціональності, усвідомлення і розгортання її антропологічного типу. Відповідно виникає можливість врахувати досвід різних когнітивних практик, зокрема: феноменології, де «життєвий світ» розуміється як форма первісних очевидностей і суб'єктивної донаукової практики, інтерсуб'єктивного досвіду; теорії еволюції Бергсона, де «життєвий порив» розуміється як розгортання життя й основа еволюції всіх стадій і форм аж до суспільства; «метафізики споглядання життя» Г. Зіммеля з його «потокотом життя» формами культури «більше-життя» «більш-ніж-життя»; «морфології культури» О. Шпенглера, де життя постає як історична формотворчість народів і культур; «форми життя» — від Е. Шпрангера до Л. Вітгенштейна, для якого

вони втілюють культурні смисли мовних ігор та ін. Зрозуміло, узагальнення такого багатого когнітивного досвіду передбачає методологічну коректність, що попереджає вульгарну еклектику шляхом усвідомлення вихідних принципів і контексту, в якому в кожному випадку здобуває свої іпостасі феномен життя, де обґрунтовується комплементарність підходів, їх взаємодія на конвенційній або іншій основі.

Л.А. Мікешина

Залучення і використання такого підходу розкриває перед «метафізикою економіки» можливість й необхідність нових інтерпретацій всієї пізнавальної діяльності людини в предметному полі економічної теорії. І вже не теорії, а філософії економічного пізнання, оскільки перед нами пізнання економічного буття постає не як поверховий логічний акт, а як цілісна філософія пізнання, оскільки її центром є цілісна людина, котра намагається пізнати множину економічних явищ, але не дискурсивних, а метафізичних. Такими їх і прагне побачити сучасна філософія пізнання, котра претендує на нове бачення економічної теорії пізнання.

Філософія ХХ ст., переосмислюючи метафізичну гносеологічну спадщину, ставить завдання переходу від редукованої «реконструкції людської суб'єктивності» до конкретного стосовно життєвого, тобто господарського (економічного), світу, який необмежено охоплює людину у всіх її поглядах на трансцендентні можливості суб'єктивності. Тим самим виокремлюються як визначальний фактор метафізичні смисли економічного знання, які залишаються поза «гносеологічною увагою» традиційної теорії пізнання.

Метафізика європейського мислення ХХ ст. демонструє низку кардинальних підходів щодо реконструкції пізнання, котра не обмежувалася гносеологічним суб'єктом або «свідомістю взагалі», а здійснювалася відповідно до різних основ, уявлень і цілей, зокрема «чистого мислення» або «чистої свідомості», «чистого Я» або «тут-буття», або мови («лінгвістичний поворот»), або «дії» (життєдіяльності). Ця реконструкція

прослідковується «у феноменологічному русі «від чистого Я до тут-буття», від Е. Гуссерля, який прийшов до «життєвого світу», до М. Гайдеггера, котрий відмовився від поділу на емпіричний і трансцендентальний суб'єкт, здійснивши поворот до Dasein. Оскільки буття конституююче діє у фактичному, остільки його можна вивести з фактичного суб'єкта зовні (герменевтика). Отже, трансцендентальний метод є вже не чистою логікою чи психологією, а «трансцендентальною герменевтикою». У поступі «від життя до дії» В. Дільтея відкривається конкретна людина, її мовна, історична і соціальна визначеність, чим долається як картезіанський дуалізм, так і дихотомія конкретної суб'єктивності, що завершується створенням М. Шелером і Г. Плеснером філософської антропології»⁴⁷. Кожна з цих реконструкцій виявила нові можливості для економічного пізнання, котре в неокласичних теоріях, у кейнсіанстві, інституціоналізмі та їх модифікаціях здійснило поворот до реальної людини і «живого» знання. Їх метафізичний аналіз дасть змогу виразити не лише суб'єктивне бачення, котре здійснюється мислителями з його «філософської перспективи», а й різні образи та контексти самого економічного пізнання і людини, яка пізнає.

Що може бути найбільш сприятливим для «метафізики економіки»? Це виявлення об'єктивних можливостей і різноманітних способів отримання достовірного знання «цілісною людиною», яка пізнає. Адаптація в процесі еволюції забезпечила наше мислення внутрішньою структурою, яка тією чи іншою мірою відповідає реальному світу, що зміцнює віру в справедливість довіри до об'єкта пізнання. Справа полягає в розумінні суб'єктивного, котре не повинно розумітись як довільна, тенденційна позиція, що залежить від випадкових оцінок; прагнення до отримання достовірного знання підкреслюється здатністю суб'єкта враховувати, компенсувати або виключати вплив «внутрішніх факторів» на результати пізнання. Широко користуючись «внутрішнім», «уявленим», суб'єкт пізнання може далеко відійти від дійсності.

Метафора, що домінувала тривалий час, «пізнання — дзеркало», суттєво спотворювала реальний стан справ, змушуючи чекати копій, дзеркального відображення дійсності. Насправ-

ді, очікування і відповідно оцінки результатів повинні бути іншими, оскільки пізнання завжди відбувається в «режимі» висунення гіпотез, що передбачає панування творчого, інтуїтивного, конструктивного начала, інтерпретацію і перевірку гіпотез, активне смислопокладання, створення ідеальних моделей та інші засоби *не відображувального, а конструктивного та тлумачного (інтерпретативного) характеру*. Сама економіка є творчістю, а тому пізнання її реальності не може бути «дзеркальним». Все сказане дає підстави стверджувати про наявність феномену «господарської деміургів» (Ю.М. Осипов), тобто творення людиною власного економічного життя, навколишнього середовища «із себе»⁴⁸. Тому в реальному процесі дослідження економічної реальності, а також економічної теорії «метафізика економіки» не елімінує суб'єкта пошуку, а надає йому максимальні можливості у творчому пошуку, «дозволяючи» навіть виходити у «віртуальний світ» під час мисленнєвого експерименту. Тим самим «метафізика економіки» повинна виявити всезагальні й необхідно суттєві закони економічного буття, «останнє» обґрунтування яких потрібно поширювати на «абсолютне буття» (Е. Корет).

У реалізації власної гносеологічної позиції «метафізика економіки» відкриває *здібності* суб'єкта пізнання, які реалізують його активну взаємодію зі світом, а також смислопокладання, творення, які продукують нове знання. В рамках метафізичного пізнання економічної теорії можливе все розмаїття тематизації і перспектив. Звертаючись не стільки до традиційної гносеологічної абстракції суб'єкта, напрацьованої класичною філософією, скільки до «цілісної людини» (яка пізнає), саме «метафізика економіки» висуває нові й актуалізує такі, що давно існують в історії економічних вчень, проблеми, не виявлені в наявній традиції економічного пізнання. «Невдачі економістів, — говорив Ф.А. Хайєк, — пов'язані з їх схильністю якомога сильніше копіювати процедури здійснення в конкретній науці»⁴⁹. Або, іншими словами, йти насамперед у руслі раціоналістичної традиції, напрацьованої в класичній економічній теорії.

У «метафізиці економіки» теорія пізнання (гносеологія), епістемологія й економічна теорія зберігають свою абстракт-

но-гносеологічну й логіко-методологічну природу й форму, але одночасно набувають екзистенційно-атропологічного, історико-метафізичного, філософсько-господарського й економіко-епістемологічного осмислення. Відповідно тут репрезентовані прагматика пізнання економічного буття, його соціокультурна й історична зумовленість, «включеність» у комунікації й систему цінностей економічного світогляду. Це знайшло відображення у виокремленні таких форм економічного знання й пізнавальної економічної діяльності, як наукова картина економічного (господарського) буття світу, стиль науково-економічного пізнання (мислення), філософські, економічні й загальнометодологічні принципи, а також конструкти «здорового глузду». Необхідно усвідомити, що це не розрізнені ідеали і норми, а елементи цілісної системи — світоглядно-ціннісного знання, котре «вписує» наукове, економічне, взагалі спеціальне знання в контекст соціуму, культури та економічного буття.

Не викликає заперечення включення в пізнавальні інтенції «метафізики економіки» феноменів пізнання, які критичувалися і заперечувалися гносеологією та епістемологією під впливом критеріїв і норм класичної раціональності. Це насамперед *психологізм*, який вже з «нової історичної школи» в економічній теорії включений у неї й активно працює, *історизм*, і як наслідок, *релятивізм*, існування поряд зі знанням і сумнівом *когнітивної віри*; а також визнання одночасно з *логічним дискурсом* феномену *розуміння* й інтерпретації її не тільки в окремих — логіко-методологічних, а й в екзистенційно-герменевтичних, змістовно-ціннісних смислах. Всі ці феномени надають можливість «метафізиці економіки» створювати розгорнуте об'ємне уявлення про економічне знання й економічну пізнавальну діяльність, де суб'єктом пізнання стає не окрема гносеологічна, але цілісна людина, яка пізнає. Економічне знання не зводиться лише до наукових абстракцій, воно передбачає також буденні, позанаукові, художні та інші форми, відмінності між якими мають «умовний характер»⁵⁰. Це цілком закономірно, оскільки будь-який теоретико-пізнавальний релятивізм (суб'єктивізм, психологізм, історизм та ін.), на думку Е. Корета, може визначити свою

позицію лише завдяки розмежуванню «для мене» значимого і «самого по собі» значимого⁵¹. Під останнім розуміється *як предметна*, так і *теоретична сфери*, в яких відбувається процес пізнання.

Розмаїття видів знання і підходів, які інтерпретують саму пізнавальну діяльність, відкриває для «метафізики економіки» перспективи подолати позицію, котра вимагає визнання «*привілейованих репрезентацій*» (P. Porti) — того чи іншого вчення про пізнання — традиційної гносеології або епістемології, яка активно використовується в макро- і мікроекономіці, тобто вчення *емпіризму* або *раціоналізму*, *концепцій трансцендентального* або *емпіричного суб'єкта*, *герменевтики* або *логічного аналізу мови*. У «метафізиці економіки» актуалізуються їх діалог, доповнюваність, можливість (або неможливість) синтезу, розуміння різних підходів як різних іпостасей економічної проблеми, що вирішується. Це той «метарівень», на якому можна виокремити для різних традицій у філософії, науці (зокрема традицій емпіризму, номіналізму, детермінізму, фрейдизму, біхевіоризму, утилітаризму, інтуїтивізму тощо) спільні для них *метафізичні*, *методологічні* та *темпоральні* («визрівання» в часі) особливості, подати їх як певну «епістемологічну цілісність»⁵². У контексті «метафізики економіки» це буде специфікація *основних видів «економічної сутності»*, які в пізнавальних відношеннях релятивізуються і передбачають «*раціонально-епістемологічну*» (Л. Лаудон) інтерпретацію.

Стандартна гносеологічна парадигма існує в економічному знанні як «*закрита раціональність*» — концептуальний простір, «світ теоретизму», який інтерпретує і відтворює пізнання за іманентними, причому фіксованими, законами. Але якщо ми звертаємося до пізнання з позицій «метафізики економіки», яка претендує бути «*відкритою раціональністю*», то це передбачає вихід до реального, живого пізнання, адекватного «живому світу економіки», за межі «єдино правильних» критеріїв, правил, однозначних принципів, або визнання можливості зміни останніх. Відповідно стає ширшим «поле» раціональності, враховується не тільки доцільність, а й цілепокладання, вводяться змістові параметри, які визна-

чаються можливостями трансцендентального суб'єкта, цілісної людини з багатоманітними формами пізнавального відношення до світу, культури і життєдіяльності⁵³. Раціональність є основою економічної реальності. «*Стихія*» економічного життя повинна бути принциповою як обов'язкова складова при раціоналізації реального пізнання в процесі господарської діяльності. «Метафізика економіки» для її вираження повинна знайти понятійні засоби і прийоми описання, виправданий у процесі використання досвід різних філософських течій. Багатство засобів, прийомів, а також уявлень і понять, бачень і обґрунтувань пізнання може стати здобутком метафізико-економічного аспекту економічного пізнання — як синтезу багатоманітних когнітивних практик, які створені й реалізуються у культурі філософського мислення та економічної науки в минулому і тепер.

Звернення «метафізики економіки» до емпіричного суб'єкта, включення його поряд із трансцендентальним суб'єктом у пізнання економічної реальності породжує множину власне *когнітивних проблем*, пов'язаних із принципом *довіри*, змістовними «процедурами» розуміння та інтерпретації, висуненням гіпотез замість строго визначеного логічного руху, відповідних неформальних процедур, оцінок, переваг, які вимагають осмислення їх когнітивної природи і функцій, спеціального аналізу цих форм, котрі традиційно вважалися ірраціональними. Людина, яка пізнає, яка реально існує в цілісності мислення, чуття і діяльності, не може обмежитися *абстрактною рефлексією*, застиглими формами «абсолютних сутностей», розсудковими нормами і правилами пізнавальних процедур. У процесі виконання акту пізнання необхідно зауважувати його відкритість для економічного буття, він «виконує себе в безумовному і необмеженому горизонті буття, отже, він «метафізичного» виду і обґрунтовує можливість метафізик. Виявляти цього вимагає трансцендентальна рефлексія над умовами можливості виконання акту пізнання»⁵⁴.

Цей акт пізнання внаслідок своїх продуктивних можливостей найбільш конструктивно може здійснювати «метафізика економіки», за умови врахування в практиці своєї теоретичної діяльності комплексу проблем, напрацьованих

філософією і стверджених наукою. Вона стає основою критико-аналітичної, синтетичної роботи й переосмислення базисних когнітивних ідей. У контексті здійснення цілісної реконструкції економічного знання це веде до виявлення смислів економічної реальності.

Примітки

- ¹ Гусев В.І. Вступ до метафізики. — К., 2004. — С. 29.
- ² Корет Э. Основы метафизики. — К., 1998. — С. 23.
- ³ Там же. — С. 23—24.
- ⁴ Миронов В.В. Трансформации философии в эпоху глобализма // Философия хозяйства. — 2002. — № 4 (22). — С. 155.
- ⁵ Там же. — С. 156.
- ⁶ Миронов В.В. Образы науки в современной культуре и философии. — М., 1997. — С. 30—48.
- ⁷ Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов // Вопр. философии. — 2001. — № 4. — С. 71.
- ⁸ Миронов В.В. Трансформации философии в эпоху глобализма. — С. 162.
- ⁹ Там же. — С. 163.
- ¹⁰ Там же. — С. 164.
- ¹¹ Корет Э. Основы метафизики. — С. 23.
- ¹² Там же.
- ¹³ Осипов Ю.М. Философия хозяйства. — М., 2001. — С. 41.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же. — С. 42.
- ¹⁶ Гусев В.І. Вступ до метафізики — С. 24.
- ¹⁷ Корет Э. Основы метафизики. — С. 37.
- ¹⁸ Осипов Ю.М. Философия хозяйства. — С. 206.
- ¹⁹ Там же. — С. 318.
- ²⁰ Корет Э. Основы метафизики. — С. 29.
- ²¹ Касавин И.Т. Проблема и контекст. О природе философской рефлексии // Вопр. философии. — 2004. — № 11. — С. 20.
- ²² Богомолов А.С., Ойзерман Т.И. Проблемы историко-философской науки. — М., 1982. — С. 164.
- ²³ Касавин И.Т. Проблема и контекст. О природе философской рефлексии. — С. 21.
- ²⁴ Корет Э. Основы метафизики. — С. 26.
- ²⁵ Касавин И.Т. Проблема и контекст. О природе философской рефлексии. — С. 23.

- ²⁶ Там же. — С. 28.
- ²⁷ Гусев В.І. Вступ до метафізики. — С. 19.
- ²⁸ Микешина Л.А. Специфика философской интерпретации // Вопр. философии. — 1999. — № 11. — С. 3
- ²⁹ Ницше Ф. К генеалогии морали // Соч.: В 2 т. — М., 1990. — Т. 2. — С. 491. Див. також: Ницше Ф. Воля к власти. — М., 1994. — С. 224, 241, 298.
- ³⁰ Хайек Ф.А. Претензии знания // Вопр. философии. — 2003. — № 1. — С. 169.
- ³¹ Хайдеггер М. Бытие и время. — М., 1997. — С. 148.
- ³² Микешина Л.А. Специфика философской интерпретации. — С. 5.
- ³³ Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. — М., 1988. — С. 461.
- ³⁴ Хабермас Ю. Познание и интерес // Философские науки. — 1990. — № 1. — С. 94.
- ³⁵ Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. — М., 1991. — С. 7.
- ³⁶ Хабермас Ю. Познание и интерес. — С. 94.
- ³⁷ Деррида Ж. Структура, знак и игра в дискурсе гуманитарных наук // Вестн. МГУ. — Сер. 9. — 1999. — № 45.
- ³⁸ Микешина Л.А. Специфика философской интерпретации. — С. 8.
- ³⁹ Корет Э. Основы метафизики. — С. 30.
- ⁴⁰ Микешина Л.А. Специфика философской интерпретации. — С. 10.
- ⁴¹ Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов. — С. 70.
- ⁴² Рорти Р. Философия и зеркало природы. — М., 1997. — С. 6.
- ⁴³ Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов. — С. 71.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Мамардашвили М.К. Стрела познания. набросок естественноисторической гносеологии. — М., 1996. — С. 13.
- ⁴⁷ Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов. — С. 74.
- ⁴⁸ Осипов Ю.М. Философия хозяйства. — С. 216.
- ⁴⁹ Хайек Ф.А. Претензии знания. — С. 168.
- ⁵⁰ Лекторский В.А. Научное и вненаучное мышление // Разум и экзистенция. — СПб., 1999. — С. 46—47.
- ⁵¹ Корет Э. Основы метафизики. — С. 56.
- ⁵² Микешина Л.А. Философия познания: диалог и синтез подходов. — С. 77.
- ⁵³ Там же. — С. 78.
- ⁵⁴ Корет Э. Основы метафизики. — С. 28.

Розділ 3

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВДОМОСТІ

Для мене розум в дійсному і строгому смислі слова є кожна дія мислення, завдяки якому ми встановлюємо зв'язок з реальністю і зустрічаємося з трансцендентним. Все інше лише нехитра домашня гра без наслідків, котра спочатку розважає, потім розбещує і, нарешті, приводить людину до відчаю, змушуючи зневажати самого себе.

Х. Ортега-і-Гассет

- 3.1. *Життєвий світ людини: економічний вимір.*
- 3.2. *Ейдоси економічної практики: сутність і явище.*
- 3.3. *Екстраполяція практичної свідомості в економічній реальності.*
- 3.4. *Економічна свідомість: теоретичний і практичний виміри.*
- 3.5. *Взаємовідношення суб'єкта і об'єкта в економічній діяльності.*
- 3.6. *Самореалізація особистості як процес становлення власного «Я».*

Примітки.

Досвід метафізичного пізнання економічного буття є досвідом свідомої діяльності, яка належить до сфери духовно-практичного сприйняття дійсності. Для теоретичного, тобто наукового, розуму надсвідомого досвіду немає і бути не може. Але що неможливо у теоретичній сфері, то можливо у сфері практичного розуму: це досвід незалежного від емпіричного (чуттєвого) пізнання світу — досвід свободи, досвід самовизначення людського «Я». Людина як «річ у собі» — завжди вільна. Але наскільки така людина — «річ у собі», вписується у свободу економічних відносин, які пропонує ринкова економіка? Адже «річ у собі» є незалежним світом, або «світом усіх можливих світів» (М.К. Мамардашвілі). Але як тоді бути з економічними причинами? Адже вони визначені в багатьох випадках для людини, в тому числі для становлення її як «речі в собі». Виникає проблема виявлення особливого метафізичного досвіду, яким є свідомість. Наскільки вона співмірна етосу економічного буття, як корелюється з практикою економічної діяльності?

3.1. Життєвий світ людини: економічний вимір

Динаміка руху історії від епохи до епохи кожного разу активізує людей до їх господарської діяльності й надає їм у вигляді спадку культурний фонд минулих поколінь, зберігаючи тим самим неперервність практичного досвіду. Економіка є явищем, котре пов'язує два полюси, два світи суспільно-історичного розвитку людини *світ об'єктивованих, всезагальних, надіндивідуальних форм і продуктів — сукупної суспільної діяльності (економіки) і світ індивідуального розвитку самосвідомості та самодіяльності в «полі простору» цих всезагальних форм.* Взаємодія цих світів, їх взаємне опосередкування і збагачення, котре з'єднає полярності всезагального (суспільно-історичного, економічного) та індивідуального (особистісного), утворюють *неявну, але провідну лінію духовного життя кожної людини як суб'єкта господарського процесу.*

В економіці реалізується внутрішній взаємозв'язок *макрокосму* і *мікрокосму* людського буття. Необхідність єдності цих світів така ж очевидна, як і їх неспівмірність за масштабом, багатством змісту і часу існування. Умовою можливості їх єдності є вироблення в людській індивідуальності таких форм духовного і практичного освоєння світу, таких здібностей, завдяки яким особистість могла б визначатися в горизонті світопорядку, логічно продовженим в економіці як реалізації смислу людського буття, при цьому не втрачаючи, а розвиваючи свою індивідуальність. *Економічне мислення* виникло і є одним із найважливіших інструментів такого самовизначення.

Економічне мислення є атрибутом, структурною складовою економічної свідомості, регулятором поведінки людей у сфері економічних відносин. Економічна свідомість є однією з найбільш давніх і масових форм освоєння реального світу. Вона виникла як усвідомлення базових первинних потреб у засобах виживання та існування людей. Вона не просто є пасивним відтворенням економічних реалій, матеріально-виробничих відносин, а здійснює зворотний вплив на економічне буття і його структури. Особливість економічної свідомості полягає в *засобах вираження*, тобто в особливому категоріальному апараті. Основними загальними поняттями (категоріями) виступають: потреби, інтереси, вигода, користь, блага, власність і т. д. Це дає підстави для визначення *економічного мислення*, яке є формою і способом діяльності з осмислення економічного буття, сфери економічного життя через сукупність уявлень, понять, оцінок, настроїв, традицій і цілих теоретичних систем, завдяки чому відбувається освоєння *життєвого світу* людини.

Доцільною є постановка проблеми «життєвого світу»: наскільки цей «світ» співмірний зі світом економічного буття, який репрезентує достатню кількість смислів як об'єктів метафізичних міркувань. Але постає питання — в чому ж полягає спорідненість «економічного буття» і «життєвого світу» людини? Адже існує спокуса ототожнити ці два поняття, визнавши тим самим зверхність *економічного*. Однак цим ми позбавляємо його життєвого, антропологічного смислу. Якщо

так, то відпадає потреба в різного роду міркуваннях. Навіщо мислити, перейматись такою важкою і не зовсім зрозумілою у своїй доцільності справою, якщо конкретна економічна діяльність, економічна справа — простіші й результативніші? Чи не краще «просто жити»?

Представники подібного підходу, який сьогодні домінує в низці економіко-теоретичних ракурсів, створюючи ситуацію «*голоного практицизму*», забувають, що вже в глибокій давнині виникло розуміння *необхідності осмислення* економічного буття. Економічне мислення є складовою економічної свідомості, яка виникає ще в античності як відповідь на реальну соціальну потребу в осмисленні різних способів забезпечення людиною своїх життєвих потреб. Одночасно процес мислення «приводить» до розуміння *етосу життєвого світу*. Він є результатом культурного розвитку суспільства й універсальності суспільних відносин. Життєвий світ є насамперед *життєвим світом людини*, і всі його предмети, речі, властивості, закони тощо «вбудовані» в суспільний та індивідуальний життєвий процес, який має власну структуру й закономірності розвитку.

Життєвий світ не споглядають, до нього *входять*, а для цього людині мало *знати*, що він таке і які його предметні властивості. Необхідно також розуміти його смислову організацію і відповідно до неї виробити навички адекватного *ставлення* до його речей, предметів і явищ та спілкування із собі подібними. Життєвий світ — це також світ господарських, соціоекономічних відносин, в яких *живе* людина. Інакше кажучи, потрібно *вжитися* у світ економічно-господарського буття, «натуралізуватися», влаштуватися в ньому за допомогою всіх індивідуальних здібностей, розвинувши їх відповідно до структури світопорядку. Для того щоб здійснити цю багатогранну діяльність, у людини немає якоїсь синтетичної здатності, крім самої господарської життєдіяльності, яка охоплює *все*, що відбувається з нею. «Важко собі уявити існування людини як не господарське... Людина, як і все у світі (за винятком моменту створення світу), базується на життєвій (на рівні організмів) активності, котра приносить їй можливість існування та її — це існування — реалізуючої. Таке

існування можна назвати життєдіяльним, коли організм — у видовому образі, — *людина* — живучи, одночасно і творить життя — насамперед саму себе. Хочеш жити, твори себе, твори вид. І не лише у фізико-біологічному розумінні, а й у плані діяльної активності організмів, їх взаємовідносин один з одним і з середовищем»¹. Що і репрезентує собою життєвий світ.

Особисте життя людини піднімається різними щаблями її знання про себе й особистої відповідальності, починаючи від одиничних і випадкових актів подібного роду, аж до щабля універсального самоосмислення й відповідальності та свідомого утвердження ідеї автономності, ідеї добровільного вибору з тим, щоб усьому своєму життю надати синтетичної єдності життя в універсальній відповідальності за себе.

Є. Гуссерль

Важливим сутнісним моментом життєвого світу є його *особистісний аспект*. Жодна жива людина не може бути простим відображенням і повторенням своєї суспільної сутності. Вона є «варіантом» власного, життєвого «втілення», і від того, наскільки в суспільстві багатоманітні ці варіанти за кількістю і своєрідні за характером, істотно залежить багатство можливостей і форм соціально-культурного розвитку людини. *Особистісний аспект* формування життєвого світу людини з погляду культурного прогресу потрібно розглядати як спробу *можливих* варіантів людської самозміни. Адже будь-які соціоекономічні рухи, процеси, перетворення починаються з індивідуальних намагань. «По суті тільки в особистості багатство людського світу, суб'єктивуючись, набуває самосвідомої, активної і конкретної форми існування в практично-життєвих відношеннях»². Іншими словами, все *особисте* є в підсумку практичною перевіркою економічного буття на його *людськість*, що і визначає економічне буття в його *особистісно-смысловому вимірі*. Тим самим воно стає «світом людини», або її життєвим світом.

Людській особистості та її індивідуальному життю притаманні всі ознаки *універсуму*. Подібно тому, як межі людського світу є вираженням не загального обсягу *всього*, що міститься в ньому, а *межею заданості* суцього людині, так і *межі цілісності особистості* обнімають собою не її будову, а *функціональні межі її відношення до світу* — те, що дає змогу виділити в усупільненій дійсності власний осередок, свій «особистий світ», який і є аналогом та опорою індивідуальності. Особистість, особливо в її цілісності, неможливо зрозуміти поза *місцем*, яке вона займає в явищах і відношеннях світопорядку. Цим «місцеперебуванням» особистості є її власний світ — своєрідний *мікрокосм*, який виділений у складі *макрокосму* сукупного людського буття, частиною якого є етос економічного.

Світ особистості (мікрокосм) існує в певній *предметній області*, різноманітну панораму якої демонструє *економічна реальність*. Але належність предметів до цього світу виражена не у фізичному, функціональному і тим більш юридичному володінні ними. Той процес, який охоплює і поєднує всю цю різноманітну предметність, є *процесом життя* певної людини, який розуміється як господарський, економічний. «Економіка поглинає. Людина-суб'єкт занурюється в економіку і діє в ній — за її правилами. У неї є свобода, але її і немає. Частина свободи забирає економіка, частиною якої і є суб'єкт»³. В економіці відбувається *самоздійснення* людини. Все в економіці через людське «Я» знаходить життєву опору і спосіб ствердити й реалізувати себе, набуваючи тим самим особистісного смислу.

Таким чином, над сукупною господарською діяльністю, якою займається «економічна людина», підноситься найбільш універсальний процес — *життя*. Економічне буття особистості найповніше оприявлене в понятті «життя». Воно включає не лише економічне існування індивіда, але насамперед його *самоздійснення в людському світі*, пошук і знаходження *себе самого* людини. Життя є такою ж первісною і первинною даністю для людини, як і предметність економічного буття зовнішнього світу. Проблема полягає в «приєднаності» до життя, у «співучасті» в ньому. «Розумна людина,

— зазначає *К. Ясперс*, — так само рішуче живе з кореня власної історичної основи, як віддає себе кожній зустрічній історичній основи, щоб проникнути в глибину історичності буття світу, в якому тільки і стане можливим знання про все. З цього випливає те, що було одночасно і збуджувальним імпульсом, любов'ю до буття, до всього суцього як суцього в його прозорості, завдяки якій воно явно належить джерелам. Розум надає широту і витонченість слуху, гнучкість і готовність до комунікації, здатність до перетворення в нових дослідах»⁴. Розум, таким чином, вводить індивіда в економічне буття у *системності його життєвих відносин*.

Життєвий світ людини в його економічній іпостасі так само метафізичний, як і реальне буття суцього, яке традиційно досліджує і вивчає філософія. У життєвому світі, де перебуває «економічна людина», можливий особливий досвід — досвід надчуттєвого, *метафізичний досвід*, де все відбувається кожного разу по-новому, де людина повинна *самовизначитися*. Цього вимагає життя, через яке нам дано предметне буття світу, у зв'язку з чим життя розгортається як економічний процес у розмаїтті *предметності*, зумовленої взаємозв'язком всього з усім як *обміном*. «Головна смислова ланка економіки на рівні її феноменального ряду — *обмін*. Ні, не благо, наприклад, адже благо властиве будь-якому господарству, не той же самий товар, навіть і не гроші, адже і товар, і гроші, як, власне, і ціна — все це належність і наслідок обміну — не буде обміну, нічого не буде й іншого, навіть самих економічних суб'єктів. Обмін і тільки обмін — ось що робить економіку економічною»⁵. Отже, у взаємозв'язку, або в обміні, полягає розмаїття економіки, через яку здійснюється життя людини.

На відміну від біологічного розуміння життя як способу існування «білкових тіл», людське життя, життя індивіда і особистості, відбувається у формі суб'єктивного цілепокладального процесу створення таких матеріальних і духовних умов буття, котрі на практиці та свідомості забезпечували б досягнення найважливішої рівності: «я» — «людина». В цій рівності й полягає абсолютна межа розвитку особистості та її світу. Проте для кожної окремої людини вона виражається у відносному наборі умов. До цих умов, які, власне, також є

складовою життєвого світу, належать складові економічного буття — благо, добробут, багатство, власність тощо. Їх досить для того, щоб людина відчувала й усвідомлювала своє буття як істинно людське. А таким воно є тоді, коли постає *благом*. Це визначення істинного передбачає «сущє в його відношенні до самовиконання духа в знанні й хотінні»⁶. Але оскільки воно, сущє, «є», то воно є істинним і благим. У ньому і полягає головне призначення, покликанисть життєвого світу.

Однак така спрямованість життєвого світу не є однозначною, що зумовлено сутністю економічного буття — складного, суперечливого, не завжди визначеного. «Потрібно зазначити, — пише *Ю.М. Осипов*, — економіка цілком заслуговує сонму спеціальних економічних наук, у тому числі й теоретичних. Об'єкт надзвичайно об'ємний, різноманітний, складний»⁷. Тому потрібно враховувати, що життєвий процес особистості та її життєвий світ суцільно «*пронизані*» взаємним опосередкуванням протилежностей індивідуального і людського, самобутнього, загальнозначимого. Тому життя особистості єдине у двох своїх правах: з одного боку, це «*вживання*» її у зовнішній людський світ шляхом предметної діяльності та спілкування, з іншого — це процес самозміни, самоствердження в постійному контакті з реальними умовами буття. Причому реальність постійно трансформується, що створює додаткові проблеми «вживання» в неї.

Подібний процес залучення та індивідуалізації повинен ґрунтуватися на його активному *осмисленні*. Адже відбувається немовби вилучення із зовнішнього світу певної частки його *смислового багатства* і перетворення його на *внутрішній досвід особистості*. Неперервність такого досвіду утворює повноту *внутрішнього світу особистості*, його цілісність і збереженість, що набуває втілення у собітотожності особистого «Я» в будь-яких змінах життя. А економіка — це саме той постійно мінливий процес. Для того щоб зберегти себе в ньому, не «зламатися», і потрібно «вжитися» в його смисл, зробити частиною свого особистісного буття. Цілісне осмислення дійсності, на думку *Е. Корета*, визначається не лише емпіричним пізнанням і дослідженням, а й «розумінням смислу, оцінкою і точкою зору, як теоретичним, так і практичним відношенням до

мого «світу» як цілого»⁸. Оскільки внутрішній світ стосується самої людини, він як духовна інтенція включає розуміння економіко-господарського життя, де взаємопереплетені пізнання й оцінювання «світу людини» і «людини у своєму світі», тобто *макрокосму* і *мікрокосму*.

Смислове значення «макрокосму» (економічної реальності) полягає в його «комічності» (*М. Вебер*) і всеоб'ємності, які зумовлюють не лише суспільний, а й особистісний досвід. Але життєва господарська практика окремої особистості неминуче фрагментарна, отже, здатна породити такий самий спорадичний, незавершений особистісний досвід і обмежений зміст її людського «Я». Проте життя людини не залежить лише від емпіричного досвіду, який досягнутий безпосереднім життям. І досвід, і внутрішній світ особистості не є простим відбитком безпосередньої предметної сфери її життєдіяльності. За емпіричним життєвим оточенням завжди стоїть смисловий план усіх явищ людського світу («все у всьому»), який, по суті, й виступає істинним прототипом світу особистості⁹. Наповненість економічного буття різноплановими смислами зумовлює розуміння людиною сенсу свого наявного і подальшого життя.

Люди живуть у спільнотах сімейних, родових, національних; останні, у свою чергу, розділені — грубіше або детальніше — на особливі спільноти. Природне життя при цьому характеризується як наївне саме завдяки своїй вжитості у світ — у світ, який завжди певним чином усвідомлений як наявний універсальний горизонт, але нетематизований. Тематизовано те, до чого людина звернена, на що вона спрямована. Життя активне — це завжди спрямованість на щось, як на мету або засіб, на важливе або неважливе, на цікаве або байдуже, на приватне або суспільне, на передбачене повсякденністю або спонукально нове. Все це вміщується в горизонті світу; потрібен, однак, особливий мотив, щоб усе це, схоплене в такому житті світу, в результаті зміни установки стало само для себе темою, притягує до себе стійку цікавість.

Е. Гуссерль

Для того, щоб смисловий план «світу економіки», тобто людського світу, став *видимий і доступний* особистості крізь вузький канал її «життєвої емпірії», економічне буття набуває форми культури, а світ особистості — форми духовного життя. «З того моменту, — зазначав *М. Вебер*, — як ствердилось уявлення про вічність часу, вічність Бога і вічного порядку речей взагалі..., етичне неприйняття емпіричного світу ще більше посилилось, коли на відміну від мирських цінностей вищі цінності набули значення «позачасових», а їх реалізація в рамках «культури» стала незалежною від реалізації у часі»¹⁰. У такому контексті *життя* набуває істинної повноти, універсальності й справжнього особистого характеру, коли рефлексується в духовній сфері.

Духовний світ особистості будується на практичній основі «економічно-господарської діяльності і включає всі її елементи — цілі, засоби, предмети, мотиви, результати, ідеал, а також усі суб'єктивні здібності особистості — почуття, свідомість, волю, пам'ять, досвід, навички, вміння тощо. Іншими словами, духовне життя обіймає всю конструкцію господарського порядку і влаштування, виступаючи як своєрідна «внутрішня дійсність», в яку особистість здатна вмістити себе і діяти, жити в ній. Тим самим *економічне буття*, принаймні остільки, оскільки воно «зачіпає інтереси людей, має тією чи іншою мірою *осмислений* характер»¹¹. Тим самим людина здобуває можливість жити і діяти «при собі і для себе» (*Г.В.Ф. Гегель*).

Наявність духовного світу створює можливість володіти *світом у цілому* і *світом економічного буття* як внутрішнім надбанням, змістом власного «Я» і разом з тим розуміти цей світ як об'єктивну реальність, котра вимагає узгодитися з її законами. Бути при собі та поза собою одночасно — означає володіти здатністю надемпіричної дії, тобто універсальністю. А економіка хіба не володіє такою здатністю? «Економіка все робить сама, хоча і за участю людей, їх зацікавленою активною участю... Економіка в цілому — достатньо закрита для розуміння і моделювання річ, у чомусь головному вона завжди є не що інше, як справжній «чорний ящик»... Зрозуміло з економікою тільки одне — що нічого не зрозуміло, вона справді є

стихією, але стихією розумною, явно більш творчою, ніж руйнівною»¹². Усвідомлення економічного буття утворює у свідомості особистості немовби власний космос, у якому можна моделювати будь-які варіанти господарського порядку і свого життя в ньому. Це означає, що *життя* в духовному світі безмежно розсовує, розширяє простір, час, обставини економічного буття і діяльності в ньому, що робить його повсюдним у всіх сферах того світу, який створений життям і роботою всього суспільства і людини. Звідси зрозуміло, що життя особистості в духовному світі здатне породжувати і власний, *духовний досвід* поряд із емпіричними враженнями буття. Багатство, продуктивність, раціональність цього досвіду залежать від організації внутрішнього досвіду особистості, від узгодженості його принципів, норм, законів зі смисловою побудовою реального, тобто економічного світу. Саме в ньому постійно перебуває людина. Тим самим відбувається самовизначення особистості — *мікрокосму* в економічно-господарській реальності — *макрокосмі*.

Економічна реальність — це єдність і взаємозв'язок усіх процесів, які в ній відбуваються — від малого до великого (мікро- і макро-). Все, що «є в господарському бутті навколо учасників обміну, все обов'язково збігається у вигляді якогось інформаційного згустку в мікроскопічному обмінному (обмінно-оцінювальному) акті; цей акт немовби вбирає в себе всю господарську (і не лише господарську) реальність, — остання немовби стискується в точку; і в цьому акті відбувається розрядка цього згустку в точку реальності, — вона раптом і вся виявляється; мало того, енергія-інформація від обмінно-оцінювального акту відходить у господарський, у цьому випадку *економічний, космос*. Виходить, що *вся* реальність здатна пройти через окремий акт обміну як кризь вушко голки, стаючи в чомусь уже іншою реальністю»¹³. Так здійснюється наповненість предметної області економічного буття смисловим змістом, що в підсумку утворює *життєвий світ людини*.

3.2. Ейдоси економічної практики: сутність і явище

Основу конструктивного розуміння співвідношення практики і економіки становить соціальний спосіб життєдіяльності людей, продуктом якого виступають «олюднена» природа — *культура, світ економічного буття* і сама людина. Соціальна, господарська життєдіяльність є предметно-практичним перетворенням людьми зовнішньої природи в життєві засоби і умови свого існування. Водночас вона виступає процесом формування самого економічного буття, включаючи дійсні й можливі форми його освоєння. Дійсні — *у практичній господарській діяльності*, можливі — *в економічній теорії*, де створюються проекти, моделі, конструкції «гармонійного» соціуму. Господарська життєдіяльність становить *практичне ядро* суспільного буття в цілому і *культури економічного мислення* зокрема. Останнє, в найбільш узагальненій формі, є суспільно виробленою, сукупною здатністю *мисленнєвої діяльності до перетворення світу* — матеріального і духовного, відповідно до потреб суспільства і людини. Істинне звернення до економічного буття може мати успіх лише тоді, коли його суттєві властивості будуть розумітись як моменти історичного процесу розвитку і будуть покладені в основу критичного (отже, мисленнєвого) розгляду, відповідно до «специфічного характеру історичності й конкретному в цьому випадку *роду буття*»¹⁴. Визначальною його рисою є економічна домінанта, основоположна для всього суспільного життя.

Суспільне життя, по суті, є практичним. Це означає, що оприявлення, ствердження і розуміння цього життя знаходить своє вирішення у практиці. Людина, перетворюючи навколишню дійсність (природну і соціальну) завдяки і через *практику*, тим самим формує соціокультурний образ життя, його конкретну історичну форму. В кожній з цих форм практика як спосіб діяльності виступає або в *розсудковій*, або в *розумній* формах. І перша, і друга форми утворюють цілісність

економічного мислення. У суспільно визначеній діяльності економічне мислення не просто *практично організовує* життя; воно утворює *саме це* життя, його історичну конкретну форму. Звідси соціальна сутність людини не просто «надприродна надбудова», а вплетена у *зміст* людини всесвітньо-історичним процесом і становить її *внутрішню сутність*. У цьому полягає складність розуміння проблеми сутності економічного буття і разом із тим необхідність розгляду його у формі предметної *економічної практики*, в якій співвідношення людського життя і людської сутності єдині.

Поняття «*економіка*» формується історично і є суспільним духовно-практичним утворенням. Воно відображає соціально-історичне, предметно-практичне узагальнення соціальної реальності через життєдіяльність людського роду. Подібно до того, як індивід виявляє свої природні й суспільні якості у сфері суспільно-господарської практики, економічна реальність виявляє визначеність «бути основою» стосовно людської життєдіяльності і через неї. Саме поняття «*економіка*» визначає своєрідну «*межу*» життєдіяльності людства відносно об'єктивних умов його існування. Воно фіксує буття соціальної реальності стосовно внутрішньої життєдіяльності людського роду, особливо те, що ця реальність об'єктивна. Інакше кажучи, сам практичний взаємозв'язок життєдіяльності людини із зовнішніми, природно-соціальними умовами її існування й фіксується в понятті «*економіка*». Вона є відображенням сукупності властивостей зовнішньої реальності, оприявлених і узагальнених у процесі її взаємодії із суспільною життєдіяльністю.

Матеріальна дійсність не має своєї історії, вона абсолютна, вічна. Водночас економіка має свою історію у вигляді генезису сукупності тих об'єктивних умов господарського буття соціуму, які утворюють основу людського існування. Тому поняття «*економіка*» акумулює і зовнішню відносно людини дійсність, і внутрішню, метафізичну реальність індивідуального життя в суспільстві. Адже поняття «*людське суспільство*» — духовний результат практичної взаємодії господарських зв'язків людей із зовнішніми економічними умовами їх життя. Воно відображає і *зовнішню діяльність*, і *внутрішнє життя* суспільства як певний стан економічного буття. Таким чином, поняття «*суспільство*» і «*економіка*» ха-

рактеризують обширний аспект господарської спільноти соціального світу, спільноти, яка виникає в результаті *колективної життєдіяльності людей*.

Поняття «*суспільство*» й «*економіка*» є відображенням розділення первісного синкретизму соціоприродних зв'язків у процесі виокремлення людини із зовнішньої матеріальної дійсності та конституювання специфічної суспільно-історичної реальності. Причому вказані щаблі потрібно розуміти *діяльнісно-практично*, як «*занурення*» людини всередину господарської реальності, як моменти самовизначення людини в її життєдіяльності в навколишній об'єктивній дійсності — економічному бутті. Тому суспільна життєдіяльність виступає і способом самовизначення людини у світі економіки, і самовизначенням економіки через життєдіяльність людини в суспільному бутті.

Нова практика — це універсальна критика всього життя і всіх життєвих цілей, всіх народжених життям людства культурних утворень і систем культури, тим самим критики самого людства і таких, що визначають його, виразно чи невиразно виражених цінностей; у процесі розвитку ця практика повинна силою універсального наукового розуму привести людство до норм істини у всіх її формах, зробити його людством аж до основ новим, здатним на основі абсолютних теоретичних поглядів до універсальної відповідальності перед собою. Однак цьому синтезу теоретичної універсальності й універсально орієнтованої практики передуює інший синтез теорії і практики, а саме використання окремих результатів теорії, результатів, які відпали від універсального теоретичного розуму в спеціалізацію окремих наук у практику природного життя. Тут первісно натуральна і теоретична установки виявляються пов'язаними в кінечному.

Е. Гуссерль

Економіка існує для людини як сукупність об'єктивних умов і всезагальний предмет людської *праці*, завдяки якій здійснюється життєдіяльність людини і суспільства. Як

об'єктивна умова і предметний засіб *економіка* виступає «арсеналом» знарядь виробництва, джерелом соціальних ресурсів і предметів споживання. В єдності цих моментів вона утворює матеріально-культурний субстрат суспільної життєдіяльності в цілому і в узагальненому вигляді виявляє себе як «зовнішнє середовище». Разом із тим економіка — об'єктивне, розумне начало в самій людині, її тілесна і соціальна організація, включаючи ті культурні процеси, які в них здійснюються. В цьому розумінні поняття «економіка» репрезентує «внутрішнє середовище». Тут економіка виступає визначальною умовою людського існування, засобом до життя і самим життям. Суспільна практика не заміщає економіку, а є своєрідним способом, за допомогою якого людина перетворює економічне буття в «неорганічне тіло» і в матеріальні фактори живої праці — засоби виробництва і людські здібності до праці та діяльності.

Людина, освоюючи економічну реальність, виявляє її об'єктивні характеристики як предметно-чуттєві стан самої *практики*. Вона перетворює зовнішню дійсність у процесі господарської діяльності, відтворює своє індивідуальне буття, створює світ матеріальної та духовної культури, стверджують себе як соціокультурна і духовна істота. В єдності цих моментів практика — не просто виробництво засобів людського існування, а по суті, «життя, яке породжує життя» (К. Маркс). Ось чому для кожної людини економіка і суспільна практика є не просто «постачальниками» умов і засобів буття, а справжнім життєвим світом, сферою ствердження і розвитку талантів, вмінь, здібностей¹⁵.

Відносини людей між собою визначають їх ставлення до економіки, в чому полягає активний, перетворювальний характер суспільної практики, її можливість, *по-перше*, створювати неіснуючі в готовому вигляді у природі предметні форми людської культури. *По-друге*, об'єднувати й узгоджувати в процесі господарської діяльності логіку буття феноменів економіки (як результатів людської раціональної діяльності) з логікою соціокультурних умов життєдіяльності людини.

Процес суспільно-історичної практики характеризується двома нерозривними моментами: *перетворенням* зовнішньої матеріальної реальності за допомогою *засобів праці, пізнанням і практичним формуванням* її в предмети попиту і засоби людського життя, які утворюють предметний світ культури; розвитком людини як соціокультурної істоти через засвоєння нею соціальних форм господарської діяльності. Перший момент фіксує *технологічний аспект* практики і економіки, другий становить, власне, *специфіку* соціоекономічного буття у всьому розмаїтті предметно-духовних форм його прояву й оволодіння ним людиною. *Практика* — головне знаряддя людини для перетворення предметів навколишньої (природної) дійсності в *засоби і предмети* людських потреб і споживання. В цьому плані практика є показником міри знання і міри реального використання людиною економічного буття, а отже, виявляє у всій повноті економічно-перетворювальну функцію господарсько-соціальної практики. Разом із тим практика — один із найважливіших факторів формування і розвитку особистості, її продуктивно-економічних здібностей і духовно-культурних якостей. У цьому плані вона є середовищем становлення культурної, а конкретніше «*економічної людини*».

В економічному бутті практичне ставлення до дійсності реалізується через *працю*. Для С.М. Булгакова праця — основоположний феномен життя взагалі, «нова сила природи, новий світоутворюючий, космогонічний фактор, принципово відмінний притому від усіх інших сил природи»¹⁶. На думку З. Фрейда, праця забезпечує людину найбільш міцним зв'язком з реальністю, тоді як, чистий, вільний час поза осмисленою діяльністю є протилежністю самореалізації. У *персоналіста Е. Муньє* праця відрізняється від діяльності взагалі й від *творення* зокрема, хоч останнє є найбільш духовною формою діяльності. У Е. Муньє праця є природним, тяжким, спрямованим на створення корисного продукту підкоренням матерії. Праця — це необхідна, але приземлена умова *існування* людини, яка відрізняється відсутністю будь-якого елемента духовності та творчого начала. Хоча духовне також має

потребу в праці¹⁷. Ця суперечність, не вирішена *Е. Муньє*, набуває реалізації в єдності матеріальної і духовної практичної діяльності.

Для *В.С. Соловйова* праця як невід’ємна частина економічної практичної діяльності виступає у зв’язку з морально-етичною стороною життя людини. На його думку, «визнавати в людині лише діяча економічного — виробника, власника, споживача предметних благ — є позицією хибною й аморальною. Згадані функції не мають самі по собі значення для людини і ніяк не виражають її сутності та гідності. Виробнича праця, володіння і користування її результатами є однією зі сторін життя людини або однією зі сфер її діяльності»¹⁸. Необхідність працювати для добування засобів існування є лише поштовхом, який спрямовує людину до діяльності, подальший хід якої визначається вже причинами психологічного й етичного характеру. З метою збереження праці в полі моральних відносин *В.С. Соловйов* формулює низку умов: по-перше, «загальна умова полягає в тому, щоб сфера економічної діяльності не відокремлювалась і не стверджувалась як самостійна, самодостатня; по-друге, виробництво здійснювалося не за рахунок людської гідності виробників, щоб жоден із них не ставав лише знаряддям виробництва, щоб кожному були забезпечені матеріальні засоби до гідного існування і розвитку; по-третє, мета праці стосовно матеріальної природи — не користування нею для добування речей і грошей, а вдосконалення її самої — оживлення в ній мертвого, одухотворення предметного»¹⁹. Таким чином, для *В.С. Соловйова* праця обмежена взаємодією людей у сфері матеріальній, а її сутність з боку вищої причинності полягає в тому, щоб забезпечити всім і кожному необхідні засоби до гідного існування і всебічного вдосконалення у своєму остаточному покликанні перетворити й одухотворити матеріальну природу. Як бачимо, в такому контексті *економічне буття* набуває *нового аспекту* оприявлення — *метафізичного*, оскільки праця набуває *людського смислу* лише в контексті *етичного*.

Ключ до розуміння діалектики розвитку полягає в розумінні ролі людської діяльності, практики суспільної форми руху. Остання форма займає особливе місце в кругообізі матеріального руху, але вона не просто форма поряд з іншими, більш висока і складна. У процесі суспільного виробництва діяльно перетворюються за їх же власним законам всі попередні форми руху. Саме діяльність є такого типу розвитком, який виступає необхідною умовою перетворення окремих конкретних розвитків у дійсності в розвиток взагалі. Однак потреба (і можливість) у свідомому розумінні та здійсненні розвитку з’являється в історії лише тоді, коли в практичне перетворення вступає сама суспільна форма руху, тобто коли відбувається не просто процес зміни предметних умов, а процес суспільної самозміни. Але не просто зміна, перетворення речей, а зміна способу зміни речей, тобто перетворення самого способу відношення людини до природи і людей один до одного, — ось що наповнює дійсним змістом поняття розвитку, яке утримує в собі весь шлях свого розвитку, сходження як процесу, що сам себе конструює.

В.А. Босенко

Праця є необхідною складовою *практичної діяльності* людини. Економічна форма діяльності — спосіб присвоєння людиною природних, соціальних умов і самої себе. Вона є, власне, тим, що відрізняє економіку від інших способів освоєння людиною дійсності — культури, науки, технологічного виробництва. Взята як безпосередній засіб перетворення речовини природи відповідно до *потреб* праці та людської життєдіяльності в цілому, *економічна форма* становить духовно-практичний зміст діяльності; якщо така форма взята опосередковано, відносно формування людини як суб’єкта економічної діяльності та пізнання, вона виступає саме економікою. Таким чином, економіка — це таке *відношення* людини до дійсності, людини до самої себе, котре характеризує спосіб самореалізації та самовизначення економічної форми діяльності як об’єктивного соціального процесу. *Економіка* —

це «відкристалізовані» практикою і духовним розвитком всезагальні механізми реалізації господарської діяльності, способи закріплення їх у виробничих шляхах людини і матеріальному виробництві в цілому. Економіка — це те, що і як створює жива людська діяльність, коли остання, предметноючись у речах природи і закріплюючись у продуктах, «відображається» в людині, її творчо-перетворювальних здібностях і меті життєдіяльності²⁰. Але не тільки відображається, вона усвідомлюється, виступаючи, залежно від часу і суспільної потреби, в теоретичних побудовах, які визначаються або розсудковою, або розумною спрямованістю. І перше, і друге виправдане в кінцевому підсумку парадигмою наукового мислення і запитамі часу.

Внаслідок цього економіка характеризує додаткове сукупне прирощення господарської діяльності, яку вона продукує своїм здійсненням. Вона є вираження процесу самозростання «частки» саме економічної форми практики в соціумі, зростання її універсальних здібностей і можливостей трансформувати вироблений продукт в життя людини за будь-якими мірками і наперед встановленими зразками. Таким чином, економіка — матеріальний показник і духовно-практичний еквівалент того, як суспільство, зазнаючи випробування діяльністю в процесі всесвітньої історії, набирає економічної форми буття, а остання, у свою чергу, утворює об'єктивну внутрішню самовизначеність суспільства. «Економіка сама господарює, причому не в образі якихось процесів, які достатньо повільно розгортаються, що характерно і для природного господарства, а в образі швидкодіючого і цілком розумного суб'єкта. Економіка думає, приймає рішення, проектує, реалізує, досягає результатів. Це більше, ніж просто господарство-суспільство. Це суспільство, перетворене в суб'єкта господарювання, здатного представляти це суспільство, від нього при цьому немовби відриваючись. Це щось подібне до над-суспільного суб'єкта, що діє в суспільстві та завдяки суспільству, але своєю активністю перетворює його в якусь персону. І ця персона є такою активною і зацікавленою настільки, що змушує рахуватися із собою кожного суб'єкта господарюван-

ня, як і суспільство в цілому»²¹. Реальність такого суспільства досягається у практиці економічної діяльності та соціальних відносинах у найбільш широкому розумінні.

«Опредметненість» практикою суспільного та індивідуального розвитку можлива через включеність в економічну діяльність процесу осмисленості, який здійснюється завдяки свідомості. Економіка — це своєрідна міра співвідношення «людського» в соціоприродному бутті та «соціоприродного» в людині, критерій їх гармонійної узгодженості та єдності, котрі виявляють себе в конкретно-історичних типах практики, які акумулюються в самосвідомості людини і здійснюються у вигляді «механізмів» самореалізації та самовизначення людської діяльності як такої. Економіка виступає сукупною здатністю людини до багатогранної діяльності, але ця здатність реалізується завдяки свідомості. В чому ж суть цієї свідомості і як вона стосується практики? Що більш значиме в «життєвому світі», у світі економічного буття людини — практика чи свідомість, і чи взагалі можлива така постановка проблеми?

3.3. Екстраполяція практичної свідомості в економічній реальності

Світ людини, взятий з його життєво-практичного боку у всьому своєму чуттєво-предметному багатстві та смисловій варіативності, не містить спеціальних правил отримання теоретичних узагальнень для орієнтації в економічній реальності. Разом із тим зв'язок економічної теорії та практики, так само як науки і життя, перебуває у постійному розвитку. Притому цей розвиток не абстрактний, а завжди конкретний, оскільки предметнюється в потребах, власності, грошах, користі, благах, багатстві, праці, а в більш широкому плані — суспільному виробництві. Однак пріоритетне місце у визначенні смислу того чи іншого феномену економічного буття належить практиці. Вона не просто є критерієм істини (занадто це вже спрощено виглядає), а виступає рушійною си-

лою сучасної цивілізації. Енергію цій силі у своїй сукупності надають наука, культура, економіка, які є головною виробничою силою суспільства.

Практика — це *вміння*, навик, професійність, досвід, якщо хочете — мислення. Отже, *вміння не випадково, а осмислено розмірювати безпосередню життєдіяльність з теоретичним знанням й універсальним культурним досвідом*, здатність поєднувати світ економічного буття і життєвий світ, поєднувати теорію і чуттєво-предметне багатство світогляду є головною умовою реалізації людського знання. Це *вміння* можна назвати «*практичною свідомістю*» (Є.К. Бистрицький), котра є виявленням онтологічного значення знання для життя. Практична свідомість є складовою всіх форм суспільної свідомості, але найбільш реально відображається в економічній сфері. Що може бути більш практичним, ніж економічна свідомість!

Традиційно практична свідомість протиставлялася теоретичному ставленню до дійсності. Починаючи з аристотелівського визначення *практичного знання як фронезису* — знання, спрямованого на конкретні життєво-практичні потреби, практична свідомість розглядалась як щось другорядне і периферійне порівняно зі свідомістю теоретичною. Пізніше практика дедалі більше набуває вузькоутилітарного, суто прагматичного розуміння. Неправильні інтерпретації *практичної свідомості* починаються вже з того моменту, коли вона визначається переважно як «*атеоретична*» — на противагу основним перевагам теоретичної діяльності. В цьому випадку практична свідомість оцінюється як здоровий глузд (розсудок), повсякденна свідомість, яка так вплетена в людську життєдіяльність, що в її актах, на відміну від пізнавального відношення, людина не в змозі піднятися над окремими обставинами життя й об'єктивно поставитись до світу. Разом із тим під практичною свідомістю розуміється лише опредметнений бік наукового пояснення світу: у вузькому значенні — як сукупність технічних засобів і технологічних процесів для «утилізації» наукового знання, а в широкому — взагалі як пасивне знаряддя простого «упредметнення» ідеальних планів людської діяльності, котре в кінцевому підсумку повністю залежить від змісту знання, яке реалізується *на практиці*.

Люди не знають, на що здатне тіло і що можна вивести з одного лише розгляду його природи, а також що вони самі знають із досвіду, що за одними лише законами природи відбувається досить багато, у можливості походження чого вони б інакше, ніж під керівництвом душі, ніколи не повірили, прикладом чому є те, що роблять уві сні сновиди і чому вони самі в бадьорому стані дивуються. Додамо, що з природи, хоч би під яким атрибутом вона розглядалася, впливає нескінченно багато.

Б. Спіноза

Практична свідомість є детермінантом *перетворень*, які атрибутивні для господарської діяльності в цілому і трансформацій економічного буття в кожному окремому випадку. Головною характеристикою практичної свідомості є її *фактичність* — спрямованість на конкретні, окремі, специфічні, індивідуальні особливості та сторони існуючого «світу економіки», в якому живе і діє людина. Це і відрізняє практичну свідомість і від теоретичної свідомості, для якої виявлення спільних закономірностей буття виступає кінцевою метою, і від духовно-практичної свідомості, котра переробляє світ, зокрема економічний на такий, який *повинен бути*, у своєму існуванні та конструкціях. *Практична свідомість* — це не просто якесь ідеальне чи ідеалізоване уявлення про світ, «ідеальний план» людського освоєння дійсності. Звичайно, за своєю спрямованістю воно є відображенням *найближчого до людини світу*, усвідомленням його індивідуальності.

Так, у кожному конкретному випадку господарсько-економічна реальність постає у своїх особливих рисах. І не лише в конкретно-буденній ситуації, а й у часових вимірах. Однак практична свідомість — це насамперед умова практичного застосування поглядів людини на світ — уявлення, знання тощо — до *особливої ситуації*. Такою в кожному випадку здебільшого є *економічна* ситуація, хоча б унаслідок її внутрішньої енергетичності.

Практична свідомість обумовлена насамперед *працею*, яка у своїй системності виступає як *всезагальне*. Саме як умова

співвіднесення *всезагального* плану діяльності й *особливостей* економічної реальності практична свідомість залишається «невизначеною» у предметному і смисловому аспектах. Це «не дозволяє» знанням людини, господарському досвіду в цілому, закріпленому як в категоріях економічного мислення, так і в різноманітних системах значень і цінностей, перетворюватися в абсолют. Інакше кожна економічно-господарська (життєво-практична) ситуація або навіть предмет господарства вимагали б оброблення та свого особливого уявлення про економічну реальність і в принципі не могли б оцінюватися з певної теоретичної позиції. Іншими словами, в кожному окремому випадку практична свідомість збігається з тим пластом знань про світ економічного буття, який є актуальним для людини в цей момент, володіє предметно-господарською дійсністю «тут» і «тепер», тобто може застосовуватися в реальному житті. В цьому значенні *практична свідомість* є безпосередньою дійсністю людського мислення, знання, ідей, культурних значень, взагалі будь-якого свідомого ставлення до світу, тим більше, якщо цей світ є *економічним світом*.

Характеристика *практичної свідомості* не можлива поза економічною категорією «*праці*». У суспільстві, що ґрунтується на всебічно розвиненому *суспільному поділі праці* (розщеплення діяльності), людська сутність задається індивідам «абстрактним чином» за панування над індивідами ними ж створеного предметного багатства у формі вартостей і «сили колективності», яка *відчужена* від людей. Така система байдужа до особливостей індивіда, вона вимагає людського існування лише в проекції однієї, а тому — *абстрактної якості*. Суспільні відносини «оречевлюються», і на зміну відносинам особистої *залежності* приходять відносини особистої *незалежності*, але сама форма *соціальної залежності* змінюється, стає «речовою залежністю»²². В такому випадку практична свідомість зумовлює трансформацію переосмислень економічного буття, вектором якого є прагнення вийти за межі залежності. Досягти цього можна з урахуванням *структурності* практичної свідомості, відповідної *структури* еко-

номічного буття. Щоправда ця відповідність не пряма, а опосередкована.

Безпосередня практична свідомість («здоровий глузд») дає можливість максимально оперативно орієнтуватися в конкретній економічній ситуації вчинку або поведінки, спираючись на певний узагальнений досвід практичного господарського буття. Тим більше це стосується й *економічних традицій* (в узагальненому уявленні), котрі практична свідомість регламентує: як потрібно чинити, діяти, застосовувати способи *розуміння* або *практичної поведінки* в кожному конкретному випадку господарсько-економічної діяльності. А водночас — пізнання і спілкування, що зумовило покладання у формування практичної свідомості «*духу*» тієї чи іншої традиції. В основі капіталістичного господарства, зазначав *М. Вебер*, була «традиція підприємницької форми організації господарської діяльності»²³. Вона і визначала практичну свідомість підприємців цього кола.

Одночасно потрібно не забувати, що, виступаючи як певна система загальних значень, ідеалів, норм (у ту чи іншу епоху, в той чи інший господарсько-економічний період), практична свідомість може виявитися не засобом концентрації життєво-практичної, економічної ситуації, а навпаки, знаряддям спотворення її конкретної своєрідності. Прикладів такого спотворення в історії економічних вчень цілком досить. Але кожен із них потрібно розглядати залежно від певного часу і у взаємозв'язку з ним. Як би ми не критикували планову економіку або державний розподіл, або колгоспну власність тощо, проте, попри їх негативне значення, вони можуть бути виправданими *міркуваннями практичної свідомості* («здорового глузду»). Проте ця практична свідомість стосується *буденної свідомості, традиційної свідомості*, символічного мислення тією мірою, якою вони розглядаються не як умова буття у світі, а як саме реальне існування. Тут відбувається підміна дійсності, що призводить до створення «міфологем». У такому випадку практична свідомість знижує значимість смислів економічного буття до їх спрощених форм.

У виявленні сенсу буття людини в економічній реальності

важливу роль відіграє *сміслова багатозначність* практичної свідомості. Зрозуміло, що застосування деяких загальних значень, норм, ідеалів, ідей, сюжетів тощо в новій (порівняно з історичною вихідною) ситуації, яка постійно змінюється, пов'язане з наявністю *конкретних ступенів «свободи»* в їх предметній інтерпретації. Вже *звичайний* життєвий спосіб господарства — від народження до вмирання через становлення, зрілість і старість, не може не демонструвати *різних* історичних *втілень* способу господарства, життєвих форм, що *змінюють* одна одну. А разом з ними — різних смислів, які в цій зміні не можуть бути однозначними. Аргументом багатозначності смислів є також якісна особливість історичних втілень способів господарства. «Тоді виходить, що способи господарства реалізуються історично немовби в різних за якістю способах господарства (підспособах господарства, його формах). Звідси і загальна трансформація способів господарства і зміна конкретних історичних форм, і важливі історичні етапи буття способів господарства (як періоди існування тієї чи іншої конкретної форми). Звідси й особливий *трансформаційний циклізм* в історичному існуванні способів господарства»²⁴. Разом із циклами — *різність смислів* буття, які уособлюють час, період, епоху тощо.

Багатозначність смислів економічного буття зумовлює множинність його інтерпретацій і тлумачень, що цілком закономірно, адже у своїх проявах економічне буття виступає частиною світу, науки, мистецтва. Вже сам вибір економічного буття як об'єкта наукового дослідження повинен включати практичну свідомість. Кожна спроба аналізу будь-якого феномену дійсності (природної, економічної чи культурної), спирається на їх буття в цій ситуації, що передбачає насамперед участь у повсякденному господарському житті у всій їх безпосередності. Навіть використання теоретичних методів, перенесених із так званих точних наук у гуманітарні дослідження, обов'язково передбачає наявність практичної свідомості для їх дослідження. Залучення практичної свідомості до виявлення смислів економічного буття є умовою досягнення істини.

Зрозуміти сенс світу — означає передусім зрозуміти внутрішнє й необхідне співвідношення (*ratio*) між двома термінами дійсного пізнання — людиною як тим, хто пізнає, і природою як тим, що пізнається. Але замість того, щоб знайти таке співвідношення цих двох необхідних термінів, матеріалізм і ідеалізм однаково їх гублять. Адже в матеріалізмі і людина, і природа, розкладені на безкінечно дрібні частинки, втрачають свою живу дійсність, і так само вони втрачають її в ідеалізмі, випаровуючись у діалектиці абстрактних понять. У остаточному підсумку обох цих поглядів уся реальність і того, хто пізнає, і того, що пізнається, замість того, щоб бути осмисленою, просто зникає в порожніх абстракціях.

В. Соловйов

Разом із тим головні особливості практичної свідомості відрізняються від принципових установок науково-теоретичної діяльності, як вони особливо визначились у розвитку експериментального знання. З одного боку, ми маємо *фактичність* практичної свідомості, а з іншого — необхідність *наукового узагальнення*, «теоретизації» явища, яке пізнається, вираження його особливостей у вигляді закону. Предметна невизначеність практичної свідомості входить у конфлікт із максимально повним визначенням об'єкта наукового пізнання, а *неоднозначність* смислу суперечить вимогам *логічної однозначності* наукового міркування. Для наукового (отже, і для економічного) мислення виявлення й об'єктивізація предметних умов пізнання, які передбачаються, — спостереження, опису, а також логіко-методологічних умов теоретичного міркування є обов'язковою нормою діяльності стосовно феноменів економічного буття. А практична свідомість за способом свого існування завжди залишається *умовою* об'єктивного до них ставлення і дій у світі. Нарешті, завдання орієнтації в безпосередній дійсності відрізняється від загальної установки наукового дослідження, спрямованого за межі безпосередньо даного на виявлення певних сутнісних закономірностей. Сказане означає, що практична свідомість,

навіть за найбільш радикального здійснення вимог, які постають перед науковим пізнанням, залишається насамперед «онтологічним визначенням суб'єкта, атрибутом його реального життя, із самого початку включеного в логіку пізнання»²⁵. В цьому і полягає метафізичний смисл економічної свідомості, завжди спрямованої на практичний зміст знання, яке потрібно здобути в процесі пізнавального відношення до господарської реальності.

Звичайно, «рефлексивний контроль» щодо об'єктивності економічного пізнання, можливість застосування тих чи інших буденних уявлень відносно феноменів економічного буття постійно здійснює в процесі наукового дослідження, зокрема під час аналізу науково-методологічних принципів і традицій. Але *безпосередня дійсність* економічного буття, дана в повсякденному житті, виступає для людини певною *самоочевидною*, само собою зрозумілою *основою* теоретичного відношення до «світу економіки». Хоча трудність полягає в тому, що традиція, буденна (повсякденна) свідомість є не тільки способами відношення людини до світу — свідомістю практичних особливостей господарської життєдіяльності, а й фундаментальними характеристиками людського буття у світі. Саме цей початковий взаємозв'язок практичної свідомості — *усвідомлення (знання) про світ і буття в світі* — і породжує наявні проблеми його науково-теоретичного пізнання. Один зі способів вирішення, по суті, «вічних» екзистенційних проблем — *метафізична рефлексія*.

У цьому випадку важливим є виявлення того, якою мірою практична свідомість є універсальною основою застосування будь-якого знання на практиці, тобто в здійсненні економічної діяльності. Вона є умовою, за якої економічне знання виявляє своє істинне значення для життя, набуває онтологічних характеристик. У цьому плані практична свідомість є там, де людина *діє* («господарює». — Ю.М. Осипов) у світі. Вона повсюдна, вона завжди там, де людський світогляд спирається на результати пізнання, в яких би особливих (у цьому випадку економічних) формах вони не здобувалися. Його межі окреслюють область дійсного буття людини, збігаючись із *фактичністю практики*, що особливо важливо для економічної прак-

тики, яка реалізується в конкретній предметності: грошей, ціни, вартості, товарів, благ тощо. Економічна практика — це не просто «практичний розум», а реальний процес життєдіяльності людей, всередині якого відбувається *перетворення* його соціальної, культурної, духовної тощо основ.

Економічна практика обумовлює повсюдність практичної свідомості. Вона скрізь, де людина діє у світі, де людський розум спирається на результати пізнання, в яких би формах вони не здобувалися, а його межі окреслюють область дійсного буття людини, збігаючись із фактичністю господарської практики, з якої впливає економічна діяльність. Людське пізнання може «апостеріорно» констатувати тенденції розвитку економічної реальності, отримавши з них висновки про динамічний характер економічного буття; крім того, воно «може і повинно — також апостеріорно — констатувати, що нові, чисто суспільні форми буття суспільства, що виникають таким чином водночас є продуктами власних, людських, соціальних дій»²⁶. Вони, ці дії, і є тією *фактичною практикою*, вихід за межі якої означає втрату можливості якого б то не було дійсного відношення до світу. Але як в такому випадку можна визначити його реальні межі, не маючи можливості «подивитись» на нього з боку, уявити у вигляді об'єкта пізнання? Як можна, не виходячи за межі практичного відношення, виявити його значення — *світ людини*, безпосередня господарсько-економічна дійсність якого повинна увійти в повне визначення «живої» економічної свідомості?

Тут знову виникає питання про «світ», на який спрямована практична свідомість, і саме на ту його сферу, в якій людина живе практичним повсякденним життям, тобто сферу господарської реальності. Вона не виступає повсякденно предметом спеціальної теоретичної рефлексії, хоча *духовно* і переживається людиною (у формах практичної свідомості) як безпосередня реальність свого *внутрішнього* світу. «Господарства бувають різні — як у часі, так і в просторі. Різні, і відрізнятися вони можуть одне від одного не чимось одним, а буквально всім, тобто за всім колом параметрів. Розмаїття господарств відображає взагалі розмаїття світу.

Життя є найзагальнішою і всеохопною назвою для повноти дійсності повсюдно і в усьому. Ми з однаковим правом говоримо і про життя божественне, і про життя людське, і про життя природи... Загальна ознака цього життя полягає в послідовності змін, які, однак, не порушують істотної тотожності в гаданому суб'єкті цих змін. Ми вбачаємо життя в тих змінах, за якими, як ми переконані, ховається неминущий суб'єкт: життя передбачає того, хто живе.

В. Соловйов

Це також свого роду закон — закон відповідності та різноманітності господарств різноманітності буття, життя, світу. Але це ще не все: різноманітність господарств відображає і різноманітність самої людини, її внутрішнього космосу. Воно підкоряється, звичайно, необхідності, але, по-перше, різній, надзвичайно різній, а по-друге, воно все-таки багато в чому є імпровізаційним, як імпровізаційна і сама людина, зокрема людина, що господарює. Господарство, не забудемо, життя, а життя... ох, як різноманітне і не передбачене, яке вільне... за всією цією; що поважається наукою, всезагальної необхідності»²⁷. Це означає не лише той добре відомий факт, що світ у свідомості людини тісно зрощений зі способами його усвідомлення — значеннями сприйняття, мови, символіки, правилами буденної поведінки, цінностями і нормами культурних традицій мислення і пізнання.

Аналіз практичної свідомості показує, що і в дійсності світ для людини — це завжди *світ людини* як особлива реальність: культурна, економічна, соціальна. Як економічна реальність світ людини в кінцевому підсумку є в основі всіх можливих способів освоєння людиною суцього. Зокрема того, що знаходиться *за межами* людського світу, тобто трансцендентного. А економіка, як ми з'ясували, «річ трансцендентна» (Ю.М. Осипов). Ось чому для виявлення істинних онтологічних характеристик «світу економіки» як такого мало зафіксувати його усвідомлення людиною. Необхідно ще вказати на особливу предметну реальність — речовинний, матеріальний

носій тих типологічних характеристик, які набувають відображення і втілення в категоріях практичної свідомості²⁸. Тільки в цьому випадку можна претендувати на опис і характеристики «світу економіки» «самого по собі» як об'єктивної реальності, в якій здійснюється реалізація людського буття.

У процесі осмислення економічної реальності в її різноманітності перед людиною (суб'єктом пізнання) постає складний об'єкт дослідження, основні характеристики якого співмірні з тими особливостями практики, які відображаються в типології практичної свідомості. Цей найближчий для людини світ є фактичним, *конкретним світом економічного буття* у всій його життєво-предметній розмаїтості. Він дається людині завжди *безпосередньо* і *самоочевидно*. Як зазначає Д. Лукач, «онтологічний розгляд суспільного буття неможливий, якщо ми не будемо шукати його вихідний пункт в елементарних фактах повсякденного життя людини»²⁹. Економічне буття через господарську практику і демонструє цю повсякденну *безпосередність*. Тому його предметні та смислові параметри не визначені явно. Зрештою, хоча «світ економіки» предметно-чуттєвий, проте він завжди виступає у вигляді *умов дії людини у світі*. Тобто він є взаємодією з іншими речами, що утворює його *цілісність*.

Кожна річ (предмет) економічного буття, включена в систему господарських, соціальних відносин, передбачає певну *цілісність*. Тільки стосовно неї вона набуває «світового» значення (значення у світі). Але ця цілісність, в якій виявляється значення тієї чи іншої речі економічного буття (отриманої в процесі економічної діяльності), є результатом співвіднесення з конкретним буттям людини. «Економічність» світу як певна цілісність, що всеохоплює «світ людини», набуває свого значення, тільки спираючись на буття людини в господарській практиці, застосування у світі її *практичної свідомості*, яка помежово визначає цільові зв'язки речей повсякденності одна з одною. Отже, всі феномени «світу економіки», в якому відбувається самоздійснення людини, реальні речі, предметні посередники економічної практики і спілкування, артефакти економічної творчості набувають свого конкрет-

ного значення, лише спираючись на вже існуючий *конкретний синтез світу в практичній свідомості* людини. У контексті *проблеми самовизначення* людини практична свідомість є основою способу її буття у *світі економічної реальності*.

3.4. Економічна свідомість: теоретичний і практичний виміри

Самовизначення особистості в людському світі становить процес входження, вrostання в життєву, господарську реальність і разом з тим персоніфікацію в ній. Тому вживання індивіда в предметне соціоекономічне оточення повинно мати головним результатом таку адаптацію, котра веде до набування, становлення власної свідомості. Це означає ствердження «самості», «Я». Адже «особисте» народжується в процесі сприйняття життя, а не відмови від «самості». Звідси і *свідомість*, а разом з нею і *самосвідомість* особистості повинна набувати свого змісту не стільки з констатації власної відмінності від усього навколо, скільки з відношення до суцього — буття, і суцим (як собі подібним). Це означає, що людина здатна стверджувати і реалізовувати свою самобутність тільки у формах *людської життєдіяльності*. Тут людина відразу стає одним зі співучасників спільної справи, яку може виконати більш або менш успішно порівняно з іншими. Тим самим самобутність особистості *практично* стверджується лише як *особлива* перевага у вирішенні *спільних*, людських завдань незалежно від того, як все це уявляється людині.

Таким чином, загальна структура господарської життєдіяльності суспільства і світу людини знаходить своєрідне відображення в актах і процесах економічного самовизначення і самосвідомості людини, що визначає будову мікрокосму її духовного світу. Ця своєрідність полягає в тому, що весь «простір», який знаходиться між загальнолюдським і особистим, індивід проходить *на практиці* й у власній *свідомості*,

«від себе», як суб'єкт, який повинен об'єктивні рівні будови світу перетворити в рівні власної суб'єктивної визначеності. Будучи людиною як такою *об'єктивно*, тобто за походженням і належністю до суспільства, індивід повинен стати людиною також *суб'єктивно*, «для себе», в активних формах економічної життєдіяльності та самосвідомості, що означає *саморозвиток* й утворює етапи феноменологічного ряду становлення індивідуальної свідомості та її компонентів, серед яких економічна свідомість відіграє основну роль. По суті, це утворення внутрішнього світу людини як суб'єкта господарського життя.

Виробництво ідей, уявлень, свідомості первісно прямо вплетене в матеріальну діяльність і матеріальне спілкування людей, умову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовне спілкування людей є тут ще безпосереднім породженням їхніх матеріальних дій. Те саме стосується і духовного виробництва, як воно виявляє себе в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики і т. ін. того чи іншого народу. Люди є творцями своїх уявлень, ідей тощо, але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним розвитком їхніх продуктивних сил і відповідним цьому розвиткові спілкуванням, аж до найвіддаленіших форм.

Свідомість (das Bewusstsein) ніколи не може бути чимось іншим, ніж усвідомленим буттям (das Bewusstsein), а буття людей є реальним процесом їхнього життя. Якщо в усій ідеології люди та їхні стосунки виявляються поставленими на голову, немов у камері-обскурі, то це явище так само впливає з історичного процесу їхнього життя, як зворотне зображення предметів на сітчатці ока впливає безпосередньо з фізичного процесу їхнього життя.

К. Маркс, Ф. Енгельс

Вихідним етапам цього шляху саморозвитку є вже наявність «самості» у вигляді свідомості та «відношення» до зовнішнього, тобто здатності відрізнити «Я» від «іншого». Все

наступне є переробленням відношення до світу і всього практичного життєвого шляху в суб'єктивний досвід, у внутрішній світ, збагачення і структурування його до тієї межі, коли багатство засвоєного економічно-соціального змісту, що трансформується в практичний досвід, набуває конфігурації *особистого* світу з його неповторністю. Тобто особистості. Вона знаменує собою сходження макрокосму об'єктивного людського світу — «світу економіки» і мікркосму індивідуального досвіду, їх взаємну проєкцію один на одного, перехід суспільного в індивідуальне і навпаки³⁰.

Відмінність між зовнішнім і внутрішнім світом — *практичним* і *духовним життям*, не можна зводити лише до відмінності об'єкта і образу, або дійсного та уявного. Вся людська життєдіяльність — суспільна і особиста, «зовнішня» і «внутрішня», економічна і культурна — є *практичною* по суті і за будовою, тобто єдиною у зв'язку своїх матеріальних і духовних (свідомих) компонентів. Людина не живе на практиці без свідомості, а у свідомості — без практичного досвіду й орієнтації. У конкретній економічній діяльності, яка, по суті, завжди є практичною, свідомість є основою вибору її напрямку, який може визначити успіх чи, навпаки, «втрату» життя. Так утворюється економічна свідомість, котра визначає характер і значимість економічної діяльності в її розмаїтті.

Маючи життєдіяльну основу — господарство, яке трансформується в економічне буття, зовнішній і внутрішній духовні світи становлять опосередковані форми існування особистості. Вони є своєрідним механізмом, завдяки якому соціокультурний зміст життя перетворюється у внутрішнє надбання особистості, а індивідуальність останньої та продукти її життєдіяльності стають безпосереднім додатком загальнолюдського потенціалу розвитку. Взаємозв'язок і взаємодоповнюваність внутрішнього і зовнішнього світів утворюють власне економічний цикл людського саморозвитку. Вираження його є економічна свідомість, результат розвитку практичної свідомості.

Реальним ґрунтом економічної свідомості суспільно-економічної людини, яка знаходить відображення в її світо-

гляді, виступає весь історичний процес розвитку господарства, вся економічна реальність, увесь «світ людини», а не лише місце і сфера буття конкретного суб'єкта пізнання в суспільстві. «Свідомість», — зазначає *Д. Лукач*, — є продуктом конкретного способу суспільного буття і повинна виконувати в ньому важливі функції. Однак переважна частина буття — та, яку ми називаємо природою, — існує, рухається, функціонує тощо повністю незалежно від того, чи наявна свідомість, яка сприймає ці властивості відношення, процеси тощо і робить із них висновки. Однак сама свідомість знову-таки є ні чим іншим, як важливим компонентом руху певного, особливого способу (існування) буття»³¹. Але з того, що свідомість відіграє таку важливу роль у суспільному, економічному бутті — внаслідок тих функцій, які має цілепокладання людини, які визначають специфічні предметності цього буття, — зовсім не впливає, що «предметності» (факти господарської та економічної реальності), явища тощо, як в органічній, так і в неорганічній природі і, нарешті, в самому суспільно-економічному бутті повинні певним чином об'єктивно залежати від свідомості. Основоположним фактом *суспільного буття* є те, що праця, тобто економічне буття, і все, що з нього виникає — людська свідомість, суспільна діяльність тощо, саме в інтересах її успішного здійснення вимагають предметності в її цілісності.

Економічна детермінованість людського буття і його способу визначає спрямованість поглядів, глибину і спектр розуміння світових проблем, тоді як загальний смисл самих цих проблем сходять до остаточних основ і смислу людського буття, до вимог людської сутності, в яких завжди «звучить» голос вищої історичної справедливості. Перед «лицем світу в цілому» може виступати лише «людина взагалі», і тоді для кожної особистості, яка живе у власному соціоекономічному і культурному світі, постануть ясними головні орієнтири її розвитку, розуміння необхідності удосконалення й усвідомлення себе господарем ситуації.

Якщо свідомість і пізнання *узгалянюють* свої об'єкти,

підводячи їх під родові категорії, то *економічна свідомість* є актом, у якому сам суб'єкт ставить себе в позицію роду, усвідомлюючи свою «замість» як безпосередньо людську. В економічній свідомості сутність присвоюється як відношення «Я» до «свого роду» і тому втрачає характер «німої все загальності» (Г.В.Ф. Гегель), простої інстинктивної натури. В цьому акті в людських істотах пробуджується людська *гідність*, причому відразу і повністю. Характеристикою економічної свідомості є її гуманістична спрямованість, — оскільки вона спрямована на створення нового життя, використовуючи принципи, в основі яких — вищі цінності: добро, істина, краса і справедливість. У зв'язку з цим очевидно, що економічна свідомість має ціннісний характер. Водночас економічна, як і господарська свідомість, передбачає діалог рівноправних суб'єктів, які поважають свободу один перед одним³². Економічна свідомість, таким чином, є активною діяльністю, в її основі знаходиться творчий підхід. У цьому плані вона оптимістична, оскільки несе ідею гармонізації буття.

На якій би підставі не виникала свідомість з її подальшою трансформацією в економічну свідомість (як найважливішого і водночас рівноправного компонента суспільної свідомості в цілому), вона з самого початку повинна стверджуватись як у принципі людська. Весь історичний розвиток людських спільнот, виникнення тих чи інших соціальних колізій, диференціацій змінювали комплекс ознак, які стосувалися людської сутності, але не змінювали і не могли змінити фундаментального принципу свідомості як *усвідомлення себе людиною*, навіть у найбільш «нелюдських» умовах свого конкретного існування. Економічна свідомість у цьому аспекті не позбавлена цієї сутнісної характеристики. Вона *реалістична*, і тому трансформується не «в бік утопічної свідомості, хоча цьому і сприяє науково-технічний прогрес, а в напрямку усвідомлення вищих цінностей людства на основі єднання кожного окремого індивіда з Універсумом»³³. Там, де Універсум, там і необхідність метафізичного пізнання і розуміння.

Отож, соціальні відносини визначають свідомість. Спитаємо: а з чого складаються «соціальні» і навіть виробничі відносини? Чи не самі люди їх створюють? Якщо виробничі відносини створюються людьми, то, отже, не тільки «буття визначає свідомість», але свідомість визначає буття. Якщо ж виробничі відносини створюються не людьми, то, по-перше, виробничі відносини не є соціальними відносинами і вже тим більше не можуть мати класової природи (тоді руйнується марксизм до самих підвалин); по-друге, свідомість мислиться тоді як повна пасивність і нездатність діяти й утверджується антидіалектичний, суто фаталістичний дуалізм активних, але безтямних, несвідомих речей і свідомої, але цілком пасивної, бездіяльної і «дубової» людини. Я вже не кажу про те, що коли насправді «буття визначає людину», то неможливе не тільки те активне перетворення життя і світу, до якого закликає революція, але неможлива й сама революція, котра є самою свідомою й активною дією «свідомості» на соціальне буття. Буття визначає свідомість, а хіба сама свідомість не є буттям.

А.Ф. Лосев

У зв'язку з цим зрозуміло, чому *економічна свідомість*, як один із найважливіших компонентів суспільної та індивідуальної свідомості, стверджує свої принципи не у вигляді суто інтересу і побажання того чи іншого суб'єкта — у вигляді безпосереднього відношення до соціальної дійсності в цілому. Вона *постулює* їх як *імперативи*, котрі впливають з *об'єктивної сутності* людини. Як показує весь розвиток суспільства, вона є господарською, а господарство — це «вся творча діяльність людини, спрямована на перетворення природи, відтворення і вдосконалення самої людини, створення духовних і матеріальних цінностей, формування різних соціальних інститутів та відносин»³⁴. Враховуючи цей статус економічної свідомості, можна говорити, що це кардинально змінює статус, смисл і значимість світоглядних орієнтацій.

Важливою особливістю *економічної свідомості* є її *синкретичний* характер. Він полягає в тому, що кожна форма суспільної свідомості *містить у собі економічну компоненту*,

завдяки якій формується «свій» погляд на суспільство в цілому, що є передумовою виникнення відповідних типів суспільних відносин (ліберальних, демократичних, автократичних, гуманістичних, прагматичних тощо). Це не означає, що правова, моральна, релігійна, естетична свідомість втрачає свій самостійний статус. Однак як принцип, покладений в основу виокремлення економічної свідомості, використовується діяльнісний, активно-творчий підхід, а не тільки посилення на певну сферу суспільного буття.

На формування економічної свідомості здійснюють вплив різні фактори. Накладають відбиток панівні світоглядні установки. Досить згадати позицію *М. Вебера* і *В. Зомбарта*, які підкреслювали практичну та історичну роль релігії з погляду її впливу на найбільшу цінність сучасної епохи — західноєвропейський капіталізм³⁵. Не викликає сумніву, що саме такі установки визначають, по-перше, смисл і завдання економічного буття, які формують цілісний образ господарського життя; по-друге, існуючі норми і системи цінностей, типи релігійної свідомості, які визначають пріоритети поведінки суб'єктів господарства та економічної діяльності; по-третє, важливе значення має соціально-економічна, політична структура суспільства, яка склалася; по-четверте, рівень розвитку наукового знання, насамперед економічного; по-п'яте, приховані смисли, символи, зумовлені архетипами господарського життя, які є в наявності³⁶.

Становлення особистості, формування її культури мислення в цілому і економічного зокрема у системі суспільно-економічних відносин набуває завершеного виду. Ця особливість і одночасно атрибут економічної свідомості виводять особистість на рівень усвідомлення самої себе і економічної реальності навколо неї в широких координатах матеріального і духовного буття, досягнутих усім процесом суспільно-історичного розвитку. В такому аспекті *економічне буття і економічна діяльність* ототожнюються, що набуває вираження у співмірності економічних і світоглядних ціннісних імперативів. Тому лише *зовнішньо* світоглядний вибір постає пошуком оптимальної орієнтації *ситуативної поведінки*. Насправді, це вибір того чи іншого *способу життя*, отже, і вибір

особистістю самої себе. Зрозуміло, як у такому випадку відбуваються становлення і ствердження економічної свідомості.

У своєму звичайному господарському житті люди не задумуються над тим, наскільки часто вони використовують механізм дії економічного мислення (практичний результат свідомості) для вирішення питань *власного існування*. Воно, як відомо, передусім є господарським, оскільки завжди поєднане з *проективністю*: реальній справі передуює задум. «Господарювання здійснюється через *перетворення* — але не просто однієї реальності в іншу реальність, але і реальності в ірреальність, причому це друге передуює першому, його визначає. І здійснює ці переходи *організм*, тобто людина, суб'єкт, суб'єкт господарювання»³⁷. Підсумком господарювання є «космос» (*М. Вебер*) економічного буття.

У найбільш відповідальні моменти економічної діяльності, у разі зміни етапів економічного буття або за обставин, коли людина змушена вирішувати питання, здатні вплинути на всю її подальшу долю, моменти пошуку *економічно правильних шляхів* і *моральних відповідей* перспективи життєвого вибору немовби самі собою поляризуються перед свідомістю особистості й постають у вигляді *взаємовиключних можливостей*. Тактичні господарські турботи відступають на другий план і втрачають своє значення в контексті необхідності вирішення стратегічних, економічно доленосних завдань. На їх здійсненні концентруються всі теоретичні знання, господарський досвід, воля і моральна сила людини. Тобто весь економічно свідомий потенціал, оскільки зроблений вибір, як правило, незворотний і може мати доленосне значення. Про це свідчить увесь історичний досвід щодо досягнення економічного чи фінансового успіху. Економічна свідомість як складова світогляду керує і спрямовує найважливіші життєві рішення особистості.

У господарській діяльності, в теоретичних міркуваннях економістів і всіх тих мислителів, які вирішували *для себе і для людства* життєсміслові проблеми, в економічній, отже, і в політичній боротьбі, в соціальних програмах постійно виявляється і фіксується цей вибір. Він є прагненням особистості реалізувати себе в суперечностях економічного процесу і веде

або до перемоги (економічний успіх, багатство тощо), або до поразки (банкрутство тощо). У кожній з наведених сфер економічної діяльності важлива роль належить економічній свідомості. Адже як *без усвідомлення* зробити *той вибір*, який може визначити подальше життя і долю?

Проблема вибору є проблемою економічної активності суб'єкта господарської діяльності. Це можна простежити під час аналізу структури окремого *виробничого відношення*, яке включає такі елементи: певну кількість соціальних суб'єктів, кожний з яких у рамках цього відношення виступає його активним самостійним началом, взаємодія яких є єдино можливою формою буття суспільно-виробничого відношення; об'єкт відношення, під яким розуміється «матеріалізований результат» суспільного виробництва, котре є причиною виникнення виробничих відношень і через яке це відношення виявляє себе на поверхні соціальної дійсності; *економічні інтереси*, зміст і спрямованість яких відображають субординоване становище економічних суб'єктів у рамках відношення, яке вивчається; суперечність, котра виникає внаслідок взаємодії різнопланових економічних інтересів суб'єктів, яка виступає «внутрішнім джерелом саморуху виробничого відношення»³⁸. Цей аналіз показує, що основними елементами окремого виробничого відношення є *суб'єкти*, які вступають у це відношення, і *об'єкти*, з приводу яких це відношення виникає. Економічним суб'єктом є «соціальна одиниця» (С.В. Логінова), основною ознакою якої є *економічно орієнтована свідомість*.

Економічні ідеї всеоб'ємні не лише стосовно того, що стосується «світу економіки», а й відносно людини, оскільки вимагають повної людської відданості собі. В духовному світі особистості *прагнення до блага*, отже, і до економічного добробуту, не може поширюватися «від і до» (міра завжди є дуже відносною). Щоб стати переконанням, а не простим кон'юнктурним розрахунком, воно повинно з'єднатися з *усвідомленням* економічної реальності, з особистим «Я». Ці ідеї виходять із психологічних глибин економічної самомотивації, вони утворюють світоглядні принципи людини («економічна

людина»), серцевину її характеру, і тому знаходяться не на поверхні, а в глибинах духовного світу. Їх розкриття вимагає філософської рефлексії, до застосування якої вдається «метафізика економіки».

Смисложиттєві цінності духовного світу людини впорядковуються, ранжируються не лише за класами явищ світу, до яких вони належать, а й за глибиною їх укорінення в суб'єктивній свідомості, що характеризує *універсальність* їх функціонування. Цінності економічного ряду завжди є невід'ємними від глибинних переосмислень і переживань. Вони визначають, крім усього, економічну свідомість, яка завжди орієнтована на задоволення *смисложиттєвих* інтересів. Економічна свідомість визначає *логіку поведінки* економічних суб'єктів, детерміновану специфікою їх *економічних інтересів*. Ця специфіка полягає в тому, що можна виділити складний, суперечливий *характер* економічних інтересів суб'єктів, які протистоять один одному³⁹. Важливою ознакою економічного суб'єкта в процесі задоволення економічних інтересів є більш висока динамічність, активність його свідомості, спрямованої на світ у цілому.

Найбільш важливими завжди є світоглядні цінності, які утворюють «замість» особистості, глибинне джерело її сутнісних сил і життєвих спонукань. На цій глибинній суб'єктивності цінності вже не можуть слугувати *зовнішнім засобом*, оскільки сповідувати їх означає те саме, що залишатися самим собою, тобто бути людиною, зберігати людську сутність і гідність. На цьому рівні індивідуальне безпосередньо тотожне людському. В такому випадку, визначаючи головною характеристикою економічної свідомості її *індивідуальність* (гроші, багатство «люблять» особистість, окремого індивіда, а не колектив), ми доходимо висновку про *тотальність економічного «для себе-буття»* (Г.В.Ф. Гегель), яке визначає спрямованість свідомості, формуючи її в напрямі прагматичного, економічно вигідного вибору.

Стосовно цієї *тотальності* економічного, навіть *внутрішній світ* особистості з його духовними, ідеалізованими об'єктами виявляється *зовнішнім*. Адже за всіх змін власно-

го внутрішнього світу, духовного багатства і культури вона зберігає *собітотожність* свого «Я» доки існує. Тому, хоч «особистість і формується під впливом множини життєвих причин, соціальних та економічних обставин, як суб'єкт економічної діяльності, вона орієнтована економічною свідомістю. Як суб'єкт вона вже не є їх наслідком, засобом або інструментом; вона така, яке її «Я» як потенційний носій реальних форм світовідношення. Вона самодостатня як володар власного світу, як би при цьому вона не була обмеженою з погляду соціальних критеріїв. Більше того, раптове порушення цієї рівності, відповідності самій собі, призводить частіше за все до руйнування і деградації особистості, до порушення її зв'язків зі світом і, як наслідок, неадекватної поведінки»⁴⁰. Добре відомо, що глибокі економічні кризи викликають не менш глибокі світоглядні потрясіння, які зачіпають основи свідомості особистості. Вони здатні вирости в такі життєві драми, які мають трагічний наслідок у вигляді духовної смерті. Але *особливість економічної свідомості* в тому, що вона «знімає» цю трагічну напруженість, орієнтуючи на вихід із кожної, навіть найбільш деструктивної і трагічної ситуації.

У певному відношенні можна стверджувати, що економічна свідомість є умовою *збереження* «ядра» духовного світу особистості. Воно не може бути об'єктом прямих впливів як з боку соціоекономічного буття (в його проявах), так і з боку самої особистості (як і інших людей). Будь-які перетворення в цьому «ядрі» можуть і повинні відбуватися лише природним шляхом, під час життєво-господарського процесу, а не здійснення чийось проектів. І це зрозуміло, адже йдеться про внутрішній процес *суб'єктивної самозміни*, а не про *зовнішнє* перетворення об'єкта. Це означає, що кожний виховний вплив, адресований особистості, може бути безрезультативним або небезпечним, якщо розуміє її як об'єкт, розраховуючи на негайну й очікувану об'єктивну реакцію. *Об'єктність* економічного буття є основою цілісності економічної свідомості. А вона, у свою чергу, є умовою духовної повноти особистості, щоправда, враховуючи динаміку розвитку економічної цивілізації.

Знання не зводиться лише до результатів пізнання, але є продуктом певної культурно-історичної асиміляції цих результатів, «вписування» нової інформації в систему цивілізації. Знання характеризується перехрещенням процесів пізнання та усвідомлення істини. Воно невід'ємне від свідомості. Адже спосіб, у який існує знання, визначається свідомістю. Таким самим способом конститується і наука як розвинена форма знання.

Наука, проте, відрізняється від побутової свідомості тим, що будується на передумовах усвідомленого вибору інформації з навколишнього світу; вона потребує відрізнення істотного від неістотного, часткового від загального, закономірного від довільного, відтворювального від неповторного тощо. Для такого відрізнення замало однієї досвідної бази; тут є необхідним метод. Не просто метод, але методологічна свідомість, бо усвідомлений вибір передбачає на рівні методу нормативно-ціннісні установки, управління дослідницьким процесом у напрямі збереження певного кодексу наукової коректності.

С.Б. Кримський

Економічна свідомість *фіксує* і *визначає* «самість» особистості у сукупності її потреб і поліфонії діяльності. Усвідомлення стандартів *споживання*, отже, економічного життя людини, показує, що розвиток особистості не завжди повністю відповідає способу та рівню розвитку матеріального прогресу. Адже споживчо-господарські ресурси суспільства утворюють *лише сферу можливостей* індивідуального розвитку людей, тоді як напрям і зміст їх дійсного розвитку детерміновані факторами, які стосуються загального влаштування *людського* світопорядку. Саме в ньому об'єктивно закладена *економічна програма* вдосконалення людини. Історичний досвід переконує, що *сутність* та *існування* людини не ідентичні, тому створення сприятливих умов для життя зовсім не гарантує такого ж прогресу в її сутнісному розвитку. Як показує історія багатьох країн, найвищий рівень розвитку людської

особистості зовсім не обов'язково виявляється в місцях найбільш повного задоволення матеріальних потреб.

Яка ж роль економічної свідомості у взаємодії визначальних факторів розвитку — *економічного* і *духовного*, або, як це свого часу визначила метафізика, *матеріального* і *ідеального*. Останнє демонструє свою спорідненість із духовним, бо духовне і є такою сферою буття, в якій «об'єктивно виступає не у формі зовнішнього об'єкта, що протистоїть нам як матеріальна реальність, а у формі реальності, яка наявна в нас самих, споріднена з нами, відкривається нам *зсередини*. Але водночас вивищується над нами і, отже, вивищує нас. Саме так для нас існують вищі (ідеальні) начала буття — Бог, Добро, Істина, Краса. Саме так може існувати ідеальне взагалі»⁴¹. Економічна свідомість у ролі ідеального визначає оптимальні можливості буття людини у «світі економіки».

Свідомість у «метафізиці економіки» — це сфера ідеального, котра розкривається у відношеннях людини до самої себе як людини економічної, що господарює, інших людей, природи, культури та її цінностей, проходячи крізь «сито рефлексії». Завдяки останній економічна свідомість проникає в життя людини, яке полягає не тільки і не стільки в підтримці життя (задоволення потреб), скільки у вирішенні власне людських проблем буття на шляхах *економічного* розвитку і самовдосконалення, параметри і спрямованість якого задані кожній особистості всім соціокультурним світопорядком. Мета і проблеми економічного розвитку особистості перебувають у пошуковій, *творчій сфері буття*, де набувають розвитку продуктивні здібності та можливості. Економічна свідомість дає змогу виявити, що в цій сфері діють вже не споживчі (матеріально-економічні) критерії та мірки; лише сутність справи повинна вказати, хто і що формує орієнтири розвитку, якими є критерії розуміння смислу людського буття, місця і призначення в ньому людини.

На відміну від матеріально-економічних потреб смисл буття може бути в екзистенційному визначенні лише один. Тут вже не може бути ніяких особистісних «ролей» і «функцій», які можна змінювати за ходом справи і стосовно обставин. Адже йдеться про вибір самого себе, розуміння власної людсь-

кої сутності і гідності, відмова від якої рівнозначна духовній загибелі. Тільки такий смисложиттєвий вибір, за якого особистість здатна піднятися до смислу і в ньому ствердитись, може *увійти* в нескінченне коло економічних потреб, інтересів, споживання благ тощо. Попри різного роду духовно-романтичні, отже, утопічні зваби, економічна свідомість *виявляє реальну сутність життя людини*.

Економічна свідомість — це спосіб, існування знання про економічне буття. Щоб потреба саморозвитку виникла і стала основою життя особистості, а не знайшла вираження в різних *імітаційних* формах життєвої поведінки, вона повинна піднятися над буденними обставинами свого господарського буття й усвідомити себе в горизонті всього людського соціоекономічного світопорядку, а своє життя — як виконання певного людського призначення. По суті, це і означає розвиток здатності до соціально відповідальної поведінки в суперечностях економічної діяльності. Як тільки особистість у результаті виокремлення в системі об'єктивних відношень здобуває можливість *вибору* «лінії» свого розвитку, вона стає *відповідальною* за характер зробленого вибору і за послідовність свого руху вибраним шляхом. Економічна свідомість за такої відповідальності за вибір сприяє виробленню форм *принципової особистісної поведінки*.

Економічна свідомість *зобов'язує* до принциповості, адже становить *духовну* рефлексію, що ґрунтується на *принципах* і *постулатах* — особливих логічних формах універсалізації уявлень про «світ економічного буття» і людського відношення до нього. Вони резюмують не відношення між речами, що емпірично спостерігаються, а весь історичний досвід економічного взаємозв'язку людини і світу, який, зрозуміло, не підлягає якимось остаточним експериментальним перевіркам. Лише практичний розвиток економічних відносин та їх кристалізація в певних господарсько-культурних формах буття і господарської діяльності людини спроможні пояснити витоки появи тих чи інших світоглядних принципів і типів свідомості, що ґрунтується на них. У різні епохи суспільно-економічна практика виокремлює найбільш стійкі, загально

значимі та раціональні схеми світовідношення, надає їм характер всезагальних *орієнтирів свідомості* та *імперативів поведінки*. Так стверджуються принципи економічної свідомості.

3.5. Взаємовідношення суб'єкта і об'єкта в економічній діяльності

Економічна свідомість невід'ємна від *самосвідомості*, що зумовлено *природою свідомості*. Р. Декарт, досліджуючи природу людської свідомості, зазначав, що вона становить єдину духовну силу, різноманітні функції якої виявляються залежно від того, на що вона спрямована. Однак свою справжню сутність (*єдиної в собі духовної сили*) вона виявляє тоді, коли звертається *до самої себе*. Отже, *єдність* свідомості виявляється в акті самосвідомості. *Cogito Р. Декарта*, або «Я», якими супроводжуються всі свідомі дії, і є такою самосвідомістю. Вона — та *інстанція*, той *суб'єкт*, якому належать усі ці акти, який як сутність виявляє себе в них. Вона є справжнім стрижнем і основою свідомої діяльності⁴². Опонент картезіанського раціоналізму Дж. Локк інтерпретує свідомість як спроможність суб'єкта сприймати те, що відбувається у людини в її власному розумі⁴³. В сучасній філософії існує уявлення, що «філософія є актом свідомої культурної творчості (подібно, наприклад, мистецтву), результатом якої є моє усвідомлення буття в культурі»⁴⁴. Під самосвідомістю також звично розуміються пізнання та оцінка людиною самої себе як суб'єкта, що мислить, відчуває і діє.

Разом із тим самосвідомість не лише є результатом свідомої діяльності, а й сама здійснює вплив на свідомість. Пов'язано це з тим, що самосвідомість є невід'ємною стороною свідомості в цілому, виражає даність суб'єктивної, а через неї, в кінцевому підсумку, і об'єктивної реальності. Як відносно самостійна функція свідомості самосвідомість тримає під контролем діяльність самої свідомості, значно впливає на формування її *цілісного змісту*.

У процесі розвитку самосвідомості людина усвідомлює себе як *суб'єкта економічної діяльності*, формується як особистість. Це зумовлено тим, що в акті самосвідомості, коли власним об'єктом свідомості стає вона сама, ця віднесеність «набуває характеру суб'єкт-об'єктного відношення. Особливість цього відношення полягає в тому, що, зберігаючи свою самототожність, рівність самому собі, наше Я водночас здатне поставитись до себе як до іншого. Інакше кажучи, самосвідомість передбачає здатність суб'єкта відрізнити себе від самого себе, відрізнити себе від власних свідомих актів (цілей, бажань, почуттів, емоцій) і, отже, контролювати їх, критично ставитися до них, панувати над ними, тож володіти самою собою»⁴⁵.

Для «метафізики економіки», особливо коли ми говоримо про її основи, питання усвідомлення суб'єктом свого місця, ролі, меж внутрішньої свободи — одні з головних. Отже, проблема самосвідомості та її активності має особливе значення.

Мислення починається саме тоді, коли свідомість стає свідомістю своєї особистості, тобто сприймає зовнішню поза його природою живого, яка його обмежує; коли воно стає свідомістю себе й одночасно свідомістю зовнішності, яка випереджає його природу, коли воно стає метафізичним. Мислення встановлює зв'язок водночас із непривласненим зовнішнім. Як така, що мислить, людина є тим, для кого зовнішній світ існує.

Е. Левінас

Механізми формування самосвідомості можуть бути різними. Зокрема, пов'язані з розкриттям взаємовідношень у тріаді «природа — людина — культура», яка знаходиться в основі філософії господарства і є фактором самовизначення особливості в метафізичній рефлексії. Важливе значення має позиція Л.С. Віготського, який виокремлює три самоустановки, на основі яких формується самосвідомість: «1. Реальне Я — установки, пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуаль-

ні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто — з його уявленнями про те, який він насправді. 2. Дзеркальне (соціальне) Я — установки, пов'язані з уявленням про те, як його бачать інші. 3. Ідеальне Я — установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він хотів стати»⁴⁶.

Основний спосіб формування самосвідомості пов'язаний зі зверненням розумного погляду суб'єкта економічної діяльності *всередину себе*, тобто в процесі здійснення рефлексії. Інший спосіб — дослідження себе через «продукти» економіки: результат власної діяльності, в яких опредметнюється власна сутність людини. Важливим засобом формування самосвідомості є «відношення з економічним буттям у процесі *відчуження або ідентифікації*, виявлення спільного, єдності з ним, оскільки людина істота дуалістична, в якій уживаються два начала: матеріальне (економічне) та ідеальне (усвідомлення економічного). Самосвідомість також формується у формі виявлення образу свого «Я» в інших суб'єктах, їх відношення до самоусвідомлюючого суб'єкта»⁴⁷. Всі названі способи формування самосвідомості в контексті реалій економічного буття наявні одночасно, хоча їх роль не однакова для різних суб'єктів економічної діяльності в тій чи іншій конкретно-історичній ситуації.

Безперечним є те, що самосвідомість особистості формується неявно, нереклексивно в процесі економічної та господарської діяльності. Іншими словами, за своїм походженням економічна самосвідомість — це насамперед *практична самосвідомість*. У такому випадку самосвідомість як невід'ємна частина свідомості завжди пов'язана з економічною сферою буття людини. Історія розвитку філософії та економічної теорії показує, що людське «Я» завжди виступає як *умова єдності суб'єктивного господарського досвіду і, відповідно, єдності усвідомлених аспектів «світу економіки», тобто економічної реальності*. Зберігаючи свою унікальність, економічна свідомість разом із тим, по суті, є відображенням єдності економічних відносин.

На шляху формування самосвідомості в економічному бутті виникають певні труднощі. Пов'язані вони з метафі-

зичною природою самої самосвідомості. З одного боку, бажання повністю очистити самосвідомість від будь-якого впливу зовнішнього світу, предметності економічної реальності, суб'єктивних пристрастей, стереотипів мислення, забобонів, соціальних мотивів, заводить у кут. *Безпосереднє споглядання своєї сутності* виявляється безпредметним і, отже, таким, що не підлягає переданню іншим людям. Процес трансформації результатів безпосереднього знання потребує об'єктивних посередників. Ними є і можуть бути предмети зовнішнього світу (економічної реальності). «Наша здатність в акті самосвідомості поставитись до іншого як до себе, побачити в іншому такий самий суб'єкт, таке саме свідоме і діяльне начало. Завдяки самосвідомості ми входимо у світ міжсуб'єктних відносин, виявляємо, що світ складається не тільки з об'єктів, а із суб'єктів»⁴⁸. Хоча насамперед він складається з об'єктів.

Разом із тим залучення предметів (продуктів економічної та господарської діяльності) як «посередника», який допомагає проникнути до свого незмінного «Я», зумовлює виникнення речової (предметної) форми самосвідомості. В ній шлях суб'єкта економічної діяльності до себе постає як процес розпредметнення. Таке розпредметнення є оволодінням суб'єктом об'єктивованих у предметах економічної реальності суб'єктивного економічного досвіду, знань. Для речовинної (предметної) самосвідомості людська індивідуальність невіддільна від світу речей, і якщо людина позбавляється речей, то вона позбавляється частини самої себе, своєї душі. Тим самим руйнуються відносини між нею і світом культури. Людина втрачає точку опори і відчуває себе «закинутою» у «світ економіки» і покинутою в ньому. Все, що оточує людину, — поліфонія предметного буття в розмаїтті потреб і можливостей споживання, позбавляє можливості самоспоглядання своєї сутності. Людина втрачає контроль над собою, а її самосвідомість втрачає здатність екзистенційної рефлексії. Остання стає *просто* непотрібною, оскільки її вияви не можуть конкурувати зі «спокусою споживання».

Але свідомість, скерована на світ і на об'єкти і побудована як інтенційність є також непрямо, й ніби природою, свідомістю самої себе — свідомість дієвого «Я», що собі представляє світ і об'єкти так, як свідомість самих дій представлення, свідомості й духовної дієвості. Свідомість тим часом — непряма, раптова, проте без інтенційної цілі, прихована й суто супроводжувальна. Неінтенційне треба відрізнити від внутрішньої перцепції, в яку воно було б здатне перетворитися. Це і є свідомість, яка рефлексує, бере об'єктом «Я», свої духовні стани й акти.

Е. Левінас

Причиною його є ще один спосіб формування самосвідомості, який передбачає оцінку себе з погляду певного ідеального зразка, визнаного в економічному бутті еталона. Це — «еталонна» самосвідомість. У цьому виявляється діяльнісна сторона самосвідомості, що для економіки має важливе значення. Водночас вона, власне, не несе знання суб'єкта про саму себе. Еталонна самосвідомість лише закликає творити себе за заданим зразком, який до того ж може програмувати розвиток суб'єкта тільки в обмежених рамках. Але і сам еталон несе на собі відбиток суб'єктивності й тимчасовості. З іншого боку, абстрактні цінності, наприклад істина, добро і краса, мало що дають для цілеспрямованої діяльності. Не випадково криза самосвідомості виникає тоді, коли «відбувається неузгодженість соціальної дійсності, яка змінилася, і тих еталонів, якими керується суб'єкт економічної діяльності»⁴⁹. Еталон — це в певному значенні парадигма.

Очевидно, що розвиток самосвідомості передбачає не просто використання абстрактних ідеалів, готових значень, норм, еталонів, а насамперед їх творення і розкодування, витлумачення, адаптацію до конкретних умов. Способом творення суб'єкта, творення самого себе, розвитку власних ідеалів є діалог. Сама економіка, як і вся господарська діяльність, неможлива без діалогу, комунікації, виявлення свого «Я» відносно іншого «Я». Надзвичайно важливою функцією самосві-

домості є комунікативна. І це зрозуміло, адже ми разом, спільно з іншими створюємо наш об'єктивний світ, спільною діяльністю підтримуємо його існування. Ж.-П. Сартр влучно визначав це Ми як конкретне метафізичне «Я». «Тому, — зауважує В.І. Гусєв, — лише беручи до уваги комунікацію, ми, взагалі, можемо збагнути природу властивої людині свідомості, її (людини) духовної сутності. Лише беручи до уваги відношення між одиничними Я, між Я і Ми, можна зрозуміти характер того буття (спільну або суспільну діяльність), на ґрунті якого і виникає свідомість. Адже свідомість — це спільне знання»⁵⁰. Розвинута система міжсуб'єктних відносин утворює духовний вимір об'єктивного світу. Економічна самосвідомість стає таким духовним виміром «світу економіки».

У результаті відбувається своєрідна «деперсоніфікація», формується колективний суб'єкт господарства, позбавлений неповноти й обмеженості окремих індивідів. Однак загальне може не тільки об'єднувати, а й розділяти людей. Воно часто веде до розмивання особливостей духовного світу учасників діалогу. Тому вирішенням цієї проблеми є постановка як дійсної основи діалогу принцип конкретно-всезагального: «Людина, яка усвідомила себе носієм конкретно-всезагального, не ставиться до себе, як до чогось закінченого, «сталого». Вона не приймає конкретні обставини, в яких вона живе, за невід'ємну, раз і назавжди дану ознаку власного світу»⁵¹. Тому суб'єкт господарства і економічної діяльності, не обмежуючись собою, сам творить свій світ, свої обставини, свій добробут. Діалог стає не лише способом взаємовідношень «людина — світ», а й способом економічного буття.

3.6. Самореалізація особистості як процес становлення власного «Я»

Економіка в її всезагальному об'єктивному розумінні як атрибут суспільного життя в цілому (а не просто як конкретні якості різновидної господарської діяльності) не зводиться лише до конкретних форм її буття. При виокремленні еконо-

міки як особливого соціального і духовно-практичного утворення справа стосується локалізації «світовідношення», яке не має адекватного емпіричного аналога. Адже йдеться про виникнення тієї «позиції» в онтологічній структурі економічної реальності, в результаті якої виникає саме *людське відношення як відношення* і зумовлене тим роздвоєння цієї реальності на протилежності «економічна свідомість — економічне буття». Інакше кажучи, проблема полягає в корінній специфіці того відношення, котре є *джерелом і сферою буття* самої людської діяльності.

Економіка первісно існує як *єдність* об'єктивного і суб'єктивного, опосередкованого *практикою*. Таке опосередкування *суцього* практичними формами його перетворення і здійснює, в найбільш узагальненому вигляді, *економіка*. Об'єктивно економіка є інваріантною спроможністю людського господарства здійснюватися за властивостями і мірками суспільних цілей життєдіяльності. В цьому плані вона через економічну свідомість відображає економічне буття в аспекті закономірного зв'язку господарських, смислових, ідеальних моментів практичної діяльності. Економіка є *самовизначенням* суспільно-господарської форми життєдіяльності як такої, включаючи сутність *свідомості в її єдності з самосвідомістю*. Головне в змісті економіки — не лише речі, матеріальна предметність, а люди, суспільство. В цьому розумінні економіка є *предметним буттям особистості*, її «*третьою природою*». Економіка репрезентує те, що як уся сукупність форм суспільної життєдіяльності утворює на рівні соціуму *тотальну цілісність*, здатну до необмеженого розвитку й удосконалення. На рівні суспільства вона характеризує процес *індивідуації* всезагального способу господарської діяльності суб'єкта в *особистісні параметри життєдіяльності*. В цьому розумінні економіка становить *нормативно-онтологічний* аспект людського світовідношення, який виявляється в конкретних актах господарської життєдіяльності та вчинках людини. В єдності цих моментів економіка є процесом локалізації індивідуальної господарської життєдіяльності й, у свою чергу, сходження останньої до колективного господарського досвіду і закріплення в ньому у вигляді певних со-

ціокультурних якостей, опредметнених в економічній свідомості.

У бутті економіки буття суспільства і людини опосередковане предметною доцільною діяльністю. Разом із тим економіка не є звичайною мисленневою доцільністю. Адже не кожне цілепокладання і не кожна ціль є еквівалентами економіки, а насамперед та, яка мобілізує й організовує реальні господарські дії людини, її чуттєво-конкретні прагнення і духовні потенції в єдину *доцільну цілісність* й утворює разом із людиною певний принцип буття. Таким чином, економіка через цілепокладання стає принципом буття і людського світовідношення в цілому.

Економіка, виступаючи принципом буття «природи» людини, набуває функціонально дуального виміру: вона виявляє людину як ціль (кантівська пропозиція), а стосовно зовнішнього соціального (природного) буття виступає знаряддям і засобом для використання соціальних сил і підтримання рівноваги в інших сферах суспільства. Основою економічного буття і способу людських відносин у ньому є суспільна діяльність. Як суто людський здобуток діяльність виступає *опосередковуючою* ланкою у відношенні людини до соціоекономічної реальності. В цьому аспекті доцільність має матеріально-практичний характер, утворюючи самостійний, цілеспрямований процес.

Доцільність людської діяльності формується практично. Її специфіка полягає в тому, що в цілі (меті) реального процесу діяльності ідеально відображається *результат діяльності*. В цьому полягає її формоутворююче начало відносно реальних феноменів природного і суспільного буття, які стали об'єктом економічної взаємодії, а також спонукальний мотив *свідомо контрольованої* економічної діяльності самої людини.

В об'єктивно економічному плані поняття цілі (мети) відображає історію людської праці, яка стала *логікою* діяльності «економічної людини». Суб'єктивно ціль — це спосіб освоєння людиною природної і соціально-економічної реальності у формах *практики*, яка, як відомо, може виступати у формі *розсудку* (приспосовницько-використовуюча практика

освоєння дійсності) і *розуму* (творчий підхід до дійсності). Розрахунку властива орієнтація на «об'єктно-речову» (предметну) сторону дійсності, на абстрактно-всезагальне, абстрактно-предметне. Тому для нього «непрозорими» є самі суспільні відносини, всередині яких людина діє і пізнає. Буття самої людини — в *соціально-економічній проекції* — редуковано до «чисто» об'єктного буття; суспільні зв'язки «уречевлені», «зливаються» з характеристикою речей і предметів⁵². Звернення розсудком уваги на людину («суб'єкт») також є зовнішнім, адже і сама вона редукована до *tabula rasa* («чистої дошки»).

Але ось людина дійсно знаходить у собі здатність, якою і відрізняється від усіх інших речей і від себе самої, оскільки на неї діють предмети, і ця здатність є розум. Розум як чиста самодіяльність вище навіть розсудку в тому відношенні, що хоча розсудок також є самодіяльністю і на відміну від почуттів не містить у собі одні лише уявлення, які виникають тільки тоді, коли на нас діють речі (тобто коли ми пасивні), однак він своєю діяльністю може складати тільки такі поняття, котрі слугують лише для того, щоб підвести під правила чуттєві уявлення і тим самим об'єднати їх у свідомості; без такого застосування чуттєвості розсудок нічого б не міг мислити. Розум же показує під ім'ям ідей таку чисту спонтанність, що завдяки їй виходить далеко за межі всього, що тільки може дати їй чуттєвість, і виконує свою найважливішу справу тим, що відрізняє чуттєво сприйманий світ від умосяжного, тим самим показуючи, однак, самому розсудку його межі.

I. Кант

Діяльність за «зовнішньою доцільністю» й адекватна їй суб'єктивна здатність (розсудок) не виходять за межі кінечних (остаточних) відносин, оскільки така форма доцільності є кінечною доцільністю, де об'єкт поставлений *як у собі* нікчемним. Діяльність у такій формі не може бути реалізацією повноти людської сутності, не виявить змісту «економічної людини». *Г.В.Ф. Гегель* зауважує, що здійснена в результаті

діяльності за *зовнішньою доцільністю* мета (ціль) «страждає-в-собі-надломом». У результаті виникла форма, яка *зовнішньо* покладена, форма, яка «внаслідок обмеженого змісту мети також постає як випадкове визначення»⁵³. Така випадкова форма (результат пристосовницької діяльності) є випадковою, оскільки приноситься *ззовні*, а власне *буттєві смисли* предмету ігноруються. Все, «*що є*, слугує в такому випадку *матеріалом* для реалізації *потрібної* суб'єкту форми. Досягнута таким чином ціль сама виступає засобом для інших цілей, зовнішніх стосовно неї, а подібна життєдіяльність сама є засобом до життя, але не життя як такого. В результаті діяльності за *зовнішньою доцільністю* людина присутня лише «в собі», в потенції. Так само і в предметах такої діяльності людська сутність присутня «в собі», — але вона все-таки присутня, оскільки предмет праці є результатом попередньої діяльності. Однак ця сутність *не розгорнута* «для себе» і тим самим не підлягає освоєнню як власне людська сутність»⁵⁴. Тому в *суто розсудковій діяльності* людина не визначає себе в предметі діяльності, не визначає свою всезагальну сутність, і результат такої діяльності не є для неї втіленням, реалізацією її самої. Звідси — «розірваність» духовного буття сучасної людини, причину якої вбачають в «економізмі». Але наскільки це достовірно?

Очевидно, необхідно до вирішення проблеми підходити з позиції цілісності економічної свідомості, яка виступає в єдності з самосвідомістю, спираючись на діяльність розсудку і розуму. Адже, в кінцевому підсумку, людська діяльність за предметністю, кінечною доцільністю виявляє істинний зміст себе як процесу, пов'язаного з *розвитком суб'єкта*. Отже, предметно-економічну форму діяльності можна розглянути як форму *саморозвитку людини*.

Здійснена ціль (мета) постає єдністю об'єктивного і суб'єктивного. Іншими словами, якщо ми розглядаємо процес людської діяльності не в її «об'єктно-предметній», речовинній, економічно-матеріальній іпостасі, а в культурно-історичному, метафізичному розумінні, то як *діяльність форми* вона має так чи інакше змістом саму себе, як *єдність об'єктивного і суб'єктивного*, що відкривається для людини. *Предметний*

(господарський) світ людського буття, взятий у *розумній формі*, виступає для себе-буттям людини, як розкрита «книга людських сутнісних сил», і тому процес його творення породжується людською працею. Але в праці як *діяльності*, що підкоряється *зовнішній діяльності*, момент саморозвитку суб'єкта виступає саме як момент, тобто про його творчість, самодіяльність, самореалізацію говорити недоцільно.

Предметна діяльність не є основою вищих типів економічної діяльності. Використовувальна практика не породжує творчість — вона сама є результатом історичного розвитку перетворювальної економічної практики. Людський світ в умовах тотального панування відчуження й «уречевлення» (еконімізації та монетаризації світогляду) не зміг би існувати, якби не було особливих сфер, де процес діяльності здійснювався б адекватно людській сутності, — сфер *творчої самодіяльності* і спілкування (мистецтво, філософія, релігія, наука, спілкування тощо). Саме в цих сферах відбувається синтез не лише історичного і власне людського (синтез людських визначень), а й відтворення людського в економічному, проте в специфічних «духовних сутностях», відчужених від економічного буття і соціальних структур. Однак останні, у свою чергу, здійснюють «речовий» (предметний) тиск на ці духовні сфери, породжуючи «філософію господарства», «метафізику економіки», «економічну свідомість» тощо.

У контексті предметної активності залишається непоміченим той факт, що об'єкт (реальність), по суті, не є абсолютно зовнішнім стосовно *цілі* (мети). Якби це було так, *то ціль ніколи не змогла б утілитися в реальність* (економічна ідея не стала б тим чи іншим реальним фактом економічного буття). Об'єкт економічної реальності так чи інакше виступає як *об'єктивована соціоекономічна сутність*, оскільки він сам включений у реальні суспільні та господарські відносини. Тому розгортання цієї сутності в діяльності з об'єктом одночасно є й проявом його, об'єкта, власної сутності. Це і є розпредметненням економічного об'єкта в процесі самої *предметної економічної діяльності*.

У праці як діяльності за *зовнішньою доцільністю* цей момент зовсім «непрозорий» і «непредметний», але він тут наявний. У творчій самодіяльності об'єкт розпредметується як

культурно-історична сутність, він повинен бути освоєний як належний світу людини. Тому в творчій діяльності реалізація цілі в об'єкті виступає *продовженням* його сутності як розвитку, але розвитку сутності економічної, отже, культурно-історичної. На боці суб'єкта економічної діяльності цей процес виступає як розвиток суб'єктивності, тобто тієї ж соціоекономічної сутності («духу») в розпредметненій формі, у формі живого руху діяльності та спілкування, у формі руху самої *здатності* людини, яка розвивається, котра наповнює себе нескінченним «*об'єктивно-субстанційним*» змістом і смыслом⁵⁵. Тим самим досягається ціль руху — економічної діяльності, яка стає доцільною.

Функціонування економічної предметності в полі *розсудкової форми* є способом її існування в «приспосовницько-використовувальній» практиці, де предмети набувають «речовинних» характеристик, функціонують як прості речі, що частково освоюються людиною. І сама людина тут виступає як «рід» серед інших речей. Буття економічної предметності в полі *розумної форми* і спосіб розкриття зумовлені рухом людини в лоні творчо-перетворювальної діяльності, де безпосередньо збігаються зміна обставин і самозмін, де людина виступає дійсним суб'єктом *економічного процесу і його самоціллю*. Тим самим економічна предметність (як оприявлення економічного буття) у *полі розуму* «висвічується» як предметна реальність людської сутності. Тут економічна реальність виступає тим просторово-часовим континуумом, де розгортаються нескінченні можливості людського самоздійснення і досягається поставлена мета.

Життя і діяльність набувають доцільності, отже, повноти і гармонії.

Примітки

- ¹ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — М., 2001. — С. 65.
- ² *Мировоззренческая культура личности.* — К., 1986. — С. 58.
- ³ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 108.
- ⁴ *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 441.
- ⁵ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 122.
- ⁶ *Корет Э.* Основы метафизики. — К., 1998. — С. 146.
- ⁷ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 103.
- ⁸ *Корет Э.* Основы метафизики. — С. 178.
- ⁹ *Мировоззренческая культура личности.* — С. 63.
- ¹⁰ *Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 339.
- ¹¹ Там же. — С. 338
- ¹² *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 105.
- ¹³ Там же. — С. 106.
- ¹⁴ *Лукач Д.* К онтологии общественного бытия. Прологомены. — М., 1991. — С. 67.
- ¹⁵ *Мировоззренческая культура личности.* — С. 179.
- ¹⁶ *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства. — М., 1990. — С. 89.
- ¹⁷ *Мунье Э.* Манифест персонализма. — М., 1989. — С. 446—449.
- ¹⁸ *Соловьев В.С.* Оправдания добра: Нравственная философия. — М., 1996. — С. 296.
- ¹⁹ Там же. — С. 310—311.
- ²⁰ *Мировоззренческая культура личности.* — С. 185.
- ²¹ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 107.
- ²² *Возняк В.С.* Метафизика рассудка и разума. — К., 1994. — С. 149.
- ²³ *Вебер М.* Избранные произведения. — С. 87.
- ²⁴ *Мировоззренческая культура личности.* — С. 147.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ *Лукач Д.* К онтологии общественного бытия. Прологомены. — С. 408.
- ²⁷ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 84—85.
- ²⁸ *Мировоззренческая культура личности.* — С. 149.
- ²⁹ *Лукач Д.* К онтологии общественного бытия. Прологомены. — С. 37.
- ³⁰ *Мировоззренческая культура личности.* — С. 66.
- ³¹ *Лукач Д.* К онтологии общественного бытия. Прологомены. — С. 275.
- ³² *Туттов Л.А.* Философия хозяйства. Опыт духовного преображения. — М., 2003. — С. 210.

- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же. — С. 215.
- ³⁵ *Элоян М.Р.* Хозяйство и религия (М. Вебер, С. Булгаков, В. Зомбарт) // Философия хозяйства. — 2003. — № 25. — С. 91.
- ³⁶ *Туттов Л.А.* Философия хозяйства. Опыт духовного преображения. — С. 210—211.
- ³⁷ *Осипов Ю.М.* Философия хозяйства. — С. 69.
- ³⁸ *Логинова Е.В.* Некоторые аспекты политико-экономического анализа сетевой экономики // Философия хозяйства. — 2004. — № 5 (35). — С. 72.
- ³⁹ Там же. — С. 73.
- ⁴⁰ *Мировоззренческая культура личности.* — С. 82.
- ⁴¹ *Гусев В.И.* Вступ до метафізики. — К., 2004. — С. 218.
- ⁴² Там само. — С. 73.
- ⁴³ *Локк Дж.* Опыт о человеческом разуме. // Соч.: В 3 т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 91.
- ⁴⁴ *Культура, культурология и образование //* Вопр. философии. — 1997. — № 2. — С. 11.
- ⁴⁵ *Гусев В.И.* Вступ до метафізики. — С. 279.
- ⁴⁶ *Личность: внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды.* — СПб., 1996. — С. 64.
- ⁴⁷ *Туттов Л.А.* Философия хозяйства. Опыт духовного преображения. — С. 224.
- ⁴⁸ *Гусев В.И.* Вступ до метафізики. — С. 279.
- ⁴⁹ *Туттов Л.А.* Философия хозяйства. Опыт духовного преображения. — С. 224.
- ⁵⁰ *Гусев В.И.* Вступ до метафізики. — С. 280.
- ⁵¹ *Кириленко Г.Г.* Самосознание и мировоззрение личности. — М., 1998. — С. 49.
- ⁵² *Возняк В.С.* Метафизика рассудка и разума. — С. 162.
- ⁵³ *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики // Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М., 1975. — Т. 1. — С. 398.
- ⁵⁴ *Возняк В.С.* Метафизика рассудка и разума. — С. 163—164.
- ⁵⁵ Там же. — С. 166.

Частина 2
ФІЛОСОФІЯ ВЛАСНОСТІ

Розділ 4

ЕТОС ВЛАСНОСТІ: ЕКОНОМІКА, РОЗУМ, ЛЮДИНА

Власність є ідеальним продовженням особистості в речах, або її перенесенням на речі.

В. Соловйов

- 4.1. «Своє» і «власне».
- 4.2. *Поняття власності у процесі самореалізації людини.*
- 4.3. *Форми і види власності.*
- 4.4. *Приватна і особиста власність.*
- 4.5. *Відносини власності.*
- 4.6. *Трансформація власності: приватна — особиста — інтелектуальна.*
- 4.7. *Власність та інтелект у контексті смислу життя.*

Примітки.

Відношення людини до речі як власності є способом її само-реалізації у світі соціоекономічного буття. Власність є інтегруючим началом у сутнісній характеристиці виробничо-економічних відносин. Разом із тим власність невід’ємна від людської природи, є її атрибутивною властивістю. Найбільш повно і рельєфно вона виявляє себе через володіння речами, предметами природного і соціального характеру, символами яких виступають гроші. Через відношення власності виникає можливість висвітлити різні сторони суспільно-економічного життя в його світоглядних і онтологічних аспектах. У такій ситуації постійно виникають суперечності, що створює безліч соціально-господарських та економічних проблем, акцентованих на власності. В чому ж полягають специфіка і смисл власності як основи економічного буття? Для цього необхідно з’ясувати метафізичні особливості власності як соціокультурної й економічної проблеми.

4.1. «Своє» і «власне»

Власність — рушійна сила історичного розвитку в його духовно-культурних вимірах. Прогрес людської свободи міг здійснюватися завдяки вирішенню проблеми власності. Виокремлення суб’єктно-об’єктних відносин у процесі розвитку уявлень про власність сприяє формуванню *соціального становища людини*. В одному випадку вона як власник стає господарем, володарем, розпорядником об’єктів, речей, предметів, землі, капіталу, в іншій ситуації володіння власністю робить людину залежною від інших людей, позбавлених власності й змушених продавати свою робочу силу, фактично себе. Чому так відбувається? Очевидно, потрібно з’ясувати сутність поняття — «власне» і «своє».

У понятті «власність» чується і зваблює справжнє, дійсне, *своє*. Власність первісно приречена на важке «докопування» до своєї сутності. Те, що комусь видається багатозначністю терміна, проблемою лексикографії, насправді є «поверхнею айсберга». Прагнення уточнити, закріпити власність у правових термінах не випадкове. Непомітна в лексиці, підкреслена

в законодавстві, про себе постійно нагадує необхідність уточнення проблеми власності, встановлення її. Без цього вона як мінімум двозначна. «Поняття власності сипке як пісок. Воно йде туди, куди дефініції не проникають. З новим проектом власності самовпевнена свідомість з претензією на революційність зав'язла в глибинах, які навіть уявити їй важко»¹.

Власність як запис майна на юридичну особу до контракту *інша*, ніж та власність, що повернулася до себе і стала власне собою. Але юридична власність не випадково розуміється завжди з повагою до відновлення речі як власності та людини як її володаря. Відокремити і відособити юридичне значення власності можна лише штучно. Повставши проти приватних володарів, більшовики проігнорували невичерпний смисл власності. Тим самим вони позбавили себе власної правоти (правди). Набування *власності* зрозуміле в кінцевому підсумку тільки як *своє*.

Ми нікому і нічому не належимо так, як *своєму* в тому значенні, що зайняті своєю справою, живемо своїм розумом і знаємо свій час і свої можливості. *Своє* вказує на володіння в *іншому розумінні*, ніж нотаріально завірене майно. Ми повністю поринаємо у *своє*, тому не змогли б дати про нього інтерв'ю і завжди приходимо до його приватного розуміння. Латинський вислів *suo iure* перекладається «за своїм правом» і говорить про правовий захист особистості. Але первісно це означало з повним правом, обґрунтовано поза відношенням до індивідуального права. *Suum esse*, буквально «бути своїм», означає *бути вільним*. Українська *свобода* походить від *свого* не в значенні *моєї*, а у значенні власності *мого*. Власне я, сам і свій, є тією вихідною власністю, минаючи яку будь-яка інша власність буде непорозумінням. Давньогрецька назва буття *ousia* зберігала первісне значення власності. У пізнього М. Гайдеггера *спів-буття* («со-бытие») як явище, поява осяяння буття вказує одне із значень на *своє власне* (*Ereignis — eigenen*). «Від мінливої релятивності *свого* в значенні належності когось юридично належного думка не може не повернутися до основи *власне свого* як справжнього, чим людина інтимно захоплена без надії пояснити, лише відчуваючи прагнення захоплення. *Свобода*, по суті, не незалежність, вона навпаки прив'язана до таїни свого»².

Власне *своє* може бути пізнаним, але спроби вирахувати, сформулювати відходять від нього. Для дослідника, підкорювача Землі та Всесвіту шлях до власне свого важчий, ніж вивчення галактик, орбіт планет або здобування величезного майна. Лише здається, начебто можна поставити проблему власності та вирішити її. Насправді потрібно починати з такого орієнтира, як *світ*. Він із самого початку виявляє риси близького, інтимного узгодженого. *Світ* (мир) приймається, як правило, з більшою готовністю, ніж існуючі умови, колектив, сім'я. *Світ* насамперед *свій*, тобто рідний. Свобода — це насамперед *захопленість своїм*, де свій (своє) потрібно розуміти у зв'язку з усіма, з родом (народом). Мислить себе у свободі не юридична особа і не індивідуальне («фізичне») Я, а власність в її захопленості (захопленні) світом³.

На запитання: «Чия власність світ?» людина відповідає: моя. Вона права. Світ закріплює своє охоплення нас тим, що він завжди власний. Епоха (схоплення, спазм) світу, який схоплюється в кожну епоху так, що вона раніше за будь-яку турботу про «суспільні формації» бачить себе ним захопленою, зустрічає світ завжди як свою захоплюючу подію. У цьому світлі останні 30 століть одна епоха, що змінюється з відносною зміною міри захопленості, хоча ніколи раніше — з такою малою, як у новітній сучасності свідомості взаємного захоплення. Гонитва за буттям аж до мертвої хватки за речі все більш матеріальні, за шматок хліба в кінцевому підсумку, шлях до якого через агрокомплекс, пакет законів та інструкцій, нафтовидобуток і нафтопереробку, машинобудування і міське господарство, банківські кредити й санітарну регламентацію, увібрала в себе більше метафізики, ніж університетський дискурс.

В.В. Бібіхін

Своє поступово вбирає в себе інтимно близьке, світ, потім державу, потім громадянське суспільство, сім'ю, близьких. У світі *своє* збігається з *родовим* (рідним). Усі ці величини залучені в проблематику власності. Власність, *своє* ніколи не може

бути більш зрозумілим, ніж світ. Своє як живильна енергія не відкрите свідомості. Звідси жорстокість *боротьби* за власність, як правило, далека від інтелектуальності. Власне своє в нас самих виявляється для нас недосяжним. «Знання себе є прерогативою богів» (*Платон*). В останньому горизонті *своє власне* є світ (буття). Ми відповідаємо на питання, хто власне ми самі і де наше місце у світі, нашою здатністю запитувати про події світу. Звільнення від сліпого захоплення власності неминуче повертає в школу філософської мудрості, в метафізичні міркування. Школа метафізичної Софії є іншим розумінням власності, ніж просто знання і свідомість про неї.

Визначити, що є власність у глибокому розумінні *свого*, так чи інакше є справою *свободи*. Вона відокремлена від нас тим, що ми називаємо особливостями філософії. Спроби зрозуміти переміщає нас у все нові й нові інтелектуальні простори, освоїти в яких нелегко. Зрозуміло одне: якщо з власністю взагалі має сенс мати справу, то тільки на шляху терплячого осмислення свого, рідного (родового) як добра (майна і блага) і світу як свого інтимного, близького. Власність проходить через духовне осмислення в натуральному господарстві, у товарному виробництві, у грошах, через індивідуальність і, нарешті, через *інтелектуальну власність*. У тому, що *Г.В.Ф. Гегель* називав «внутрішньою власністю духу», власність у кінцевому підсумку «йде» в таку себе, про яку безглуздо запитувати, кому вона належить. Вона *своя*.

Принцип свободи власності, визнається вона чи ні, так чи інакше здійснює себе через порядок явлення (появи). Проти юридичної власності у военний і революційний час вживаються жорсткі, іноді репресивні заходи. Менше кидаються в очі більш ефективні ідеологічні міри у вигляді визнання захоплення власності позаморальними, нецивілізованими, некультурними методами («крадіжкою») (*П.Ж. Прудон*). Спазматичне прийняття заходів проти власності руйнує, як правило, матеріальну основу (речовину і тіло), тобто саме те, що якраз не повинно бути ворогом морального зусилля.

«Внутрішня власність духу» є «володінням тілом і духом, яке досягається освітою, навчанням, звиканням тощо. Цьому заглибленню у *своє* протистоїть відчуження. Оптимізм

К. Маркса щодо подолання відчуження живився думкою *Г.В.Ф. Гегеля* про те, що свобода розумної волі повертає речі до їх власної самості. Права свободи волі є великими. Вона краще за речі знає їх призначення. У владі розумної волі — все. Тіло робиться належним людині тільки через волю; не освоєне нею, воно стає чужим. Але людина не тіло. Свобода виключає зрівняння власності як у бік позбавлення її, так і у бік обов'язкового наділення нею. Нав'язування юридичної власності тому, хто від неї відмовляється, спрямувавши волю і розум на весь світ, означає її притиснення, пригнічення⁴.

Поняття власності може ґрунтуватися тільки на понятті особистості. Коли виникає поняття власності, воно неминуче і незмінно виникає у всій своїй повноті. Як тільки індивідуум усвідомить своє я, свою здатність насолоджуватися, страждати, діяти, він неминуче переконається також, що це я є виключним власником тіла, котре воно одушевляє, його органів, сил і здібностей... Необхідно, щоб існувала власність природна, раз існує власність штучна і договірна, адже не може бути нічого штучного, що не має своєї основи в природі.

А. Дестют де Трасі

Обґрунтування власності полягає в поверненні речі *своїй* (власній) сутності. Розтрачування речі погане не саме по собі, а тому що воно, можливо, суперечить її призначенню. Тільки здійснення речі дає право на неї. Поле є полем остільки, оскільки дає врожай. Хто правильно користується ним, той і є його власником. Власність, завжди і повністю відокремлена від користування, була б не тільки даремною, але вже і *не була б* власністю.

Широко розуміючи допущення юстиніанівського права власності, згідно з яким практичне користування може перетворюватися в *юридичне володіння*, *Г.В.Ф. Гегель* рішуче вводить *свободу власності* як норму для майбутнього. У *К. Маркса* принцип свободи власності «затемнений» і заплутаний введенням суспільної власності, тобто нового правового і владного механізму. Не обтяжений механізмом втілення в

життя, гегелівський принцип готовий чекати, коли настрій людей перейметься звичкою бачити власника тільки в тому, хто допомагає речі повернутися до себе. Помилка марксистів Росії полягала в тому, що вони не насмілились наполягати на ретельному прочитанні соціалістичним урядом і народом навіть самого *К. Маркса*, не кажучи вже про його джерело — *Г.В.Ф. Гегеля*. Інша справа, що свобода власності провадить свою глибинну роботу. Відома готовність, з якою російські «капіталісти» віддавали «власність» революціонерам. «Якщо в Росії приватна власність так легко, майже без опору, була знищена вихором соціалістичних пристрастей, то тільки тому, що занадто слабка була віра в *правду* приватної власності, і самі власники, яких грабували, обурюючись на грабіжників з особистих мотивів, у глибині душі не вірили у своє право, не усвідомлювали його священності, не відчували свого обов'язку його захищати, більше того, таємно були переконані в моральній справедливості останніх цілей соціалістів... Вимога, щоб *моє* залишалось при *мені* жодним чином не може претендувати саме на абсолютну моральну авторитетність»⁵.

Зазначена *проблемність* філософських смислів *власності* виокремлює її в багатьох вимірах. Але оскільки власність не існує поза поняттям *своє* (моє), то найбільш доцільним і є розгляд її сутності через *концепт інтелектуальної власності*. В ній знаходиться ключ до людської ситуації — політичної, економічної, культурної. Про це свідчить історія формування власності, невіддільної від саморозгортання людського духу. І разом із тим — від економічного буття, продуктивно осмислити феномен якого не можливо поза розглядом проблеми власності.

4.2. Поняття власності у процесі самореалізації людини

Поняття «власність» в економічній і соціальній історії завжди займало належне місце. Починаючи з біблійних часів, власність ніколи не втрачала своєї актуальності — для царів, жерців, солдатів, торговців, ремісників, селян і навіть рабів,

які періодично повставали, прагнучи повернення своєї найбільш бажаної власності — свободи. Мислителі всіх попередніх століть в тій чи іншій формі зверталися до обговорення проблеми власності. Разом із тим і в працях мислителів минулого, і в сучасній науковій літературі важко знайти вичерпне визначення феномену власності, яка завжди слугувала для одних нездоланною перешкодою на шляху до реалізації своїх — часом найбільш високих — цілей, а для інших — найважливішою опорою стабільності в суспільстві, умовою соціального й особистого добробуту. Проблема власності ставить питання про сутність *приватної власності*: коли вона виникла і які особливості її функціонування; що таке інтелектуальна власність і в чому її особливість; які інші види власності існують поряд із нею; які її історичні перспективи тощо. Всі ці питання тільки видаються вирішеними. Постіндустріальне суспільство й інформаційна революція утворили нову економіку, під впливом якої якісно перетворюється весь господарський лад сучасного суспільства, яка змушує по-новому подивитись на ці питання. Зокрема, виявити основні проблеми виникнення й функціонування інтелектуальної власності. Але для цього необхідно виявити основні риси власності як такої.

Власність, вважав *М. Бердяєв*, не позбавлена містеріозності. Справді, історію поняття «власність» прослідкувати значно легше, ніж історію *явища*, яке воно означає. Впродовж багатьох століть, які передували становленню розвинутих форм економічного суспільства, це поняття або не використовувалося зовсім, або вживалося в значеннях, досить далеких від прийнятих сьогодні. Так, *Арістотель*, розглядаючи проблему щедрості, говорить про *майно* (*khremata*) і про володіння ним (*ktema*)⁶, але не про власність. У римську епоху досить значного поширення набув термін *proprietas*, який походить від слова *proprius*; за його допомогою належна кому-небудь річ протиставлялась іншим об'єктам, які перебували в спільному володінні (наприклад, общинним землям — *ager publicus*). Водночас у «Дигестах Юстиніана» використовувалося поняття «володіння» (*possedere*), яке давало змогу розрізняти, що «речі людського права» можуть або перебувати в чиймусь осо-

бистому розпорядженні, або належати всій сукупності громадян. Саме за допомогою цього терміна поняття власності визначалося в ранніх джерелах з європейської юриспруденції. Причому, згідно з римською традицією, власність не поділялась на «приватну» і «суспільну», оскільки сам термін *proprietas* чітко вказував на належність відповідного об'єкта тій чи іншій особі.

Таке розуміння зумовлене історією формування поняття «власність». Генеза власності прослідковується вже в тих архаїчних суспільствах, котрі були організовані на родоплемінних принципах. Суб'єктами майнових відносин, у тому числі договорів, у них виступали не окремі індивіди, а клани, сім'ї, які були релігійно-господарськими колективами, об'єднаними культом спільних предків. Світоглядні настанови цих спільнот повністю підпорядковувались протистоянню зовнішньому, заздалегідь ворожому і небезпечному світу. Звідси випливає така важлива функція кордонів.

Потрібно виходити з універсальної ідеї кордону, відмежування, саме в ній шукати джерела основних світоутворюючих «граничних понять». *М. Фуко* зазначає: «Обмін і сполучення — це позитивні фігури, котрі відіграють свою роль усередині складних систем відмежування і, без сумніву, не могли б функціонувати незалежно від останніх»⁷. Обмін, занурений у захисні рамки, кордони, який мав потребу у відокремленні від зовнішнього насилля, у фільтрі, котрий залишає своїх і відганяє своїх. Юридичні норми, які виникали за такого обміну, мали характер тісного взаємозв'язку. Наприклад, набути в результаті стародавньої купівлі-продажу право на річ, як воно описане римськими юристами, не було тим абсолютним, виключним правом власності, яке ми знаємо сьогодні. Покупець речі не відразу, а через певний час — рік або два (для землі) — ставав володарем певного права на річ. До цього всі суперечки про річ повинні були вирішуватися із залученням попереднього володаря (продавця), який своєю позицією зміцнював позицію покупця⁸. Ця юридична форма, скоріше за все, є не втраченим до сьогодні універсальним уявленням про наявність у кожній речі *сакральної сили* її попередніх володарів, яка продовжує підкорювати останнього володаря (покупця).

Але зовсім іншою була ситуація на кордоні (межі) суспільства: захоплене у ворога майно здобувалося відразу й абсолютно, незалежно від усіх інших осіб. Адже згідно з уявленнями того часу неможливо було в будь-якій формі залучити попереднього володаря до судового процесу, принципово недоступного для ворогів. А уособлена в речі сила чужих богів могла бути шкідливою, але не могла створити стійкого юридичного зв'язку і залежності, оскільки чужі боги не брали участі в сакральному і юридичному житті цього суспільства (спільноти). Здобута в захопленні ворожого майна *ідея абсолютного права* здійснила в кінцевому підсумку вплив на це головне юридичне уявлення: судова суперечка про речі стала і між «своїми» проходити у формі ритуалу, котрий імітував «відбивання» спірної речі за допомогою списа — знака *сили* і *ворожості* (римляни оголошували війну, кидаючи спис на землю ворога). Знаменитий римський юрист *Гай* з цього приводу зазначав: «Адже найбільш безсумнівна власність та, яку захопили у ворога»⁹. Можливо, саме так виникла юридична форма власності на річ як права виключного, абсолютного значення.

Власність же і за етимологічним своїм значенням, і відповідно до визначення юриспунденції є правом, яке існує поза суспільством; адже очевидно, що якби майно кожного було суспільним майном, то умови були б рівні для всіх і тоді утворювалася б така суперечність: власність є належним людині правом розпоряджатися найбільш безумовним чином суспільним майном. Таким чином, вступивши в союз для свободи, рівності, безпеки, ми не союзники у сфері власності, і якщо власність є природним правом, то це право не є соціальним, а є антисоціальним. Власність і суспільство — дві речі безумовно не поєднані; змусити поєднатися двох власників так само важко, як змусити два магніти поєднатися однаковими полюсами. Суспільство повинне загинути або знищити власність.

П.Ж. Прудон

Таке джерело власності втратило, звичайно, свій ґрунт із того часу, як людське суспільство усвідомило себе як *єдине ціле*, а чужі, навіть вороги, перестали бути поза правом. Але реальна генеза вже не могла бути ні змінена, ні витіснена. Так *право власності* набуло форми вищого, повного права. Будучи граничним, воно з цією причини вислизає від визначень, адже визначити — означає вказати межі, але нелегко дати межю самій межі. І хоча ті, хто відчуває «*теологічну любов до дефініцій*» (Ф. Бродель), постійно прагнуть знайти визначення власності, цілком можна покластися на буденне, відоме кожному уявлення про неї. Адже «загальноприйнятої дефініції», внаслідок особливого статусу й поліфункціонального змісту власності, скоріше за все не буде.

Попередні міркування дають можливість перейти до розгляду *сутності власності*. Не викликає сумніву уявлення про власність як спосіб реалізації особистості, котра переносить на речі якості особи. У давнину це було очевидно. Наприклад, єгиптяни визначали власність буквально як належне до «плоті», «самості» особи: «дім його плоті», «бики, худоба, осли його плоті» тощо¹⁰. Також усталені уявлення про нерозривний зв'язок володаря зі своїми речами мали звичаї нищення особистого майна із смертю його володаря. Спираючись на давньогрецьку міфологію, К. Хюбнер пише: «Те, що належало окремій особистості, називалося «*ктема*» або «*ктерія*», тоді як майно клану визначалося як «*патроя*». Померлого супроводжувала в потойбічний світ лише його особиста власність, ктерія, оскільки вона безпосередньо належала до його минулого буття, до самототожності його історії, до його протікаючого життя... Тому у Гомера ми знаходимо стереотипний вислів «*klerea ktereizein*» (запалювати погребальне вогнище), що з тим самим успіхом означає «ховати майно померлого». Мертві, позбавлені свого майна, викликали жах. Вони не могли по-справжньому померти доти, доки їх часточка залишається при житті, і неспокійно блукали навколо, турбуючи живих, поки ті нарешті не відпускали їх у підземний світ з усім їхнім майном, тобто з усім їх минулим буттям»¹¹.

Очевидно, що стійкість цих уявлень могла б стати серйозною небезпекою бідному матеріальними ресурсами суспільс-

тву, особливо у міру відокремлення особистості та зростання особистого майна порівняно з родовим. М. Вебер зазначав, що «з різноманітних видів магічної практики, пов'язаної з похованням, найбільш значні наслідки мало уявлення, що все особисте майно померлого повинне бути поховане з ним. Поступово це уявлення змінювалося вимогою не торкатися, принаймні деякий час після смерті людини, її майна, а іноді вимогою за можливістю скоротити користування і своїм добробутом, щоб не збуджувати заздрощів померлого»¹². Подальше переміщення спілкування з померлим у безтілесний світ духів дало змогу перейти до символів, які заміняли речі. Наприклад, «стародавні паперові гроші слугували засобом платежу не для живих, а для мертвих»¹³.

Сутність власності виявляє тільки одну свою сторону, якщо обмежувати суб'єкт-об'єктне відношення, яке виникає в результаті емансипації людини з архаїчної спільноти, лише завданнями і функціями матеріального виробництва. На цій основі закономірно може виникати тільки трудове обґрунтування власності. Таку позицію займав Дж. Локк, котрий мав найбільший вплив на економічну й правову свідомість Нового часу. Він виходив із того, що людина — «господар, володар своєї власної особистості, її діяльності та її праці», і саме тому «праця спочатку дає право на власність, праця спочатку стала джерелом права власності»¹⁴. Право власності, на його думку, полягало в тому, що вироблене цією особистістю спиралося на постулат римського права: «Плоди, які приносить річ, належать власнику речі». В подальшому цей принцип був розгорнутий у цілу низку положень, на яких будувалося громадянське суспільство.

Однак це правило виникло без будь-якого зв'язку з працею, поряд з іншим слугувало також і обґрунтуванням присвоєння результатів праці не тільки підвладних осіб, а і їх нащадків. Насправді праця найменшою мірою вимагала опори на власність. С. Булгаков саркастично визначив теорію «права на продукт праці» у пізнішому варіанті засудження додаткової вартості як «претензії власників, пригноблених у здійсненні своєї власності». Він засуджує також усю політичну економію з її «економічною людиною», яка втілює «безмежний егоїзм, ге-

донізм і сенсуалізм», як розвиток гуманізму з його антихристиянським культом «природної людини», звільненої від «пут ідеалу»¹⁵. Однак виправдання власності гуманістами епохи Відродження (наприклад, *Н. Макіавеллі* та *Еразмом Роттердамським*) здійснювалося в рамках християнської доктрини і мало характер «судження фактичного, але не принципового» (*С. Булгаков*). Зрештою, не можна не помітити такого незаперечного факту, як тісний зв'язок бідності з соціальним злом. У цьому контексті багатство не стільки виправдовується, скільки допускається, причому обов'язково з обтяженнями: «Багаті, які володіють земними благами понад необхідне, ... повинні розглядати надлишки благ не як свою власність, а як майно, котре належить бідним і перебуває в їх «управлінні», і не більше того... Бог вибрав їх своїми управляючими»¹⁶. Тим самим християнський гуманізм намагався примирити економічну реальність, яка все більше віддалялася від соціального раю, з потребами людини. Уже в давнину, таким чином, прагнення до накопичення речей не мало як єдину ціль збільшення виробничих можливостей особи (часто така ціль була чи не останньою). Багатство у такому випадку «не належало до числа необхідних речей» (*Антісфен*).

Власність — це також спосіб і форма опредметнення особистості, хоч і не єдина. Людина здобуває правове визнання не тільки як *працівник*, а і як суб'єкт ідеальних відношень і носій ідеальних якостей, не лише творчих, а й інших соціально зумовлених властивостей. Наприклад, престижу, релігійно чи по іншому мотивованої філантропії, гонору тощо, які також «мають потребу в речовій субстанції (матеріально опредметнені)» (*К. Скловський*).

Власність, виступаючи частиною особи, «немислимої без неї» (*Арістотель*), звичайно, набуває і властивостей людини. В цьому плані не викликає заперечення твердження, що «власність за природою своєю є началом духовним, а не матеріальним»¹⁷. Поняття власності «саме по собі більше належить до сфери права, моральності й психології, ніж до сфери відносин господарських. Невід'ємна основа власності, як справедливо визначають всі серйозні філософи нових часів, полягає в самій сутності людської особистості»¹⁸, — зазначав *В. Соловійов*.

Важко, якщо не неможливо, знайти розумну межу нашим бажанням власності. Дійсно: достаток тієї чи іншої людини в цьому відношенні залежить не від абсолютної, а від деякої суто відносної величини, саме від відношення між її вимогами та її майном. Тому майно само по собі так само мало означає, як чисельник без знаменника. Людина може бути цілком задоволена, не маючи тих речей, яких їй і в голову не приходило вимагати і які для неї зайві; між тим інша людина, котра має в сто разів більше; почувається нещасною, тому що у неї немає того, що їй було потрібно.

А. Шопенгауер

Подібна позиція стосовно пояснення сутності власності випливає з освоєння зовнішнього світу, що приводило до реалізації людини (якщо згадати, що корінь *res* (річ) утворює слово «реалізація») і надавало їй значення досягнення чогось ідеального у речовій формі. Ця, на перший погляд зовнішня, поверхова експансія — необхідний етап формування рефлексії. Адже неможливо навчитися дивитися *на себе*, якщо немає можливості побачити себе в навколишніх предметах. А рефлексія, як відомо, є першою умовою свідомості людиною самої себе, самосвідомості. Залежність людини від своїх речей залишається з нею назавжди, визначаючи можливість (або неможливість) її постійної самоідентифікації, знаходження себе у світі.

Прагнення людини побачити себе (для середньовічної людини це означало побачити в собі Богоподібність) у речовинному (матеріальному) світі обов'язково приводить до перетворення цього світу, зміни його за своїм образом і подобою, що і є головною основою його привласнення. Реалізація себе в речовинному (матеріальному) світі — не тільки право людини, але право і самого матеріального світу, спосіб залучення людини до світового порядку. «Матерія має право на своє одухотворення» (*В. Соловійов*). У чому ж смисл цих слів?

Архаїчна свідомість була повністю підкорена тій ідеї, яка пронизувала все буття, що Бог або боги мають ті ж потреби, що й люди («людині потрібно те саме, що потрібно і богу»). Ця

ідея наглядно проявлена у звичаї жертвоприношення — найбільш універсальному і владному звичаї, відомому людству, згідно з яким боги і люди сидять разом, за одним столом, і ділять здобич на всіх. Відповідно всі речі, весь матеріальний світ належать богам. Тут боги ще мисляться як такі, що мають потребу в речах.

Але в християнській релігії Бог уже мислиться нематеріально. Бог, який у кінцевому підсумку постав в одній з іпостасей як Дух, звичайно, в речах вже не мав потреби. Цей Бог залишив матеріальний світ. У залишеному Богом світі речі залишилися без Його духовного впливу, смислу, душі. Постала епоха панування матеріалізму, а точніше економізму. Тепер тільки людина може одухотворити творіння, привласнивши речі. Тут і міститься вища санкція власності. Тут не існує й джерела соціальної обтяженості власністю, протистояння її вульгарній матеріальності. Мабуть, не випадково загострення всієї проблематики, пов'язаної з власністю, йде від епохи, коли боги залишили матеріальний світ. З тієї ж причини, скоріш за все, власність постійно супроводжується екзистенціальною напруженістю, можливістю кровопролиття, котре найбільш безпосередньо доводить тотожність людини та її власності.

Для самореалізації людина має потребу в певному матеріальному просторі. Але головне полягає в тому, щоб ця речовина (матеріальна) сфера була цілком вільна, своя. Адже стати собою можна тільки *у своєму*: для дійсності й повноти буття замало «себе», а необхідно мати «своє»¹⁹. Саме тому все відношення набуває юридичного змісту, що приводить до встановлення власності, котра визначає як свої ті речі, стосовно яких особистість може вільно реалізуватися. Орендована річ може бути предметом докладення праці і, таким чином, засобом доходу, але вона не своя, а чужа, вона пригнічує і забирає душу. Той, хто позбавлений власності, позбавлений самого себе.

Позбавлена в основі первісних правових уявлень тотожність речі й особистості, здійснивши вплив на становлення фундаментальних правових понять, з розвитком цивілізації й ускладненням самої особистості почала змінюватися. Очевид-

но, що в міру того, як ідея анімізму розвинулась до можливості абстракції особи як основного суб'єкта міжособистісних, у тому числі насамперед релігійних, відносин, виникла й ідея протиставлення речовому оточенню власне людини. Уявлення про могутність людини оформлюється у вигляді речовинного (матеріального) багатства.

Можливо, якщо бачити джерела власності в насильницькому захопленні, то есхатологічне засудження її виправдане. Але у свідомості найбільш архаїчного власника навряд чи ми знайдемо почуття вини або гріха, яке дає ґрунт для таких переживань. Відомо, що для стародавньої людини весь навколишній світ був сповнений небезпеки та ворожості. Для людини, яка живе в такому світі, захоплення і присвоєння речей із ворожого зовнішнього оточення, перенесення їх на цю сторону — добра справа, впорядкування світу, зменшення в ньому сил хаосу.

Одержана таким чином власність — не тільки безперечна й абсолютна, а й богоугодна, благословенна. Адже захоплення речей зі світу чужих богів і засвоєння їх, підкорення своєму богу не тільки містить у собі свою санкцію і створює найбільш міцний ґрунт для права, з яким не може зрівнятися ні праця, ні обмін. Разом із тим готує перехід уже в умовах іншої парадигми — коли Бог залишив матеріальний світ — до *приватного присвоєння*, тобто *привласнення* речей за їхнім правом бути одухотвореними. Відштовхування від власності в цей час позбавлене основ. І справді, ніде немає такого жадібного прагнення до речей, до власності, як у народів, які розділяють світ на своїх і чужих. Подальше становлення власності перебуває під постійною підозрою в роз'єднанні світу, а разом із ним і світу людей. Визнання недосконалості світу означає примирення з його матеріальністю, що також означає визнання власності на речі як єдиної і головної умови існування людини в цьому світі.

4.3. Форми і види власності

Традиційне розуміння *власності як економічної категорії* є вираженням відносин присвоєння засобів виробництва і створюваних за їх допомогою матеріальних благ у процесі їх виробництва, розподілу, обміну і споживання. Тут фіксується увага на тому, що факт належності матеріальних благ суб'єкту повинен визнаватися не тільки ним самим, а й іншими суб'єктами, тому виникає право власності як суспільне відношення. Позиція, згідно з якою у власності вбачається лише відношення людини до речі підкреслює онтологічний момент, тобто розглядає відношення власності як відображення реальної взаємодії власника з його майном.

Одне з перших визначень власності подане в кодексі імператора *Юстиніана* (V ст.) «Римське право», де власність розглядається як *право володіння, користування і розпорядження майном*. У цьому визначенні слова «право» і «володіння» виражають більш пізні марксистське розуміння власності (оскільки відображають суспільний характер присвоєння), а слова «користування» і «розпорядження» — західне розуміння цієї категорії.

Характерною рисою марксистського розуміння власності було підкреслення примату економічного змісту (економічної природи) власності над її юридичною формою, а також глибинної основи власності як *відношення між людьми* на відміну від *відношення людини до речі*. Якщо розглядати право власності як встановлення законом правил, які визначають, якими речами може користуватися або розпоряджатися та чи інша особа, а також умови, за яких таке користування або розпорядження може бути здійснено, то вона виступає як *юридична категорія*.

Власність як категорія існує незалежно від волі та свідомості людей. Ще в законах *Клісфена* (509 р. до н. е.) і *Солона* (594 р. до н. е.) зазначалося, що закони не створюють відносин власності, а лише закріплюють ті відносини, котрі фактично склалися в суспільстві. А тому *потрібно розрізняти*

економічну і юридичну категорії власності. Як юридична категорія власність є суб'єктивним тлумаченням об'єктивно існуючих відносин присвоєння, результатом суспільної потреби закріпити те, що вже склалося на практиці, у специфічно регулятивній формі суспільної свідомості.

Відносини власності є *об'єктивно-суб'єктивними* відносинами, де *об'єктом* виступають матеріальні умови виробництва і життя людини (засоби виробництва і робоча сила), а також результати виробництва (матеріальні блага і послуги), а *суб'єктами* — людина, спільноти, асоціації, трудові колективи, представники держави. Власність на матеріальні умови виробництва і власність на робочу силу забезпечує *рівність факторів виробництва* в ринковій економіці в тому розумінні, що вони не можуть існувати один без одного в процесі виробництва.

Відповідно до марксизму, визначальними порівняно з власністю на предмети споживання є відносини власності на засоби виробництва, оскільки останні визначають мету, характер суспільного виробництва, соціально-економічну структуру суспільства, взаємовідносини між соціальними групами і класами. Відносини власності охоплюють процеси присвоєння, відчуження, користування, володіння і розпорядження факторами виробництва та продуктами праці, стратегію і тактику розвитку виробництва, напрями використання засобів, вибору форм організації праці та виробництва, а також контролю за ними. Власність тісно пов'язана з *економічною владою*. Іншими словами, управління виробництвом є *функцією власності*, однією з її обов'язкових сторін. Як правило, керує виробництвом (і державою) той, хто є власником засобів виробництва. Власність є одним із ключових (хоч і не єдиним) елементів економічної влади — її джерелом.

Головним, визначальним у змісті власності є присвоєння, яке є *відчуженням об'єкта власності* суб'єктом від інших суб'єктів. Від власності як певної форми присвоєння і відчуження потрібно відрізнити володіння, користування і розпорядження. Підприємець у ринковій економіці може не бути власником, але обов'язково повинен мати права володіння, користування і розпорядження — *тріаду повноважень влас-*

ності. Власність — це ціле, а її елементами (частинами цілого) є володіння, користування і розпорядження. Зв'язок між цими елементами такий: розпорядження визначається користуванням, користування визначається володінням, володіння визначається *формами власності*. Вони перебувають у постійному розвитку. В міру розвитку цивілізації змінювалися й відносини власності, набуваючи різноманітних форм. Серед них найбільш важливою і дискусійною є *приватна власність*. Вона забезпечується системою правового захисту.

Відповідно до економічної теорії *прав власності, не ресурс* (засоби виробництва або робоча сила) сам по собі є власністю, а «пучок» прав з використання ресурсу. У витоків теорії прав власності перебувають два відомих американських економісти — Р. Коуз і А. Алчіан. Надалі в розробці цієї теорії брали участь І. Барцель, Г. Беккер, Д. Норт, Н. Ченг та ін.

Повний «пучок прав» складається з низки встановлених елементів: *права володіння*, тобто права виключного фізичного контролю над благами; *права використання*, тобто права застосування корисних властивостей благ для себе; *права управління*, тобто права вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ; *права на прибуток*, тобто права володіти результатами від використання благ; *права суверена*, тобто права на відчуження, споживання, зміну або знищення блага; *права на безпеку*, тобто права на захист від експропріації благ і від завдання шкоди з боку зовнішнього середовища; *права на передачу благ у спадщину*; *права на безстрокове володіння благом*; *заборони на використання способів*, які завдають шкоду зовнішньому середовищу; *права на можливість стягнення блага на погашення боргу*; *права на існування процедур та інститутів*, які забезпечують *встановлення порушених прав володіння*.

Права власності розуміються як санкціоновані суспільством (законами держави, традиціями, звичаями, розпорядженнями адміністрації тощо) поведінкові відносини між людьми, котрі виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання. Відносини власності в цій теорії виводяться з обмеженості ресурсів; без будь-якої передумови рідкісності безглуздо говорити про власність. Тому відносини

власності — це система вилучень з доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів. Якщо немає виключень із доступу до ресурсів, отже, вони нічийі, нікому не належать або — що одне і те саме — належать всім, оскільки є вільний доступ до них. Згідно з цією теорією такі ресурси не становлять об'єкта власності. Виключити інших з вільного доступу до ресурсів означає специфікувати права власності на них. Сенс і мета специфікації — створити умови для набуття прав власності тими, хто цінує їх більше, хто здатен отримати з них більшу користь.

Якщо мозок і час сучасної економічної людини звільняються, до певної міри, від тягара турботи про раціональну організацію виробництва, то вивільняється енергія, котра може бути використана для решти діяльності капіталістичного підприємця, тобто для його купівельної, добувальницької діяльності в більш тісному значенні цього слова. І тепер справа йде про те, щоб констатувати, що ця, спрямована на добування у вузькому розумінні й на розвиток до організації справи, енергія надзвичайно посилюється завдяки ряду обставин, котрі веде за собою хід капіталістичного розвитку. А тим самим і викликається та величезна напруга, котру ми спостерігаємо як спеціальну ознаку сучасного господарського життя — душі сучасної економічної людини (адже в чому ж інакше виявляє себе господарське життя).

В. Зомбарт

Основу ринкових відносин, як здебільшого стверджується, становить насамперед *приватна власність*, на якій, власне, формується інтелектуальна власність. Адже вона, як і приватна власність, розуміється як власність окремих осіб або індивідуальна власність. Однак світовий досвід доводить, що розвинута ринкова економіка, цивілізований ринок спираються на *поліморфізм* власності. І пояснюють це тим, що основою, «душею» ринку є конкуренція, котра вимагає великої кількості ринкових суб'єктів. Останні функціонують на основі різних форм власності, існування яких зумовлене рівнем

розвитку виробничих сил, ступенем усупільнення виробництва. Сам ринок байдужий до форм власності. Але він не байдужий до того, наскільки самостійні ринкові суб'єкти і наскільки вони вільні у своїй господарській діяльності (в рамках закону), не байдужий до умов конкуренції.

Поліморфізм власності — це наявність її найрізноманітніших форм. Але найбільше значення і поширення мають *державна* і *приватна* власність. Жодна сучасна економічна теорія, навіть якщо вона радикально відстоює принципи *невтручання держави* в ринкове господарство, конкуренцію тощо, не заперечує державної власності. В сучасному світі немає жодної країни, де б держава активно не займалася господарською діяльністю. В країнах з розвинутою ринковою економікою за допомогою податків централізується і перерозподіляється державою від 1/3 (США, Японія) до 50 % (Швеція) валового національного продукту. В західних країнах частка держави в основних фондах становить від 7 до 30 % і більше.

Базою застосування державної форми власності є ті форми економіки, в яких об'єктивно велика потреба в прямому централізованому управлінні, здійсненні державних інвестицій, в яких орієнтація на прибуток не є критерієм, достатнім для функціонування в громадських інтересах. Сюди належать такі види діяльності, які виникли в процесі розвитку суспільних виробничих сил, котрі можуть функціонувати як спільні (як єдине ціле), завдяки чому об'єктивно утворюється державна форма управління ними та їх матеріальною основою (засоби масової інформації, соціальна і виробнича структура, екологічний захист, фундаментальна наука і науковомісткі виробництва. Державна форма власності виникає і за необхідності державної допомоги для санації збанкрутілих недержавних підприємств. Відбувається це на основі націоналізації фактично збиткових підприємств, санації їх за допомогою державних засобів і наступної реприватизації.

Досвід світової практики показує, що державна власність може бути і ефективною, оскільки має певні переваги порівняно з іншими формами власності, зумовлені її функціями:

здатністю здійснювати макрорегулювання, формувати стратегію економічного розвитку суспільства в цілому, оптимізувати структуру національної економіки за критерієм максималізації підсумку інтересів.

Водночас, незалежно від економічного і соціального ладу державна власність більшості випадків функціонує з меншою ефективністю, ніж інші форми. Це пов'язано з розвитком державної власності у сферах, де можливості ринку обмежені й знижується мотивація до праці. Разом із тим ефективність державної власності може зменшуватися і в галузях з ринком, що нормально функціонує внаслідок знеособленості власника і втрати підприємством ринкової орієнтації. Переважання державної форми власності в економіці країни призводить до виникнення державної монополії, котра шкідлива для розвитку економіки, споживача, населення і надзвичайно корисна для виробника. Державне підприємство виступає як монополіст. У результаті такого становища виникають нав'язування споживачу вигідного для виробника асортименту, зниження якості товару, скорочення виробництва, виникнення дефіциту продукції, незадоволений масовий попит тощо. Коли ми говоримо про негативний вплив тотального впливу держави на економіку, то йдеться не про усунення державної власності, а про усунення її монопольного становища.

Необхідно відзначити наявність у ринковій економіці *колективної (групової) власності*, репрезентованої насамперед у вигляді кооперативної власності, а також акціонерної власності та власності сумісних, змішаних підприємств. Кооперативна форма власності дуже поширена в більшості країн світу. За оцінками, у світі діє близько 1 млн кооперативних організацій, більше ніж 120 їх видів і різновидів, а об'єднують вони 600 млн людей. Перші кооперативи виникли в 1880—1885 р.: з переробки і збуту сільськогосподарської продукції — в Данії і Швеції, з вироблення добрив і сільськогосподарських знарядь — у Нідерландах і Франції. Через 100 років у 20 країнах на частку кооперативів припадало 60 % збуту сільгоспродукції. Нині в Японії вони реалізують більше 90 % товарної продукції аграрного сектору, в Нідерландах — 60—65, Німеччині, Франції, Іспанії — 50—52, США, Великій Бри-

танії, Італії, Бельгії — 30 %. Створено міжнародну організацію «Міжнародний кооперативний альянс», яка об'єднує сьогодні 370 млн кооператорів в усьому світі.

Одні шукають блага або життя у владі, другі — в науці, треті — в сластолюбстві. Ті ж люди, котрі дійсно близькі до свого блага, розуміють, що воно не може бути в тому, чим володіти можуть тільки деякі люди, а не всі. Вони розуміють, що істинне благо людини таке, що ним можуть володіти всі люди разом, без поділу і без заздрості; воно таке, що ніхто не може втратити його, якщо він сам того не захоче.

Б. Паскаль

У зв'язку зі своєю специфікою кооперативна форма в умовах ринкової економіки має вищий, ніж державна власність, потенціал, що зумовлює її переваги (зв'язок оплати праці з кінцевими результатами діяльності підприємства, самофінансування, демократичні форми управління і більш сильна мотивація до праці).

Історично і логічно первісними принципами кооперативної власності є: пайова основа формування фондів і коштів кооперативних підприємств; участь членів кооперативу в його діяльності своєю працею; право входження і виходу з повернення майна. *Кооперативна форма власності* — це колективна форма власності, яка не втратила індивідуалізму, що виявляє себе у зв'язку доходу з індивідуальним внеском (паєм). Звідси її більш сильний мотиваційний потенціал.

Різновидом колективної форми власності є *акціонерна власність*, яка виникає на основі добровільного об'єднання грошових засобів різних прошарків населення. В межах індивідуального пакета акцій акціонер отримує свободу самостійно приймати рішення, здійснюючи тим самим відповідний вплив на перспективи розвитку цього підприємства. Акціонерна власність успадковувала приватну власність, не руйнуючи, а поступово перетворюючи її. Акціонерна власність — найбільш гнучка, досконала і відповідна суспільному

виробництву. Вона за способом виникнення і функціонування є суспільною формою власності, одночасно будучи й індивідуальною. В цьому її перевага й утвердженість.

У країнах Заходу (якщо виключити малий бізнес і сільське господарство) акціонерна власність стала мало не всезагальною — нею охоплено майже 80 % основних фондів і продукції, що виробляється. Досить часто державні підприємства там рідкість. Вони як правило функціонують в акціонерній формі, але вважаються державними, тому що держава володіє контрольним пакетом акцій. Отже, державна власність розвивається в напрямку індивідуалізації власності, а приватна власність — в напрямку суспільних форм привласнення.

В економічній літературі крім *основних форм власності* виділяють інші похідні форми, такі як власність суспільних організацій, асоціацій, товариств, церкви тощо, сімейна власність. Особливе місце займає *інтелектуальна форма власності*, котра становить присвоєння знань, обмін науковою інформацією, культурою, мистецтвом, винаходами.

Можна говорити про *систему* форм власності. Родовою ознакою будь-якою формою власності є її *індивідуалізація*, котра є основою двох найважливіших функцій власності як суттєвого досягнення *економічної цивілізації*: а) власність визначає і фіксує виключну належність певних предметів тим чи іншим особам, групам (немає «нічийної» власності); б) власність породжує не тільки інтерес до актуального використання засобів виробництва, а й відповідність за їхню долю, за їх ефективне використання.

Величезне практичне значення мають *економічні форми реалізації* власності, до яких належать: доходи у вигляді прибутку, ренти, заробітної плати, процента; система економічних інтересів; кінцеві народногосподарські результати — задоволення потреб членів суспільства, зростання добробуту народу.

4.4. Приватна і особиста власність

Кожна форма власності відіграє свою роль і має певне призначення в економічному процесі, що в підсумку дає можливість більш конструктивно підійти до визначення інтелектуальної власності. У зв'язку з цим особливе і найбільш дискусійне, суперечливе значення має *приватна власність*, яка є *не державною*. Сьогодні за величезної різноманітності форм власності «недержавною» є власність не тільки окремих громадян, а й кооперативів, асоціацій, народних підприємств. Відповідно до цього в західній економічній теорії та практиці ствердилось уявлення, згідно з яким під приватною власністю розуміється кожна *недержавна форма власності*. В такому розумінні є своя логіка. Держава виступає як представник всього суспільства, а інші суб'єкти власності уособлюють лише частину суспільства і тому правомірно вважати їх представниками приватної власності.

Багато хто вважає, що приватна власність — це безкінечна, нічим не обмежена власність. Насправді приватний власник має повне право здійснювати над об'єктом своєї власності всі операції, котрі буде вважати потрібними, аби ці операції не втручалися у сферу приватної власності інших людей. У цивілізованому суспільстві напрацьовано певні правила поведінки власників.

До приватної власності можна віднести: *домашнє господарство* як економічну одиницю, котра здійснює виробництво продукції та надання послуг для власних потреб; *легальні приватні підприємства*, які діють відповідно до законодавства (підприємства будь-якого розміру — від індивідуального, кустарного виробництва до великих підприємств); *нелегальні приватні підприємства* у складі «тіньової економіки» (вся діяльність у сфері виробництва товарів і надання послуг, яку приватні особи здійснюють без дозволу влади, тобто поза законом); *кожний вид використання приватного господарства або особистих заощаджень* — від торгової діяльності в різних масштабах до грошових операцій між приватними особами.

Приватний сектор розвивається *спонтанно*, без будь-яких інструкцій з центру, що свідчить про життєздатність приватної власності. Вчення про *спонтанний характер ринкового порядку* має провідну роль в економічній теорії *Ф. фон Хайєка*. На його думку, сукупність норм та інститутів формують і підтримують основу соціального порядку, але сам він не є породженням свідомої волі і не піддається цілеспрямованому регулюванню. Цей «розширений, або спонтанний» порядок виник еволюційним шляхом і є необхідним для досягнення сукупності різноманітних цілей, якими керуються індивіди. *Ф. фон Хайєк* вважав, що система, яка виникла спонтанно, природним шляхом, завжди досконаліша за штучно створену. Саме за умов ринкового спонтанного порядку створюється і накопичується більше знань і багатства, ніж у централізованій плановій економіці. Ринковий порядок розвивається на основі своєї внутрішньої логіки, не маючи нічого спільного з морально-етичними нормами, однак виникає та еволюціонує в результаті взаємодії людей. Він сформувався природним шляхом без будь-якої спрямовальної сили, але від його існування залежить добробут суспільства, у тому числі гарантії найважливішої ліберальної цінності — свободи особи²⁰.

Однією з головних умов розвитку приватної власності є *наявна свобода* підприємництва і початок будь-якої виробничої діяльності. Приватний сектор не повинен мати ніяких заборон для підприємницької діяльності. Вільні ціни ґрунтуються на свободі договору покупця і продавця, свобода зовнішньоторгової діяльності, свобода купівлі-продажу майна, яке перебуває в приватній власності, свобода кредитування з уплатою процента, найму робочої сили, фінансових інвестицій у будь-які приватні підприємства — це та атмосфера, котра необхідна для розвитку приватної діяльності і приватної сфери.

Друга умова розвитку приватного сектору вимагає *гарантій закону* для виконання *приватних* договірних зобов'язань. Третя умова — *абсолютна безпека* приватної власності. Четверта умова вимагає, щоб кредитна політика стимулювала приватні капіталовкладення. Для розвитку всіх форм власності потрібні рівні можливості. Але в реальній дійсності існує велика кількість перепон. Для подальшого розвитку при-

ватного сектору дуже важливою є наявність у суспільстві поваги до приватної власності.

Приватна власність у своєму функціонуванні набуває рис *суспільного характеру*. Власники приватного майна несуть таку економічну і правову відповідальність, задовольняють певні потреби, як і державні, а також колективні підприємства. В сучасному цивілізованому суспільстві змінився статус і самої приватної власності. Вона виступає не лише в державній, колективній, акціонерній, а й у формі *особистої власності*. взаємозв'язок приватної та особистої власності дає змогу зрозуміти сутність інтелектуальної власності.

Власність є творчим і зберігаючим принципом громадянського суспільства... Власність є одним з тих основоположень, котрі було бажано з'ясувати якомога скоріше, оскільки не потрібно ніколи забувати, особливо ж повинні пам'ятати про це публічні та державні люди, що від питання, чи є власність принципом або результатом соціального ладу, чи варто вважати її причиною або ж наслідком, залежить уся моральність і разом із тим увесь авторитет людських установ.

В. Геннекен

Історично термін «приватна власність» виник тоді, коли з'явилася необхідність відокремити державне (суспільне) майно від усього іншого майна. В сучасному розумінні поняття «приватна власність» виникло разом із поняттям власності в XVII ст., у період швидкого поширення *ідей природного права*. Ця епоха породила два напрями розвитку наукової думки, яка досліджувала феномен власності. На *першому* з них юристи і філософи обґрунтували відокремлення власності, яка походила з комерційної діяльності громадян, від власності правителя (короля), яка в середньовіччі виступала як універсальна форма власності, котра звично називалася *publicus* або *publicare*. Таким чином, визначення «приватна» (в англ. мові — *private*, у франц. — *privee*, у нім. — *privat*) з'явилося поза зв'язком із терміном «власність» і слугувало для про-

тиставлення самостійної економічної діяльності людини і діяльності в рамках політичних структур, *public office* або *affaires publiques*²¹.

На *другому* напрямі були здійснені намагання відокремити власність людини, яка виникла природним чином, із самого акту створення тієї чи іншої речі або придбання її в інших людей, від власності, котра за своєю природою перебувала в колективному володінні громадян. У цьому випадку поняття власності розглядалося в абсолютному розумінні. Саме в цьому контексті *Дж. Локк* вказував, що «кожна людина має власність у своєму особистому володінні...», підкреслюючи: «ми можемо сказати, що результати праці її тіла і роботи її рук належать їй»²². Перший напрям утворив концепцію *приватної власності*; другий залишився майже непоміченим і не набув належного розвитку, хоча він міг покласти початок системі поглядів на *власність особисту*²³. Але і перший, і другий напрями безпосередньо стосувалися *власності інтелектуальної*.

У руслі розвитку концепції *приватної власності* було висунуто безліч несподіваних ідей. Деякі дослідники зазначали, що приватна власність виникає на найраніших етапах історії, з'являючись разом із поширенням землеробства, а подальший суспільний розвиток значною мірою стає еволюцією форм забезпечення «безпеки власності» та «захисту багатих від бідних» (*А. Сміт*). У логіку таких уявлень природним чином вписувався як відомий афоризм, згідно з яким «бідність народжується із самого достатку»²⁴, так і знаменита формула, яка проголошувала, що «управляти справами людськими неможливо інакше, як зовсім знищивши власність»²⁵.

Разом із тим варто зазначити, що за всієї захопленості концепцією приватної власності філософи так чи інакше завжди підкреслювали, що вона не була історично первісною формою, або вважали, що в «природному стані» за самою природою речей домінувало «колективне володіння суспільним надбанням» (*Т. Гоббс*), або вважали, що основи для приватної власності немає там, де об'єкти власності не можуть присвою-

ватися окремими особами (як, наприклад, земля) або нагромаджуватися (як плоди)²⁶. Спільним для них є твердження, що саме *спільна (общинна) власність виступала предтечею приватного володіння*.

Однак гіпотеза про наявність *общинної власності*, яка передувала власності приватній, фактично не має ніяких підтверджень. *В.Л. Іноземцев* вважає, що сама ідея існування в минулому общинної власності виникла і оволоділа свідомістю головним чином у результаті поширення утопічних поглядів на *майбутнє людства*, а зовсім не на основі історичних фактів. Вже у XVIII ст. найбільш проникливі мислителі звертали увагу, що в суспільстві, де одна частина матеріального багатства взагалі безглузда (непотрібна) у власності індивідів, а друга може бути присвоєна тільки і виключно в момент споживання власності, як такої не існує взагалі. В цьому контексті також заслуговує на увагу думка, що власність (*property*) не тотожна багатству (*wealth*), і останнє може зростати в умовах відсутності першої²⁷. Деякі багаті суспільства водночас «не знають власності» (*Г. Арндт*), оскільки цінності, які складають їх багатство, не можуть бути присвоєні приватно. Наприклад, колективне присвоєння благ безпосередньо в момент їх споживання (спільнотою мисливців чи рибалок) не породжує відносин власності.

Якщо уявити процес виникнення *власності*, то вона є *спільним відношенням*, оскільки означає не тільки відношення людини чи групи осіб до певного об'єкта як до чогось *не належного* іншим людям. Разом із тим в архаїчну епоху окремі общини не мали стійких господарських відносин із іншими спільнотами, основні види діяльності — мисливство, скотарство, землеробство — передбачали її *колективний характер*, але *не формували общинної власності на примітивні знаряддя* (вони застосовувалися індивідуально) і *землю* (ліси, пасовиська і водоймища взагалі не могли бути кимось присвоєні, а давня людина не сприймала себе як таку, що чимось відрізняється від общини). Така картина означає скоріше відсутність власності як такої, ніж гіпотетичну наявність общинної власності²⁸.

За такого підходу історично першою формою власності є *особиста власність*, яка зафіксувала виокремлення індивідом самого себе з общинної маси. Її поява знаменувала не тільки усвідомлення людиною того, що певний предмет належить саме їй, що «він мій, тобто власний»; воно означало також, що інший предмет «не мій, тобто чужий». Становлення власності відбувалося не як виокремлення «приватної» з «общинної», а як виокремлення *особистої власності* із, якщо можна так висловитись, «невласності» (*В. Іноземцев*). Поява *особистої* власності ознаменувала не тільки *індивідуалізацію* людини всередині первісної общини, а й породила в цій людині розуміння того, що крім його *особистої* власності існує також її антипод — *колективна* власність общини на ті фактори виробництва, котрі не можуть бути присвоєні індивідуально. Підкреслимо, що особиста власність не виступала запереченням колективної, ці дві форми з'явилися одночасно, адже вони зумовлюють одна одну як «щось» і «його друге». Таким чином, власність саме як власність виникає в процесі її розвитку.

Приватна власність у такому випадку є особливою формою особистої власності, оскільки виникає в умовах відчуження працівника від засобів і умов його праці. Саме це відчуження призводило і призводить до класового протистояння (як вважав *К. Маркс*), подолання якого неминуче виступає метою історичного прогресу. Однак, відповідно до наведеної теоретичної схеми, результатом подолання приватної власності буде не суспільна, а *особиста власність*. Вона найбільше співмірна з *власністю інтелектуальною*. Розвиток відносин власності в сучасному соціальному розвитку свідчить про її переваги, адже саме ця форма особистої власності відповідає вимогам і запитам постіндустріального суспільства.

4.5. Відносини власності

Власність як суспільне відношення виникає в її особистій формі. В умовах стародавніх цивілізацій («азіатський спосіб виробництва» за *К. Марксом*) *особиста власність правителя* (фараона, імператора, царя) поширювалася фактично на всі багатства країни, значною мірою — і на життя її жителів. Характер залежності, яка виникла, можна кваліфікувати як суцільне кріпосництво. Фундаментальний принцип розподілу передбачав відчуження у виробника не тільки *додаткового*, а й значної кількості *необхідного* продукту на користь держави і наступне повернення його частини. Але саме це й означає, що власність правителя була саме особистою, що не існувало понять індивідуального і суспільного, не було поділу господарської та публічної сфер, і *приватній власності* фактично ні звідки було з'явитися. В рамках азіатського способу виробництва практично не було також інституту *колективної власності*, якого не могло бути там, де контроль правителя (або його представників) поширювався навіть на частину абсолютно необхідних благ. Таким чином, особиста власність суверена (правителя) на всі багатства країни протистояла особистій власності його підданих на засоби їх існування в найбільш повному і не завуальованому вигляді.

В античності ми спостерігаємо якісно іншу картину. Розвиток особистої власності відбувається не шляхом об'єднання її в руках верховного володаря, а в процесі присвоєння окремими громадянами як знарядь праці, так і землі, необхідної для сільськогосподарської та ремісничої праці. Первинною виявляється *особиста власність громадян*, і наслідком стає демократична держава; в цьому випадку як неминучий супутник особистої власності, яка розвивається, виникає *колективна власність* — на найбільш важливі елементи інфраструктури. Масштаби цієї власності в римську епоху були такими, що величезна державна машина впродовж століть здатна була існувати і розвиватися, не використовуючи більш-менш чіткої податкової системи. Особиста й колективна влас-

ність утворювали в античному суспільстві певну самодостатню єдність, яка не залишала скільки-небудь значного місця для власності приватної. Особиста власність громадян на земельні наділи забезпечувала їх всім необхідним для життя, особиста власність рабовласників на рабів і маєтки досягла того ж результату, а колективна власність *populis Romanum* на суспільне майно усувала найважливіші причини соціальної напруги. *Приватна власність* могла заявляти про себе лише у вузькому секторі ринкового господарства, зокрема ремісничими *ергастеріями*; однак у властивій античному суспільстві господарській системі, охарактеризованій як структурне товарне господарство, приватний сектор не міг набути суттєвого розвитку²⁹.

Домінування особистої власності не визначає, таким чином, конкретного способу виробництва. Однак воно вносить у господарську практику поєднаність працюючого із засобами виробництва і разом з тим зумовлює відсутність економічних відносин на етапі виробничого процесу. Перше може означати, що або працюючий володіє засобами виробництва як їх власник, або він сам є не більш ніж засобом виробництва; друге — що зовнішній примус до праці або зовсім немає, або він забезпечується прямим і неприкритим позаекономічним насиллям³⁰.

Стосовно приватної власності, то вона з'являється там і тоді, де і коли економічні відносини проникають усередину самого виробничого процесу. В цьому випадку примус до праці не вимагає прямого насильства і здійснюється економічними методами, а засоби виробництва вже не можуть належати працівнику (робітнику). Становлення системи приватної власності визначається як технологічними, так і соціальними процесами, що проходили в суспільствах феодального типу. Нові умови виробництва поставили вимогу створення великих майстерень та фабрик і наростання поділу праці, а класова структура суспільства, яка модифікувалася, породила соціальні групи, які не мали стосунку до основних класів панів. При цьому концентрація приватної власності відбувалася і внаслідок накопичення особистої власності окремими незалежних виробників та на основі залучення до ринкового

обігу особистої власності представників панівного класу. Специфічний характер господарського прогресу пізньофеодального суспільства утруднював розуміння сутності приватної власності. Про це свідчать хоча б твори економістів-меркантилістів того часу. З одного боку, особиста власність землевласників і ремісників стала перетворюватися на приватну. Але в міру поширення, що передбачало виробництво продукту, призначеного для реалізації на ринку, а не виконання трудових обов'язків або внесення натурального оброку. З іншого боку, особиста власність аристократії (насамперед на землю та інші засоби виробництва, які є такими, що не виробляють) стала комерціалізуватися і навіть перетворюватися на приватну.

У подальшому ці два види власності набули тісного взаємозв'язку: представники третього стану почали купувати землю й освоювати її капіталістичне користування, а дворяни — не менш активно вкладати кошти в торгівлю і промисловість. «Часто ми бачимо, — зазначав *В. Зомбарт*, — що впливові дворяни з'єднуються з буржуазними грошовими людьми або також і з бідними винахідниками для спільного ведення справ: дворяни турбуються тоді про необхідні права на свободи або на захист, тоді як інший учасник вносить свої гроші або свої ідеї. Таке поєднання ми постійно бачимо у *Франції та Англії впродовж XVII і XVIII ст.* Підприємства ж феодалів відіграють впродовж епохи раннього капіталізму більш важливу роль, ніж це звичайно схильні визнавати»³¹. І далі наводиться низка прикладів, які свідчать про активний процес формування приватної власності в її взаємозв'язку з особистою власністю. Всюди — участь дворян у гірничій і гірничозаводській промисловості тощо. Особиста власність неухильно перетворювалася на приватну, і єдиною метою такого перетворення було забезпечення можливостей її самозростання. Завершення цього процесу збіглося з набуттям товарними відносинами ринкового господарства вигляду цілісної системи. В результаті були остаточно втрачені відмінності між особистою і приватною власністю, і поняття *приватна власність* почало застосовуватися до будь-якої власності, не залежно від її призначення і напрямку використання³².

Це застосування здійснило вплив на всі соціальні теорії, які не завжди могли дати належне тлумачення і розуміння приватній власності.

Посилення матеріальних інтересів у наш час сприяло спрямованості капіталістичного підприємця насамперед у тому, що воно значно підвищило в ньому інтерес до здобування засобів багатства, тобто його споживчий інтерес. Полювання за долларом зовсім уже не таке уявне, як нас хочуть запевнити підприємці-філософи з висоти свого книжного багатства. Воно все-таки є надзвичайно важливою пружиною в побудові сучасного нашого господарства, і посилене прагнення до наживи, котре викликали, серед інших причин, й успіхи техніки, становить достатньо важливий елемент психіки сучасної економічної людини. Те, що з цієї жадоби наживи знята пляма, те, що ми нині не вважаємо більш безчесним, якщо хто-небудь женеться за долларом, те, що ми зберігаємо зв'язок у суспільстві з людьми, про яких всім відомо, що полювання за долларом становить єдиний зміст їх життя, — все це, звичайно, багато в чому сприяло розвитку цієї сторони капіталістичного духу, а це стало можливим лише тоді, коли вся спрямованість епохи стала іншою під впливом завоювань техніки.

В. Зомбарт

Остаточно приватна власність утвердилася з розвитком буржуазного суспільства. Сфера приватної господарської активності повністю чітко відокремилася від сфери компетенції держави, а право власності практично на всі засоби виробництва не могло бути реалізоване поза рамками економічної взаємодії з власниками робочої сили. За буржуазного типу виробництва приватна власність набула в цей період своє найбільш повне втілення. «З ходом капіталістичного розвитку, — зазначав *В. Зомбарт*, — створюється щось таке, що вигідно відрізняється від інших товарів і послуг, які виробляються, тим, що воно не знищується, але від покоління до покоління нагромаджується великими масами: це досвід»³³. На основі

цього досвіду дедалі більше зміцнюється і розвивається інститут приватної власності.

Заслугує на увагу думка, що розроблене в концепціях мислителів епохи Просвітництва і марксистів переконання про необхідність *подолання* приватної власності, є помилковою. Потрібно виходити з того, що приватна власність не може бути подолана в умовах історичних меж класового суспільства. Тим більше, що її знищення не є умовою встановлення справедливого соціального порядку, оскільки власність особиста здатна стати основою ще більшої нерівності та гніту. Одночасно немає жодних підстав стверджувати, що приватна власність поступово буде замінюватися системою суспільної власності³⁴. Досвід комуністичних перетворень, у СРСР та інших країнах, переконливо засвідчив: спроба створити систему суспільної власності призвела до радикального перерозподілу власності на користь держави; місце східного деспоту зайняла знеособлена бюрократична машина, однак це на практиці не змінило сутності нових порядків: держава виступила верховним власником великої частини національного надбання, громадяни на правах особистої власності володіли обмеженим колом предметів вжитку, а розподіл життєво необхідних благ здійснювався під жорстким контролем бюрократії.

Схожими є причини стагнації комуністичних суспільств і «стабільності» азіатських монархій: і там, і там особиста власність громадян подавлялася особистою власністю правителя (або держави), однак у першому (хронологічно) випадку за цим стояла виробнича необхідність (підтримка іригаційного землеробства, здійснення громадських робіт, оборонні заходи), тоді як у другому така «необхідність» зумовлювалася суто ідеологічно, що різко обмежувало можливості прогресу. Тому «успіхи» соціалізму, як і «досягнення» стародавніх деспотій, виявлялися у вирішенні масштабних завдань, які часто не мали практичного значення, на основі мобілізації величезних мас населення, яких примушували до праці поза економічними методами. Де вже тут до інтелектуальної діяльності і турботи про інтелектуальний продукт!

На тлі занепаду планової економіки і дискредитації суспільної власності новою силою заявляє про себе приватна власність. У процесі соціальної еволюції вона може *заміщува-*

тися власністю особистою. Остання, на нашу думку, і має всі підстави стати основою інтелектуальної власності, яка споріднена насамперед з приватною і особистою, але не суспільною власністю.

4.6. Трансформація власності: приватна — особиста — інтелектуальна

Впродовж останніх десятиріч відбулися такі зміни, що західні господарські системи все частіше сприймаються не стільки як *постіндустріальні*, скільки як *капіталістичні*. Це повинно привернути увагу вітчизняних дослідників актуальних проблем економічної теорії, зокрема проблеми власності. Прикладом може бути поширена теза, що більша частина населення розвинених країн виступає реальним співволодарем основних засобів виробництва, оскільки їй належить до 60 % акцій промислових і сервісних компаній. Внаслідок цього найменші робітники є головними одержувачами вигід від вкладень капіталу. Однак така інтерпретація економічної статистики не є переконливою. Більш вірогідно, що інвестиції й акції, а також вкладення коштів у пайові пенсійні та інші фонди не тотожні *одержанню прав власності*. На думку Дж. Гелбрейта, вони *не перерозподіляють власність*, а є не більше ніж «інструментом контролю над попитом. Ряд інших форм «подолання власності» — від передачі у володіння персоналу компаній частини їх акцій до утворення колективних і кооперативних підприємств — також не впливає скільки-небудь суттєво на характер економічних відносин у сучасному суспільстві»³⁵.

Більш суттєві трансформації відносин власності викликані прогресом високотехнічного виробництва. Там, де наука дійсно стала «виробничою силою», а інформація й знання — важливим ресурсом суспільства, працівник стає необхідним (цікавим) цьому суспільству не як носій абстрактної «робочої сили», здатної до малокваліфікованої монотонної праці, а як володар унікальних інтелектуальних здібностей, які є результатом навчання і творчого пошуку. В такому суспільстві власність на матеріальні засоби виробництва перестає бути основною умо-

вою високого добробуту; умовою життєвого успіху стає *не власність, а організація, не володіння, а користування*, не можливість привласнити, а здатність застосувати ті чи інші засоби й умови виробництва. Не модифікуючи скільки-небудь глибоко сутність приватної власності, сучасні господарські процеси об'єктивно *підривають її значення як детермінанта суспільної ієрархії*. В цих умовах формуються нові пропорції оптимального поєднання особистих і соціальних інтересів, індивідуалізму й колективізму і, як наслідок, народжується дихотомія приватної та особистої власності. Як ми вже зазначали, особиста власність характеризується насамперед поєднаністю робітника із засобами праці і винесенням економічних відносин власності за рамки безпосереднього процесу виробництва. В умовах постіндустріального суспільства людина виходить за межі масового матеріального виробництва, інформація й інтелект стають найважливішим господарським ресурсом, а засоби, необхідні для створення інформаційних продуктів, стають доступними все більш широкому колу *працівників інтелектуальної сфери*, настає ренесанс цієї форми власності. Все більше необхідних суспільству товарів ефективно виробляється за межами корпоративних структур.

*Для розуміння процесів, що відбуваються в суспільстві... необхідно відрізнити цей тип порядку від порядку, створеного кимось, хто ставить на свої місця елементи тієї чи іншої сукупності або спрямовує їх рух. Для характеристики кожного типу ми маємо у своєму розпорядженні кілька термінів. Створений порядок, якому ми вже давали назву екзогенного порядку чи упорядкування, можна також схарактеризувати як побудову, штучний порядок або — там, де йдеться про керований суспільний порядок, — організацію. З іншого боку, порядок як наслідок розвитку, що його ми згадували як самоутворений або ендогенний порядок, англійською мовою найзручніше характеризується як *spontaneous order* (спонтанний порядок).*

Ф. Хайєк

Можливість поєднання *робітника із засобами праці* зумовлена технологічним прогресом останніх десятиліть. Ще в останній чверті ХХ ст. соціологи зазначили, що робітники інтелектуальної сфери володіють власністю на свої унікальні здібності; при цьому така власність не відчужується і не може бути присвоєна в об'єктивній формі. В результаті, у міру того як засоби виробництва стають за своїм характером більш інформаційними, ніж матеріальними, контроль над ними певною мірою переходить до робітників. Засоби виробництва, які застосовуються для створення інформаційних продуктів (як і сама інформація), стають все дедалі і більш доступнішими. Все це сприяло виникненню явища, яке ми називаємо сучасною інформаційною революцією, що не лише *зробила знання* основною виробничою силою, а й сформувала передумови для того, щоб засоби, необхідні для створення, розповсюдження і відтворення інформаційних продуктів, стали доступні кожному робітнику, здатному забезпечити їм адекватне застосування. Важливою рисою сучасного суспільства є тенденція до *«возз'єднання праці і засобів виробництва»* (Т. Сакайя), оскільки обладнання вже не є таким дорогим. При цьому створення інформаційних цінностей являє собою процес, у якому праця і засоби виробництва стають нероздільними, в результаті чого в суспільстві, орієнтованому на інформаційні та інтелектуальні цінності, тенденція до відокремлення капітала від праці змінюється на протилежну — відокремлення праці, діяльності від капітала.

З такої ситуації виникає можливість винесення економічних відносин за рамки безпосереднього процесу виробництва. Придбаючи у власність необхідні для них засоби праці, працівники інтелектуальної сфери залишають лави традиційних працівників (пролетаріату і селян); вони пропонують на ринку не свою висококваліфіковану *робочу силу*, а індивідуальний та унікальний *продукт*, сповнений високих характеристик суспільної корисності. У цій новій ситуації власники засобів виробництва вступають з іншими суб'єктами господарювання в економічні відносини *не до початку* процесу виробництва, як в умовах купівлі-продажу робочої сили, а після

його закінчення, як це можна було припустити в часи «простого товарного виробництва».

Все це радикально змінює образ сучасного суспільства. З одного боку, всупереч марксистським прогнозам про неминучу концентрацію й усупільнення виробництва, суттєво послаблюються позиції великих компаній індустріального типу. Починаючи з другої половини 70-х років минулого століття соціологія фіксує відхід від традиційних форм організації великого виробництва. До 1995 р. в США нараховувалося більше 21 мільйона автономних спеціалістів і підприємців, передбачених *О. Тоффлером* у його концепції майбутнього. В 1998 р. 95 % загального нетто-приросту робочих місць належало високотехнологічному сектору економіки, де, як зазначає *П. Драйкер*, інтелектуали вважають за краще «працювати з компанією, наприклад, у галузі обробки й оцінки даних, але не на компанію, не як її працівники»³⁶. Таким чином, зміцнення інституту особистої власності стає істинним інструментом подолання тієї матеріальної необхідності, про яку основоположники марксизму говорили як про причину відчуження, найважливішим засобом формування соціуму, який не є не лише капіталістичним, а й економічним. У наших умовах подібна позиція має першочергове значення, оскільки ринкове суспільство — це економічне суспільство.

Розвиток особистої власності як умови розвитку інтелектуальної власності стає найважливішим фактором соціальних змін, неминучих сьогодні. Особиста власність приходить на зміну приватній тією мірою, якою економічні відносини витісняються зі сфери безпосереднього виробництва. Тільки ця сфера, куди історично такі відносини проникли в останню чергу, сьогодні першою звільняється від їх тиску. Підрив усталених відносин відбувається не в результаті «планомірного» регулювання розподілу благ «суспільним власником», а як наслідок появи у виробників нових спонукальних мотивів діяльності. Це всі ті мотиви, котрі зумовили формування і становлення інтелектуальної власності. В реальному житті зберігаються всі найважливіші атрибути інтелектуальної власності; в дійсності ж «інститут власності переживає фундаментальні зміни; якщо раніше права власності слугували економічним базисом нарос-

тання індивідуалізму і, більше того, визначали відносини між індивідами, то сьогодні вони не пов'язані так жорстко з окремими особистостями, стаючи все більше і більше «невидимими» і не визначаючи соціального статусу людини і соціальної відмінності настільки безпосередньо, як це робило багатство в традиційних суспільствах»³⁷.

Упродовж багатьох століть приватна власність сприймалася мислителями як хоч і необхідне на певному етапі розвитку цивілізації, але все-таки очевидне зло, котре розділяє людей на ворожі клани, порушуючи єдність людського суспільства. Пропонувалися різні шляхи її подолання — від встановлення всезагальної рівності до забезпечення достатньої кількості благ, які роблять власність беззмістовною фікцією.

Множинність збільшення матеріальних благ приводить до становлення постіндустріального (фінансового) суспільства і породжує нові *постматеріальні* цінності сучасної людини. Її прагнення до максимального саморозвитку є важливим джерелом прогресу, передбачає не насичення потреб, а безмежне розширення споживання інформаційних благ. На початку 90-х років минулого століття *О. Тоффлер* назвав інформацію найбільш демократичним за своїм характером «джерелом господарської влади»³⁸. Однак, як показує сучасна соціально-політична ситуація це не зовсім так. Інформація — єдиний упродовж усієї історії ресурс, доступ до якого і навіть власність на який не означає можливості володіти і користуватися ним. Вперше в історії умовою належності людини до панівного класу стає не право володіти благом, а здатність ним скористатися. Отже, «соціальний статус людини визначається насамперед її освітнім рівнем, здатністю перетворювати інформацію в знання, самостійно здійснювати продуктивну діяльність в умовах технологічно досконалого господарства. Соціальні (класові) відмінності в постіндустріальному суспільстві зумовлені насамперед відмінностями в освіті»³⁹, — зазначає *Ф. Фукуяма* у знаменитій праці «Кінець історії».

Такі аспекти подолання приватної власності містять у собі нові проблеми. Усунення панівної ролі речовинних матеріальних факторів знімає будь-які перепони зростанню соціальної та майнової нерівності. Утопісти минулих століть не усвідом-

лювали, або, скоріше, не передбачали, що досягнення свободи, котре забезпечується торжеством особистої власності, не лише не означає досягнення рівності, але скоріше стає умовою її неможливості. Будучи породженим не відносно умовними і зовнішніми характеристиками, а сутнісними відмінностями внутрішнього потенціалу членів суспільства, новий соціальний поділ може стати значно більш жорстким, ніж в епоху панування приватної власності. Інтелектуальна власність — це вищий рівень існування не лише власності, а й людини, це свідчення того, що удосконалення суспільства не лише може, а й буде здійснюватися не тільки завдяки політичним зусиллям, а й трансформації власності. Інтелектуальна власність — це духовна форма існування приватної і особистої власності.

4.7. Власність та інтелект у контексті смислу життя

Історія розвитку економічної думки показує, що в кінцевому підсумку вона має антропологічну спрямованість. Кожна проблема, навіть абстрагована від людини, насправді спрямована на вирішення її безпосередніх, смисложиттєвих проблем. Особливо рельєфно це виявляється в контексті вирішення проблеми власності. Вся створена завдяки економічній діяльності культурно-матеріальна дійсність наскрізь пронизана відносинами володіння і власності. Без цих відносин важко уявити суспільство цілісним і дієвим. Намагання позбутися власності, як показала попередня історія, ні до чого, крім суспільних негараздів, не привели. Окремо взята річ, предмет, позбавлена володіння, у якій немає власника, втрачає свою значимість і по-просту омертвляється. Вона нікому не належить, нікому не слугує, оскільки втратила свою якість — бути *власністю*. Річ, предмет і навіть людина видається ще придатною для користування, але втрата статусу власності робить її *непотрібною*. Але потрібні інші речі, предмети, ідеї, люди, що й породжує нескінченну боротьбу за їх володінням. А звідси — проблема *багатства* і само собою *власності*, володіння якою є умовою одержання щастя і повноти буття.

Однак існує й інший тип особистості — аскет і наївний альтруїст, сповнений почуття справедливості та милосердя. Ми звикли так називати людей скромних, які віддалені від жадоби і невгамовного прагнення «економічної людини» до володіння багатством і власністю. Щоправда, давні греки називали «аскетами» тільки осіб, котрі прагнули до добродійності, особливо в підкоренні своїй волі, своєму «внутрішньому голосу». У християнському ж розумінні такого типу людина є спрямованою на служіння Богу, оскільки прагне не до багатства, а до любові до ближнього. Отже, перед нами дві позиції — аскетизм і жадоба до багатства, до власності, які несумісні одна з одною. В Євангелії *Ісус Христос* застерігає: «Ніхто не може слугувати двом панам: або одного будуть ненавидіти, а другого любити, або одному стане сприяти, а про друге не дбати. Не можна слугувати Богу і Маммоні (багатству)» (Мат. 6, 24; Лук. 16, 9—13). Велика прірва між сріблολюбцем і добродійцем: першого чекають муки в пеклі, а другого — утіхи в раю (Лук. 16, 25). Проте в земному житті все трапляється навпаки: багач насолоджується і веселиться, а бідні страждають від холоду і голоду.

Тут і виникає вічна проблема, вирішення якої стимулює економічну діяльність як у теорії, так і на практиці: який шлях обрати, кому і чому слугувати? В чому краший смисл? Відповідь дає собі кожен сам, але є певне спільне прагнення поєднати економізм з аскетизмом, знайти певний компроміс, гуманізувати якщо не саму власність, то форму її використання, надати їй якусь очевидну загальну корисність, тобто зробити з мамони не ідола, а слугу. З давніх часів думка і мораль шукають вихід із зачарованого кола, але так і не привели до виникнення певного єдиного погляду, а тим більше єдиного способу життя. В історичному плані така різноманітність думок і діянь — благо, оскільки є свідченням духовно-інтелектуального прогресу. Але якщо взяти швидкоплинне життя окремої людини, то його сенс залежить від суб'єктивного погляду. Одні вбачають у власності основу свободи і добробуту, матеріального достатку, тобто суцільне добро. Інші вбачають у власності та багатстві причину ворожості, насилля і зіпсованості, джерело несправедливості та страждань, тобто суцільне зло. Звідси й виникають два протилежних порядки ідей і

явищ, і, таким чином, два різних підходи до визначення сенсу людського життя. Вони, крім усього, визначили також напрям розвитку економічної думки в її різних спрямуваннях.

Виникає питання: який стосунок має власність, насамперед приватна, до смислів людського життя, і одночасно якою мірою те чи інше суб'єктивне уявлення про сенс особистого життя впливає на ставлення людини до власності? Для прикладу можна навести два протилежних погляди, які визначили напрям розвитку не лише економічного знання, а й суспільства в цілому. Першу позицію в лаконічній і зрозумілій формі висловив *П.Ж. Прудон*: «Власність є крадіжкою». Другу досить вдало репрезентував російський мислитель *І.О. Ільїн*: «Мати приватну власність і господарську самодостатність, що випливає з неї, є велике благо. Чим менше людей позбавлено цього блага, тим краще. Чим більше людей відірвано від власності, тим більш несправедливим є суспільний лад, тим менш життєздатною є держава»⁴⁰.

Сучасні юристи, взявши на віру слова економістів, всі майже залишили теорію первісного заволодіння як занадто не-вигідну і прийняли виключно теорію, відповідно якої власність породжується працею.

Але захисники праці не помічають, що їх система явно суперечить кодексу, всі параграфи і всі постанови якого передбачають власність, що ґрунтується на факті первісного заволодіння. Якщо праця, внаслідок присвоєння, що впливає з неї, є єдиним джерелом власності, то громадянський кодекс обманює, хартія є неправдивою і увесь наш соціальний устрій становить насилля над правом... Я попередив, що теорія, яка засновує власність на праці, так само як і теорія, яка засновує власність на заволодінні, неминуче передбачає рівність станів.

П.Ж. Прудон

Як перша, так і друга пропозиції репрезентують два протилежні погляди, в кожному з яких можна знайти як позитивний, так і негативний момент. Що цілком закономірно, адже

діалектика власності, як і життя в цілому, така, що вона може бути і добром і злом, а іноді навіть одночасно — і злом, і добром разом. Стосовно *П.Ж. Прудона*, то він таврує не саму власність, а її *крадіжку*. Однак, щоб вкрасти, потрібно, щоб існувало *те*, що можна було б незаконно привласнити, і в *кого*. Це питання французький мислитель не ставить і не відповідає на нього, що цілком природно, оскільки не так легко відповісти. Адже створена *особистою працею* річ не є крадіжкою, а є саме власністю *того*, хто її виробив, а не когось іншого. Людина може вживати свою річ за особистим бажанням, і ніхто інший таким правом без згоди господаря не наділяється. Можна також заволодіти *нічим* річчю (наприклад, збирати гриби), купити її в іншого, отримати законно у спадщину, написати книгу — і все це буде не крадіжкою, а мною породженою або природною власністю. Звичайно, можна стати крадієм грибів, якщо ліс є чиеюсь приватною власністю. Або книга є не власною творчістю, а плагіатом. Однак все-таки потрібно визнати можливість якоїсь певної первісної природної, а не вкраденої, власності. Цього не заперечує *П.Ж. Прудон*, але зосереджує свою увагу саме на великій власності. Вона й виступає об'єктом суперечки й боротьби.

За великим рахунком зовсім не крадіжка, а саме реальна людська сила і старання, розум і праця утворюють власність і встановлюють право на неї. Власність — поняття соціальне, вона виникає тоді, коли виникають відносини між людьми. Відношення до речі — це також ще не власність, а тільки її потенція. Книга тільки тоді стає власністю, коли я її написав. *П.П. Лавров* критикував вульгарні погляди *П. Прудона* на власність і доводив, що той заперечує власність тільки заради справедливості та свободи особистості, у яких вона стоїть на шляху. І це насамперед велика власність. Дрібну і соціалізовану власність французький мислитель захищав. «Повсюдно зло випливало з неможливості обмежити розвиток начала еґотичною справедливістю у сфері, де можна було зовсім говорити про дані для її розвитку; для неї потрібна одна з речей, привласнених першою людиною. Звідки тут з'явиться справедливому рішенню? Якби сама річ мала особисту гідність, то

рішення належало б їй; але вона є не особистістю, а річчю»⁴¹. Тут важливими є дві ідеї: власність потрібна для забезпечення майбутнього, але тільки самого власника, а не для інших людей. Здатність відчувати те, що несправедливе і аморальне, хоча воно може бути приємним і корисним, властива лише людині.

Інакше оцінював власність родоначальник всієї філософії російського Срібного віку *В. Соловйов*, а слідом за ним й інші видатні постаті того часу. Він вважав, що «власність взагалі не має морального значення. Ніхто не зобов'язаний бути багатим, а також ніхто не зобов'язаний збагачувати інших. Рівність усього майна так само неможлива і не потрібна, як однакове фарбування і густота волосся»⁴². Але суспільство зобов'язане забезпечити певний мінімум добробуту, оскільки наявність бідності є аморальним явищем. Проте позбутися бідності — питання економічної політики, а не моралі.

Практика показала, що дуже важко, навіть неможливо, суміщати власність і справедливість. Навіть так звана «загальнонародна власність» не вирішила проблеми справжньої рівності й істинної справедливості. Очевидно, неможливість виконання цієї мети зумовлювалася абсолютизацією ідеалу, яким виступало «суспільство справедливості». Абсолютний ідеал завжди зводиться до пустої балаканини й обману, проповідники якого одягають наявне неподобство в шати «світлого майбутнього».

Оригінальний погляд на власність розвивав російській філософ *В.Ф. Ерн*. Він визначає дві іпостасі власності — і злої, і доброї. Вона будується на ідеї певної рівномірності в розподілі майна за принципом: «Хто зібрав багато, не мав зайвого і хто мало, не мав достатку» (Кор. 8,15). *В.Ф. Ерн* пропонує «порив до Христа», який розбиває прив'язаність до власності, яка тримається не стільки правом, скільки внутрішнім особистим відчуттям. Немає цього відчуття, і власність розбігається в різні боки, адже тепер ніхто не змушує залишатися їй в цілісності та недоторканності. Щоб стати досконалим, потрібно продати своє багатство і роздати бідним. Майно, власність, заважають бути досконалим, а саме в прагненні до досконалості і є головний сенс життя.

У християнстві володіння власністю вважається «ідолослужінням». Але не будь-яке, а лише егоїстичне й фанатичне. Однак є інші — колективні — форми власності. Головні з них — суспільні (державні) й обцинні. Однак для *В.Ф. Ерна* повна перевага належить *братській власності* православного братства. Вона приведе до розквіту всіх і до справедливості, що і буде означати одухотворення власності, подолання економічної спокуси. Цікавий, високоморальний намір, але наївний, і, найголовніше, його не можна виконати. Він є втіленням одвічного прагнення до справедливості, яке виступило в цьому випадку в пропозиції православного братства.

У праці «*Філософія нерівності*» *М.О. Бердяєв* також ставить питання про власність і сенс життя людини. Він виходить із визнання факту, що наша епоха проникнена *духом економізму*. «Духовне життя людини потрапило в рабство до життя матеріального»⁴³. В результаті людина зазнала «розщеплення її буття» і стала дисгармонійним. Багато хто вважає, що причиною всього є власність, котра породжує нерівність і злидні, а злидні утворюють нерівність як рятівне пристосування, як вихід, котрий запобігає господарському й культурному приниженню і загибелі»⁴⁴. На думку *М.О. Бердяєва*, з господарського, але не морального погляду, «зрівняння в бідності» завадило б розвитку виробничих сил, а нерівність, навпаки, стимулює творчий процес. Соціалістичне змішання категорій економічних з категоріями моральними скаламучує суспільну свідомість. Теорія додаткової вартості *К. Маркса* «перетворилась у декламацію революційної моралі проти злодіїв-експлуататорів», оскільки ставить розподіл вище виробництва. В результаті справжня свобода розвитку виробничих сил, різноманітності господарства, здорової конкуренції замінюється суб'єктивно-моралістичними й революційно-класовими лозунгами: рівність, справедливість, свобода, ідеал комунізму. Ці символи стають важливішими за економічну доцільність і логіку господарства. Вони майже керують ним. Критикуючи практику більшовизму, *М.О. Бердяєв* пише: «У вас споживацьке, а не виробниче ставлення до життя... Ви уявляєте собі соціальний рай як максимум споживання і мінімум виробництва»⁴⁵.

Багаті і бідні є немовби доповненням один одного. Клас багатіїв передбачає собою клас бідняків, і колосальна розкіш не може бути пов'язаною з величезною бідністю, яка змушує людей нужденних слугувати неймовірній розкоші. Багатії — це грабіжники, бідні — це пограбовані. Тому Христос і висловлював завжди співчуття до бідних і зневагу до багатства. За Його вченням, бути пограбованим краще, ніж бути грабіжником. У царстві правди, яке він проповідував, багаті і бідні були б однаково неможливі.

Г. Джордж

У кінцевому підсумку М.О. Бердяєв також ставить моральний критерій над економікою, але з християнських позицій, хоча переконаний, що «матеріальне життя не може бути протилежне духовному життю»⁴⁶. Щоправда, сучасна практика свідчить саме про таку перевагу.

Інша справа, що дійсно людський смисл життя вимагає єдності духу й матерії, одухотворення економічної діяльності, але ця вимога моральна, а не господарська, і тому легко порушується: *інтерес*, *вигода* майже завжди сильніші за мораль, навіть найбільш релігійну або «революційну» чи «класову». Можна погодитися з філософом в тому, що «господарство є виявленням сили людського духа», але сам дух зовсім не обов'язково є благородним і чистим, у ньому самому так багато зла і нелюбові до ближніх, що для абстрактної боголюдської філософії виглядає як аномалія і порушення універсального принципу добра.

Роздуми про сенс життя супроводжують всю історію інтелектуального буття людини. В. Соловйов писав: «У розумі людини міститься нескінченна можливість все більш і більш істинного пізнання про смисл усього, а її воля містить у собі таку ж нескінченну можливість все більш і більш досконалого здійснення цього всеєдиного смислу в даній життєвій сфері»⁴⁷. У пошуках остаточних основ і сенсу життя людина кидається в крайнощі — або боготворить і зловживає, або таврує і ганьбить власність. Але від цього такий феномен нікуди

не зникає, а живе і процвітає, втягуючи у свою спокусливу безодню все нові й нові верстви людей. Весь спосіб і сенс їх життя починають підкорятися економічному началу і дедалі більше віддаляються від начала духовного. Подолати цю спокусу, зберегти своє «Я» і надати господарській діяльності благородний і чесний характер вдається небагатьом. Сенс їх господарського життя органічно переплітається з інтересами і моральними прагненнями всього суспільства, потребами народу. Якщо є таке поєднання — всім добре і затишно, якщо немає — в суспільстві нагромаджується негативна енергія, виникають соціальні конфлікти й антагонізми.

Отже, цілком правомірно сказати, що власність сама по собі не несе жодного зла чи добра. Її функція одна — допомагати людині забезпечити виробництво необхідних засобів до існування: налагодити розумне господарство, гарантувати добробут. Мораль і дух усьому цьому надає сама людина. Власник, хоча й великий, не обов'язково експлуататор і паразит. Зло і добро — в людині, а не у власності. Звідси і випливають всі міркування про сенс життя людини в плані його господарської реалізації. Про це свідчить історія розвитку поглядів на власність.

Примітки

¹ Бибихин В.В. Свое, собственное // Вопр. философии. — 1997. — № 2. — С. 72.

² Там же. — С. 75.

³ Там же. — С. 76.

⁴ Там же. — С. 78.

⁵ Франк С.Л. Социализм и собственность // Русская философия собственности. — СПб., 1993. — С. 311—312.

⁶ Аристотель. Сочинения: В 4 т. — М., 1974. — Т. 4. — С. 76.

⁷ Фуко М. Воля к истине. — М., 1996. — С. 70.

⁸ Дождев Д.В. Основные защиты владения в римском праве. — М., 1996. — С. 93—96.

⁹ Там же. — С. 117.

¹⁰ Перепелкин Ю.Я. Хозяйство староегипетских вельмож. — М., 1988. — С. 46.

¹¹ Хьюбнер К. Истина мифа. — М., 1996. — С. 212.

¹² Вебер М. Избранное. Образ общества. — М., 1994. — С. 82.

- ¹³ Там же. — С. 83.
- ¹⁴ Локк Дж. Сочинения: В 3 т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 289—290.
- ¹⁵ Булгаков С. Философия хозяйства // Русская философия собственности. — С. 236.
- ¹⁶ Барг М. «Земное богатство» в видении анонима XV в. // Культура и общественная мысль. Античность. Средние века. Возрождение. — М., 1988. — С. 138.
- ¹⁷ Бердяев Н.А. Философия неравенства // Русская философия собственности. — С. 304.
- ¹⁸ Соловьев В.С. Оправдание добра // Сочинения: В 2 т. — М., 1988. — Т. 1. — С. 430.
- ¹⁹ Там же. — С. 413.
- ²⁰ Історія економічних вчень // За ред. В.Д. Базилевича. — К., 2004. — С. 1003—1004.
- ²¹ Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе // Вопр. философии. — 2000. — № 12. — С. 4.
- ²² Локк Дж. Сочинения: В 3 т. — Т. 3. — С. 248.
- ²³ Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе. — С. 4.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Мор Т. Утопия. — М., 1978. — С. 164.
- ²⁶ Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе. — С. 5.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. — С. 6.
- ²⁹ Иноземцев В.Л. Очерки истории экономической общественной формации. — М., 1996. — С. 107—187.
- ³⁰ Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе. — С. 8.
- ³¹ Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. — М., 2004. — С. 84.
- ³² Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе. — С. 8.
- ³³ Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. — С. 341.
- ³⁴ Иноземцев В.Л. Очерки истории экономической общественной формации. — С. 104.
- ³⁵ Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе. — С. 10.
- ³⁶ Там же. — С. 12.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Toffler A. Powershift. — N. Y. — 1991. — p. 19.

- ³⁹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2005. — С. 116—121.
- ⁴⁰ Ильин И.А. О частной собственности // Русская философия собственности. — С. 130.
- ⁴¹ Лавров П.Л. Очерки вопросов практической философии // Русская философия собственности. — С. 93.
- ⁴² Соловьев В.С. Оправдание добра // Т. 1. — С. 477.
- ⁴³ Бердяев Н.А. Философия неравенства // Русская философия собственности. — С. 304.
- ⁴⁴ Там же. — С. 292.
- ⁴⁵ Там же. — С. 293.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Соловьев В.С. Оправдание добра // Т. 1. — С. 163.

Розділ 5

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОСТІ: РЕТРОСПЕКТИВА

- 5.1. Концептуальний смисл власності.
- 5.2. Античні мислителі про власність.
- 5.3. Власність і справедливість у поглядах середньовічних мислителів.
- 5.4. Еволюція теорії власності в ренесансному меркантилізмі.
- 5.5. Власність у теоріях мислителів Нового часу.
- 5.6. Проблема власності у класичній політичній економії.
- 5.7. Власність як свобода і право людини в німецькій класичній філософії.
- 5.8. Марксизм: подолання відчуження через заперечення приватної власності.
- 5.9. Приватна власність як «воля до життя».
- 5.10. Власність — основа духовності та свободи у софіології господарства.
- 5.11. Теорія власності в сучасних економічних концепціях.

Примітки.

Перший, кому випала думка відгородити ділянку землі і сказати «це моє», хто знайшов людей, достатньо простодушних, щоб цьому повірити, був істинним засновником громадянського суспільства.

Ж.-Ж. Руссо

Що таке «власність» як категорія людського буття? Відповідь на це питання впродовж усієї історії людства прагнули відшукати представники різних галузей науки, і, насамперед, філософії, політичної науки, соціології, права, економічної теорії. Власність — не лише економічна, господарська категорія. Вона — постійний об'єкт філософського аналізу, оскільки ніщо так не хвилювало й не хвилює людину, як спосіб її самореалізації. Остання не можлива доти, доки не буде вирішена проблема власності. В ній — надії, сподівання, розчарування, екзистенційні й раціональні смисли існування. У власності фокусувалися позиції мислителів, які визначали не лише шляхи теоретичного пошуку сенсу життя, а й практичну доцільність такого пошуку. У процесі вирішення проблеми власності активно задіявалися концепти свободи, відчуження, справедливості, волі, розсудку, розуму та інших найважливіших досягнень духовної культури людства. Тим самим здійснювався процес усвідомлення необхідності інтелектуальної власності — результату творчості людини.

5.1. Концептуальний смисл власності

Предметне поле філософських досліджень завжди включало в коло своїх інтересів власність, котра концентрувала в собі бажання, прагнення, надії, розчарування, злети, падіння, очікування людини. Відповідно до традиції загальноцивілізаційного розвитку людства, власність — це умова, яка забезпечує свободу людини. Ухвалення рішення про долю власності

забезпечено системою законів — правових, адміністративних, моральних, котрі задають цій свободі певні рамки, призначені забезпечити врахування інтересів інших людей і суспільства в цілому. Власність є приватною справою її володаря, який «з власної волі та з власного розсуду, як самостійний власник чи пайовик і співвласник власності, що належить групі та колективу, може всім тим, чим він володіє, користуватися і розпоряджатися вільно: залишати спадщину, дарувати, продавати, переміщати»¹. Головний філософський смисл соціально-економічної проблеми, яка тут виникає, — важливість збереження в рамках установлених законів і норм регулювання волі індивіда у справі розпорядження ним своєю власністю. Свобода повинна бути достатньо широкою, давати можливість людині реалізувати незалежність, автономію і підприємницьку ініціативу. Це потрібно для активної стимуляції її зусиль, спрямованих на підвищення ефективності тих форм діяльності, які пов'язані з використанням і розпорядженням своєї власності.

Власність розрізняється як власність (володіння) на своє «Я» і власність (володіння) на речі. Право власності (володіння) на своє «Я» властиве кожній людині і є передумовою її правового існування, існування як суб'єкта правових відносин, учасника суспільного договору. Кожний громадянин держави володіє цією правовою якістю — бути володарем себе самого і стає внаслідок цього правовим партнером певної держави. Масштаби і розміри предметної, матеріальної власності абсолютно не однакові для всіх індивідів. Нерівність величини власності створює основу нерівності політичних прав участі.

П. Козловські

Теоретичний зміст «філософії власності» актуалізує питання про гносеологічний, онтологічний, антропологічний статус економічного буття у співмірності його емпіричних і духовних, раціональних та ірраціональних аспектів. Тим самим надається матеріал для інтелектуально-морального обґрунтування відношення людини до багатства, виявля-

ються взаємодії свободи і необхідності в процесі становлення людини, місце і роль власності як умови існування багатства у житті особистості й суспільства. За твердженням Е. Муньє, проблема власності, перш ніж стає проблемою розподілу благ, є «проблемою становища людини: це не стільки проблема власника, скільки проблема володіння»². Володіння розташовується між легко досяжним і тим, що належить до сфери абсолюту. Це породжує множину перехресних антиномій, які реальний світ не тільки не зумів перебороти, а й позбавив їх життєдайного змісту. Володіння, що існує завдяки власності, вимагає уваги особистості, пропонуючи себе численним об'єктам, індивідам, масам; особисте володіння спрямоване до нескінченності, оскільки одночасно аналізує й оцінює надії; воно є бажанням іншої людини і в «той самий час прагне до того, щоб самому не загубитися в ньому цілком». Справжнє володіння — це «внутрішній, тобто особистісний взаємообмін», який здійснюється між суб'єктом і об'єктом володіння, воно є «їх злиттям, яке зберігає своєрідність кожного з них»³. Такий висновок — чим і якою повинна бути власність, формувався впродовж усієї історії розвитку економічного знання, невід'ємного від стратегій філософського мислення.

Аналіз власності показує її взаємозв'язок з поняттям *придбання*: «досить абстрактного, хоч і реального; воно буває цілком конкретним, його потрібно розрізняти за формою і, власне кажучи, завжди можна визначити. Надбання необхідно розрізняти «взагалі і окремо, природне і культурне, суспільне і приватне, законне і кримінальне, чесне й обманне»⁴. Придбання пов'язане з *присвоєнням*, «звідси, — говорить Ю.М. Осипов, — і феномен власності у зв'язку з надбанням — як власності на об'єкт, який стає надбанням, і як прояв власності за лінією об'єктно-суб'єктивного моменту надбання. Розходження надбання і власності чітко виявляється в характеристиці грошей, як символу багатства і власності: самі по собі вони є достоїнством, а от вкрадені, привласнені, відібрані гроші — не складають честі та достоїнства, хоч і можуть слугувати власнику як показник його достоїнства. Разом із тим гроші — це власність, і якщо людини ними володіє, то вини-

кає проблема, яким чином вони були придбані. Що цілком закономірно, оскільки «власність — це право розпоряджатися належними власнику речами, включаючи духовну й інтелектуальну продукцію»⁵.

Однак гроші, незважаючи на те, що вони як зручна, компактна річ, впливають на здобуття і придбання власності, визначають тим самим і спосіб володіння нею. Але вони не вичерпують сутності власності. Проблема власності набуває широкого соціоекономічного звучання, виокремлюючись у концепт інтелектуальної власності. Її суперечливий смисл, суспільне та особисте значення допомагають розкрити філософські роздуми передових представників розвитку мисленевої культури.

5.2. Античні мислителі про власність

Проблеми змісту та структури відносин власності привертала увагу мислителів різних епох. Системність та багатогранність цієї категорії знайшли відображення у дослідженнях економістів, філософів, істориків, політологів, які спиралась не лише на власні теоретико-методологічні підходи та уподобання, а й на запити епохи. Серед великої кількості дефініцій можна виокремити трактування власності як *категорії влади, відносин привласнення, засобу об'єктивізації особистості шляхом вкладення волі в певну річ, крадіжки спільного майна, способу поєднання робітників із засобами виробництва, сукупності суспільних відносин, системи доступу до обмежених ресурсів, санкціонованих державою та суспільством поведінкових відносин тощо*.

Філософські основи проблеми власності починають формуватися в античній інтелектуальній традиції. Різні підходи, трактування, уявлення давньогрецьких мислителів виділяють власність як умову, котра визначає різні моральні якості людини в суспільному житті — щедрість, марногратство, скнарність, ощадливість і т. ін. З відношенням до власності (для деяких вона може бути лише майном) пов'язані такі

схильності, звички, як «розкіш», виявлена в щедрості: коли відсутнє володіння «серединою», тобто мірою. Адже надлишок майна призводить до безглуздої пишності, позбавленої смаку, зрештою — до дріб'язковості.

Сила людині дається від природи, вміння говорити на благо вітчизни — від душі та розуміння, а багатство, майно і власність — у багатьох від простого випадку.

Біант

Разом із тим античні мислителі одним із центральних предметів свого аналізу вибирали категорію власності як *об'єктивної даності, яка є результатом відносин власності та права власності*, виводячи звідси закони життя і розвитку сучасного їм і майбутнього людського суспільства. Вважається, що саме греки, особливо філософи-стоїки з космополітичним світоглядом, першими сформулювали ту моральну і правову традицію у відносинах власності, котру пізніше римляни поширили на всю імперію. Однак народ у самій Греції в основному чинив опір узаконенню індивідуальної власності і, як правило, її не визнавав, а спартанці навіть вважали можливими крадіжки⁶. Це показав *Ф. Шіллер* у відомому есе «Законодавство Лікурга і Солона».

Ностальгічні нотки стосовно звичаїв спартанців продовжували зберігатися у філософських концепціях *Демокріта*, *Платона* і *Цицерона*. Сутність їх — у пристрасному прагненні до такого стану речей і встановлення такого порядку, за якого б усе і вся залежали б від всесильної і всезнаючої влади. Відомо, що заради благополучного існування суспільства *Демокрит* вважав необхідною соціальну, політичну й економічну рівність його повноправних членів. *Платон* із метою недопущення виникнення корисливих інтересів у правителів в моральних устоях своєї держави пропонував законодавчо закріпити заборону останнім володіти будь-якою власністю.

Найвидатніший давньогрецький філософ *Арістотель* (384—322 рр. до н. е.) *відносив власність до категорії влади*.

Розрізняючи політичну владу і владу від природи, вчений трактував останню як панівне становище осіб, які «за своєю природою стоять вище тих людей, які є нижчими». Стверджуючи, що матеріальні блага і раби «за природою можуть належати іншим людям» і виступати предметом володіння, мислитель був переконаний, що «одним за природою належить панувати, іншим — коритися»⁷. Відтак власність за Арістотелем — це влада власника над об'єктом власності, здобута ним на основі природних переваг.

Є тільки одне благо — знання і одне тільки зло — невігластво. Багатство і знатність не приносять ніякого достоїнства — навпаки; приносять лише недобре... Доброчинність же полягає у словах: нічого понад міру!

Сократ

У контексті власності Арістотель розглядає честь, безчестя, величавість, приниженість та інші властивості людини, переходячи в підсумку до «величі душі», пов'язаної з «мудрістю». Майном і власністю краще за всіх користується той, хто має чесноти, насамперед щедрість. Адже «властивість чесноти полягає, скоріше, в тому, щоб робити добро, а не приймати його, і в тому, щоб робити прекрасні вчинки більше, ніж у тому, щоб не робити ганебних»⁸.

Тому подяка належить тому, хто дає, а не тому, хто бере. Багатство не виникає просто так. Арістотель засуджує тих, хто скаржиться на долю, яка нібито обділяє майном і багатством найменш гідних. Але для володіння власністю потрібно докладати зусиль, старання. У цій настанові великого мислителя В. Зомбарт побачив наявність «духу капіталізму».

Для Арістотеля власність — не стільки і не тільки майно. Отже, у її придбанні важливо сполучити раціональне і моральне. Тому щедрий (як зразок чесноти) і давати, і витрачати власність буде на те, на що потрібно, і стільки, скільки потрібно, однаково і у великому, і в малому, і при тому із задоволенням. Крім того, він буде брати, чи здобувати, заробля-

ти «звідки потрібно і скільки потрібно». Власність не є сама по собі чесною, «як і справа, на яку щедрий витрачає придбане майно; для власності найцінніше — стати найбільш дорожчою — наприклад, як золото, а найцінніше для справи, на яку витратилися, — велич і краса; адже споглядання цього вражає, а розкоші властиво вражати...»⁹.

Дотримуючись традиції епохи, в яку відбувається пошук сутності людини і смислу її життя, Арістотель свої міркування з приводу власності актуалізує на її морально-етичному чи, як сказали б сьогодні, філософсько-антропологічному характері. Ставлення до неї визначає сутність людини, її позитивні та негативні якості й властивості. Так, міркуючи про задоволення і бажання, до яких завжди прагне людина, Арістотель одних відносить до гідних, інших — до протилежних, а майно і прибуток, як перемога і пошана, належать до речей «серединних», тобто до таких, котрим неприйнятні крайні позиції — чи «так», чи «ні»¹⁰. Отже, придбання власності, як і розпорядження нею, не терпить поспішності або необдуманих дій і висновків. Необхідні міркування, обговорення, виявлення істини, що відповідало духу античної мудрості.

Людина може бути тільки своїм власним володарем, але не власником самої себе, не говорячи вже про те, щоб бути власником інших людей, адже вона відповідальна за людство у своїй особі.

I. Кант

Власність — це об'єкт володіння, користування нею завжди нерівне: в одному випадку об'єктом, річчю, майном користуються для властивої їм мети призначення, а в іншому випадку — для не властивої їм мети призначення. Наприклад, взуттям користуються і для того, щоб одягти його на ноги, і для того, щоб обміняти його на іншу річ, яка також є власністю, але належить іншому. Але й у тому, і в іншому випадку взуття — об'єкт користування, залежно від призначен-

ня — чи то для прямого споживання, чи то для обміну. Тим самим *Арістотель* прагнув знайти смисл власності, яка була мірою, що зв'язувала господарство.

Мислитель не вникає у структурні тонкощі товарного виробництва, що не дає йому можливості «вийти» на аналіз філософсько-економічної сутності власності. Адже вона як особлива сутність у виробничій діяльності, у господарстві «нааявна як регулятор товарного виробництва»¹¹. *Арістотель* більше цікавлять «похідні» від володіння власністю, те, що нею породжується. До них належить низка таких важливих явищ економічного і суспільного життя, як *поділ праці, господарство, обмін, багатство, вартість у її двох видах, розподіл, володіння, справедливість*, і в їхньому контексті — *гроші*, які є способом «зняття» розбіжностей і антиномій, що виникають між ними. В підсумку виникає уявлення про суспільство, де повинні існувати відносини «рівності». Але справедливим може бути тільки рівність за достоїнством. Тому справедливість — це рівність, але рівність не для всіх, а для рівних¹². Звідси всі моральні, філософсько-антропологічні висновки ґрунтуються на основі існуючої власності, якою володіє той чи інший громадянин поліса. Багатство — це прояв, виявлення власності, воно є її законом, оскільки виражає взаємозв'язок усіх елементів економічної системи.

Постановка *Арістотелем* проблеми власності сприяла встановленню традиції ціннісного відношення до життя, а не лише абстрактно-числової моделі світу, у якій відбувається своєрідний «прогрес дезінтеграції духу». Власність виступає відокремленою від грошей, які є її кількісним показником. Разом із тим *Арістотель*, котрий включив економічні і господарські проблеми в поле філософського аналізу, не тільки зміг зберегти адекватність сприйняття буття, а й створив повноцінну *метафізику економіки*. Тим самим він зберіг органічний і цілісний погляд на світ і людину, реалізувавши свою концепцію в реальному способі буття та діяльності, що своєму актуалізувало проблему сенсу життя, яку не можна вирішити без з'ясування сутності власності.

Хто витрачає за достоїнством на дрібне і примітивне, не називається гідним. Наприклад, той, хто давав багато жебракам. А той називається так, хто достойно витрачає на великі справи, отже, хоча гідний — це людина щедра, щедра людина зовсім не є гідною...

Отже, гідна людина піде на витрати в ім'я прекрасної мети (оскільки це загальна властивість добродетності), причому із задоволенням і розтратно. І вона буде більше дивитись за тим, щоб усе було якомога красивіше і влаштовано найкращим чином. Таким чином, гідна людина з необхідністю також і щедра, тому що і щедрий стане витрачати те, що потрібно, і так, як потрібно. Адже не одна добродетель у власності й у справи, на яку витрачаєш, оскільки для власності найбільш цінне — коштувати якомога дорожче, наприклад як золото, а найбільш цінне для справи, на котру витратились, — велич і краса.

Арістотель

Осмилення *Арістотелем* економічної проблематики обумовлене прагненням створити цілісну концепцію суспільного буття і людини, нерозривно пов'язаних з питанням володіння власністю як одним з варіантів смислу життя. У Стародавній Греції метафізичні роздуми *Арістотеля* давали людині необхідні орієнтири для визначення себе в розмаїтті можливостей, які надавала тогочасна соціо-економічна й політична реальність.

Інша справа — Стародавній Рим, який у зв'язку з особливостями свого соціально-політичного й економічного буття породжує *правову свідомість*. Але у праві Стародавнього Риму немає єдиної дефініції власності, що ґрунтується на уявленні про власність як цілісну інституцію. У юридичній конструкції права власності існувало кілька самостійних правових можливостей, основними з яких були володіння, користування і розпорядження речами, тваринами, іншими людьми. Так встановлювалася своєрідна система узаконених державою «правил гри», яка регламентувала відносини влас-

ності. Основоположна тріада відносин власності визначалась таким чином:

— *володіння (jus possidendi)* — юридично забезпечена і гарантована законом можливість мати певні конкретні об'єкти власності у своєму господарстві;

— *користування (jus utendi et jus fruendi)* — юридично забезпечена і гарантована законом можливість здобувати у процесі використання об'єкта власності його корисні властивості;

— *розпорядження (jus disponendi)* — юридично забезпечена і гарантована законом можливість визначити долю об'єкта власності шляхом зміни його належності, стану, призначення, передачі у довірче управління іншій особі тощо.

Перераховані правові можливості тісно пов'язувалися змістом права власності, оскільки користування об'єктами власності було можливим лише за умови фактичного володіння ними. Одночасно розпорядження, що ґрунтувалося на володінні та користуванні об'єктами власності, утверджувало відносини привласнення. Для визначення власності у давньоримському праві використовувались терміни *dominium* і *proprietas*, які відображали два її найхарактерніші аспекти: «легальне панування» і «права на належність». При цьому режим *dominium* мав вищий статус.

Наукова чіткість *Арістотеля*, який допускав слабкість людини у виборі засобів для досягнення мети і спробував знайти обґрунтування кожному існуючому факту життя, в тому числі вартості, багатству і власності, втрачається у стоїцизмі, популярному в давньоримському інтелектуальному середовищі. В ньому головним завданням є не просто знання про добро, а головним чином *активна воля до нього*. Суто життєво-практичні, економічні питання відступають на другий план. Проблема вибору звужується до полярності самовизначення — життя або смерть. Для *Сенеки* (4—65 рр. н. е.), видатного представника стоїчної філософії, життя і все, що є в ньому, не є безумовним благом. Життя цінне за наявності в ньому моральної основи, а у разі її втраченості людина має право на самогубство. Але воно допустиме тоді, коли розум і моральне почуття підказують необхідність такого життя для людей.

Правда, про добродійного полягає ще і в тому, що він багато робить заради друзів і батьківщини і навіть помирає за них, якщо потрібно: він тратить майно та почесні і взагалі блага, яких тримаються інші, залишаючи за собою лише моральну красу; він скоріше бажатиме відчути сильне задоволення за короткий термін, а неслабке за тривалий, і рік прожити прекрасно більш важливо для нього, ніж багато років — як вийде, і одному величому вчинку він віддає більшу перевагу, чим багатством, але незначним.

Арістотель

Подібна налаштованість передбачає вибір у бік *духовного*, а не *предметно-речовинного*. Вважаючи слово носієм змісту духовності, *Сенека* визначає своє відношення до власності, презирство до якої, а також до багатства і грошей виховується тривалими розмовами про *багатство душі*, про зменшення своїх бажань: «Хто хоче менше, той менше потребує». В цій проповіді аскези прослідковується майбутня традиція засудження багатства і власності як «благотворного моменту життя» в християнстві (*Ю. Осипов*). Не багатство, слава, гроші, власність, а «дух» і «душа». Саме вони переконують людину в моральності матеріальних спокус. «Гроші нікого не зробили багатими, — писав *Сенека*, — навпаки, кожного вони роблять ще більш жадібним до грошей. Багатство засліплює натовп і приваблює до себе погляди, якщо з дому виносять багато грошей, якщо дах у нього щедро позолочений. Але щастя таких багатіїв дивиться на вулицю; а той, кого ми позбавили і від натовпу, і від фортуни, щасливий зсередини»¹³. Вихід у тому, щоб все співмірювати з природою, проникнутою божественним духом. Той, хто цього дотримується, не тільки не відчуває, а й не боїться бідності. Адже благо є в кінцевому підсумку не в багатстві, не в грошах, не у великій власності чи землі. Власне благо полягає у виправленні й очищенні душі, котра в суперництві з богами піднялася б вище від людських мрій, вбачаючи все для себе, тільки в собі самій. «Ти — розумна істота! Що ж є твоє благо? Досконалий розум! Вважай себе благим тоді, коли сам станеш джерелом усіх своїх радощів»¹⁴.

Щастя і благо прийдуть до людини тоді, коли не власність, а духовна свобода стане головним багатством.

Такого роду міркування, щодо матеріальних цінностей, майна, власності, багатства були перехідним етапом до християнської світоглядної парадигми, в якій проблеми економічного буття і господарської діяльності набували зовсім іншого звучання. Але чи змінило це статус власності?

5.3. Власність і справедливість у поглядах середньовічних мислителів

Суспільна думка середньовічної Європи розвивалась на ґрунті феодалних відносин під всебічним та всеохопним впливом християнства. Теологічні філософські концепції, що ґрунтувалися на ідеї рівності всіх людей перед Богом, визначали власність як дар Творця людям. Так, в усіх п'ятикнижжях *Мойсея* проголошувався принцип справедливості, заснований на визнанні недоторканності шести основних прав людини: *на життя, власність, одяг, житло, працю, відпочинок*. Водночас праведним вважалось життя, присвячене виконанню кожним своїх обов'язків на основі усвідомлення того, що земні блага довірені людині Богом. Відтак людина проголошувалась не стільки господарем, скільки управителем своєї власності за «вищою довіреністю».

Подібна позиція зумовлювалась тим, що середньовічному світогляду (як і античному) було властиве відчуття «антропоморфної природи космічної людини. Людина володіла відчуттям аналогії, більше того, родинності структури космосу і своєї власної структури»¹⁵. Переживання себе як космосу, тобто частини і відображення всезагальної гармонії і порядку, означало відсутність мети між особистістю і навколишнім предметним світом, давало відчуття права на перебування в цьому світі, як у своєму. І хоча його присвоєння переважно мало суто спіритуальні форми (праведники і святі тримали в руках сферу або присвячений ним собор), відчуження від тварного (матеріального) світу або обмеження спілкування з

ним виключно цілями виробництва, без сумніву, були б сприйняті як посягання не лише на особистість, а й на весь космос, на Божественну гармонію, а головне — позбавлені можливості побачити істину, адже «дух людський, стверджували богослови, не в змозі оволодіти істиною інакше, як за посередництва матеріальних речей»¹⁶.

У трактатах «Отців Церкви» *Тертуліана*, *Климентя*, *Кіпріана Нисського* та інших засуджувалась бездіяльність та звеличувалась людська праця, на основі якої допускались володіння майном та обов'язкова добродійність. «Якби кожний, взявши те, що необхідно для власних потреб, а надлишок передав би нужденним, ніхто не був би багатим, ніхто не був би бідним і убогим, — писав *Василій Великий*. — Чи не голим вийшов з материнської утроби? Звідки ж у тебе те, що маєш тепер? Якщо скажеш, що це випадково, то ти безбожник, не визнаєш Творця, не вдячний Дарителю. А якщо визнаєш, що це від Бога, то назви причину, з якої отримав ти. Невже несправедливий Бог, який не порівну поділив між нами необхідне для життя? Чому ж ти збагачуєшся, а хтось перебуває у бідності? ... Хіба ж ти не користолобець, не хижак, коли обертаєш у власність те, що отримав лише у розподілення?»¹⁷.

У працях відомого релігійного мислителя *Августина Блаженного* (354—430 рр.) непорушною апостольською заповіддю визнавався «обов'язок годуватись фізичною працею», а приватна власність трактувалась як причина сварок, ворожнечі та розбрату між людьми. Добродійність тим вища, чим більшою кількістю речей зневажає людина. *Августин* розмежовує всі блага людського життя на ті, котрі потрібно любити і якими слід насолоджуватись, і на ті, котрими потрібно лише користуватись. *До перших* належить любов до Бога як вічного добра й останнього джерела всякого існування. *До других* — усі речі і блага конкретного світу. Без них не можливо прожити, ними необхідно користуватись, але любити і тим більше прив'язуватись до них, забуваючи про вище призначення людської душі означає вчинити всупереч християнській моралі¹⁸.

Для *Августина душа* — це постійна діяльність, яка встановлює, що земні блага, — лише засіб для культивування

«вищих цінностей». Звідси висновок, що бідність і злиденність найбільше сприяють спасінню, хоча багатство за правильного використання зовсім не може бути перепорою на шляху до спасіння. Матеріальний добробут, власність, гроші випадають людям не за їхні особисті заслуги і не за їхні достоїнства. Добробут, власність, майно, як і все в цьому житті, є зовсім незрозумілим для людського розуму рішенням божественного промислу. Тому прагнення до урівняння багатства і бідності є безглуздом, оскільки нерівність буде існувати до кінця земного життя.

Однак у цьому житті є і пристрасть до прибутку, наживи, «процвітає і жадова грошей», прагнення до свого задоволення за межами процесу виробництва, бажання отримання благ і навіть більшою мірою торгівлі благами. Скоріше це і змушує *Августина* виправдовувати існування багатства і злиденності, виводячи їх із концепції історії, котра визначається боротьбою двох царств — божого і земного (людського).

Таким чином, кого приваблює свобода, той нехай прагне бути вільним від усіх мінливих благ, а кого приваблює бажання царювати, той нехай залишається покірним царю всього, Богу, люблячи його більше від себе самого: в цьому полягає справжня праведність, в силу якої більше ми любимо більше, а менше — менше. Мудру і досконалу душу нехай любить він такою, якою її бачить, а глупу нехай любить не тому, що вона така, а тому, що вона може бути досконалою і мудрою; глупоти ж своєї власної не повинен любити.

Августин Блаженний

Для *Августина* багатство, яке міститься в наявних грошах і власності, спонукає людину до постійного прагнення їх збільшення, і воно «здатне лише до позагосподарського й аморального розвитку»¹⁹. Тому зрозуміле засудження *Августином* егоїзму, ненаситного прагнення до концентрації матеріальних благ, яких на світі ніколи не вистачає, до задоволення низьких пристрастей. Ці якості, котрі начебто становлять основу громадянських добродійностей (про що

свідчить історія Риму), насправді завжди породжували чвари і суперечки між людьми. Багатство і власність не рятують людину, вони пов'язані з владою, але будь-яка влада має насильницький характер, оскільки є великою розбійницькою організацією.

Однак будь-яка влада — від Бога, тому соціальна нерівність (багатство, як і бідність) є необхідним наслідком зіпсованості людської природи первородним гріхом. Прагнення до рівності — це порушення принципу постійності, адже «основна риса докапіталістичного життя є риса впевненого спокою, властивого кожному організованому життю»²⁰. Отже, власність, багатство є таким самим природним станом людини як суб'єкта соціального буття, як і зло, добро, оскільки у своєму земному існуванні суспільство праведників, які становлять Божий Град, перемішане із земним царством, «вкраплене» в «різнолику» форму, що складається з язичників, еретиків, невірних, які зробили своїм Богом здирництво, гроші, власність. І так, відповідно до божественного провидіння, буде продовжуватися до кінця існування людства.

Розглядаючи *приватну власність* як законну інституцію людського суспільства, відомий теолог середньовіччя *Тома Аквінський* (1225—1274) засуджував вимоги «еретиків» про передачу майна від багатих до бідних відповідно до вчення раннього християнства. Наголошуючи на законності існування приватної власності як основи встановленого Богом порядку, що уможливорює певну станову ієрархію, він підкреслював: «Подібно до того, як людина від природи гола, а одяг є результатом її власного винаходу, так і право природної власності дано не природою, а людським розумом»²¹.

Софістичність трактування приватної власності виявлялась у тому, що, з одного боку, *Тома Аквінський* вважав її необхідною поступкою людським слабкостям, оскільки те, що належить усім, не належить нікому. Відтак приватна власність, на думку видатного теолога, забезпечує порядок у господарському житті, мирне співіснування людей, які більше працюють і менше сперечаються. Водночас, проголосивши єдиним власником усіх благ Бога, мислитель стверджував,

що кожна людина повинна володіти і розпоряджатись своєю власністю так, ніби остання належить усім. Це набуває свого прояву в готовності поділитись із бідними і нужденними. Трактуючи власника як управителя майном, що належить усім, *Тома Аквінський* був переконаний, що держава повинна гарантувати недоторканність приватної власності. Це виступає важливим стимулом до праці, породжуючи зацікавленість у стабільності та порядку²².

У соціальному житті *Тома Аквінський* був представником статичного погляду, відповідно до якого кожний є, стоїть на своєму місці й залишається на ньому все життя. Божественна благодать залежить від зусиль людини. Встановлення кастовості як принципу життєдіяльності соціального організму в умовах західного суспільства набуло форми задоволення потреб — вони повинні відповідати соціальному становищу людини. У вченні *Тома Аквінського* ідея матеріального змісту, відповідного соціальному, є важливою основою: потрібно знайти міру — обмежувач, котрий би регулював ставлення людини до світу зовнішніх благ. Цей критерій полягав у тому, що зміст повинен відповідати соціальному становищу. Звідси встановлюється міра багатства й власності — людина багата і володіє такою кількістю благ, які відповідають її соціальному статусу²³. Іншими словами, ніхто не може своєю працею досягнути вищого становища, і відповідно, не може нажити собі багатства, котре забезпечує цей високий рівень.

Міркування середньовічних мислителів про власність показують: незважаючи на тотальне проникнення релігійних цінностей у всі сфери сучасного суспільства, прагнення церкви побудувати життя на Богом даній землі відповідно до заповітів і настанов *Ісуса Христа*, що заперечували багатство, власність залишалася важливим соціальним інститутом. Прагнення віднайти й зберегти своє тут, на Землі, як і раніше, було тим, що турбувало людину. Тому-то не змогли вирішити цю проблему навіть ті, що були канонізовані католицькою церквою як святі. Власність виявилася абсолютним атрибутом земного життя.

Навіть на думку язичницьких філософів, серед корисних благ багатство займає останнє місце. Навіть якщо ти один володієш всім золотом, яке тільки є, всіма дорогоцінними каменями, невже стане від цього твій розум хоч на волосину кращим, гнучкішим, чеснішим? Невже це сприяє тілесному здоров'ю?

Невже робить сильнішим, красивішим, молодшим? — Але приносить задоволення. — Однак вони смертоносні. — Але набуває честь. — Однак яку? Зрозуміло, оманливу, котру дають ті, котрі захоплюються не інакше як глупотою і подобатись яким є майже образливим. Істинна честь бути похваленими, вища честь — Христу сподобатись! Істинна честь — нагорода за добродійність, а не за багатства.

Еразм Роттердамський

У XIV—XV ст. стверджується думка, що завдяки своїй праці кожний може піднятися соціальною драбиною, здобути власність і розбагатіти. Праця є основою праведності та справедливості. За переконанням *В. Зомбарта*, в цей час народжується «принцип соціальної активності індивіда. Його поширення і ствердження багато в чому сприяли зародженню підприємницького руху, котрий ставив за безпосередню мету — власність і багатство. В XIV ст. спостерігається «панування мамоністичних тенденцій», скрізь «багатство і власність вихваляються як необхідні культурні блага»²⁴. Аскеза, терпимість, святість, помірність відходять на другий план, на перше місце висувається виробник, суб'єкт діяльності, сповнений бажання діяльності, мети досягнення головного блага — багатства, майна, власності.

5.4. Еволюція теорії власності в ренесансному меркантилізмі

Прагнення до збагачення і здобування дедалі більшої кількості власності свідчило про перехід до нової епохи — *Відродження*. В господарському житті починає стверджуватися *меркантилізм*. Це епоха діяльності людини, котра *пізнає структуру світу і впливає на нього*. Морально-релігійні канони пов'язуються з констатацією причин, що визначають напрямки діяльності людини. Поняття природного набуває, замість старого значення, яке стверджувало канонічні норми, інший зміст: *природним є те, що відповідає законам природи*. Звідси цілком зрозумілим для природи людини є прагнення до багатства і збільшення власності, майна, грошей. На місце моральному засудженню жадібності, невіри, надмірності тощо висувається *інтерес*. *Н. Макіавеллі (1469—1527)* обґрунтовує думку, що *інтерес — найбільш могутній стимул людських дій*. Його прояви численні, але більш за все він визначається прагненням людей зберегти своє майно, свою власність, прагненням до досягнення багатства. Втрата майна і власності — більше зло, ніж смерть батька. Спочатку задоволення власних інтересів, а вже потім турбота про честь, справедливість, гідність²⁵.

Епоха меркантилізму охопила тривалий історичний період (XV—XVII ст.), пов'язаний з Великими географічними відкриттями, процесами первісного нагромадження капіталу з країнах Західної Європи, переходом до «високого» Відродження і Просвітництва. В цей період в економіці провідних західноєвропейських країн натурально-феодальна господарська система почала поступатися місцем ринково-підприємницьким економічним відносинам. Зростає товарообіг, розвивається внутрішня і зовнішня торгівля. Становлення централізованих західноєвропейських країн, поширення світової торгівлі й мануфактурного виробництва сприяли поглибленню ринкових засад функціонування національних економік та розвитку великих середземноморських міст, які стали осередками розвитку торговельно-купецького капіталу.

Добре мати славу щедрого правителя. Проте той, хто виявляє щедрість, щоб бути відомим як щедрий, шкодить самому собі. Адже якщо виявляти її розумно і належним чином, про неї не дізнаються, а тебе все одно звинуватять у скнарості, тому, щоб поширити серед людей славу про свою щедрість, ти повинен будеш вигадувати в чудових видумках, але, чинячи таким чином, ти виснажуєш казну, після чого, не бажаючи розлучатися зі славою щедрого правителя, змушений будеш понад міру обтяжувати народ податками і дійти до непопулярних способів пошуку грошей. Всім цим ти поступово викличеш ненависть підлеглих, а з часом, коли збіднієш, — то і презирство. І після того як багатьох розориш своєю щедрістю і не багатьох нагородиш, перше ж утруднення повернеться для тебе бідою, перша ж небезпека — поразкою. Але якщо ти вчасно отямишся і захочеш виправити справу, тебе відразу ж звинуватять у скнарості.

Н. Макіавеллі

У цей період відбувається зміна власності в її якісних визначеннях, що зумовлювалося зрушеннями у соціальній структурі населення, його диференціації за рівнем та умовами життя. Зменшилися частка селянства, яке розшарувалося на заможних та бідних, також з'явилися мануфактурники з одного боку, та наймані робітники, ремісники, службовці — з іншого, почав формуватися середній прошарок — службовці, юристи, лікарі, вчителі, вчені та ін.

Розкол католицької церкви у XVI ст. та Реформація започаткували нову ідеологію — *протестантизм*, господарська етика якого відкидала непродуктивні витрати і показне споживання, сприяла реабілітації «торговельної діяльності та прибутку», «розкріпаченню» підприємництва та становленню капіталізму в Західній Європі. Інтенсивний процес формування світового ринку і різке збільшення обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі посилити впевненість суспільства в тому, що джерелом зростання національного багатства є гроші, отримані у сфері зовнішньоторговельного обліку. В цей період суспільна думка починає відмовляється від релігійних догм і звертається до реальних проблем господарської практики²⁶.

Це набуло яскравого вияву у філософських поглядах на концепцію власності. *М. Монтень* (1533—1592) у знаменитих «Дослідах» критикував становий поділ і облаштування сучасного йому стану суспільства, ідеалізуючи суспільство первісне, яке не знало майнової нерівності і соціального становища відповідно до *кількості власності*. Він вказував, що «всі люди повинні бути рівні за своїм природним правом»²⁷. *Н. Макіавеллі*, який почав досліджувати внутрішньодержавні суперечності, однією з їх причин назвав нерівномірність розподілу власності між членами суспільства. Він вважав найбільш доцільним шляхом її подолання створення прошарку багатого, заможного торгово-ремісничого населення, чие «володіння певною власністю буде утримувати його від якихось невірноважених дій і вчинків»²⁸.

Ще одним видатним твором, в якому високо оцінюється власність та її роль у розвитку суспільства, стали «Шість книг про «державу» *Ж. Бодена*. Саме він одним із перших починає використовувати *історичний метод* у дослідженні публічного і приватного права, на основі чого робить висновок, що римське право *Юстиніана*, яке раніше вважалося ідеальним і непорушним, історично було лише частиною правового вчення і, таким чином, було неповним. Фактично це стало причиною революції в галузі цивільного права, викликані переходом суспільства до буржуазних відносин, які узаконювали приватну власність.

Якщо правителя привела до влади знать всупереч волі народу, то перший її обов'язок — заручитися дружбою народу, що знову-таки неважко зрозуміти, якщо взяти народ під свій захист. Люди ж такі, що відчуваючи добро з боку тих, від кого чекали зла, особливо прив'язуються до благодійників, тому народ ще краще буде ставитись до правителя, ніж якби сам привів його до влади. Заручитися ж підтримкою народу можна різними способами.

Н. Макіавеллі

Наслідком наявності приватної власності, за *Ж. Боденом*, виступає *майнова власність*. Вона виступає необхідністю для існування країни, але це не повинно виявлятися в потворних формах. Спільна власність належить до концепції держави, однак держава не може встановлювати податки довільно; при цьому частина майна не може бути надто великою, оскільки, як правило, спостерігається, що кожний зневажає загальними справами, якщо з них неможливо отримати вигоди для себе. Приблизно в цей самий період *Т. Мор* стверджував, що життя в умовах *спільності майна* — єдиний шлях спасіння від розбратів у суспільстві, однак вплинути на нього неможливо там, де володарює приватна власність. Такий шлях був неприйнятним для *Ж. Бодена*, якій вважав, що майнова рівність згубна для держави і в жодному випадку не визнавав можливості нового майнового урівнювання громад. Він вважав, що чим менше в країні бідних і дуже багатих, тим міцніша буде держава²⁹. Отже, для *Ж. Бодена* лише майнові відносини здатні об'єднувати людей у суспільстві. Як показала історія, саме ці відносини дотепер є найбільш традиційним об'єднувальним началом.

Епоха меркантилізму разом із ренесансними і реформаційними ідеями вносить у розуміння *власності раціональний момент: право на задоволення природних потреб*. Така світоглядна установка перетворювала людину не в сліпого послідовника або встановлюваних догм, або плотських бажань, а в розумного, діяльного індивіда, який прагне досягнення власності шляхом діяльності як одного зі складових блага. В такій постановці проблеми людина починає відчувати себе вільною, господарем власної долі і творцем власної історії. Тільки такою могла бути історія власності на шляху її *ринково-економічного* удосконалення.

5.5. Власність у теоріях мислителів Нового часу

Меркантилізм як стиль життя, економічної і господарської діяльності справив величезний вплив на формування мислення епохи Нового часу, коли набувають розвитку основні *раціоналістичні постулати* — *розум, вигода, право, інтерес, власність*. Це епоха формування нової, «ділової» людини, яка повинна керуватися не вірою, а знаннями.

Становлення позитивного знання та його розрив із релігією в епоху Нового часу пов'язані з економічними революціями, які започаткували *епоху капіталізму*. Саме з цього часу *власність* стає наріжним каменем кожної теорії, яка брала на себе відповідальність вирішити проблеми суспільства і людини. У творчості видатних мислителів того часу (епохи Модерну) — *Вольтера, Д. Дідро, К. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо, О. Ламетрі* у Франції та *Дж. Локка, Т. Гоббса, Дж. Берклі, Д. Юма* в Англії чітко прослідковується соціоекономічна проблематика. Теорії природного права, швидкий розвиток природничих і точних наук сприяли радикальному переосмисленню тогочасних *концепцій власності*. На зміну уявленням про власність як про владу приходить усвідомлення власності як важливого *механізму узгодження інтересів окремих індивідів та суспільства* в цілому щодо задоволення існуючих потреб.

З часом... землі стало мало і деякі спільноти встановили кордони своїх окремих територій і завдяки створеним ними самими законам впорядкували володіння приватних осіб у своєму суспільстві і, таким чином, шляхом договору і угоди утвердили власність, початок якій поклали праця і старанність, а при укладанні союзів між різними державами і королівствами вони публічно заявляли (або ж це мовчки розумілося) про відмову від усіх претензій і прав на землю, котра перебувала у володінні іншого, і за спільною угодою відмовились від своїх претензій, котрі впливали з природного загального права,

яке вони початково мали на ці місцевості, і, таким чином, через позитивні угоди ствердили у себе власність у різних частинах і куточках землі.

Дж. Локк

З капіталізму починається *кількісний вимір власності*. Весь світ, у рамках підприємницької діяльності, підлягає виміру, тому має вираження в цифрах і кількісних характеристиках. Однак усі ці характеристики проходять через філософське осмислення. Хоча найбільш актуальними на той час були питання загального характеру — *пізнання, буття, влади, віри, знання тощо*, проте вирішити їх тепер можна було через вирішення *економічних проблем*. Зокрема проблему власності, яка ставала *справою не божественною, а людською*. У творі видатного англійського філософа *Дж. Локка* (1632—1704) «Два трактати про правління» проблемам власності присвячено окремий розділ. Не заперечуючи загальної належності існуючих ресурсів, переданих Богом людству в цілому, мислитель виходив із того, що об'єкти спільної власності шляхом докладання праці окремої особи (об'єднання з особистою власністю) можуть перетворюватись у приватну власність. На думку *Дж. Локка*, «вилучення частини того, що є спільним, і витягнення його зі стану, у якому його залишила природа, започатковують власність»³⁰. Відтак найважливішим засобом привласнення благ мислитель вважав їх поєднання з людською працею. «Людина ніби відгороджує їх своєю працею від спільного надбання»³¹, — писав учений. Авторитет праці зумовлений авторитетом теорії трудової вартості на той час.

Заслугою *Дж. Локка* став поділ власності на *суспільну, приватну і особисту* на основі одвічної належності до людської діяльності найважливіших економічних ресурсів — *землі і праці*. Трактуючи приватну власність як поєднання спільної та особистої власності, мислитель обґрунтував принципи непорушності останньої, пояснюючи визнання суспільством факту належності різноманітних благ тому, хто витратив на них свою працю, «*законами розуму*».

Промисловий переворот в Англії спрямував *мисленнєву діяльність її інтелектуальної еліти в економічному напрямі*. З'ясувалося, що підприємницька діяльність підлягає виміру, а тому має вираження в цифрах і кількісних характеристиках. Показовими в цьому плані є філософські міркування *Д. Юма (1711—1776)* про економічне буття, який уважно досліджує всі тонкощі й особливості сучасного йому капіталістичного господарства, яке стверджувалось в Англії.

Досліджуючи соціальні й етичні проблеми, філософ пов'язує їх з аналізом поняття «власність», яка розглянута у низці аспектів: насамперед вона визначається як благо, володіння яким закріплюється «законами справедливості», що встановлювалися, як тоді (у XVII—XVIII ст.) передбачалося, новим суспільним порядком. Виходячи з властивостей свого стилю аналізу, *Д. Юм* психологізує власність, ствержену «в певному внутрішньому відношенні, тобто в певному впливі, який здійснюється зовнішніми відношеннями предмета на наш дух і вчинки»³². Концепція *Д. Юма* характеризується натуралізацією і суб'єктивізацією найважливіших суспільних відносин — власності.

Хоча предмети природи дані нам спільно, але людина, будучи володарем над самою собою і володарем своєї власної особистості, її дій та її праці як таку вміщувала в собі самій велику основу власності, і те, що становило більшу частину того, що вона вживала для підтримки свого існування або для своєї зручності, коли винаходи і мистецтво покращили умови життя, було повністю її власним і не перебувало в сумісному володінні з іншими.

Дж. Локк

Проте головне полягає в постановці та вивченні проблеми власності, що забезпечує найбільш повну владу і панування над будь-яким об'єктом. Власність є відношенням, яке здійснює найбільший вплив на такі афекти, як гордість, шана, марнославство тощо. Власність — це *вид відношення*, яке зумовлює зв'язок між особистістю і суспільством. Бути власни-

ком якої-небудь речі або майна означає бути єдиною особою, яка за існуючими законами має право розпоряджатися нею і насолоджуватися вигодами від неї. Спостереження показує, пише філософ, що «всі питання власності підлягають сфері компетенції цивільного права, яке розширяє, обмежує, видозмінює і переробляє правила природної справедливості відповідно до приватної вигоди кожного члена суспільства»³³. Тому державний устрій, який сприяє збереженню власності, збільшує сили, уміння, активність і безпеку людей. Хоча сама власність як відношення виявляється як зведення «до всякого роду володіння, придбаних за допомогою загарбання, працьовитості, права, данини, спадкування, договору і т. ін.»³⁴. Тут, крім знаменитої тези *Т. Гоббса «війна всіх проти всіх»*, проглядаються просвітительські сподівання на угоду, договір, совість, розум та інші раціональні чесноти, які повинні привести до «задовільного» для всіх суспільного буття.

Власність повинна бути стабільною і встановлена за допомогою загальних правил. Нехай в окремих випадках від цього страждає суспільство, однак таке тимчасове зло щедро компенсується постійним впровадженням даного правила в життя, а також тим миром і порядком, котрі воно встановлює в суспільстві.

Д. Юм

Для *Д. Юма* власність — більш об'ємне і більш проникаюче» у життя людини поняття, ніж гроші. Очевидно, що процес формування ринкових відносин, «духу підприємництва» переконує філософа в тому, що ствердження інституту приватної власності є необхідною передумовою активізації механізмів економічної саморегуляції і конкуренції. Жодна інша форма власності не створює такої повної свободи, таких широких можливостей, такого великого простору й одночасно такого очевидного об'єктивно-внутрішнього примусу для розвитку і прояву підприємництва, ініціативи, енергії, сміливості, прямої особистої відповідальності, як *індивідуально-приватна власність*, тобто буржуазна. Тому багатство в

Д. Юма виступає силою, але другорядною. Головна проблема для нього — це механізми визначення місця людини в новому суспільстві через усвідомлення суті власності.

Проблема власності ще до того, як вона стає проблемою розподілу благ, стає проблемою положення людини: це не стільки проблема різних видів власності, скільки проблема власності.

Е. Муньє

Міркуючи про соціальний устрій на основі справедливого закону, *Д. Юм* доходить висновку, що існування поділу і розрізнення майна, а також «стійкість» і «сталість» цього поділу «абсолютно необхідні» в інтересах суспільства. У цьому і полягає джерело справедливості та власності. Яке саме майно визначено приватним особам — не має значення. Головне — це відношення *володіння*, яке має місце між особистістю й об'єктом, що природно зумовлює відносини власності. Володіння опосередковує «включення» власності у суб'єктно-об'єктні відносини, оскільки встановлення нової системи соціальних зв'язків передбачає *нову людину*. Універсальність здатності отримання (придбання), яким володіє власність, «створює відносини, які продовжуються по той бік задоволення потреб товарообміном»³⁵. Очевидно, це й примусило мислителя звернути увагу на власність і таку чесноту протестантизму, як праця. Зміни, здійснені працею, створюють і нове відношення до власності. Крім того, необхідно враховувати такі моменти, як успадкування, прирощення, які досягаються завдяки зв'язкам і, що важливо, законодавчо закріплені. Адже право, вважає *Д. Юм*, буває двох видів: *право на владу* і *право на власність*³⁶.

Зрозуміло, що думка про право на власність впливає на всі питання, пов'язані з правлінням і владою. Поряд із суспільним інтересом, правом на владу *право на власність* становить основу всіх держав. Всі інші принципи суспільного життя, як, наприклад, егоїзм, страх, прихильність та ін., не мають самостійного впливу, а є скоріше похідними, а не основними³⁷.

Концепція власності, вироблена в англійській філософії, справила значний вплив на трактування цього феномену представниками інтелектуальної еліти інших західноєвропейських країн.

У працях видатного французького економіста, засновника школи фізіократів *Франсуа Кене* (1694—1774) знайшла відображення ідея «*природного порядку*», що ґрунтується на економічній свободі, недоторканності приватних інтересів та права власності. Природне право вчений трактував як «право людини на річ, придатну для використання», обмежуючи власність «дійсним володінням, здобутим працею, без порушення права володіння третіх осіб»³⁸.

Заслугою *Ф. Кене* стало обґрунтування двох основоположних ідей, які в подальшому набули розвитку в економічній літературі:

— ідеї людської праці як основи будь-якої власності, виходячи з того, що «право всіх на все» зводиться до права людини на ту частку, яку вона «сама може собі забезпечити»³⁹;

— ідеї суспільного характеру відносин власності, виходячи з того, що окрема особа може користуватися певною річчю лише за умови визнання та дотримання членами суспільства цього права.

Нація складається з трьох класів громадян: класу продуктивного, класу власників і класу безплідного.

Ф. Кене

Стверджуючи, що «природний порядок» реалізується в реальному житті через «позитивні закони», або «вихідні правила, встановлені суверенною владою для закріплення порядку управління, забезпечення захисту суспільства і постійного дотримання природних законів», мислитель був переконаний, що «забезпечення власності є фундаментом економічного устрою суспільства»⁴⁰. Відтак творча діяльність державної влади, на думку *Ф. Кене*, повинна бути спрямованою на захист приватної власності, в тому числі шляхом скасування «позитивних законів», які суперечать «природному праву».

При зменшенні числа членів якої-небудь сім'ї чому б їй не поступитися частиною своєї власності сусіднім, більш численним сім'ям?

Чому? Та тому, що це вимушене відступлення результатів моєї праці порушує право власності й відбиває будь-яке бажання працювати. Запитайте у батьків, для чого вони працюють, і вони скажуть вам, що дбають про щастя своїх дітей.

Д. Дідро

Концепт «природного права» вибудований в процесі теоретичних пошуків французьких мислителів. На їхню думку суперечності, що існують у суспільстві, зумовлені порушенням «природного права», відповідно до якого *кожна людина є вільною і всі люди рівні*. Проте в суспільстві виникає власність, котра зумовлює майнову нерівність. Вигода, рентабельність стали показниками раціонального прагнення до капіталістичного прибутку. *Ж.-Ж. Руссо*, спостерігаючи таку ситуацію, підкреслював значення того факту, що землеробство створило надлишок, який перетворювався на власність, яка створювала багатства. Наявність додаткового продукту стала тією економічною основою, на якій розвивалися цивілізація з властивою їй крайньою нерівністю і гнітом. Але це, вважав мислитель, згубне для роду людського. Адже зростаюча майнова нерівність доходить до крайніх меж, коли утворюються певна кількість багатіїв і маса бідняків, позбавлених власності⁴¹. Одночасно мислитель створює картину наявного становища людини в суспільстві, прагнучи знайти причину його антагонізмів.

Зазначимо, що хоча правило, яке закріплює власність за наявним володарем, природне і у зв'язку з цим корисне, однак корисність його не поширюється за межі первісного формування суспільства і ніщо не мало б бути згубнішим, ніж його постійне дотримання, адже останнє виключало б будь-яке повернення власності, спонукало і вигороджувало б будь-яку

несправедливість. Таким чином, нам потрібно пошукати які-небудь інші умови, здатні покласти початок власності після того, як суспільний лад вже встановлений; найбільш значними з таких умов я вважаю такі чотири: захоплення, давність, прирощення і спадщина.

Д. Юм

Соціальні суперечності, згубні й водночас неминучі, *зумовлені не власністю, а її розподілом*. *Ж.-Ж. Руссо* засуджує таку перспективу людського прогресу, оскільки засноване на приватній власності суспільство поляризується на групи людей з економічно протилежними інтересами, що стає причиною «найбільш жажливої війни» одних за безмежне збільшення власності, інших — за володіння нею хоча б у мінімальному розмірі⁴².

В умовах непримиренної економічної боротьби виникає держава, яка утворює закони, що «наклали нові путі на слабого і надали нові сили багатому, назавжди знищили природну свободу, назавжди встановили закон власності й нерівності, перетворили хитру узурпацію в стійке право і заради вигоди кількох честолюбців прирекли з того часу людський рід на працю, рабство і злиденність»⁴³. Така емоційна оцінка приватної власності мислителем не враховувала тієї «духовної напруги», яку ніс у собі капіталізм, що все більше набирив сили, і більше відповідала просвітницьким надіям про абстрактну рівність і утопічний справедливий розподіл. Просвітницькі сподівання на свободу і справедливе соціальне влаштування мислитель реалізує в теорії «суспільного договору», яка виправдовує приватну власність, її правову основу і закликає державну владу забезпечити повагу до прав власників.

Водночас *Ж.-Ж. Руссо* залишається на позиціях *буденного егалітаризму*, даючи пораду не допускати існування в суспільстві «ні багатих, ні бідних». Його міркування вплинули і на економічні погляди фізіократів, які через природний закон, природну рівність прагнули створити свою концепцію власності, яка стала одним із наріжних принципів у класичній політичній економії.

5.6. Проблема власності у класичній політичній економії

Своєрідним відгуком на принципово нові за змістом і методологією міркування французьких та англійських філософів став феномен творчості *А. Сміта* (1723—1790) — основоположника економічної науки, який зосередив свою увагу на дослідженні усіх сфер суспільного господарства. Водночас знаменита праця мислителя «Дослідження про природу та причини багатства націй» (1776 р.) містить цікаві спостереження щодо сутності відносин власності. Грунтуючись на тому, що першоосною будь-якої власності є *людська праця*, *А. Сміт* пов'язував із виникненням приватної власності на землю та капітал існування основних класів тогочасного суспільства та притаманний йому розподіл доходів. «Будь-яка людина, що отримує свій дохід із джерела, яке належить особисто їй, — зазначав дослідник, — має отримувати його або від своєї праці, який зветься заробітною платою; дохід, одержуваний із капіталу особою, яка особисто вкладає його в діло, зветься прибутком; дохід, одержуваний з нього особою, яка не вкладає його в діло, а позичає іншому, зветься відсотком, або грошовим зростанням»⁴⁴.

Разом із тим *А. Сміт* трактує людину як моральну істоту, здатну трансцендентувати свою суб'єктивність через «незаангажованого спостерігача, який знаходиться в його душі, нехай і в обмеженості»⁴⁵. Симпатія і співчуття — це здатність, яку неможливо вивести з егоїстичних прагнень до власності. Реальне існування моральності, співвіднесене з *кантівськими установками практичного розуму*, є важливим елементом поглядів великого економіста.

Робітникам не завжди належить увесь продукт його праці. У більшості випадків він мусить ділити його з власником капіталу, який його наймає. У такому разі кількість праці, зазвичай потрібної для придбання або виробництва якогось товару,

не є єдиною умовою для визначення кількості праці, що її можна купити або отримати в обмін на нього. Очевидно, що додаткова кількість припадає на частку прибутку з капіталу, який авансований на заробітну плату і надав сировину робітникамі.

А. Сміт

Не погоджуючись із утилітаризмом *Д. Юма*, *А. Сміт* підкреслює, що існують як зовсім незалежні від *міркувань користі і вигоди* дві людські здатності — *пізнання* (мислення) і *самоволодіння*. *Цінності науки і мудрості неможливо звести до їх соціальної або економічної користі*. Мислитель наводить як приклад істини математичного знання — їх відкриття часто не приносило, на його думку, відчутної вигоди. Тобто міркування *А. Сміта* перебувають в парадигмі основних гуманістичних стратегій мислення того часу. Відокремлення власності як об'єкта аналізу не позбавляє її морального змісту.

Друга доброчинність — самоволодіння — цінна тим, що сприяє вихованню гідності та достоїнства у людині в *процесі придбання власності*. Адже відповідно до наших тимчасових переваг і пріоритетів ми схильні вважати *безпосередню користь* й одночасно *безпосереднє задоволення* вищими благами, ніж ті, які будуть одержані в майбутньому. Відмова від тимчасової користі і задоволення в ім'я майбутнього — ось у чому може бути справжня основа власності. Але це передбачає безпосередню владу розуму над діями і поведінкою людини, а не афективне схиляння перед фетишем користі. Самоволодіння включає акт переваги, який неможливо пояснити міркуваннями користі, він пов'язаний з моральною мотивацією. Адже теперішні потреби означають для нас значно більше, ніж якась майбутня користь. Тим самим *А. Сміт* підкреслює роль розуму (*ratio*) у вчинках індивіда. Розумне начало не вноситься ззовні, але іманентне в них, є наявним і діє. Власність постає в кінцевому підсумку в *метафізичних вимірах*, до яких так схильна була епоха Просвітництва.

Прагнення до власності первісно властиве для людини, що показує участь в постійному обміні та поділі праці. В результаті формується економічний порядок, настільки складний, що підлягає лише раціональній калькуляції, але водночас веде до рівноваги в суспільстві. Телеологія природної свободи («природного порядку») обумовлює ідею рівноважного економічного порядку, який не може передбачити індивід, оскільки ніхто не володіє для цього необхідними знаннями й інформацією⁴⁶. Це ще більше ускладнює концепт власності в загальній картині метафізично-економічних міркувань А. Сміта.

Власність включена мислителем в політико-державні процеси, що зумовлено захистом ним *економічного лібералізму* і *ринкових відносин*. У зв'язку з цим дуже важливо було вирішити проблему власності як рівноважного чинника в протистоянні *держави*, яка на той час була репрезентована сильною королівською владою, і *капіталізму*, що набирив усе більших темпів розвитку і багатства, прагнучи до володіння власністю у всьому її обсязі. До речі, капіталізм виявився не підвладним ніяким вимірам. Для А. Сміта стало зрозумілим, що рівновага в суспільстві, де всі прагнуть до власності, можлива лише за умови дотримання законів. Не пороки і вади приватних осіб, але морально індиферентні (не погані, але й не гарні, хороші) індивідуальні інтереси за дотримання законів дають змогу досягти всезагального добробуту в процесі постійного прагнення до власності у всіх її видах і нормах.

Те, що веде до поліпшення умов існування більшості, аж ніяк не можна визнати шкідливим для цілого. Жодне суспільство, без сумніву, не може процвітати і бути щасливим, якщо значна частина його членів бідна і нещасна. До того ж проста спаведливість вимагає, аби люди, які годують, одягають і будують житло для цілого народу, одержували таку частку продуктів своєї власної праці, щоб самі могли мати пристойну їжу, одяг і житло.

А. Сміт

У контексті проблеми власності А. Сміт виводить свою концепцію держави як «нічного охоронця». Оскільки індивідуальний інтерес до власності і багатства потрібно наповнити «сміслом пристойного», приватні людські інтереси мають бути доповнені морально-всезагальним чинником. Так мислитель розділяє приватний інтерес як основу власності і моральної всезагальності. Однак проблема влади і панування відходить у нього на другий план, що характерно для лібералізму в цілому. Якщо індивідуальні прагнення людини реально сприяють встановленню суспільної рівноваги і люди єдині у своєму розумінні гідного життя, почуття симпатії до інших людей, то економіка і мораль, індивідуальна вигода та «моральні почуття лежать в основі такого суспільного порядку, який не має потреби в державі. Політика замінюється економікою і моральністю»⁴⁷. *Держава повинна володіти лише однією функцією: охороняти закони і власність.*

Ідею А. Сміта щодо доходів як основної мети закріплення факторів виробництва у приватну власність поділяв видатний англійський економіст епохи промислової революції Д. Рікардо (1772—1823), який звертав увагу на те, що «продукт землі... ділиться між трьома класами суспільства, а саме: власниками землі, власниками грошей або капіталу, необхідного для її обробітки, і робітниками, працею яких вона оброблена»⁴⁸. Виникнення власності на основні ресурси, необхідні для ведення господарської діяльності, вчений пов'язував з принципом їх обмеженості, рідкості, оскільки інакше «ніхто не буде платити ренту за... землю, так само як ніхто не платить ренту за користування повітрям або водою чи будь-яким іншим даром природи, що існує в необмеженій кількості»⁴⁹. Відштовхуючись від логіки Дж. Локка, класики політичної економії започаткували *ідеологію ринкового лібералізму*, що ґрунтувалася на теорії «природного порядку», пріоритетності інтересів приватних власників та механізмі стихійного узгодження їх інтересів за умов економічної свободи та вільної конкуренції.

Продукт землі, все, що отримується з її поверхні шляхом докладення праці, машин і капіталу, — розподіляється між трьома класами суспільства, а саме: власниками землі, власниками грошей або капіталу, необхідного для її обробки, і робітниками, працею яких вона обробляється. Але частки всього продукту землі, які дістаються кожному з цих класів під іменем «ренти», «прибутку» і «заробітної платні», досить різні на різних стадіях суспільного розвитку. Визначити закони, які управляють цим розподілом, — головне завдання політичної економії».

Д. Рікардо

У такому контексті *Д. Рікардо* вибудовував концепцію власності в руслі *теорії вартості* і *теорії прибутку*, що впливає з неї. Аналізуючи прибуток як основну форму доходу, вчений трактував його як надлишок вартості понад заробітну плату і вважав незаперечним той факт, що робітник своєю працею створює більшу вартість, ніж отримує зарплату. Визнаючи працю єдиною субстанцією вартості, учений вважав, що зміна заробітної плати за незмінної продуктивності праці не спричиняє відповідних змін природної ціни товарів, змінюючи лише коло власності робітників у загальному доході. На цій підставі *Д. Рікардо* робив висновок про те, що «прибуток залежить від високої чи низької заробітної плати». Він вважав, що два основні види доходу можуть змінюватися лише в оберненому напрямку, оскільки «підвищення вартості праці неможливе без відповідного падіння прибутку». Відтак, «усе, що збільшує заробітну плату, неминуче зменшує прибуток»⁵⁰. Такий висновок став у подальшому відправною точкою в осмисленні необхідності збільшення власності як результату підприємницької діяльності.

Водночас *Д. Рікардо* звертав увагу на існування факторів, здатних протидіяти наданню норми прибутку. Він стверджував, що надання норми прибутку може «призупинятися через повторні проміжки часу завдяки вдосконаленням, які застосовуються у виробництві предметів життєвої необхідності, а

також відкриттів в агрономічній науці, які дають змогу зберегти частину праці, і таким чином знизити ціну предметів першої необхідності робітника». Однак у довгостроковій перспективі, на думку вченого, «ніякий капітал не зможе принести навіть найменшого прибутку; не буде затребуваною ніяка додаткова праця, і, як наслідок, населення досягне свого максимального рівня»⁵¹. А водночас власність стане не лише знаходитися на одному полюсі, а може стати здобутком багатьох.

Ефективність виробництва перебуває у прямій залежності від того, наскільки іноді виробництво дістається особам, які його здійснюють, а також від того, якою мірою всі суспільні інститути сприяють корисному застосуванню сил і належній винагороді кожного за його працю пропорційно вигоді, яку він приносить.

Дж.С. Мілль

Проблема власності, розроблена *А. Смітом* і *Д. Рікардо*, набула розвитку у творчості завершувача класичної політичної економії, видатного англійського економіста *Дж.С. Мілля* (1806—1873). Він продовжив започатковану попередниками традицію дослідження власності як категорії розподілу. Він стверджував, що «власність не припускає нічого іншого, крім права кожної людини, чоловіка або жінки, на свої здібності»⁵². Підкреслюючи трудову природу власності, *Дж.С. Мілль* вбачав її сутність у визнанні за людиною «права на виключне розпорядження» продуктами власної праці, а також будь-якою іншою річчю, отриманою «за справедливою угодою, без застосування сили і обману, від людей, які створили цю річ»⁵³. Вважаючи відносини власності продуктом історичного розвитку, вчений стверджував, що розподіл власності лежить в основі розподілу доходів трьох основних класів тогочасного суспільства⁵⁴. Водночас, на відміну від *А. Сміта* та *Д. Рікардо*, *Дж.С. Мілль* відносив розподіл власності до компетенції соціальних інститутів кожного конкретного суспільства. Він

був переконаний, що будь-який розподіл багатства «залежить від законів і звичаїв суспільства» і має місце лише за його згодою⁵⁵. Доводячи необхідність суспільного регулювання відносин власності, вчений трактував приватну власність як «фундаментальний інститут», гарантію, яка «надається людям на володіння плодами їх власної праці та бережливості»⁵⁶. Відтак важливою метою розвитку суспільства він вважав покращення умов для збільшення приватної власності з метою забезпечення кожному індивіду найповнішої участі в одержанні вигід.

У руслі теорії власності Дж.С. Мілль аналізує капітал, котрий є умовою, без якої неможливо здійснювати виробничу діяльність. Трактуючи капітал як раніше нагромаджений матеріалізований продукт праці, вчений зазначав, що останній є продуктом заощадження (як і власність), тобто утримання від теперішнього споживання заради майбутньої користі. Відтак він дійшов висновку, що зростання капіталу необхідним чином залежить від двох моментів — величини фонду, яким може виступати та чи інша власність, звідки може бути зроблене заощадження, і сили схильностей, які спонукають заощаджувати⁵⁷, а тим самим накопичувати власність.

Головною метою прагнень за нинішнього стану людського розвитку є не знищення системи приватної власності, а її поліпшення і надання повного права кожному члену суспільства брати участь у вигодах, які вона приносить.

Дж.С. Мілль

На відміну від англійських мислителів, французькі економісти класичного періоду критично ставляться до власності в період капіталістичного нагромадження. Першим видатним економістом, який виступив з науковою критикою економічної системи капіталізму та поставив під сумнів панівну економічну ортодоксію, був француз швейцарського походження С. Сімонді (1773—1842). Ставши на захист інтересів дрібної буржуазії, ідеалізуючи селянське виробництво, де праця і ка-

пітал поєднані, а виробництво підпорядковано споживанню, вчений обґрунтував необхідність побудови справедливого суспільного порядку. Такий порядок повинен забезпечувати як бідному, так і багатому задоволення, радість і спокій. Це порядок, у якому «ніхто не страждає». Подібні утопічні ідеї та прагнення повернутися до минулого дрібнотоварного устрою отримали назву *економічного романтизму*. Така опозиція С. Сімонді ставила під сумнів інститут приватної власності, на основі якого тільки й може розвиватися капіталізм.

На думку С. Сімонді, політична економія повинна бути моральною наукою, яка має брати до уваги почуття, потреби та пристрасті людей і, піклуючись про долю бідняків, аналізувати проблеми розподілу та споживання. В нього немає симпатії до прибутку і розвитку капіталізму, який веде до збільшення приватної власності. А це аж ніяк не сприяє покращенню життя робітників. За умов капіталізму сукупний попит на споживчому ринку виявляється недостатнім для того, щоб придбати всі вироблені товари, зазначивши, що «народи... можуть розорятися не лише від того, що тратять дуже багато, але і від того, що тратять дуже мало»⁵⁸, С. Сімонді дійшов висновку, що капіталізму внутрішньо притаманні кризи надвиробництва, викликані недоспоживанням. Вихід із ситуації вчений вбачав у гальмуванні капіталістичного розвитку, отже, і в зменшенні нарощення приватної власності.

Всі, хто підтримує і вдень, і вночі... багатство виключно в і'м'я власних інтересів, створюють тим самим, хоча це те, про що вони менш за все турбуються, загальне благо.

П. Бугільбер

Мислитель переконаний, що не можна розглядати багатство і власність безвідносно до споживання окремих людей, потреби яких є метою будь-якого виробництва. На думку вченого, примножуючи власність, матеріальне багатство, *нація жертвує метою заради засобів*, оскільки час, необхідний для зміцнення тіла та духу, втрачається на виробництво розкоші

та поглиблення соціальної нерівномірності. У зв'язку з цим повинна існувати межа розширення виробництва, співмірна із соціальними доходами і рівнем власності. Добробут суспільства, таким чином, залежить не стільки від розвитку його продуктивних сил, скільки від *справедливого розподілу створеного багатства*, яке не повинно перетворюватися в одвічну власність.

Звернувши увагу на соціальні наслідки ринкових економічних перетворень та проблему нерівномірного розподілу власності і доходів, *С. Сімонді* одним із перших вказав на необхідність здійснення державою активної соціальної політики. Він виступив із програмою соціальних реформ, для проведення яких необхідними були «лише поступові й непрямі заходи з боку законодавства, лише у здійсненні у відносинах між господарем і робітником повної справедливості, яка покладала на першого всю відповідальність за зло, яке він завдав другому»⁵⁹. В тому числі малися на увазі впровадження соціального забезпечення робітників за рахунок підприємців і участь найманих робітників у прибутках підприємств. Все це вело до обмеження прибутку і величини власності капіталіста, володаря.

Симпатії *С. Сімонді* до робітничого класу та аргументи щодо державного втручання в економіку справили вплив на соціалістичну думку, знайшовши також відображення в концепціях регулювання капіталізму та соціального реформізму. Водночас *С. Сімонді* не був соціалістом. Він намагався вирішити соціальні проблеми без знищення капіталізму та індивідуальної ініціативи, наполягаючи на тому, що державне втручання в господарське життя допоможе природним ринковим силам діяти більш гармонійно.

Соціалістом, представником його різновиду *анархізму*, був *П.Ж. Прудон* (1809—1865). Своєрідним викликом ортодоксальній теорії власності стала його праця «Що таке власність» (1840), у якій був проголошений знаменитий афоризм «*власність — це крадіжка*». Виходячи з того, що «будь-яка власність є узурпацією», яка надає окремій людині право «розпоряджатися безумовним чином суспільним майном»⁴⁷ та привласнювати те, що по праву належить усім, *П.Ж. Прудон*

був переконаний, що «власність і суспільство — дві безумовно несумісні речі; неможливо асоціювати двох власників, як неможливо поєднати два магніти їх однойменними полюсами. Суспільство повинно або загинути, або знищити власність»⁶⁰.

*Таким чином, власник, який споживає продукт, знищує його. Але ще гірше, коли він його зберігає. Речі, які зберігаються власником, переходять в інший світ; від них не залишається нічого, навіть *carpe mortuum*, навіть того. Якби існувала можливість мандрувати на Місяць і якби власники надумали відвозити туди свої заощадження, то через деякий час вони перетягли б усю нашу планету на її супутник.*

П.Ж. Прудон

Вчений засуджував *власність як право, що суперечить природі і розуму, як засіб привласнення чужої праці та отримання нетрудових доходів*. «Несправедливість та гноблення полягають не в тому, що людина захоплює знаряддя праці або земельну ділянку, — писав дослідник, — а в тому, що одна людина позбавляє всього цього інших людей. Оскільки володіння однієї людини не порушує прав іншої, остільки власність є цілком правомірною формою користування знаряддями і предметами господарювання. Але існуюча історія власності незмінно базувалась на насильстві та експлуатації. Приватна власність була найглибшою причиною суспільної нерівності і, відповідно, всіх революцій, за допомогою яких люди прагнули відновити рівність»⁶¹.

Мислитель визнавав дрібну власність, яка існує у «помірних і розумних розмірах», і заперечував велику приватну власність, закликаючи до її знищення. «Приватне володіння є основою суспільного життя, — писав мислитель, — власність же є суспільним самогубством — це доводять п'ять тисяч років історії власності. Володіння узгоджується з правом, власність суперечить праву. Знищіть власність і збережіть володіння, і завдяки одній цій зміні, у принципі ви зміните всі закони, уряд, народне господарство, заклади — ви позбавите світ зла...»⁶².

Цікаво зазначити, що *П.Ж. Прудон* розрізняв «юридичне» розуміння власності — право «володарювати, панувати над річчю, «фактичне» розуміння власності — «володіння, що належить до фактур». Заперечуючи тезу щодо людської праці як джерела власності, французький мислитель був переконаний, що праця «не володіє ні найменшою здатністю привласнювати предмети природи», оскільки вона не лише породжує, а навпаки — «юридично знищує» власність⁶³.

Одні автори стверджують, що власність є освяченим законом громадянським правом, яке виникло на ґрунті первісного загарбання речі, інші переконані, що власність — природне право, що народилося на ґрунті праці. За всією видимою протилежністю цих доктрин, обидві вони знаходять співчуття і схвалення. Я стверджую, що ні праця, ні загарбання, ні закон не можуть створити власність... Власність — це крадіжка».

П.Ж. Прудон

Разом із тим *П.Ж. Прудон* рушійною силою економічної діяльності та стимулом економічного прогресу вважав *індивідуальну свободу*, що ґрунтується на приватній власності та вільному розпорядженні результатами власної праці. Він за-суджував власність як засіб привласнення чужої праці та отримання нетрудових доходів усупереч принципу взаємності послуг. Саме в цьому і полягає смисл його афоризму: «Власність — це крадіжка».

Власник, який робить заощадження, заважає іншим насолоджуватися, хоч і сам також не одержує насолоди; для нього немає ні володіння, ні власності. Подібно скнарі, він тільки охороняє свій скарб, однак не користується ним. Але не має власності, коли нею не користуються, не має користування нею без споживання, і немає споживання без руйнування власності: така неминуча доля її, передбачена їй Богом. Нехай буде проклята власність!».

П.Ж. Прудон

Визнаючи *дрібну власність*, яка існує в «помірних і розумних» розмірах, *П.Ж. Прудон* водночас був переконаний, що *велику приватну* власність необхідно знищити з метою встановлення всезагальної справедливості, що ґрунтується на загальній рівності. Одночасно *П.Ж. Прудон* рішуче засуджував комунізм, у суспільному устрої якого «слабкі пригнобляли б сильних, ліниві й нездібні жили б за рахунок трудящих та здібних. Комунізм є системою рабства, оскільки спільність володіння вимагає примусової організації праці, позбавляє членів суспільства свободи дій і перетворює їх усіх на рабів держави»⁶⁴.

Проте, відстоюючи приватну власність і товарне виробництво як вершину особистої свободи і незалежності, мислитель пропагував необхідність переходу великих промислових підприємств та залізничного транспорту в руки асоціацій робітників і службовців, підкреслюючи необхідність збереження індивідуальної власності у дрібній промисловості й сільському господарстві. Стверджуючи, що панування дрібного товарного виробництва сприятиме обміну продуктами праці за трудовим еквівалентом, він висунув *проект організації обміну без грошей шляхом заснування спеціального банку*. Завданням останнього був у кінцевому підсумку перехід на *безгрошовий обмін*. Запровадження безгрошового товарного виробництва, на думку *П.Ж. Прудона*, гарантувало б збут товарів за їхньою конституційованою вартістю, уможливіючи знищення капіталу та експлуатації. На основі того, що кожен отримував би стільки, скільки виробляв сам, у суспільстві панували б рівність і справедливість. У свою чергу, відсутність нетрудових доходів забезпечувала б безмежну реалізацію та гармонійний розподіл, сприяючи зростанню багатства, добробуту, чесної власності кожного громадянина і суспільства в цілому.

Свобода і рівність були основними політичними догмами П.Ж.Прудона. Він не погоджувався пожертвувати жодною з них. В ім'я рівності він заперечував приватну власність у наявній формі; в ім'я свободи він відкидав соціалізм. Він вважав,

що істинне вирішення проблеми власності надане слов'янською расою, яка створила общинну власність, за якої земля належить усій общині, право користування окремими земельними ділянками — кожному члену общини.

М.І. Туган-Барановський

Виступаючи за організацію банку та визволення робітників за допомогою виробничих, споживчих та кредитних асоціацій, що ґрунтуються на принципах взаємодопомоги («мутуалізму» — *взаємності послуг*), вчений дійшов висновку про відпадання необхідності у державному управлінні. Адже ліквідація нетрудових доходів, справедливість в обміні та рівність на основі злиття класів в один (клас трудящих) зробить уряд непотрібним. Відтак урядова система зіллється з економічною, що уможливить анархію (відсутність уряду, державної влади), а рушійною силою економічного розвитку стане клас дрібних власників, не об'єднаний ні в яку суспільно-державну організацію.

Економічні ідеї *П.Ж. Прудона* справили значний вплив на розвиток економічної думки в другій половині XIX ст. Відзначаючи внесок мислителя у розвиток вчення про власність, *М.І. Туган-Барановський* писав: «У працях *П.Ж. Прудона* вперше з повною ясністю та різкістю висловлена думка, що центральним правовим інструментом сучасного суспільства, інститутом, на якому все засноване, з якого все виходить, і хороше, і погане, що становить цивілізацію, якою ми так пишаємося, є інститут приватної власності»⁶⁵. Водночас погляди *П.Ж. Прудона* містять таку глибоку критику капіталістичного устрою, що більшості наступних критиків капіталізму залишалося лише розвивати або видозмінювати його думки. Прикладом є *К. Маркс*, який, незважаючи на суперечності з *П.Ж. Прудоном*, створював власну систему соціально-економічних і політичних поглядів під впливом його анархізму. Кожне економічне вчення в другій половині XIX ст. у питанні про власність не могло бути поза увагою прудонізму⁶⁶, що свідчило про актуальність проблеми власності в побудові глобальних соціоекономічних проектів, які створювалися в той час.

Іншу, ринково-економічну, концепцію власності запропонував *Ж.Б. Сей* (1767—1832). Прихильник *концепції економічного лібералізму*, він пропонував вирішувати суперечності проблеми власності за рахунок використання технічного прогресу в промисловості як найважливішого джерела багатства нації. Відокремлюючи власників капіталу від підприємців, він характеризує підприємців як посередників між «продуктивними послугами» і споживачами, які беруться «за свій рахунок, на свій ризик і на свою користь виробити певний продукт»⁶⁷. *Ж.Б. Сей* трактував підприємницький захід як винагороду за важливу суспільну функцію раціонального поєднання всіх факторів виробництва. Робітники не можуть претендувати на весь продукт праці, оскільки винагорода за їхній внесок обмежується заробітною платою. Тим самим «знімаються» всі претензії до власності та її володіння, оскільки *все обумовлюється винагородою*. Хто що заробив і заслужив, те і має.

Подолати суперечності ринкового суспільства в питанні про власність прагнув *К.Ф. Бастіа* (1801—1850). Створена ним *теорія послуг* спрямована на визначення цінності економічних благ. Зазначаючи, що з економічного погляду суспільство — це обмін, у якому беруть участь рівноправні учасники, *К.Ф. Бастіа* наголошував на тому, що «взаємний обмін здійснюється за таким незмінним правилом: цінність за цінність, послуга за послугу, а все, що становить дармову корисність, стоїть поза торгом, тому що дармовий продукт не має цінності, а предметом майнових угод буває лише цінність»⁶⁸. Мислитель визначав послугу як будь-яке зусилля, котре зберігає зусилля інших. Однак, на відміну від *Ж.Б. Сея*, який вважав, що корисні послуги надаються не лише людьми, а й силами природи, речами, вчений аналізував лише особисті послуги у різних сферах суспільного життя. Виходячи з того, що напруга і зусилля обох сторін в обміні мають еквівалентний характер, що ґрунтується на добровільності та взаємовигідності ринкових угод, французький економіст стверджував, що і покупець, і продавець *витрачають зусилля* — на виробництво і на придбання товару. Розмірковуючи над тим, що будь-яка власність є сумою цінностей, мислитель трактував останню як *скуп-*

ність наданих послуг. Вважаючи, що нові послуги завжди корисніші й продуктивніші за старі, вчений висловив думку про те, що будь-яка власність є сумою минулих цінностей, які поступово втрачають свою корисність.

На основі цього *К.Ф. Бастіа* створює теорію «гармонії інтересів» основних класів капіталістичного суспільства. Відстоюючи теорію природного порядку, заперечуючи наявність соціальних антагонізмів, він пов'язував прогрес суспільства з реалізацією вільної ініціативи кожної людини. На основі власної теорії послуг *К.Ф. Бастіа* визначав ринкову економіку як *царство волі та гармонії, економічної свободи та взаємовигідного співробітництва різних класів*. «Усі законні інтереси гармонійні», підкреслював французький економіст.

Джерело економічних гармоній *К.Ф. Бастіа* вбачав у вільній конкуренції та обміні, в процесі якого всі члени суспільства вимушені надавати один одному взаємні послуги і взаємну допомогу заради спільної мети. Згідно з теорією економічних гармоній інтереси праці та капіталу солідарні. Обґрунтовуючи це положення, вчений сформував власний економічний закон: «У міру того, як примножуються капітали, безумовна частка, що належить їм у загальному результаті виробництва, зростає, а частка відносна знижується; відносна ж частка праці постійно зростає, а тим паче, зростає і його частка безумовна»⁶⁹. Саме з цього закону, на думку *К.Ф. Бастіа*, випливає гармонія інтересів робітників і тих, хто їх наймає. Посилаючись на тенденцію норми прибутку до зниження, вчений стверджував, що прибуток і заробітна плата не протистоять одне одному, а гармонійно поєднуються, оскільки відносне зменшення частки прибутку не заважає абсолютному зростанню суспільного продукту.

Коли народи бувають найщасливішими, моральними, миролюбними? Коли закон дуже рідко втручається у приватну діяльність, коли уряд менше дає себе відчувати, коли особистість має найбільшу силу, а громадська думка найбільший вплив, коли склад управління нечисленний, коли легші й рівномірніші податки.

К.Ф. Бастіа

У своїх міркуваннях французький мислитель вважає існування власності за капіталізму цілком закономірним процесом. Головний інтерес усіх людей, писав *К.Ф. Бастіа*, полягає в тому, щоб сприяти швидкому утворенню капіталів. Нехай усі, і насамперед робітничий клас, усвідомлять, що «капітал із самого початку працює на користь звільнення людей від пут неосвіченості, бідності і деспотизму»⁷⁰. Адже інтереси праці і капіталу тотожні. Трактуючи *солідарність* як відповідальність кожного перед суспільством щодо абсолютного внеску у виробництво, вчений виправдовував існуючу соціальну систему стимулюючим впливом власності на розвиток виробництва та людей, які не бажають працювати. Основна умова суспільної гармонії — свобода дії.

Дискусії періоду становлення капіталізму як проблема власності впевнено входять у систему теоретичних побудов та інтелектуальних міркувань представників класичної економічної науки, які прагнули визначити найімовірніші перспективи розвитку суспільства. В їхніх дослідженнях власність усе більше пов'язується з низкою інших важливих проблем, які ставила економічна наука відповідно до потреб господарської практики. Соціально-економічна проблематика власності актуалізувалась також у найвидатніших філософських концепціях того часу. В чому ж полягали особливості філософського аналізу проблеми власності?

5.7. Власність як свобода і право людини в німецькій класичній філософії

Увага до проблеми власності в епоху Просвітництва зумовлена прагненням втілити в життя гуманістичні проекти громадянського суспільства. Варіанти вирішення цих проектів реалізуються в концепціях видатних представників німецької класичної філософії *І. Канта*, *Й.Г. Фіхте*, *Г.В.Ф. Гегеля*.

Право, за *І. Кантом*, — це сукупність умов, за яких сваволя одного (особи) сумісна зі сваволею другого з погляду всезагального закону свободи»⁷¹. Починаючи саме з *І. Канта*

(1722—1804) стало можливим говорити про *критичну рефлексію*, котра концентрує свою увагу на місці людини у світі як суб'єкта, здатного виходити за рамки природної необхідності. У процесі розгляду проблеми володіння філософ, зокрема, акцентує увагу на власності, котра є «зовнішнім предметом» її власника, який має на неї права. Власник, він же володар, може розпоряджатися своєю річчю, предметом відповідно до свого розсуду і бажання. Але *I. Кант* — гуманіст-просвітитель, тому для нього власністю є передусім тільки тілесною, матеріальною річчю, а людина «може бути тільки своїм власним володарем, але не власником самої себе, не говорячи вже про те, щоб бути власником інших людей»⁷². Людина у своїй особі відповідальна за людство в цілому. Тому для *I. Канта* власність — *засіб, але не мета, тому що метою є людина*. Таким самим способом є і власність, завдяки якій відбувається взаємний обмін праці людей. Звідси випливає, що *власність і багатство*, оскільки вони здобуваються різними способами, є власне кажучи лише сумою зусиль праці, якою люди немовби розплачуються одне з одним. Однак вона представлена грошима, які обертаються в суспільстві, перебувають в обігу.

Річ (із суми яких утворюється власність), щоб бути цінністю і називатися багатством, повинна «сама коштувати стільки праці, скільки потрібно для її виробництва (чи для надання її іншим), щоб вона дорівнювала тій праці, за допомогою якої повинен бути придбаний товар (у вигляді продуктів природи чи вміння), і на який він обмінюється»⁷³. Отже, власність в *I. Канта* еквівалентна насамперед затраченій праці, загальним засобом взаємного обміну якої виступають гроші. Тільки так, вважає мислитель, власність може стати законним засобом обміну працею між членами суспільства, а тим самим — засобом обміну державним багатством, тобто стати власністю.

У теорії *I. Канта* важливо те, що власність, будучи охоплена «обігом» майна, визначає ціннісне відношення до всіх інших речей і товарів, до яких належить усе, навіть науки. Таким чином, мислитель підходить до поняття *інтелектуальна власність*, під яке підведене поняття володіння знаннями,

що є багатством. Міркування філософа про інтелектуальну власність — необхідна характеристика специфіки і стану громадянського суспільства, цінності якого активно обговорювалися у філософській думці того періоду.

У філософії німецького мислителя поняття *інтелектуальна власність* є похідним від загальної розробки проблеми *інтелектуальної діяльності*, що дає змогу зрозуміти поступальний рух людського прогресу. Інтелект стимулює творчу діяльність не тільки до пошуку засобів для «приємного життя», а й для подолання існуючих конфліктних відносин між людьми. Вони виникають внаслідок властивих людям, з одного боку, егоїстичних спонукань, а з іншого боку — честолюбства, властолюбства, користолюбства. Ці якості у своїй єдності передбачають власність, «опредметнену» в речах, майні, грошах. *I. Кант* вважав, що без цих, негативних з морального погляду пристрастей, «всі чудові природні задатки людства залишилися б назавжди нерозвиненими», людина не вийшла б «зі стану недбайливості й діяльного достатку», не занурилася б «з головою в роботу», не знайшла б засобів «розумного порятунку» від труднощів, що пригнічують її⁷⁴. На відміну від руссоїтського обурення (далекого *I. Канту*) із приводу людських страждань, пов'язаних із прогресом приватної власності, філософ позитивно оцінював діалектичну *проблему ролі суперечностей і антагонізмів в історичному розвитку*. Власність обумовлюється, крім усього, проникливістю й активністю розуму.

Загальний позитивний результат, який прогрес приносить людству, розглядається *I. Кантом* як такий, що виправдовує все попереднє зло, в тому числі всі колізії, пов'язані з процесом одержання багатства заради задоволення бажання користолюбства щодо збільшення власності. Тому філософія історії *I. Канта*, визнаючи зло минулого, виражала неприйняття актуального соціального зла й орієнтувала на його усунення. Визнання права власності як умови природного і духовного буття людини давало можливість мислителю стверджувати, що «найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа — надбання спільного правового грома-

дьянського суспільства»⁷⁵. Цей суспільний ідеал *І. Канта*, реалізацію якого він пов'язував із недалеким майбутнім, по суті виражав загальний шлях розвитку «духу капіталізму» (*В. Зомбарт*). Основна мета, вважав мислитель, полягає в розкряпанні людських *розумів*, для чого потрібно забезпечити «самостійність думки», необхідність свободи «публічного користування своїм розумом». Здійснення такого завдання передбачало *правове забезпечення власності*.

Впевненість *І. Канта* в «людині не як засобі, а як меті суспільного розвитку надихнула *Й.Г. Фіхте* (1769—1814) на розробку теоретичної позиції, відповідно до якої вища і загальна мета будь-якої вільної діяльності — *можливість жити*. Це передбачає в процесі вирішення соціальних завдань забезпечення народних мас життєво важливими засобами існування. Це положення нерозривно пов'язане з реалізацією права людини на працю, винагородою за яку є заробітна плата. З права на працю та на її результати *Й.Г. Фіхте* виводив *право власності*, котре розуміється як володіння матеріальними благами особистого користування. Але ці блага не можна використовувати для наживи і життя за рахунок праці інших людей. Заявляючи, що кожна доросла і розумна людина «повинна мати власність», філософ переносив турботу про власність кожного на державу, яка повинна захищати її, чим і забезпечувати добробут усіх членів суспільства. Економічне домінування держави полягало в регулюванні господарського життя соціуму. Створюючи теоретичну модель нового суспільства як «замкненої держави законів та індивідів», названої ним так само «державою розуму», *Й.Г. Фіхте* залишає приватну власність недоторканою у всіх інших (за винятком землі) галузях економіки⁷⁶. Це вело до переконання, що неприпустимо обмежувати розміри майна, капіталів, багатства приватних осіб. Тим самим, незважаючи на регламентацію державою соціоекономічного життя, філософ через наявність власності легалізує функціонування й існування майна як необхідну умову розвитку приватної власності.

Методологічний аспект проблеми власності теоретично оформив *Г.В.Ф. Гегель* (1770—1831) у «Філософії права». Со-

ціально-історичне буття людей у цілісності його духовно-ідейної і політико-економічної сторін є тією новою проблемою в німецькій класичній філософії, яку мислитель ставив і розробляв у своїй творчості. Для нього поняття власності пов'язане з цілим аспектом духовно-інтелектуального життя індивіда — права, свободи, релігії, держави, особистості тощо. Він вважав *відносини власності тією віссю, навколо якої обертається все законодавство і з якою так чи інакше співвідносяться більшою частиною права громадян*. Мислитель виводив поняття власності з особистості людини, її прагнення панувати над річчю шляхом вкладення в останню своєї волі. Найважливішою передумовою власності *Г.В.Ф. Гегель* вважав свободу. Стверджуючи, що речі, на відміну від вільної особистості, є «невільними, позбавленими індивідуальності, безправними», вчений трактував власність як *еманацію* (сходження) абсолютної ідеї, завдяки якій особистість переходить із суб'єктивного змісту в об'єктивний. «Розумність власності полягає не в задоволенні потреб, а в тому, що знімається гола суб'єктивність особистості. Лише у власності особа виступає як розум»⁷⁷, — зазначав мислитель. У власності особистість знаходить для себе «зовнішню сферу свободи»⁷⁸. Власність сама по собі є чимось безпосередньо відмінним і відокремленим від особистості. *Г.В.Ф. Гегель* вважає, що «розумність власності» полягає не в задоволенні потреб, а в знятті «голої» суб'єктивності, котра здобуває наявне буття. Наголошуючи на «абсолютному праві людини на привласнення всіх речей шляхом вкладення в них своєї волі», вчений був переконаний, що лише таким шляхом річ отримує своє визначення і набуває своєї сутнісної мети. Відтак привласнення він характеризував як «маніфестування», доведення до загального відома панування волі людини над річчю, а власність — як поєднання речі (невільної, знеособленої субстанції) і волі людини, вираженої у певних цілях, тобто підпорядкування об'єкта суб'єкту⁷⁹. За цих обставин поява у суб'єкта господарювання та спрямування ним своєї волі на досягнення цієї мети виступали найважливішими передумовами власності.

Оскільки у власності моя воля виступає як особиста воля, тим самим, як воля одинична, стає для мене об'єктивною, власність набуває характеру приватної власності, а спільна власність, яка за своєю природою може бути в одиничному володінні, отримує визначення розірваної загальності, залишати в якій мою частку є свавільною справою.

Г.В.Ф. Гегель

Важливо зазначити, що *Г.В.Ф. Гегель* аналізував смисл власності як органічну єдність таких елементів: оволодіння річчю шляхом її фізичного захоплення, формування (зміни форми об'єкта привласнення, наприклад, шляхом обробітку землі) і позначення (наприклад, встановлення на земельній ділянці стовпчика, на якому зазначено ім'я її власника); зі вступом у володіння вчений пов'язував вихід свободи зі свого внутрішнього притулку і перехід її в річ; користування як перебування свободи в речі, що знаменує тотожність суб'єкта (особи) і об'єкта (речі), при цьому привласнення можливе лише на основі втрати якості, загибелі однієї зі сторін (споживання речі як засобу задоволення потреб); відчуження як відображення (рефлексія) свободи із речі у собі, що може відбуватися за двох умов: 1) власник вкладає у річ свою свободу; 2) річ за своєю природою є чимось зовнішнім щодо власника⁸⁰.

Трактуючи відчуження як розпорядження річчю, вчений звертає увагу на те, що благо, яке є особистою власністю індивіда (його внутрішньою власністю), є *невідчужуваним*. Водночас *Г.В.Ф. Гегель* наголошував на тому, що необхідною передумовою успішного функціонування власності є договір між людьми, який «передбачає, що ті, хто вступає у нього, визначають один одного особами і власниками»⁸¹. На думку філософа, саме у договорі свобода людини до речі поєднується зі спільною волею інших людей, підносячись до загальної волі. Отже, акцентуючи увагу на суб'єктивному, вольовому акценті змісту відносин власності, *Г.В.Ф. Гегель* виходив з того, що в договорі кожен своєю волею та волею інших (загальною волею) припиняє своє буття як власника однієї речі і стає ним стосовно до іншої. У цьому контексті власність виступає як «буття для іншого», для свободи іншої особи.

Власність як сторона наявного буття або зовнішності не є більше лише як річ, а утримує в собі момент якоїсь (і, відповідно, іншої) волі. Вона здійснюється через договір як процес, у якому втілюється й опосередковується суперечність, яка полягає в тому, що я є, і залишаюся для себе сущим, таким, який виключає іншу волю власників тією мірою, якою я у волі, тожній з іншою волею, перестаю бути власником.

Г.В.Ф. Гегель

Усі речі можуть стати власністю людини, котра становить «вільну волю». Отже, кожен має право отриману, взяту, придбану річ переробити у свою волю, тому що річ не має самооцінки, а є чимось «зовнішнім самій собі»⁸². Власність пов'язана, як і в *І. Канта*, з володінням, завдяки чому з погляду свободи власність, як її перше наявне буття, є істотною метою для себе. Звідси робиться висновок про те, що у власності виявляється воля як моя особиста воля, тобто як воля одиничного, внаслідок «власність набуває характеру приватної власності»⁸³, а спільна власність стосовно приватної власності становить поле для сваволі.

Право є насамперед безпосереднім наявним буттям, яке дає собі свободу безпосередньо:

а) володіння, котре є власністю; свобода тут — свобода абстрактної волі взагалі, або саме тому певною одиничною волею, яка співвідноситься лише з особою;

б) особа, відрізняючи себе від себе, відноситься до іншої особи, і обидві володіють одна для одної наявним буттям лише як власники. Їх у собі суцятотожність формує існування завдяки переходу власності одного у власність іншого за наявності загальної волі і збереження їх права в договорі.

Г.В.Ф. Гегель

Філософ не визнає утопічних програм відсторонення особистості від приватної власності, оскільки в цьому міститься неправовий момент. Він вважає уявлення про благочестиве, дружнє і навіть насильницьке братерство людей, у якому іс-

нує спільність майна й усунутий принцип приватної власності, легко прийнятним умонастрою, якому далеке розуміння «природи свободи духу, права й осягнення їх у їхніх визначених моментах»⁸⁴. Отже, *Г.В.Ф. Гегель* не приймає руссоїзму і його попереджень про ті лиха і нещастя, які приносить приватна власність. Він знаходить низку доказів в *аморальності союзу, що допускає спільність майна*. У цьому випадку, вважав філософ, нівелюється особистість, оскільки *у власності виявляється свобода людини як особистості*. Необхідність приватної власності полягає в тому, що вона дає свободі наявне буття. Неприйнятність суспільної власності *Г.В.Ф. Гегель* пояснює тим, що між власником і річчю існує не тільки зовнішній, а й глибокий внутрішній, духовний взаємозв'язок, оскільки володіння власністю означає привнесення в річ іншої мети. Відносини власності подані за схемою: *володіння — споживання — відчуження*, що дає змогу виявити онтологічні джерела власності, розкрити її зв'язок з свободою, а потім — свободи і волі, свободи і відповідальності. Завдяки цьому здійснюється єднання людини і зовнішнього світу, тому що вступ у володіння річчю робить її матерію «моєю власністю», оскільки матеріальний світ «для себе» не належить собі.

Для *Г.В.Ф. Гегеля* власністю можуть бути не тільки речі, а й знання, науки (як у І. Канта), таланти. Останні стають власністю лише через опосередкування духу, який приводить свою внутрішню сутність до безпосередності «зовнішнього» духу. Завдяки духу ми спостерігаємо рух думки у визначенні власності від специфічної якості до байдужості її визначеності, а тим самим до кількості. У власності кількісна визначеність, яка виступає з якісної визначеності, є цінністю.

«Комунізм... у його першій формі є лише узагальненням і завершенням відносин приватної власності, на перших порах він виступає як всезагальна приватна власність... Проте лише комунізм є для найближчого етапу історичного розвитку необхідним моментом людської емансипації і зворотного відвоювання людини. Комунізм є необхідною формою й енергійним принципом найближчого майбутнього».

К. Маркс

Аналіз сутності власності обумовлений зверненням мислителя до проблем політичної економії, «модної» в той час. Вивчення робіт економістів *Дж. Стюарта*, *А. Сміта* поставило завдання осмислити матеріал, який містився у їхніх творах, що зумовило висновок *Г.В.Ф. Гегеля* «У державах нового часу забезпечення власності — це вісь, навколо якої обертається все законодавство і з якою так чи інакше співвідносяться здебільшого права громадян»⁸⁵. Якщо власність — основа нового соціального світопорядку, оскільки буржуазний соціум орієнтується на дедалі зростаюче задоволення потреб, на виробництво і придбання все більшої кількості речей, то «власність представляє всі речі».

Міркування про власність у «Філософії права» *Г.В.Ф. Гегель* закінчує визначенням грошей, котрі забезпечують володіння речами. Це підводить до проблеми цінностей, що є смисложиттєвим питанням у дослідженні власності.

Г.В.Ф. Гегель здійснює аналіз власності в контексті соціальної цілісності — *громадянського суспільства*, яке виникає в Новий час всередині наявних держав. Стверджуючи правомірність економічних відносин, що ґрунтуються на ринковій формі приватної власності, *Г.В.Ф. Гегель* вступав у конфронтацію з ідеями соціальної філософії *Платона*, вважаючи, що спільна власність не має ні економічного, ні морального виправдання. Він пише: «Епікур відрадив своїм друзям, які хотіли створити подібний союз на основі спільності майна, саме з тієї причини, що це доводить відсутність взаємної довіри, а ті, хто не довіряє один одному, не можуть бути друзями»⁸⁶. Відстоюючи принципи реалізації свободи, *Г.В.Ф. Гегель* став критиком інвектив *Ж.-Ж. Руссо* проти приватної власності і критиком руссоїстського егалітаризму з властивою йому соціалістичною тенденцією, відкинувши її. Виокремлення приватної власності як однієї із соціоекономічних закономірностей, які проступають крізь масу випадків, перетворює її на необхідність, яка керує ними. На основі розгорнутого розуміння приватної власності *Г.В.Ф. Гегель* робить висновок, що хоча в «громадянському суспільстві кожний для себе — мета», але тільки в співвідношенні «з іншими» він «може досягти обсягу своїх цілей»⁸⁷. В остаточному підсумку ця обставина пов'язана із загальним прогресом людства.

Запропонований німецьким філософом підхід до розуміння власності знайшов відображення у сучасній економічній теорії, яка через прагнення людини до речі позначає не суб'єктно-об'єктні *відносини*, а як загальна воля аналізує суб'єкт-об'єктні *зв'язки*. Противники такого підходу звертають увагу на те, що власність не можна визначити як відношення суб'єкта до об'єкта як неживого предмета. Водночас, на думку багатьох дослідників, саме трактування об'єкта власності як неживого предмета виражає певне відношення до нього, що ґрунтується не на рівноправності сторін, а на пануванні однієї з них, підпорядкуванні об'єкта суб'єкту. За цих обставин особа, яка вкладає свою ідею в річ, перетворює останню у своє наявне буття, наслідком чого стає зміна особистості, яка стає особистістю наявною, і зміна речі, яка олюднюється, суб'єктивізується. Для *Г.В.Ф. Гегеля*, таким чином, власність не може існувати поза Духом, тобто інтелектом людини. Тим самим видатний німецький мислитель актуалізує необхідність виокремлення інтелектуальної власності, яка закономірно впливає з його вчення про Дух.

5.8. Марксизм: подолання відчуження через заперечення приватної власності

Особливий погляд на власність належить видатному німецькому філософу й економісту *К. Марксу* (1818—1883). Для нього власність виступає насамперед як *приватна власність*, боротьбі проти якої присвячена вся його творча діяльність. Критика і заперечення приватної власності впливають з його теорії суспільно-економічної формації, в якій виокремлюються общинна, приватна і суспільна власність. Визнаючи видатний внесок *К. Маркса* у філософію історії, не потрібно забувати про те, що його теорія, виходячи з його власних слів, мала не тільки (і не стільки) пояснювати світ, скільки *змінити його*. Вибравши для обґрунтування своєї теорії принципи діалектики, розроблені *Г.В.Ф. Гегелем* у процесі вивчення законів руху Абсолютного духу, *К. Маркс* в теорії суспільної

формації застосував ідею розвитку до опису соціальної динаміки. В результаті він не тільки охарактеризував землеробську общину як останню фазу першої суспільної формації, але котра водночас знаменує перехід від суспільства, що ґрунтується на «спільній власності, до суспільства, що ґрунтується на приватній власності»⁸⁸, але навіть заявив, що сучасні йому умови виробництва дають змогу замінити капіталістичну власність вищою формою «архаїчного типу власності, тобто власністю комуністичною».

Тут не зовсім адекватно можна зрозуміти, що є причиною, а що — наслідком, що приймається за аксіому, а що доводиться. Проте в теорії *К. Маркса* суспільна власність є саме аргументом, що свідчить про неминучість комуністичного суспільства. Звідси, на основі уявлень соціалістів-утопістів, впливав висновок про колективне володіння в цьому суспільстві засобами виробництва на противагу *приватному володінню*, властивому капіталізму. При цьому гегелівська логіка вимагала, щоб нова стадія прогресу виступала «діалектичним життям» «усіх» попередніх. У результаті виникла нічим не обґрунтована *ідея общинної власності*, котра немовби існувала до появи приватної. Таким чином, ідея про общинну, або суспільну, власність є логічною фікцією і дослідження розвитку *реальних форм власності* не може ґрунтуватися на подібних категоріях⁸⁹. Однак це дало можливість *К. Марксу* провести свій аналіз власності, який ґрунтувався на таких положеннях: насамперед на розмежуванні *економічного* та *юридичного* змісту власності. «Суб'єкти власності або товаровиробники, — зазначав мислитель, — повинні відноситись один до одного як особи, які за своєю волею розпоряджаються окремими речами. Лише тоді речі можуть відноситись одна до одної як товари. Отже, кожна людина може бути товаровласником (власником) лише з волі іншої людини». При цьому кожен з контрагентів «лише через один, спільний для них обох (товаровласників) вольовий акт може привласнити собі чужий товар, відчуживши свій власний»⁹⁰. Отже, як юридичні, за *К. Марксом*, виступають вольові відносини «визнання» окремих людей приватними власниками на основі їх ставлення до одних об'єктів власності як до своїх, а до інших — як до чужих. Формою вираження цих відносин є договір.

Водночас зміст юридичних відносин власності, за *К. Марксом*, визначається *соціально-економічною формою виробництва*, оскільки економічні відносини, відносини матеріально-виробництва становлять основу вільної приватної власності. Відтак першорядного значення мислитель надавав дослідженню відносин власності «в їх реальній формі, тобто як виробничих відносин», а не у їх юридичному вираженні, як «вольових відносин».

Уявлення про «рівне володіння» є політико-економічним, тому що власність для людини як предметне існування людини є водночас наявним існуванням людини для іншої людини, є її людським ставленням до іншої людини. Повне відчуження у даному разі змикається з безпосереднім привласненням.

К. Маркс

Економічний зміст власності *К. Маркс* визначав характером поєднання робітників із засобами виробництва. «Власність означає первісно не що інше, як відношення людини до її природних умов виробництва, як таких, що належать їй, як до своїх власних, як до передумов, що даються разом з її власним існуванням, що визначає її як вихідне виробниче відношення формації»⁹¹, — зазначав дослідник. Водночас, на його думку, політична економія може розкрити сутність відносин власності лише через аналіз усієї сукупності виробничих відносин певного суспільства. «Приватна власність, — зазначав *К. Маркс*, — є не просто відносинами, і зовсім не абстрактним поняттям або принципом, а всією сукупністю буржуазних виробничих відносин»⁹². Таким чином, автор «Капіталу» аналізував власність як системну властивість, що пронизує всі економічні відносини, зумовлюючи їх специфічні якісні ознаки.

На думку *К. Маркса*, специфіка відносин власності та співіснування різних її форм об'єктивно зумовлені ступенем розвитку продуктивних сил, характером суспільного поділу праці. Відтак перетворення відносин власності є закономірним наслідком розвитку певного способу виробництва, що ґрунтується на діалектичній взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин.

Виходячи з цього, *К. Маркс* заперечував «природність» та «вічність» приватної власності, обґрунтовуючи тезу про історично обмежений характер останньої. Досить нагадати коротке визначення з «Маніфесту Комуністичної партії»: «...Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁹³. Теоретичне обґрунтування своєї позиції *К. Маркс* здійснював через поняття *відчуження*. Його з'ясування дає змогу зрозуміти сутність позиції, котру називають гуманістичною, марксистського вчення щодо власності, яке залишало поза увагою її інтелектуальний аспект. Справа полягала в орієнтації марксизму на колективізм, адже комунізм — це «*усуспільнене людство*». В чому ж сенс справжнього розуміння «відчуження», яке могло, на думку *К. Маркса*, бути подоланим лише шляхом заміни приватної власності колективною, суспільною власністю? І чи може в такому випадку відбутися *інтелектуальна власність*, адже інтелектуальна діяльність найбільш відчужена в колективі? В діяльності одного суб'єкта можливе розпредметнення й опредметнення, можливе досягнення результату і мети, що є предметом досвіду, але не відчуження від себе (як у колективі).

Гносеологічно незбіг мети і результату відповідає навіть не хибній думці, а просто відсутності знання; проблема долається *не розвитком*, а простим *зростанням знання*. Відчуження є не стільки відчуженням людини від власної природи, тому що «...сама людина виявляється власним ворогом, оскільки як природна і соціальна (а соціальність є «другою природою») істота вона протистоїть собі як істоті духовно-тілесній, цілісній. Такій людині все більше починає протистояти її власна природно-соціальна сторона (поряд з об'єктивованими результатами її соціальної діяльності)»⁹⁴. Відчуження, писав *Е.В. Ільєнков*, є «феноменом, який виникає всередині «сукупності суспільних відносин» між реальними індивідами, між «класами» таких індивідів. У цьому випадку «відчуження» виявляється формою взаємних взаємовідносин між ними. Відчуження тут — це відчуження людей від людей»⁹⁵. Відчуження людини від її власної сутності — *явище індивідуальне*; відчуження людей від людей — *феномен колективний*.

Однак не тільки «відчуження людей від людей». Відчуження полягає в *опредметненні свободи*; продукт діяльності здобуває, або «немовби здобуває», власну раціональну свободу для суб'єкта, а суб'єкт (людина) опредметнюється, оречевлюється, наприклад, унаслідок оречевлення суспільних відносин. Тут на поверхні щонайменше дві волі — суб'єкта і його продукту, відношення між якими можуть бути оречевлені й відчужені в самостійну волю. Відчуження не можна подолати навіть якісною зміною знання. Результат збігається з метою точніше, але все одно спрямовується проти суб'єкта⁹⁶.

Досліджуючи категорію відчуження у *Г.В.Ф. Гегеля*, *Е.В. Ільєнков* виділяє три терміни, які її означають. *Перший* («*Entfremdung*») характеризує лише одну стадію розвитку світового духу — тобто духовної культури людства, пов'язану з антагонізмом між філософією і релігією, між «внутрішнім» і «зовнішнім», іншими словами, між високим і низьким рівнем духовної культури. Це і є те, що становить проблему відчуження «людини» від «сутності» або «людей від людей». *Другий* («*Entansserung*» — опредметнення, зовнішнє здійснення) є перехідною і необхідною формою людської діяльності взагалі. В цьому розумінні другий термін входить до самого визначення «духу». Нарешті, *третій термін* — «*Eransserung*» — взагалі оголошення моєї волі про те, що ця річ перестає бути моєю, «волевиявлення, що я не хочу більше розглядати річ як мою»⁹⁷. У *Г.В.Ф. Гегеля*, як у *К. Маркса*, «мова скрізь іде про форми «відчуження» результатів, продуктів людської діяльності. Результат у вигляді продукту дійсно відчужується (спочатку, можливо, навіть без допомоги власності) лише як продуктивна діяльність (опредметнена діяльність), як «мертва праця», лише як «діяльність у формі речі» — у вигляді предмета безпосереднього споживання, або засобу виробництва, «у вигляді знаряддя»⁹⁸. Продукт, результат діяльності людини здобуває власну свободу. Діяльність одного суб'єкта не знає двох незалежних волей: річ, яка протистоїть волі, є «невільною, безособистісною і безправною»⁹⁹. Відчуження, яке становить другий бік діалектичної суперечності власності, у приватній власності протилежне присвоєнню і проникає в нього, вже не є сингулярним

відношенням суб'єкта до речі. Відчуження (третьої термін, «*Eransserung*») можливе як оголошення речі природної (наприклад вітер), як оголошення речі публічної (наприклад націоналізація) або як оголошення речі власністю іншої особи (дарування або обмін). У будь-якому з цих трьох випадків передбачається існування іншої волі, котра проникає у відчужувану з волі власника річ¹⁰⁰.

Комунізм висував проблему власності, проблему розподілу благ цивілізації між індивідами на перший план, а програму політичних і правових перетворень розглядали лише як засіб перевороту у відносинах власності, як питання стороннє і похідне.

Е.В. Ільєнков

Свобода власності, про яку говорить *Г.В.Ф. Гегель* у «Філософії права», є не відношенням особи до власності, а відношенням двох власників; у «невільній» (кріпосній) власності, у володінні з неземельними повинностями протистоять один одному «...не два володаря (*domini*), а власник і «пустий» володар»¹⁰¹. Власність полягає і в тому, що проникнення речі волею власника виключає проникнення у річ будь-якої іншої волі. *М. Гайдеггер* вважає, що річ як річ «у собі», наприклад, чаша, є власне пустотою, наприклад, обмежена стінками і дном місткість пустоти чаші, в яку можна наливати воду або вино. Саме в цю пустоту *речі в собі* і проникає воля власника. Але річ є і «для людини», як те, що «зачіпає», захоплює людей, є «діло», котре підлягає загальному розгляду¹⁰².

Сумісна діяльність багатьох суб'єктів, людей, озброєних засобами праці, і в стратегічній ситуації, і в «практично нескінченній» ситуації є самостійною силою (але не волею), здатною в багато разів збільшити продуктивність діяльності. Тут доречним є положення *А. Смита* про роль поділу праці в підвищенні її ефективності: «Оскільки можливість обліку веде до поділу праці, то рівень останнього завжди повинен обмежуватися межами цієї можливості обліку, або, іншими словами, розмірами ринку. Коли ринок діє, ні в кого не може бути спо-

нукання присвятити себе повністю якому-небудь одному заняттю у зв'язку з неможливістю обміняти весь запас, продукти своєї праці, яка перевищує власне споживання, на потрібні йому продукти праці інших людей»¹⁰³. А. Сміт розглядає поділ праці і ринок як тотожні предмети; однак з того, що ринок обмежує поділ праці, випливає, що предмети не різні, а перебувають у діалектичній протилежності. Сила, яка тут виявляється, є організацією, котра складається з двох протилежностей; диференціації й інтеграції цілого, або поділу і кооперації праці. Третій варіант ми знаходимо у К. Маркса, який вказує на силу суспільної організації праці — поділ способу виробництва на спосіб діяльності і форму спілкування.

Система розподілу праці (і тим самим власності) між людьми з необхідністю перетворює кожного окремого індивіда в професійно-обмежену істоту, в «часткову людину». В підсумку кожна людина створює своєю працею тільки маленький шматочок, фрагмент людської культури і лише їй володіє. Все ж інше багатство цивілізації залишається для неї чимось пустим, чимось таким, що знаходиться зовні і протистоїть їй як чужа (а за певних умов і ворожа) сила. Щодо справжньої природи цієї сили, тиск якої вона весь час відчуває, людина і створює найхимерніші уявлення, називаючи її то богом, то абсолютном, то моральним імперативом, то долею.

Е.В. Ільєнков

Відчуження праці відбувається внаслідок особливостей «виробничої сили» роздільно-поєднувального способу виробництва — ця сила є сумісною силою окремих людей, але не індивідуальною силою: «соціальна сила, тобто виробнича сила, яка виникає завдяки зумовленій розподілом праці спільної діяльності різних індивідів, — ця соціальна сила, внаслідок того, що сама спільна діяльність виникає не добровільно, а стихійно, уявляється даним індивідам не як їх власна об'єднана сила, а як певна сума влади, що стоїть поза ними, про походження і тенденції розвитку якої вони нічого не знають; вони, таким чином, вже не можуть панувати над цією

силою, навпаки, остання проходить низку власних фаз і етапів розвитку, які спрямовують цю волю і цю поведінку»¹⁰⁴. Соціальна виробнича сила є, без сумніву, такою «річчю», котра зачіпає «всіх», котра проникає у волю кожного окремого індивіда, підкоряє її собі, спрямовує й організує цю волю, причому через «свої інтереси» кожного суб'єкта — індивіда.

Спосіб діяльності, що розуміється як розвинене *конкретно-всезагальне*, становить сукупність відповідних йому особливих форм діяльності, об'єднаних формою спілкування (котре розуміється як розвинене конкретно-всезагальне), як система виробничих відносин. Форма спілкування як конкретно-всезагальне є основним виробничим відношенням цього способу виробництва. «Спосіб діяльності як конкретно-всезагальне є основною (всезагальною) формою діяльності даного способу виробництва, є («в собі») його основна виробнича сила»¹⁰⁵. А далі відбувається розвиток *форми діяльності* (виробничої сили) і *форми спілкування* (виробничих відносин): форма спілкування (спосіб організації) здійснює освоєння «виробничої сили», організовує її, ставить під контроль індивідів, розвиває виробничу силу людей, створює нову, вищу виробничу силу, котра, у свою чергу, *відчужується* як «сила індивідів, але не індивідуальна сила», і освоюється за допомогою нової, вищої форми спілкування: новий спосіб виробництва як суспільство при своєму попередній як природу. При цьому нова основна форма діяльності присвоює попередню як свою виробничу силу¹⁰⁶.

...З комуністичним регулюванням виробництва, яке усуває ту відчуженість, з якою люди відносяться до свого власного продукту, — зникає також і панування відносин попиту і пропозиції, і люди знову підкоряють своїй владі обмін, виробництво, спосіб своїх взаємних відносин.

К. Маркс

У цій моделі потрібно розрізняти абстрактно-теоретичну схему відчуження, якої дотримувався К. Маркс. Нова основна форма діяльності (форма спілкування) присвоює попередню як свою виробничу силу, стає суспільною виробничою силою і

виступає як зовнішня стосовно індивідів сила (влада, тобто воля) і абстрактно-догматична схема шарів відчуження. Чи обов'язково кожна «суспільна сила» освоюється однією і тільки однією вищою «формою»? Такий (лінійний) підхід є *формальною концепцією* в чистому вигляді («натуральний підхід»), «культурною» теорією, яка передбачає для кожної культури свій позитивний зміст історії. Вона повинна допускати для кожної певної соціальної сили можливість освоєння в декількох різних формах спілкування, і, таким чином, цивілізаційну варіантність формації (відмінність «шарів» відчуження в різних цивілізаціях). Крім того, «зустріч» цивілізацій, в яких відчужена «соціальна сила», може бути представлена різними «формами спілкування» ставить завдання освоєння двох і більше форм спілкування однією вищою формою. Нарешті, можна говорити про неповне, лише більш або менш ефективне, освоєння, про конкуренцію форм, які освоюються.

Історично індивідуальна ситуація вимагає історично унікального вирішення проблеми відчуження — *освоєння*. Однак сама концепція відчуження — освоєння як діалектики «соціальної сили» (виробничих сил) і «форми спілкування» (виробничих відносин) може розглядатись як елемент теоретичної історії і теоретичної економії. Стосовно марксизму, то цей елемент перетворився в ньому на визначальний фактор світового суспільного розвитку. Причому подолати відчуження здатна лише єдина сила — пролетаріат, і насамперед завдяки тому, що він позбавлений приватної власності, яка є основою створення відчуження. Тим самим максимально звужується поле інтелектуальної діяльності, а разом із ним — *можливість інтелектуальної власності*.

Діалектика відчуження — освоєння «соціальної сили» і «форми спілкування» прослідковується в концепціях «*етичної економії*» П. Козловські та «особливої ролі підприємця» Й. Шумпетера, які є альтернативними марксистській концепції відчуження. У П. Козловські економічна поведінка суб'єктів може бути представлена як максимізація функції «власного інтересу». Роботу економіки можна покращити, якщо суб'єкти дотримуються категоричного імперативу І. Канта — чинити так, щоб максима власної волі могла мати

всезагальне поширення. В цьому випадку кожний індивід відмовляється від порушення загальних правил, побоюючись, що всі їх будуть порушувати. Ця поведінка відповідає «стратегічній раціональності» економічних суб'єктів, які раціоналізують не окремий вчинок, акцію, а довготривалу стратегію поведінки, в якій знімається відчуження.

Таким чином, до приватної власності ми приходимо завдяки аналізу поняття відчуженої праці... Хоча приватна власність і виступає як основа і причина відчуженої праці, у дійсності вона, навпаки, виявляється її наслідком.

Тільки на останній, кульмінаційній стадії розвитку приватної власності знову виявляється ця її таємниця і приватна власність виявляється, з одного боку, продуктом відчуженої праці, а з іншого боку, засобом її відчуження, реалізацією цього відчуження.

К. Маркс

Теорія підприємницької діяльності Й. Шумпетера дає змогу інтерпретувати другий аспект теорії відчуження — *освоєння*. Згідно з Й. Шумпетером, в умовах економічної рівноваги повинен мати місце повторюваний, рутинний процес економічного відтворення, за якого майбутнє абсолютно передбачуване. В цих умовах вартість продукту повністю розподіляється між власниками факторів виробництва — праці, капіталу і землі — відповідно до ефективності факторів, і організатор не одержує ніякого прибутку, крім звичайної заробітної плати. Отже, немає *стимулів до інвестицій, попиту на капітал* і, таким чином, процент повинен впасти до нуля, має зникнути сам капітал як суспільне явище. Тому, робить висновок Й. Шумпетер, ринкова (капіталістична) економіка не могла бути рівноважною. Ключову роль у порушенні економічної рівноваги відіграє *підприємництво*, котре становить не просто організацію виробництва, а й *інноваційну діяльність* — винайдення нових продуктів, способів їх виробництва, форм суспільної організації, відкриття нових джерел постачання і збуту тощо. Підприємець руйнує існуючу «рути-

ну» (котру потрібно розуміти насамперед як соціальний інститут в економічній діяльності) і встановлює нові форми діяльності. Економічна рівновага порушується, і підприємець одержує прибуток від «арбітражних угод». Підприємницький прибуток визначає інвестиційний попит на капітал, породжує процент на капітал і підтримує економічний розвиток. Підприємницька діяльність як основний фактор економічного розвитку полягає переважно в зруйнуванні «рутини» (мікросистеми економічних інститутів), у рамках якої здійснюється праця. Праця «відчужена» в рутині, підприємницька діяльність індивідуально присвоює (і в розумінні протиставлення відчуженню, і в розумінні одержання доходу) «суспільну виробничу силу» інновації. Однак відчуження тут же *відновлюється знову*, оскільки інновація стає інститутом, тобто рутиною¹⁰⁷.

Подібне подолання відчуження докорінно відмінне від марксистського, яке вбачає в подоланні приватної власності початок *дійсної історії*. Однак про справжню історію можна говорити не лише в тому розумінні, що буде вирішено соціальну проблему і тим самим знято відчуження, але сама людина подолає всі перепони, зовнішні і внутрішні, для розкриття своїх творчих потенцій. Так зрозумілий процес історії не тільки можливий, а й становить смисл історії. Повне подолання відчуження означало б «перетворення світу» в релігійному розумінні (на що претендував марксизм)¹⁰⁸. Підприємництво ж, за *Й. Шумпетером*, долає відчуження людини, але не відчуження в цілому або, тим більше, відчуження взагалі.

Інша справа, коли ми говоримо, що відчуження долається шляхом становлення індивідуальності, через подолання колективності. «Світ уже є власністю людини, і будь-яка інша — «приватна» — власність є відчуженням. Але: *індивідуальна діяльність з освоєння є освоєнням відчуження*. М. Бердяєв не допускає існування колективної власності або її особистості: «Колективні реальності можуть бути визнані індивідуальностями, але ніяк не особистостями, вони не мають екзистенціального центру, не здатні до страждання і радості. Екзистенціальний суб'єкт космосу, суспільства, нації, держави можна шукати лише в суцільній людині, в якостях особистості. Універ-

сальне перебуває в індивідуальному, надособистісне в особистому. Людина — мікрокосм і мікроетос. У глибині людини здійснюється світова історія, складається і розкладається суспільство»¹⁰⁹. В цьому аспекті марксистське вчення про все-світньо-історичну місію пролетаріату в його класовій всезагальності і партії як суб'єкта «класової боротьби» є тією «особистістю», яка втрачає разом з власністю свої можливості самореалізації в суспільстві (колективі). *Відчуження особистості від себе замінюється її новим відчуженням*.

Подолання приватної власності і заміна її суспільною власністю насправді заплутало справу. Приватна власність — це конкретна сукупність усіх виробничих відносин суспільства, тому її знищення по суті є завданням нездійсненним. Але оскільки теорія «реальної комуністичної дії» (*К. Маркс*), «усуспільнення на ділі» (*В. Ленін*) стала соціополітичною реальністю, то процес скасування приватної власності перетворився на процес тотального знищення власності взагалі емпіричним способом проб і помилок. Цей процес, здійснюваний в основному людьми, позбавленими власності, розумівся, на противагу самій марксистській теорії, не як тривалий закономірний розвиток етапи якого цілком обумовлені структурою знищеної приватної власності, а як волюнтаристичний рух у «світлу порожнечу», будівництво на рівному місці, котре стало зразком «продуктивного вандалізму».

Гніт приватної власності і кількісно, і якісно становить тяжкий вантаж, багаторівневе нашарування відчужених відносин, які нагромаджувалися тисячоліттями. Тому комунізм як знищення приватної власності — тут ми переходимо до кардинального питання марксизму — є не статичним «ідеальним» станом суспільства, а історичною епохою, змістом якої є подолання відчуження.

С. Платонов

Боротьба *К. Маркса* проти суспільства приватної власності («царства необхідності») не принесла сподіваного «усуспільненого людства» («царства свободи»). На сьогодні приватна

власність (за всіх її недоліків) є найвищим ступенем свободи у вигляді загальної формальної рівності людей, свободи особистості як суб'єкта права, члена громадянського суспільства і правової держави, котра реально досягнута в умовах розвинутої буржуазної (капіталістичної) власності. Водночас соціалізм виник і розвивався у процесі боротьби *не-власників проти власників*, боротьби проти приватної власності взагалі, за перехід від формально-правової до так званої «фактичної» рівності. Здобутий таким чином «соціалізм» на практиці виявився порядком без відповідної дійсності власності, отже, без свободи і права. *К. Маркс*, який визначив приватну власність як «матір тиранії», як альтернативу запропонував категорію «суспільної власності», кардинальної умови подолання відчуження. Ця вимушена підміна не стала необхідною, тому що приватна власність у всі часи й у всіх народів була і є тісно пов'язаною з глибинними основами самого людського буття. Отже, скасувавши власність приватну, потрібно було замінити її вплив на людину та її поведінку яким-небудь, хоча б відносно, рівнодіючим фактором. У результаті ідеологізований механізм «соціалістичної економіки без приватної власності» підмінив традиційні регулюючі фактори вільного ринку — «попит» і «пропозицію» зовсім іншими категоріями — «потребами» і «виробництвом» відповідно¹¹⁰. Баланс між ними мав підтримуватися вже не стихією ринку, а виключно державою. В результаті були дискредитовані всі гуманістичні постулати як марксизму, так і економічних теорій, які пропонували соціально орієнтовані на людину концепції суспільного розвитку. Але розвиток концепту власності в економічній теорії не припинився.

5.9. Приватна власність як «воля до життя»

Соціально-класова позиція марксизму, незважаючи на зовнішню привабливість для мас ідеї «експропріації експропріаторів», яка особливо збігалася з бажаннями одвічно пригноблених мас Російської імперії (про що свідчить її знач-

не поширення наприкінці XIX — на початку XX ст. у Росії), не стала істиною в останній інстанції. Це означало яскраве обґрунтування поняття «приватна власність» в інших теоретичних концепціях.

Оригінальний підхід до трактування відносин власності був започаткований наприкінці XIX — на початку XX ст. в інтелектуальній думці Німеччини. Визнаючи взаємозв'язок та взаємозалежність економічних та позаекономічних факторів суспільного прогресу, пріоритетність суспільних (державних) інтересів, трактуючи людину як соціальну істоту, на поведінку якої впливають моральні, етичні, правові та культурні чинники, представники німецької історичної школи в економіці визначали власність як невід'ємну рису особистості, нерозривно пов'язану з її духовним самовдосконаленням.

На думку відомого німецького дослідника *М. Вебера* (1864—1920), приватна власність має переваги над суспільною, оскільки обмежує індивідуальні зазіхання визнанням правомірності чужих домагань. Таке розуміння власності лягло в основу здійсненого вченим дослідження взаємозв'язків між етичним кодексом протестантських вірувань і «капіталістичним духом» епохи вільної конкуренції як специфічним набором звичок та форм господарської поведінки, що знайшло відображення у праці «Протестантська етика і дух капіталізму».

Я особисто визнавав лише дві аристократії — трудову і розумову, і мені зрозуміло, що прагнути підкорити одну другій — злочинне безглуздя, адже вони складають єдиний клас дворянства. Їх правда, і, головне, їх могутність — у союзі одного з одним; поодиноці їх задушуть тиранії і варварства, але, об'єднавшись, вони будуть керувати світом.

А. Камю

Однак у духовній культурі Європи формувалися і набували авторитету інші теоретичні підходи до проблеми власності. Вони були зумовлені, крім всього іншого, розширенням ант-

ропологічних досліджень, методологічною переорієнтацією філософських вчень на гуманізм і зміною статусу самої людини. Це стосується, зокрема, ірраціональних філософських напрямів, у яких по-новому осмислювалися можливості людини як суб'єкта соціально-економічної і культурної діяльності, що вимагало переосмислення всіх основних цінностей життя — свободи, влади, моралі, розуму, багатства, праці і, звичайно, власності.

Представник «філософії життя» *А. Шопенгауер* (1788—1860) під власністю розуміє засоби, які дають змогу задовольняти потреби, розділені на три класи: *природні і необхідні; природні, але не необхідні; ні природні, ні необхідні*. Вони нескінченні і задовольнити їх дуже важко. Тому головне — у визначенні меж наших розумних бажань. Однак визначити власність, підкреслює мислитель, важко, якщо не неможливо, тому що «достаток і задоволеність кожної людини в цьому відношенні між її домаганням і її добробутом»¹¹¹. Як бачимо, тут акцент перенесений на індивіда, його розум, від якого залежить величина власності. Взята сама по собі, вона так само позбавлена значення, як чисельник дробу без знаменника. Все залежить від індивіда: один не відчуває відсутності тих благ, які досягаються наявністю власності, і не претендує на «не необхідне» і на «не природне»; інший, добробут і власність якого в багато разів більші, почувається нещасливим, тому що йому постійно не вистачає власного достатку і майна, які вимагають і вимагають розширення, поповнення, збільшення, розвитку.

Відношення до власності виявляє сутність людини, котра усвідомлює свою сферу можливостей для досягнення бажаного багатства. Це і є те, що називається щастям: якщо предмет, річ, надбання уявляються досяжними, людина почувається щасливою, і, навпаки, нещасливою, коли утруднення що настають, забирають, віднімають надію. Тому бідних не турбує величезна власність, стан багатіїв; а вони, у свою чергу, за невдалих намірів не втішаються тим багатством, яке вже мають. Багатство, зауважує *А. Шопенгауер*, що морська вода: чим більше п'єш, тим сильніша спрага. Якщо ж говорити про настрий людини, то він завжди тим кращий, чим більше вдалих

спроб і результатів у реалізації домагань на збільшення власності і багатства¹¹².

Мислитель робить висновок, що рід людський складається з нужди і потреб, а тому немає нічого дивного в тому, що багатство, як реалізована через наявність власності потреба, шанується і навіть поважається більше і відвертіше, ніж усе інше. Влада — не що інше, як засіб до збагачення і збільшення власності, заради чого все інше відкладається убік чи зовсім закидається. Виходячи з цього, *А. Шопенгауер* не згодний з докором тих, чиї «бажання спрямовані головним чином на гроші і які вони люблять їх більше всього на світі»¹¹³.

Взагалі основу нашої сутності, отже, і нашого щастя, уособлює наша тваринна природа. Тому найбільш суттєвим для нашого добробуту є здоров'я, а потім засоби для нашого утримання, тобто вільне від турбот існування. Шана, повага, ранг, слава, як би інші високо їх не цінували, не можуть ні конкурувати з тими суттєвими благами, ні замінити їх; навпаки, в потрібному випадку кожний без сумніву проміняв би їх на ті блага.

А. Шопенгауер

Власність як наявне надбання — оплот багатьох можливих нещасть, а не тільки основа для добування задоволень світського життя. Тому вона містить потребу в збереженні, а не в постійній витраті. Гроші — найбільш надійний засіб збереження власності. Чим більше людина зберегла власності, заощадивши грошей, тим більше вона має немовби постійного капіталу, який витрачається тією мірою, якою заробляється. В протилежному випадку можлива втрата власності і багатства, внаслідок чого настає бідність. Для запобігання їй необхідне знання, на основі якого формується розуміння, що наявний капітал повинен приносити постійні відсотки.

Таким чином, власність — це *постійний життєвий атрибут*. Звичайно, ні про яке її скасування не може бути мови. Ті, хто забезпечений власністю, знає, що вона є гарантією задоволення потреб і забезпечення соціального статусу. Тому

головна турбота — забезпечення її збереження і збільшення через капітал, який ні в якому разі не слід чіпати, а по можливості відкладати частку відсотків з нього на випадок застою для збереження добробуту.

Волюнтарист А. Шопенгауер не полемізує з економічним детермінізмом К. Марксом із приводу приватної власності, скасування якої нібито дасть змогу людині перейти з «царства природної необхідності в царство усвідомленої необхідності», що є царством свободи — епохи Гуманізму»¹¹⁴. Індивідуалістична позиція А. Шопенгауера, яка не вкладається в рамки раціоналізму, визначає всі аспекти розуміння ним власності та її «життєвих еманаций». Так, ставлення до багатства — марнотратність чи ощадливість — залежить від того, чи володіє людина власністю, майном, чи ні. Ті, хто народилися і живуть у добробуті, постійно більше піклуються про майбутнє і тому ощадливі. Ті, хто внаслідок якого-небудь випадку або особливих талантів піднялися з бідності, досягли власності та добробуту, набагато менше остерігаються нестатків і схильні до марнотратності. Отже, нестаток не така погана річ, якою видається здалеку: все визначається волею, бажанням людини, залежить від її впевненості в правоті своєї позиції. Наприклад, ті, хто має власність, хто народився в спадкоємному багатстві, уявляють, що володіти майном, грошима, добробутом є певною необхідною, головною умовою єдино можливого життя. Тому вони охороняють свою власність як життя, у зв'язку з чим здебільшого обережні, ощадливі й акуратні. Тим же, хто позбавлений власності, тобто народився в спадкоємній бідності, вона уявляється немовби природним станом, а багатство і власність, які дісталися яким-небудь способом (у марксистському варіанті — шляхом експропріації), — як щось зайве, придатне для «розтрачування» і «насолоди». І «коли вони знову розтрачені, прогайновані, ця людина обходиться без них так само добре, як і колись, і почуває, що однією турботою стало менше»¹¹⁵. Такі люди, вважає філософ, мають нічим не обґрунтовану, тверду довіру до долі, яка вже врятувала їх із бідності. Але справа в тому, що «жебрак, який сів верхи, зажене коня». Ці слова В. Шекспіра показують необхідність обережного підходу до

власності. В людину необхідно вкласти розуміння її цінності та значимості, тобто виховати повагу до її життя і діяльності, отже, і до її власності, яка є результатом життя людини і в такому випадку — його смыслом.

Крім приватної власності, існує ще й створена своєю працею власність, яка є повністю результатом праці свого власника; обмежена власність, яка обмежена обов'язком допомагати своїм ближнім; функціональна, або особиста власність, що поширюється або на знаряддя праці, або на об'єкти користування; спільна власність, якою спільно володіє група людей, пов'язаних духовною спорідненістю.

Е. Фромм

Для А. Шопенгауера власність — духовний стан, який досягається традицією виховання. Тому бідним, котрі не мають власності, не слід заповідати в спадщину грошовий капітал, який буде розтрачений, оскільки вони до нього не підготовлені. *Володіння власністю передбачає не тільки діяльність, а й духовно-культурне усвідомлення її необхідності.* Іншими словами, інтелект і власність невід'ємні одне від одного.

За прихильності долі, завдяки якій людина стає володарем багатства, майна, власності, можна бути «істинно вільним», повноправним володарем свого часу і своїх сил, знаючи, що кожний день належить тобі. Адже час — не тільки об'єктивна, а й суб'єктивна властивість. Тому, вважає А. Шопенгауер, вищої своєї цінності багатство і власність досягають тоді, коли їх одержує той, хто обдарований духовними силами вищого порядку і живить прагнення, які не споріднені з бідним існуванням пересічної людини. Той, хто не відрізняється ні в чому такому, і навіть вивченням якої-небудь науки, є за спадкоємного надбання власності, багатства та іншого «простим денним злодієм», котрий заслуговує презирства. Той, хто має багатство, «має чим жити», позбавлений комплексу неповноцінності, необхідності приниження (як бідняки) і, що найголовніше, він отримує можливість до розвитку своєї духовності як головної людської переваги, тому що вона пов'язана з та-

лантом. Той, хто багатий в інтелектуальному відношенні, постає найщасливішим, тому що *суб'єктивне для нас ближче, ніж об'єктивне, котре у своїй дії завжди другорядне*.

Практичне реальне життя, яким живе більшість населення, нудне і банальне, а іноді й болісне. Для більшості навіть гроші не можуть виступати благом, оскільки без власності вони є непотрібною і навіть ненависною абстракцією. Тому-то щасливі єдино ті, кому на долю випало інтелектуальне життя, яке охороняє не тільки від нудьги, а й від згубних її наслідків — дурного спілкування, небезпек, нещастя, втрат і розтрат, в які втягуєшся відшуковуючи щастя в реальному світі¹¹⁶. Життєве щастя не в речах, які знаходяться «поза людиною», а в ній самій, у її усвідомленні і відчутті. Однак це не всі розуміють.

Орієнтація на матеріальні речі переміщує центр особистості *поза нею, у «зовнішнє»*. Насправді сутність людини перебуває в ній самій, що зумовлює духовну перевагу над різного роду дріб'язковими безладами. Тільки духовне, культурно-інтелектуальне життя є тим благом, котре дає можливість суб'єкту спрямувати свої вольові прагнення на гідне розпорядження матеріальним достатком, наданим багатством, капіталом і власністю. Філософ переконаний, що пасивність, або нестримна жадібність, або «безголовість» (тупість) стосовно власності не тотожні духу часу, який вимагає раціональної регламентації різних життєвих «енергетичних потоків».

Таким чином, *енергія оволодіння* переміщується з матеріальних речей — майна, грошей, землі тощо на людину, на її духовну і душевну, тобто внутрішню, сутність. Власністю стає сила, але не фізична, а сила волі. Як і в *А. Шопенгауера*, так у його послідовника *Ф. Ніцше* (1844—1900) саме сила волі визначає сутність і значення людини. Його *надлюдина* — це прагнення до влади, і не стільки до політичної, економічної, духовної, а насамперед і головним чином — *влади над собою*. Надлюдина володіє не майном, не матеріальним добробутом, а значно більшим — *силою волі володіти собою*. Добрим є лише те, «що підвищує в людині почуття влади, волю до влади, саму владу» («Антихристиянин»). Це почуття вбирає в себе все, пов'язане з дійсним володінням. Надлюдина повна

сили, і в цьому її відмінність як вищої людини від нижчої. Тим самим споконвічні добро і зло, які невід'ємні від людської культури, потрапляють у залежність від сили і слабкості. Щоправда, метафізичні сила і слабкість нічим не кращі від традиційних метафізичних добра і зла, між якими вибудовується метафізична ієрархія всього і всілякого. Прагнучи уникнути цієї небажаної традиційності, *Ф. Ніцше* винайшов феноменологію, оголосивши, що «діяч просто приєднаний до дії — діяльність є все!»¹¹⁷, щоб злити воедино силу, сильну людину і сильний вчинок.

Саме багатство, тобто величезний надлишок, мало сприяє щастю. Тому-то більшість багатих людей відчувають себе нещасливими, будучи позбавлені істинної освіти, духу, пізнання, отже, і якогось об'єктивного інтересу, який міг би наблизити до розумових занять. Адже те, що багатство може дати більше задоволення дійсних і природних потреб, має лише нікчемний вплив на наше дійсно благе відчуття і задоволення. Воно навіть, скоріше, отруює це останнє неминучими турботами, пов'язаними із збереженням великої власності. І все-таки люди в тисячу разів більше турбуються про здобування власності, ніж про просвіту розуму і духу, хоча те, що є в людині, для нашого щастя без сумніву важливіше того, що є у людини.

А. Шопенгауер

Сила волі — це і є джерело діяльності. У зв'язку з цим мислитель відмовляє світу в усталених цінностях. Повна відмова від світу неминуче означає фрустрацію всіх «світських» бажань, звичайно тих, які не лише пов'язані з традиційними мораллю, релігією, естетикою та іншими духовними формами життя, а й матеріальними основами, які остаточно утвердились в Європі — багатством, майном, грошима, власністю. Останніх заміняє сила волі, і не просто волі, а *волі до влади*. Звідси — демонстрація «класового» підходу до моралі, котрий не залишає сильному права співпереживати, а слабкому — вичікувати.

Такий підхід очевидно є утопічним, оскільки кожна реальна людина, яка перебуває в соціальній дійсності, в чомусь є сильною, а в чомусь — слабкою. Однак для *Ф. Ніцше* слабкість — це доля нищих, звичайних, а не *надлюдей*. Слабкість — це межа, за якою починається не-я (чужі). Аристократ не бажає займатися лихварством не тому, що не хоче бути у сфері фінансових махінацій. Якщо він професійно займеться лихварством, то перестане бути аристократом. Якщо лихвар відстоюватиме свою честь на дуелях, зневажаючи дрібні хитрощі, він перестане бути лихварем. Отже, йдеться про волю — необхідний і неминучий механізм будь-якої діяльності. Для *Ф. Ніцше* сила прагнення до влади — «воля до влади» є вагомішою за будь-які інші сфери буття людини, в тому числі сфери власності — специфічного середовища існування людини.

Однак, незважаючи на значний авторитет волюнтаризму, не менший, ніж марксизму, в колах інтелектуалів на межі XIX—XX ст. культ сили — «волі до влади» — перетворився в абстрактну цінність і тим самим *девальвував* силу. Так само, як християнський культ слабкості та співчуття, який виріс зі стоїцизму, з «презирства до матеріального світу», тепер уже не має до своїх коренів жодного стосунку: християни перетворили співчуття в абстрактну цінність і тим самим *девальвували* його. Тому справа не в самих презирстві до слабких або в співчутті, а в їх подоланні. Ніцшеанська «воля до влади» породила революціонізм із його запереченням традиційних гуманістичних цінностей. Разом із тим заперечувалася власність — як матеріальна, так і духовно-інтелектуальна, оскільки і перша, і друга не могли конкурувати у своїх звичних параметрах з культом волі — основним чинником становлення, існування та розвитку світу і людини. Подібна спроба з боку *Ф. Ніцше* дискредитувати існуючі цінності, в тому числі *цінність власності*, незважаючи на заперечення моралі («До генеалогії моралі»), утворила нову мораль. Недоречні спроби моралістів проштотувати на роль фундаментальної цінності ті чи інші конкурентні переваги — чи то християнську любов, чи *ніцшеанську силу* — «волю до влади», *швейцарівське життя*, *марксистський комунізм* («реальний гуманізм»), *гегелівську державу* — привели до сумнівів у фундаментальних

цінностях як таких, «істина, добро і краса вступили в непримирну боротьбу на полі веберівських текстів, а побудова абстрактної етичної системи набула статусу заняття застарілого — якщо не відверто ідіотського»¹¹⁸.

Виправдання «волі до влади» як права сильного — «надлюдини», по суті, ставило завдання замінити існуюче прагнення до власності — *основи свободи*. Таким чином людина позбавлялася вибору. Однак людина за будь-яких обставин орієнтується на альтернативні проекти буття, оскільки це дає змогу чинити оптимально. У зв'язку з цим підміна раціональних понять і цінностей ірраціональною «волею до влади» не витримала випробування часом. Людина продовжувала жити насамперед матеріальним та духовним життям, і тому власність залишалася полем теоретико-наукових та інтелектуальних дискусій.

5.10. Власність — основа духовності та свободи у софіології господарства

Наголос на відповідальності власника перед суспільством робився у працях російських філософів кінця XIX — початку XX ст. Як стверджував *М.О. Бердяєв* (1874—1948), «власність за природою своєю є началом духовним, а не матеріальним. Вона передбачає не лише споживання матеріальних благ, а й більш стійке і послідовне духовне життя особистості в сім'ї і роді»¹¹⁹.

Особливістю позиції російських мислителів є те, що вони виходять із нової теоретичної моделі осмислення економічної проблематики — «*філософії господарства*». Засновник філософії господарства *С.М. Булгаков* (1871—1944) пов'язує актуальність цієї дисципліни із загостренням економічних рефлексій, з подіями економічного життя (котре є невід'ємною частиною всієї людської життєдіяльності), з прискоренням його темпів і величезними масштабами розвитку господарства, внаслідок чого духовне життя потрапило в рабство до матеріального. Не випадково тому великого поширення набув

економічний матеріалізм, котрий стверджував *примат раціональності, прагматизму* для всієї культури і нових духовних проявів життя. На противагу економічному матеріалізму, не погодившись із пасивним відображенням буття, *С.М. Булгаков* пропонує свою *філософію господарства*. Проблема господарства, за словами мислителя, береться в потрібній постановці: «науково-емпіричній, трансцендентально-критичній і метафізичній... Адже те, що у сфері емпіричній становить предмет «досвіду», ставить проблеми науці, а те, що розглядається з боку пізнавальних форм, є побудовою «трансцендентального суб'єкта», — буттєвими своїми коренями йдуть в метафізичну землю»¹²⁰. Таким чином, *С.М. Булгаков* прагне отримати універсальне знання, котре *поєднує* наукове, філософське і релігійне знання.

Основи *філософії господарства* розкриваються, на думку *С.М. Булгакова*, і при відповіді на основні критичні питання, аналогічні *кантіанським*: «Що таке господарство? Або «Як можливе господарство?», «Які його передумови і основоположення?». Отримані питання і відповіді на них утворюють свого роду концептуальний каркас філософії господарства, вказують на точки перехрещення з іншими соціально-економічними дисциплінами. Разом із тим філософію господарства цікавлять не лише економічні й метафізичні, а й антропологічні проблеми. Але як суб'єкт господарства мислитель визнає не просто людину, а «людство як таке, не колектив або зібрану цілісність, але єдність духовних сил і потенцій, до якого причетні всі люди, умосяжна людина, котра виявляється емпірично у всіх людях»¹²¹. Отже, ідея трансцендентності стосується не лише світу в цілому, а й людини. Буття в його різноманітності приховує в собі певну таїну, тому належить до сфери *трансцендентного*. На думку *С.М. Булгакова*, можливість пізнання існує саме завдяки наявності трансцендентного, внаслідок чого світ виглядає складніше, але більш цілісно.

Ідею трансцендентності суб'єкта і світу в концепції *С.М. Булгакова* можна зрозуміти лише у зв'язку з його вченням про філософію господарства. Справа в тому, що джерело творчої діяльності суб'єкта господарства зумовлене причетністю лю-

дини до Божественної Софії. «Людська творчість — у знанні, в господарстві, в культурі, мистецтві — софійна»¹²². Софійність господарства виявляється в завданнях, які встановлює людство і які можна умовно означити як перемогу культури над природою, або олюднення природи. Самий процес має певну мету, котра пов'язана з тим, що людина не може господарським шляхом творити нове життя. Вона може розширити вже існуюче життя, але саме життя створюється лише народженням із первісно закладеної життєтворчої сили. Тому господарство є корекцією життя, уже створеного й існуючого.

У сфері господарській на стороні об'єкта стоїть природна «бідність», залежність від сліпих і ворожих стихій природи, на стороні суб'єкта — зростання «багатства», «розвиток виробничих сил». Багатство є силою, плюсом на стороні суб'єкта, бідність — слабкістю, плюсом на стороні об'єкта. Об'єкт у господарському розумінні є для суб'єкта конкретним реальним не-я, яке насильно нав'язується йому, не самообмеженням, а обмеженням. Суб'єкт, господар, прагне до того, щоб світ, об'єкт господарства, став прозорим для суб'єкта, віддався його волі, з механізму зробився організмом, котрий є ідеальним образом рівноваги нейтралізації свободи і необхідності.

Людина прагне до досягнення господарської свободи, до влади над відчуженою від неї природою, до економічної могутності або «багатства». Господарська свобода, подолання об'єкта як механізму чужого життя є силою, котра спирається на знання.

С.М. Булгаков

З позицій софійності *С.М. Булгаков* розглядає традиційні проблеми соціально-економічного розвитку, але за умови включення метафізичного аспекту дослідження. Так, замість «виробничих сил» і «виробничих відносин» рушійною силою виступає *людство, ідея світової людини, трансцендентальний суб'єкт господарювання*. Пояснюється це так: діяльність не є самоціллю для людини, вона задана не людиною, але все-

редині її із самого народження є ідея розвитку індивіда в суспільстві, його активне відношення до суспільства, вихід зі свого «Я» в метафізичному розумінні¹²³. Звідси стає зрозумілим, чому діяльність, праця та її результати — власність, майно, продукт виступають як актуальність, як дієва воля, як активний вихід із себе.

Булгаківське розуміння власності опрідметнене його концепцією праці, яка є не просто фактором господарського життя, а «основоположним феноменом життя взагалі, немовби новою силою природи, новим світоутворюючим, космогонічним фактором, принципово відмінним притому від усіх інших сил природи»¹²⁴. Філософ критикує політичну економію за вузьке і суто феноменальне трактування праці, яка розуміється тільки як «праця, спрямована на виробництво лише матеріальних благ або матеріальних цінностей»¹²⁵. К. Маркс додатково визначає працю як «затрату людської енергії, а остання з грубим і наївним матеріалізмом визначається ним як витрата нервів, мускулів, костей, фізіологічної енергії»¹²⁶. Таке розуміння позбавлене загальнофілософського значення, оскільки праця звужується до виробничої праці і їй приписується значення основи матеріальних благ. Наведене визначення праці робить неможливим зіставлення фізичної і духовної праці, а з економічного погляду заважає істинній оцінці вартості речей, а водночас — оцінці власності, оскільки політекономію не цікавлять питання: як можлива праця і що є її основою? Така критика є цінною для розуміння справжньої природи всіх інших феноменів господарства, зокрема власності.

Господарську діяльність С.М. Булгаков розділяє на два напрями: *споживання* і *виробництво*. Споживання розглядається як процес обміну речовини, який пов'язує живе і неживе, робить життя *універсальним*. У виробництві також існує абсолютна тотожність суб'єкта і об'єкта, людини — активної, мужньої, свідомої — і природи — пасивної, рецептивної, жіночої. Праця, котра є активним вольовим началом у людині, доводить єдино правильне співвідношення практичного розуму і спільної природної волі, оскільки дає змогу з *я* — *суб'єкта* вийти в *не-я* — *об'єкт*. Відповідно до такого розуміння госпо-

дарство становить постійне проектування дійсності й об'єктивування ідей, воно є сполучною ланкою *я* і *не-я*. Їх жива єдність трансформується у багатство, власність, інші результати економічної діяльності.

Господарство є трудовою діяльністю. Праця, і притому підневільна, відрізняє господарство. В цьому розумінні господарство можна визначити як трудову боротьбу за життя і його розширення. Праця є основою життя, яке розглядається з господарського погляду. Життя виникає в народженні природно, тобто без свідомого долучення праці, дається даром, але в господарстві підтримка його вже оплачується працею, воно стає трудовим. Праця є тією цінністю, якою здобуваються блага, які підтримують.

С.М. Булгаков

Важливе значення для розуміння сутності власності в концепції С.М. Булгакова має проблема особистості та її значення в господарстві. За визначенням мислителя, творча особистість має свободу вибору і несе відповідальність за наслідки вибору. Безвідповідальна свобода призводить до несвободи. Свобода для творчої особистості — це найвища цінність, розуміти її потрібно багатоаспектно. По-перше, свобода завжди конкретна: це свобода окремої особистості. По-друге, свобода є внутрішнім вибором самої особистості, здатністю діяти від себе. По-третє, свобода абсолютна. По-четверте, свобода як воля, енергія, не має меж. Однак, маючи здатність хотіти нескінченно багато, кожна окрема особистість може нескінченно мало. Тому мета свободи як сили розкривається кризь призму взаємовідносин свободи і необхідності. Так, людина у процесі праці одночасно здійснює акт творчості, однак, з іншого боку, праця (діяльність) є проявом жорсткої природної необхідності. Така двозначність переноситься і на власність, яка має як матеріальну (необхідну), так і творчу (духовну, інтелектуальну) сторони.

Особистість прагне до того, щоб світ господарства став для неї прозорим, піддався її волі, з *механізму став організмом*.

Реалізація творчої особистості можлива тільки завдяки врахуванню духовних, моральних мотивів у праці. Моральна орієнтація особистості пов'язана з ідеєю про трансцендентальну єдність суб'єкта господарства, який передбачає спільну відповідальність за здійснене. Отже, за результати, до яких належить все те, до чого прагне особистість. А це — майно, багатство, успіх, власність. Другим важливим моральним аспектом реалізації особистості є аскетизм, але не примусовий, а на основі добровільної відмови (вільного вибору) від власності, що зумовлено духовним зростанням особистості, отже, підвищенням особистої відповідальності та самодисципліни.

Аналогічно мислитель піддає критиці закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку виробничих сил, виступає проти економічного детермінізму й абсолютизації матеріально-технічного прогресу. Не заперечуючи впливу матеріального фактора, економіки в цілому на життя і людину, він, однак, вважав, що не можна надавати цьому впливу самодостатнього значення. Підтвердженням є проблеми морально-духовного характеру, з якими постійно зіштовхується людство і які не в змозі вирішити жодне зростання виробничих сил. Так само і власність: вона містить у собі не лише виробничий, вартісний характер, а й інтелектуальну сторону, оскільки в неї була вкладена духовна енергія в процесі її створення.

Важливим методологічним досягненням філософії господарства є те, що в центрі її розгляду перебуває цілісна людина, особистість, що дає можливість не лише отримати цілісне знання, а й дослідити процес впливу суб'єктивного на об'єктивне, а не навпаки, власне, зверхності духовного над матеріальним, духу над матерією, інтелектуальної сторони власності над економічною. Це дає змогу по-новому подивитись на зміст основних економічних категорій, таких як праця, цінність, благо, багатство тощо. Наприклад, власність, що традиційно розуміється як сукупність матеріальних благ, з погляду філософії господарства трактується, насамперед, як сукупність навичок, можливостей, знань, якими володіє певне суспільство. Матеріальну власність необхідно розглядати не як абсолютну цінність, а як умови звільнення особис-

тості. Також філософія господарства передбачає розгляд моральних, релігійних, культурних мотивів як таких, що впливають на поведінку людей у сфері господарства. Тим самим вказується шлях економічної теорії в плані подолання статичного характеру її моделей, що ґрунтуються на принципі максимізації матеріальної власності.

Відмовившись від існуючих традицій у вирішенні проблем господарського, економічного життя, які спиралися на матеріалізм та позитивізм, філософія господарства розробила нові принципи економічної теорії, які можна звести до таких: *власність* є умовою свободи людини, матеріальним мотивом прояву її творчих прагнень і одночасно умовою матеріального існування певного суспільства; праця є не лише засобом для здобуття власності, багатства, добробуту, тобто актом необхідності, а й актом творчості; суб'єктом господарської діяльності є людина і людство. Водночас, важливим моментом господарської діяльності є моральна оцінка її результатів.

Філософія господарства ставить завдання отримати універсальне знання, яке органічно поєднує науковий, філософський і морально-естетичний аспекти. Вона не замикається в межах окремих дисциплін (економічних, психологічних, філософських, соціальних, політологічних) під час формування образу людини, що господарює, оскільки кожна з них вивчає тільки ті аспекти діяльності людини, котрі відповідають її предмету дослідження. Також ставиться завдання зрозуміти, що *духовне і матеріальне є рівноправними формами буття господарства*, котрі не потрібно ототожнювати (мирити) і разом із тим протиставляти, а тому потрібно виключити з розуміння господарства будь-який детермінізм: економічний, природний, соціальний, ідеологічний тощо. Необхідно усвідомлювати, що раціональне пізнання є лише однією з форм пізнання, поряд із чуттєвим досвідом, естетичним, моральним і релігійним спогляданням, оскільки в однині людський розум суперечливий і обмежений. Важливо також підходити до розуміння господарства (як і економіки) в культурно-історичному контексті, беручи до уваги традиції, норми, забобони, місце у світовій економіці, характер завдань, які вирішуються. Тим самим розуміння власності піднімається в нові

виміри — софійності, свободи, творчості, котрі є умовою зняття суперечності людини і світу, матеріального й ідеального, і зрештою, добра і зла.

Ствердження значення особистості в господарському житті не означає обов'язкового економічного індивідуалізму. В господарському житті можливі складні шляхи і сумісні різні начала. Але повне підкорення господарської особистості соціальному колективу або державі руйнує господарство і поневолює особистість. Вільне існування особистості в матеріальному світі передбачає свободу господарювання, вільні й відповідальні акти людини стосовно матеріальної природи.

М.О. Бердяєв

У російській філософії, крім *С.М. Булгакова*, проблемами, які мали стосунок до філософії господарства, цікавились: *Н. Михайловський* (1842—1904), котрий розробив вчення про цілісність і повноту особистості і метафізики природи; *П.А. Флоренський* (1882—1937), який репрезентував концепцію вседності як основи космічного господарства і теорію реалістичного (трудоного) відношення до світу, що по-новому визначало проблему власності; *М.Д. Кондратьєв* (1892—1938), який вивчав проблеми статички і динаміки господарства; *В.І. Вернадський* (1863—1945), розробка яким вчення про ноосферу виокремила як окрему й особливу проблеми творчу діяльність взагалі та інтелектуальну власність зокрема.

Більш детального розгляду заслуговує концепція *М.Ф. Федорова* (1828—1903), якого *С.М. Булгаков* вважав своїм вчителем. *М.Ф. Федоров* видав низку праць, які отримали назву «*Філософія спільної справи*». Вищою цінністю, до якої повинно прагнути людство, є *благо*, котре розуміється ним онтологічно, як найвищий ідеал стану світу. Істина — це шлях до блага, необхідна передумова, оскільки без знання того, що є, неможливо створити те, що *повинно бути*. Але рух до блага, морального вдосконалення людини можливий тільки разом із її фізичним перетворенням. Це означає звільнення від тих природних якостей, котрі змушують людей їсти, хворіти,

вбивати, самим помирати. *М.Ф. Федоров* був приборником регуляції природи відповідно до її власних сил і ресурсів, які спрямовуються *свідомістю і волею людини*. Це відкривало нові шляхи до осмислення основних понять економічного буття, зокрема *власності і багатства*. Вони переміщувалися у сферу духовного вдосконалення, оскільки мислитель був приборником активно-еволюційного ставлення до природи, вважаючи бездіяльність не меншим злом, ніж згубні наслідки сучасної цивілізації. Головна «мета, яка стоїть перед людиною — володіти собою, своїм тілом. Адже розвиваючи й удосконалюючи штучні знаряддя, які «продовжують» і «підсилюють» її органи, людина тим самим не змінює саму себе, залишає свою природу обмеженою в розумовому і фізичному плані. Це — тупиковий шлях, який не веде до перетворення людини. Тим самим — до «благого буття»¹²⁷. Активне ставлення до світу нерозривно пов'язане з *принципом добровільності*, що передбачає вільний вибір кожної людини, в тому числі вибір власності духовної чи матеріальної.

Філософські ідеї *С.М. Булгакова* і *М.Ф. Федорова* щодо проблем філософії господарства набули розвитку у творчості *М.О. Бердяєва*. Актуальність цієї теми він пов'язував зі зростанням ролі економічного фактора в житті людини: «ніколи ще так не усвідомлювалось значення господарства в людському житті, ніколи ще людина не відчувала такої залежності від економіки...»¹²⁸. Багато проблем господарського життя вчений, як і його попередники, пов'язує з розривом зв'язку людини і природи, з порушенням ритму, розмірності (Логосу) людського життя і природи. Це призвело до втрати господарством певної священної санкції, розриву з глибинними основами буття, дисгармонії і розщеплення. Вихід із цієї ситуації філософ бачить у гармонізації духовного і матеріального начал господарського життя. «Господарське, матеріальне життя не може бути протиставлене життю духовному, не може бути від нього абстрагованим і відірваним...». Навпаки, «господарство наскрізь просякнуте духовними енергіями людини і передбачає спілкування між людиною і природою, їх взаємопроникнення»¹²⁹. Тому матеріальне споживання не може бути єдиною метою господарства, а повинно бути підкорене вищим началам буття.

Усе вчення про господарство *М.О. Бердяєва* пронизує сформульована ним *ідея свободи особистості*, яка визначає основні підходи до вирішення найбільш важливих питань, насамперед організації господарства. Так, він виділяє два протилежних принципи стосовно господарського життя. *Перший* із них передбачає, що суб'єкт в господарському житті дбає про свій особистий інтерес і це сприяє господарському розвитку цілого (*методологічний індивідуалізм*). *Другий* принцип виходить зі служіння цілому для того, щоб успішно реалізувати *індивідуальні потреби*. Перший принцип є підґрунтям для побудови моделі економічної людини, котра діє на основі максимізації цільової функції. Другий — для побудови утопій. І перший, і другий принципи ефективні лише у взаємодії, оскільки свободі людського духу відповідає *не моністична, а плюралістична соціальна система*.

Серед проблем філософії господарства *М.О. Бердяєв* приділяє особливу увагу дослідженню суперечностей природи власності і техніки, оскільки і те, і друге мають істотні обмеження, порушення яких згубне для людського буття. Дослідження власності і техніки він здійснює крізь *призму взаємовідношень життя і смерті, організму і механізму, суб'єкта і об'єкта*. Як передумови для аналізу використовуються, поперше, визначення господарства, котре є ієрархічною системою, а не механізмом, який складається з атомів, в основі його перебуває особистість з її якостями і здібностями, з її дисципліною праці»¹³⁰; по-друге, аскетизм як необхідний елемент господарської праці. На основі такого розуміння власність, як і техніку, не можливо пов'язувати тільки зі споживанням матеріальних благ. Філософське розуміння власності передбачає звернення до її *онтологічних коренів*, пов'язаних із *метафізичною природою особистості*.

Власність для *М.О. Бердяєва* є передусім *духовною цінністю*, в ній міститься певний моральний смисл, який розкривається у взаємовідносинах з матеріальною природою, у стосунках між близькими людьми, і взагалі між усіма людьми. Якби господарська діяльність була зовсім безособистісною, визначалася б лише споживчими інтересами, то чим би вона тоді відрізнялась від діяльності тварин? Швидкоплинне спо-

живання означало б рабство у стихійних сил природи, а діяльність людини передбачає певні метафізичні основи, котрі додали б емпіричні межі її життя.

Власність за своєю природою є началом духовним, а не матеріальним. Вона передбачає не тільки споживання матеріальних благ, а й більш спадкове духовне життя особистості в сім'ї і роді. Початок власності пов'язаний із матеріальною природою особистості, з її внутрішнім правом здійснювати акти, які долають швидкоплинний час. Власність народилася в боротьбі людської особистості зі стихійними силами природи... Зв'язок особи з власністю одухотворює її ставлення до матеріальної природи, робить його не виключно споживацьким. Начало власності пов'язане також зі ставленням до предків. Власність є втіленням зв'язку батьків і дітей.

М.О. Бердяєв

Відношення до власності не повинні здаватися людині вищим началом, оскільки вони підлягають *розпаду і розкладу*. Це довели капіталізм і колективізм, коли спочатку власність перетворюється на знаряддя користі та пригнічення ближніх, і, тим самим, втрачає духовну сторону, а потім, за колективізмом, відбувається взагалі заперечення відносин власності, перетворення всього матеріального на тимчасове, засіб для задоволення потреб. Колективізм «заперечує право людини здійснювати акти, які свідчать про її владу над матеріальною природою»¹³¹. Це означає повернення особистості до рабства у стихійних сил природи. Обіцяні ж колективізмом свобода, рівність, загальний добробут «є вимогою дива тими, котрі див не визнають і духовно не гідні їх»¹³². Коли власність позбавляється духовної сторони, то забувається призначення людини, втрачаються її образ і розуміння того, заради чого існує господарство. Аналогічна доля випала і грошам, і техніці, і багато чому іншому, що позбавилось свого дійсного буття. Завдання філософії господарства — повернути істинну онтологічну основу цим речам, а також пояснити необхідність обов'язку господарювання і згубність поклоніння економіці як меті самої по собі.

У контексті філософії господарства *М.О. Бердяєв* продовжує і розвиває міркування *А. Шопенгауера* про духовні основи прагнення людини до «володіння власністю». Трактуювання власності у взаємозв'язку з моральним змістом набуває в російського мислителя своєрідного екзистенціального контексту. Цинічним буде ставлення до культури і природи без розуміння прав і обов'язків, які «покладають власність», тому що перетворюють усе матеріальне лише на тимчасовий, швидкоплинний, корисливий засіб і знаряддя. Це блюзнірський погляд на весь матеріальний світ суто як на засіб задоволення потреб. Але у власності міститься певний моральний зміст, який розкривається у відносинах з усіма сферами буття людини. Власність «передбачає не тільки споживання матеріальних благ, а і більш стійке і спадкоємне духовне життя особистості в родині та роді»¹³³. Філософію цікавить насамперед людина духовна, її *трансперсональний, трансцендентний світ*, тому виникнення власності *М.О. Бердяєв* пов'язує з внутрішньою, «метафізичною природою» особистості, її моральним правом здійснювати акти, які долають швидкий перебіг часу.

Перемога над стихійними силами природи формує вільний дух людини, з якого народжуються невід'ємні права й обов'язки. Володіння власністю одухотворює людину в її відношенні до всієї матеріальної дійсності, перетворює зі споживача на творця. Навіть якщо власність передається за заповітом, вона не перетворює людину тільки на споживача, а виражає своє духовне відношення до неї, виводить за межі «емпіричного життя», долає час. Власність немовби продовжує життя людини, адже міститься у певних предметах і явищах, на яких затрачений час, тобто життя. Тому власність пов'язана з безсмертям людини. Досить згадати відоме: «Людина повинна побудувати будинок, посадити дерево і виростити дитину». Зрозуміло, що колективізм, представлений комуністичним світоглядом, який заперечує право приватної власності, є рабством особистості в стихійності сил як природи, так і соціуму. Націоналізація, соціалізація, усупільнення землі та інших об'єктів приватної власності унеможливають «душевну теплоту», інтимний зв'язок із минулим, вбивають легенди і спогади, а відношення до матеріальних предметів робиться безособовим, суто утилітарним.

Християнська ідеологія всякої власності і всякого багатства є вже явищем духовного, а не господарського життя. Христос не заперечував приватної власності в плані матеріальному, коли він запропонував роздати майно своє бідним, він навіть ствердив існування власності. Якщо зовсім знищити власність господарсько-примусовим шляхом, то для християнського подвигу зречення не залишиться місця, він буде непотрібний і неможливий.

М.О. Бердяєв

Одухотворене й особистісне відношення до соціоекономічної діяльності передбачає *приватну власність*, яка виводить людину за межі емпіричного життя. Дотримуючись стверджуваної ним традиції «філософії господарства», *С.М. Булгаков* вважає, що подолання з позицій християнської віри будь-якої власності, багатства і грошей є вже явищем духовного, а не економічного життя. *Ісус Христос*, пропонуючи багатим роздати своє майно бідним, не заперечував, а стверджував існування власності. Адже якщо не буде власності, то для християнського «подвигу зречення» не залишиться місця, він буде непотрібний і неможливий. Разом із тим великі зловживання пов'язані з власністю, а тому вона не може бути визнана абсолютним і вищим началом. Вона повинна бути обмежена і підпорядкована вищим началам. «Якщо належним чином зрозуміти значення власності, то вона є настільки ж правом, наскільки й обов'язком. Власність покладає перед суспільством серйозні й відповідальні обов'язки на тих, кому вона дісталася»¹³⁴. Це зумовлює розуміння ситуації, а з часом люди, які володіють значною власністю і грошима, починають їх жертвувати, заповідати на соціальні і благодійні потреби, займаються меценатством тощо, тобто «виходять» за межі існуючих економічних відносин, «вливаючись у господарство», яке має інший смисл. Це смисл «софіології господарства» *С.М. Булгакова*, який розглядає світ як божественне господарство, а людину — як його керівника.

Софіологічну традицію розгляду господарства продовжив *В.С. Соловйов* (1853—1900), який вважав, що основа власності,

як і багатства, полягає в сутності людської особистості. Людина сама оцінює свою участь у світовому процесі не стосовно тільки певних явищ, які діють на неї «як психологічні спонукання, а стосовно також загального принципу всякої діяльності — ідеї гідного і негідного буття, добра чи зла»¹³⁵. Вже у змісті внутрішнього, психічного досвіду ми з необхідністю відрізняємо думки, почуття, переживання від своєї природи, тобто від себе як мислячого; такого, що відчуває, бажає, хоче, прагне. Отже, в житті людини є два головні начала — духовне і плотське, тілесне (матеріальне). Хоча за своєю ідеальною сутністю духовне буття не однорідне з матеріальним, але «за своїм фактичним існуванням, виявленням у реальній людині «як сила втілення, дух, чи, точніше, життя духу, є тільки видозміною (трансформацією) матеріального буття»¹³⁶. Отже, власність, як і всі речі та предмети об'єктивного світу, є ідеальним (духовним) продовженням особистості в цих речах, або перенесенням її ідеальної сутності на ці речі.

Усі гострі питання економічного життя тісно пов'язані з поняттям власності, яке, однак, саме по собі більше належить до галузі права, моралі і психології, ніж до галузі відносин господарювання. Уже ця обставина ясно показує, наскільки помилковим є прагнення відособити економічні явища в абсолютно самостійну і самодостатню сферу. Невіддільна основа власності, як справедливо визнають усі серйозні філософи Нового часу, полягає у самій сутності людської особистості.

В. С. Соловйов

Це перенесення здійснюється завдяки *праці*. Мета праці стосовно дійсності, матеріальної природи полягає не тільки у використанні її для «добування» речей і грошей, а в удосконалюванні самої дійсності, тобто одухотворенні в ній предметного, речовинного. Способи праці як діяльності можуть бути різні, але насамперед важливим є ставлення до самого предмета, внутрішнє налаштування і напрям діяльності, що впливає з нього. Тому економічні основи життя, що ґрунту-

ються на праці, допускаючи освоєння природи в цілому, здійснюються завдяки моральній організації матеріального буття. Отже, і основи власності потрібно шукати у світі ідеальному, у сфері моральності. З її погляду «праця є взаємодією людей у сфері матеріальній, котра, у злагоді з моральними вимогами, повинна забезпечувати необхідні засоби до гідного вдосконалення»¹³⁷.

Власність найбільшою мірою виявляє моральний зв'язок поколінь, оскільки в ній у своєрідній формі міститься переживання, любов батьків до дітей, і разом із тим вона — реальна точка опори для благочестивої пам'яті про померлих батьків. Крім того, для більшості людей ставлення до природи може стати моральним тільки за умови спадкоємної *земельної власності*. Обробляти землю не означає зловживати нею, виснажувати і руйнувати, а означає поліпшувати, вводити її у велику силу і повноту буття. Хоча розуміти і любити природу дано небагатьом, однак кожний прив'язується до рідного куточка, до рідних могил і колисок. А це властиво людині духовній, ідеальній¹³⁸. У цьому плані власність відрізняється від грошей; вона душевна, зігрівається пам'яттю, теплом взаємодії з живою природою, а гроші — «холодні» у своїй *абстрактній конкретності*. Ідеально-духовне проникає в усі сфери відносин володіння і власності. Навіть праця тільки тоді може бути джерелом власності, коли людина розуміє її корисність, яка має суспільну значущість¹³⁹.

Примушуючи, неможливо зробити моральною ту чи іншу установку, той чи інший лад думок. Навпаки, примушення означає, що власне моральний вимір дій, наміри знищено, оскільки моральність передбачає автономність практичного розуму, свободу самовизначення. Єдино можливе моральне примушення — це самопримушення.

П. Козловскі

У *софіологічних уявленнях* власність сполучена зі свободою, яка передбачає розпорядження речами і майном власника. В.С. Соловйов попереджав, що тут не повинно бути без-

межної свободи, оскільки це веде до зловживання. Наприклад, у своїй концепції свободи анархічний соціалізм виставляє головним джерелом неправди і всіх соціальних нещастя передачу зароблених грошей, майна, власності іншій особі у спадщину або за заповітом. Але створення майбутньої «всецілої єдності» вимагає взаємного морального зв'язку поколінь, за якого необхідна свідомо і добровільна передача надбаної власності. Без цього буде тільки фізична зміна поколінь, котра повторює, як у тварин, колишне життя. Для *В.С. Соловйова* найважливішим є *примноження духовної спадщини*. Але тільки деяким людям призначено заповідати потомству духовні надбання. А оскільки моральні вимоги однакові для всіх, то за більшістю людей залишаються право й обов'язок турботи про матеріальне поліпшення життєвих умов для своїх спадкоємців. Адже власність виступає в різних іпостасях — не тільки як майно, а і як гроші, інформація, знання, ідеї, що дає їй можливість відігравати роль духовної сполучної ланки між поколіннями. Без цього зв'язку неминуча деградація культури, смисл якої полягає, крім усього, і у взаємозв'язку традицій¹⁴⁰. Власність — це не статичний стан, а процес збільшення, розвитку, передачі, комунікації, які здійснюються під час обміну речей, знань, товарів, ідей тощо.

Морально-ідеальні, в контексті софіологічної традиції, міркування *В.С. Соловйова* тільки на перший погляд відірвані від контексту суворого буття «духу підприємництва», що оточувало його. Насправді вони наповнені глибоким змістом. Справді, моральний прогрес невіддільний від регресу, і ця обставина зумовлює постійні суперечності в розвитку приватної власності, ставлення до багатства та інших феноменів економічного буття. Але в цьому і полягає сутність, привабливість, інтерес нескінченного процесу духовного удосконалення, розвитку економіки як форми буття культури.

Розглядаючи визначальні моменти в історії розвитку у російській філософсько-економічній думці уявлень про *власність і право власності*, варто звернути увагу на працю *Б.М. Чичеріна* «Власність і держава». Він вказує, що «власність є корінним каменем усього громадянського порядку», оскільки в його влаштуванні найважливішим є визначення

того, що «правею особою, що утворює сферу її діяльності, чим вона може розпоряджатися за своїм бажанням». *Б.М. Чичерін* робить висновок, що саме це «...і є власністю. В ній особа знаходить і точку опори, і знаряддя, і мету своєї діяльності. Чим сильніші ці точки опори, тим вільніше вона може діяти, тим правильніші ті відносини, в які вона вступає з іншими, тим міцніший і сам заснований на цих відносинах порядок»¹⁴¹. Визначаючи, що «міцність власності становить першу потребу громадянського побуту», *Б.М. Чичерін* підкреслює: «...все, що розхитує власність, підриває самі основи громадянського порядку. Політичні революції далеко не мають такого значення. Вони стосуються тільки вершини, залишаючи непорушними всі численні нитки, які пов'язують людей у їх приватних відносинах. Але як тільки справа стосується власності, так усе хитається, оскільки людина не може бути цілком впевненою ні в чому, і вона відчуває, що посягають на весь її особистий світ, на її свободу, на її діяльність, на її сім'ю, на все, що їй дорожче, на її минуле і майбутнє. Розкладаються первісні елементи суспільного побуту; всі численні відносини, які з'єднують людей разом, розриваються. У зв'язку з цим суспільство переживає за саме своє існування, як тільки порушується подібне питання... Громадянський порядок ґрунтується на праві власності і без нього обійтись не може»¹⁴².

Більшість особистих або приватних інтересів не зникають, вони залишаються, і громадяни продовжують про них дбати. У кожного з них свій інтерес, кожний турбується про себе і для себе. При визначенні цих приватних, егоїстичних інтересів багато людей можуть «зрозуміти» одне одного: їхні інтереси будуть схожі один на інший, але кожний з них буде діяти егоїстично і своєкорисно. Ці особисті інтереси не будуть зливатися в єдиний, великий і спільний інтерес, перед лицем якого всі були б солідарні. Люди залишаються конкурентами, але не стають співробітниками; вони виступають як приватні особи, але не як громадяни. Життя їх залишається приватним життям. Вони будуть схильні боротися один з одним.

І.О. Ільїн

Через кілька десятків років після виходу праці *Б.М. Чичеріна* (1882) його пророчі слова набули втілення на просторах колишньої Російської імперії, де були знищені і приватна власність, і базовані на ній суспільний порядок і право. Видатний російський мислитель *І.О. Ільїн* (1882—1954), перебуваючи в еміграції, так оцінював проміжні підсумки побудови «нового суспільства» без приватної власності: «Комунізм є протиприродним явищем, ...оскільки не визнає індивідуального способу життя, даного людині від Бога і природи. Він намагається переробити, переплавити людську душу в її основних властивостях і природних тяжіннях, і насамперед — погасити особисту зацікавленість та особисту ініціативу людини на всіх шляхах її творчості. Комунізм заперечує особисте начало, як джерело самостійності, різноманітності й «анархії». Тому він погашає не лише приватну власність, а й приватну сім'ю, і прагне викоринити приватну думку, вільне переконання і особисте світорозуміння»¹⁴³. Як наслідок, побудований на таких засадах суспільний лад не приймає самодіяльності особистого інстинкту самозбереження і самостійності особистої духовності. Такий лад змушений соціалізувати не тільки майно, а й увесь уклад людського життя, почуттів і думок; йому потрібно соціалізувати душу людини і для цього виробити новий тип — примітивну істоту, безособистісну і бездуховну. Однак подібний задум приречений на невдачу. Розкласти і притупити тимчасово духовне начало — можливо, але особистісна форма людського існування не підлягає руйнуванню. Отже, знищити приватну власність неможливо¹⁴⁴. Навички тисячоліть, народжені самою природою, неможливо скасувати простою заборонаю. Скасування, заборона приватної власності можливі лише через терор, який не сумісний ні з демократією, ні зі свободою особистості.

5.11. Теорія власності в сучасних економічних концепціях

Сучасні тенденції розвитку відносин власності пов'язані з посиленням багатоваріантності, поліфонії, багатоманітності її типів, форм та систем; демократизацією, деперсоніфікацією й одночасно індивідуалізацією процесів привласнення, урізноманітнення об'єктів та суб'єктів відносин власності, ускладненням та збагаченням її соціально-економічного змісту. Відтак загострюється потреба у глибокому теоретичному осмисленні та адекватному відображенні нових реалій, що виникають у процесі постіндустріальної трансформації економіки і суспільства, зміни наукової картини світу на основі усвідомлення складної динаміки і суперечливої єдності економічних, соціальних і духовних процесів. Саме тому сучасна теорія власності характеризується плюралізмом наукових підходів, альтернативних течій і шкіл, які конструктивно співпрацюють та конкурують між собою, збагачуючи тим самим економічну науку.

Необхідно враховувати, що сьогодні глибинна сутність власності розглядається й сучасною психологією. Вона стверджує, що психологічні процеси завершуються вольовою діяльністю людини, а свобода виступає безпосередньою сутністю і *права власності*, і *права*, і *власності* взагалі. Система стійких потреб людей, котра об'єднує їх у певну соціальну спільноту, становить основу, але зовсім не є безпосередньою причиною їхньої діяльності, оскільки між потребами і діями міститься довгий ряд опосередкувальних соціально-психологічних ланок, об'єктивних і суб'єктивних факторів, умов і обставин, котрі у своїй сукупності й визначають конкретний напрям, характер і специфіку тієї чи іншої людської діяльності. Зазначається, що ставлення людини до речей, до майна, власності є важливою сферою соціальних відносин.

Ілюзія свободи, народжена удаваною свободою волі під час прийняття рішень, не є абсолютною, оскільки, приймаючи

рішення, людина лише вибирає яку-небудь одну можливість із ряду об'єктивно їй запропонованих. У цьому випадку розумним прагненням людини буде, безперечно, розширення кола тих можливостей, правова форма яких — *право можливості й окремі права*. Однак вибір саме цієї можливості обумовлений низкою факторів — об'єктивними умовами діяльності, системою потреб і життєвих цілей особистості, соціальними вимогами тощо. Свобода волі і свобода взагалі з погляду психології є категоріями суб'єктивними, а тому об'єктивно впливати на них безпосередньо неможливо. Досягається такий вплив (тобто обмежується право свободи) за допомогою впливу на *конкретні права особистості*, котрі визначають волю в її конкретному матеріальному вимірі. Звідси некоректним був би висновок про те, що чим більшим буде обсяг власності, котра дає і більший спектр різних можливостей, тим більше буде і свободи, і вона коли-небудь зможе досягнути (або досягне) абсолютної своєї форми. Свобода в її соціально-психологічному розумінні є таким станом речей, коли особа на певний конкретний момент часу володіє правом або комплексом прав, визначеним своїми потребами. Тобто це буде свобода отримувати «за потребами» — свого роду «соціалістичний ідеал», котрий може бути виведений з «капіталістичного» права приватної власності й досягнутий на його засадах.

Подібні питання викликають жвавий інтерес сучасної західної філософської, економічної та соціологічної думки. Одним із своїх найважливіших досягнень у цій сфері — *власності* — західні вчені вважають те, що на відміну від ортодоксального підходу вони в явній формі визнавали існування *альтернативних систем власності* й зробили їх предметами порівняльного аналізу. В літературі виокремлюються три основних філософсько-правових оцінки власності: 1) в умовах системи приватної власності власником виступає індивід, чие слово у вирішенні питання про використання ресурсу суспільство визнає остаточним; 2) за системи державної (колективної) власності проблема вирішується шляхом введення соціальних правил, відповідно до яких доступ до рідкісних ресурсів встановлюється відповідно до «колективних»

інтересів суспільства в цілому; 3) за системи суспільної (комунальної) власності доступ до того чи іншого ресурсу відкритий для всіх без винятків, а коли обсяг ресурсів є величиною обмеженою, регулятором виступає принцип «хто перший зайняв, той перший скористався». На думку західних авторів, ці три системи власності ніде не зустрічаються в чистому вигляді, на різних історичних проміжках часу, у всіх суспільствах вони фактично «перемішані» в різних співвідношеннях. Власність як економічна категорія розуміється ними як «складний пучок відносин, котрі суттєво розрізняються своїм характером і наслідками»¹⁴⁵. Про це свідчать також інші дослідження, котрі демонструють цілий спектр поглядів на власність.

Ми завжди мали погані гроші тому, що приватному підприємству не дозволяли дати нам кращі. У світі, який управляється тиском організованих інтересів, важливо пам'ятати, що якщо ми хочемо одержати інститути, в яких маємо потребу, ми не можемо розраховувати на розум або розуміння, але повинні покладатися на чисто корисні інтереси.

Ф. Хайєк

Прикладом можуть бути погляди видатного вченого ХХ ст., засновника неоавстрійської школи економічної думки *Л. фон Мізеса* (1881—1973). Розвиваючи провідні ліберальні ідеї класичної школи політичної економії, він погоджувався із трудовим походженням власності й наголошував на тому, що «споживчі блага» є результатом «успішного поєднання виробничих благ і праці»¹⁴⁶. Водночас дослідник розрізняв *юридичне* і *соціологічне* (зокрема *економічне*) розуміння власності.

Юридичне трактування власності, на думку *Л. фон Мізеса*, поєднує фізичний («володію») і правовий («повинен володіти») аспекти. Відтак власниками є особи, які повинні були б володіти певними благами за законом, навіть якщо фактично вони не є власниками. Соціологічне (зокрема економічне) трактування власності пов'язане з відносинами «володіння

благами, необхідними для досягнення економічних цілей людини (так звана «вихідна власність», «фізичне відношення до благ», яке не враховує «правового порядку»)¹⁴⁷.

Трактуючи ринкову економіку як єдину дієздатну систему економічної організації суспільства, вчений був глибоко переконаний, що приватна власність «є необхідним реквізитом цивілізації і матеріального добробуту», який сприяє найоптимальнішому використанню ресурсів. Заслугою дослідника стала спроба економіко-правового аналізу відносин власності з метою виявлення справедливого розподілу прав на блага виробничого і споживчого призначення.

Об'єктивні процеси економічного зростання з середини ХХ ст. (науково-технічна революція, прискорення індустріального розвитку, загострення сировинної та екологічної проблем, виникнення нових форм власності та господарювання, потреба у підвищенні економічної зацікавленості й економічної відповідальності за використання власності) сприяли формуванню у 60—70-х роках ХХ ст. економічної теорії прав власності як самостійного розділу сучасної економічної думки. У працях представників неінституціоналізму *Р. Коуза, А. Алчіана, Г. Демзетца, Д. Порта, Р. Познера, С. Пейовича, О. Вільямсона* та ін. право власності трактується через два взаємопов'язані аспекти: 1) як санкціоновані поведінкові відносини, що виникають між людьми у зв'язку з існуванням благ та стосовно їх використання; 2) як набір, пучок часткових повноважень (комплекс часткових правомочностей), сукупність яких формує «повне» право власності¹⁴⁸.

При цьому відносини власності виводяться із рідкісності ресурсів і передбачають обмеженість благ, яка породжує конкуренцію між економічними суб'єктами; враховується рідкісність не лише фізичних об'єктів, а й результатів *інтелектуальної діяльності*, у тому числі обмеженість рівня знань, майстерності, конституційної структури суспільства тощо; власність трактується як система винятків із доступу до обмежених благ, що передбачає чітке визначення прав власності, їх специфікацію; як об'єкт власності аналізуються не ресурси як такі, а набута економічним суб'єктом частка прав на їх використання. З позиції окремих економічних суб'єктів права власності трактуються як пучки (жмутки) правомочностей на

прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу; права власності досліджуються як санкціоновані державою (такі, що закріплені й охороняються законом, судовими рішеннями) і суспільством (закріплені традиціями, звичаями, моральними нормами, релігійними постулатами); вважається, що з погляду суспільства права власності виступають як «правила гри», що упорядковують відносини між економічними суб'єктами і впливають на вибір індивідів шляхом заохочення одних дій і стримування інших (через заборону або зростання витрат); дотримання санкціонованих норм трактується як раціональна поведінка, а їх порушення — як нераціональний економічний вибір.

Права власності є санкціонованими поведінковими відносинами між людьми, які виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання... Поняття прав власності поширюється на всі рідкісні блага. Воно охоплює повноваження як щодо матеріальних об'єктів, так і щодо прав людини (права голосувати, друкувати і т. ін.). Панівна у суспільстві система прав власності є в такому випадку сумою економічних і соціальних відносин з приводу рідкісних ресурсів, вступивши в які окремі члени суспільства протистоять один одному.

С. Пейович

В економічній літературі, як правило, виокремлюють 11 елементів прав власності, які можуть утворювати різні комбінації (так званий «повний перелік», запропонований англійським юристом *А. Оноре*). Крім того, є класифікація майнових прав *Т. Тейнерберга*: виключні майнові права (найповніший пучок прав власності); титульні та функціональні майнові права (права, які не можуть передаватись від однієї особи іншій, — диплом про освіту, посвідчення водія, ліцензія юриста тощо); майнові права користування суспільними благами або послугами (наприклад, національними природними парками); майнові права на використання ресурсів спільного застосування (мінерально-сировинні ресурси, рибні запаси відкритого моря тощо).

«Повний перелік» прав власності А. *Оноре*: право володіння; право користування; право розпорядження; право привласнення; право на залишкову вартість; право на безпеку; право на перехід речі у спадок; право на безстроковість; право на заборону шкідливого використання; право на відповідальність через відшкодування; право на залишковий характер.

Право володіння — господарське панування або виключний фізичний контроль над об'єктом власності. Право користування — особисте використання об'єкта власності, здобування його корисних властивостей шляхом виробничого чи особистого споживання. Право розпорядження (управління) — прийняття рішень щодо того, як і ким може бути використаний об'єкт власності. Право привласнення (право на дохід) — привласнення, що ґрунтується на попередньому особистому використанні об'єкта власності або на дозволі щодо користування ним іншим особам. Право на залишкову вартість (право суверена) — абсолютне право на визначення подальшої долі об'єкта власності шляхом відчуження, споживання, продажу, зміни чи знищення тощо. Право на безпеку — гарантія захисту об'єкта власності від експропріації. Право на перехід об'єкта власності у спадок або за заповітом — можливість користуватись повним набором правомочностей після отримання об'єкта власності у спадок або за заповітом. Право на безстроковість — необмеженість володіння правомочностями у часі, якщо інше не зазначено в договорі. Право на заборону шкідливого використання — обов'язок утримуватись від використання об'єкта власності у шкідливий для інших спосіб, у тому числі пов'язаний з виникненням негативних зовнішніх ефектів. Право на відповідальність через відшкодування — можливість вилучення об'єкта власності в оплату боргу. Право на залишковий характер — можливість «природного» повернення переданих будь-кому правомочностей із закінченням терміну передачі (наявність інститутів та процедур щодо захисту та відновлення втрачених правомочностей)¹⁴⁹ різного роду обмежень підбивають стимули до ефективного використання ресурсів, гальмуючи розвиток економічної системи.

Неоекономіка — зовсім не суперліберальна економіка, в котрій всі «комп'ютерники» буквально купуються, сидючи у себе дома, у віртуально-інформаційній свободі, а економіка, яка вирізняється особливою суперорганізованістю, — і суперорганізація ця переважає не лише ринково-конкурентну організацію, не тільки корпоративно-монопольну, не тільки міждержавно-трансмонопольну, але навіть і новітню віртуально-інформаційну; це особливого роду організація, у якій поки ще не має іншої назви, крім неоекономічної.

Ю.М. Осипов

Принциповим є положення неоінституціоналізму щодо неможливості вичерпно повного визначення та абсолютно надійного захисту будь-яких прав власності в реальній економіці. Оскільки специфікація прав власності не є безкоштовною, ступінь її повноти — питання міри збалансування вигід і втрат встановлення та захисту конкретних прав. Внаслідок цього специфікація прав власності наптовхується на межу, пов'язану з неможливістю окупити витрати на вигравш від подолання розмитості прав власності. Саме тому важливого значення набуває активний пошук умов обмеження та розщеплення прав власності, за яких позитивні результати будуть перевищувати можливі негативні наслідки. Історично в розвинених країнах склалися дві правові традиції — континентальна і англосаксонська щодо специфікації прав власності.

Водночас необхідно зазначити, що континентальне право з часом перестало відповідати тенденціям індустріального та постіндустріального розвитку. Все більшого визнання у розвинених країнах почала набувати англосаксонська традиція, згідно з якою «розщеплення» власності на правомочності кількох осіб сприяє отриманню максимально можливих вигід. Так, оренда землі часто більш вигідна, ніж її купівля; лізинг може принести вищий прибуток, ніж купівля обладнання; трастові, довірчі операції — вигідніші за особисте управління майном тощо.

Саме англосаксонська правова традиція стала основою формування і розвитку економічної теорії прав власності, згідно з якою кожне економічне рішення повинно спиратись

на набір (пучок) правомочностей, які забезпечують найвигіднішу реалізацію конкретного економічного проекту. Таким чином, економіко-правовий підхід до аналізу проблем власності передбачає, що відносини власності та правові відносини завжди взаємопов'язані, оскільки транзакційні витрати у реальній дійсності не є нульовими; права власності є важливим інститутом зниження визначеності у взаємовідносинах індивідів, мотивації їх господарської діяльності та формування відповідної системи стимулів; «пучок» прав власності не є постійним і незмінним як із боку суб'єктів, так і з боку об'єктів привласнення; правові аспекти відносин власності не лише змінюються у процесі господарського розвитку суспільства, а й самі виступають активним чинником соціально-економічних змін; право стає не лише важливим фактором формування корисності, цінності економічних благ як об'єктів власності, а й саме трансформується в економічне благо (ресурс, джерело доходів, капітал), яке стає товаром і включається в господарський обіг.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що «економісти зазвичай сприймають пучок прав як даність». Водночас, «коли на ринку укладається угода, обмінюються два пучки прав власності. Пучок прав, як правило, прикріплюється до визначеного фізичного блага чи послуги, але саме цінність прав визначає цінність товарів, що обмінюються»¹⁵⁰.

Відтак робиться висновок, що товар є певною сукупністю не лише фізичних характеристик, а й певних прав та юридичних обмежень, які впливають на його цінність. Ширший набір повноважень підвищує корисність товару і навпаки.

У реальному господарському житті економічні й правові аспекти власності тісно переплітаються, оскільки економічні відносини власності завжди виступають у конкретній правовій формі. Більше того, саме право, яке оформляє економічні відносини, перетворюється на їх об'єкт і розвивається як своєрідний економічний інститут. Це дає підстави для трактування власності як економіко-правової категорії та подолання на цій основі абсолютизації права приватної власності та певної обмеженості соціально-економічного підходу, який аналізує економічні інтереси у зв'язку з реальними можливостями привласнення, не пояснюючи, від чого вони залежать.

Особливість неоекономіки полягає в тому, що вартість у ній трансцендентно прибуває в реальне господарське життя, а додаткова вартість із неї трансцендентно відходить (будь-якими способами: від одержання звичайних доходів за цінними паперами і кредитами до фінансових, грошових, валютних, платіжних і т. ін. криз). Гроші більше не перебувають у достатній мірі в розпорядженні більшості національних держав, як не перебувають у руках більшості національних агентів капітали, кредити, товарні і фондові інвестиції, доходи ціни і т. д. і т. п. Все це перебуває в розпорядженні суперкапіталу.

Ю.М. Осипов

У сучасній економічній науці, яка характеризується плюралізмом та множинністю теоретичних і методологічних підходів до дослідження господарських процесів і явищ, не склалися єдиної думки щодо трактування відносин власності. Все більш чітко вираженою стає тенденція до «розчленування» права власності на один і той самий об'єкт, котру можна охарактеризувати як загальну тенденцію розвитку процесів правового регулювання відносин власності. Конструкція розчленування власності, напрацьована у феодалному праві, згідно з якою допускалось існування кількох титулів власності на одне і те саме майно, виявилася достатньо добре пристосованою для теоретичного і практичного розвитку. Внаслідок дедалі зростаючого обмеження правомочностей з часом все менше забезпечується повнота панування власника над річчю, а саме право власності з «триєдиного» права перетворюється на своєрідну «зв'язку», або «пучок», прав.

Таку тенденцію еволюції правового регулювання відносин власності видається можливим визначити як тенденцію розвитку суб'єктивного права власності в напрямі від права абсолютно до права обмеженого і зазначити, що в цілому вона збережеться як на найближчу, так і на більш віддалену перспективу. Такий розвиток зумовлює необхідність пошуку нових теоретичних підходів і конструкцій права власності. В цілому це сприяє збагаченню розуміння власності як складної системної категорії на основі дослідження відносин привласнення — відчуження,

відокремлення та поєднання її економічного та юридичного змісту, об'єктивно — предметно- та ціннісно-мотиваційного аналізу тощо. Нові можливості та підходи до дослідження *відносин власності відкривають еволюційна економіка та синергетика*, які розширюють традиційну проблематику та понятійний апарат економічної науки на основі визнання складності та нелінійності соціально-економічного розвитку.

Примітки

- ¹ *Замоскин Ю.А.* Частная жизнь, частный интерес, частная собственность // *Вопр. философии.* — 1999. — № 2. — С. 3.
- ² *Мунье Э.* Манифест персонализма. — М., 1999. — С. 152.
- ³ Там же. — С. 153.
- ⁴ *Ракитов А.И.* Философская азбука бизнеса // *Вопр. философии.* — 1991. — № 2. — С. 30.
- ⁵ *Осипов Ю.М.* Достояние // *Философия хозяйства.* — 2003. — № 1 (25). — С. 240.
- ⁶ *Рубаник В.Е.* Философские, экономические и юридические взгляды на собственность: сравнительный анализ и тенденции развития // *Философия хозяйства.* — 2005. — 1 (37). — С. 147.
- ⁷ *Аристотель.* Політика. — К., Основи, 2000. — С. 19—22.
- ⁸ *Аристотель.* Сочинения: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4. — С. 122.
- ⁹ Там же. — С. 128.
- ¹⁰ Там же. — С. 136.
- ¹¹ *Ракитов А.И.* Философская азбука бизнеса. — С. 26.
- ¹² *Чанышев А.П.* Аристотель. — М., 1986. — С. 179.
- ¹³ *Сенека Л.А.* Нравственные письма к Люциллию. Трагедии. — М., 1986. — С. 248.
- ¹⁴ Там же. — С. 264.
- ¹⁵ *Гуревич П.А.* Категории средневековой культуры. — М., 1984. — С. 73.
- ¹⁶ Там же. — С. 77.
- ¹⁷ *История средних веков (V—XV вв.): Хрестоматия.* — М., 1980. — С. 47—85.
- ¹⁸ *Августин Блаженный.* Об истинной религии. Теологический трактат. — Минск, 1999. — С. 244.
- ¹⁹ *Зомбарт В.* Буржуа. — М., 1994. — С. 15.
- ²⁰ Там же. — С. 19.
- ²¹ *История экономических учень / За ред. В.Д. Базилевича.* — К., 2004. — С. 123—124.
- ²² Там же. — С. 125.

- ²³ *Элоян М.Р.* Хозяйство и религия (М. Вебер, С. Булгаков, В. Зомбарт) // *Философия хозяйства.* — 2003. — № 1(25). — С. 135.
- ²⁴ *Зомбарт В.* Буржуа. — С. 26.
- ²⁵ *Макиавелли Н.* Государь. — М.; Харьков, 1998. — С. 349.
- ²⁶ *История экономических учень / За ред. В.Д. Базилевича.* — С. 137.
- ²⁷ *Монтень М.* Опыты: В 3 кн. — М., 1987. — Кн. 2. — С. 297.
- ²⁸ *Макиавелли Н.* Государь. — С. 315.
- ²⁹ *Рубаник В.Е.* Философские, экономические и юридические взгляды на собственность: сравнительный анализ и тенденции развития. — С. 148.
- ³⁰ *Локк Дж.* Сочинения: В 3 т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 278.
- ³¹ Там же. — С. 279.
- ³² *Юм Д.* Сочинения: В 2 т. — М., 1966. — Т. 1. — С. 684.
- ³³ Там же. — Т. 2. — С. 188.
- ³⁴ Там же. — С. 238.
- ³⁵ Там же. — С. 244.
- ³⁶ Там же. — С. 354.
- ³⁷ *Левінас Е.* Між нами. Дослідження думки про іншого. — К., 1999. — С. 44.
- ³⁸ *Кене Ф.* Избранные экономические произведения. — М., 1960. — С. 239.
- ³⁹ Там же. — С. 333.
- ⁴⁰ Там же. — С. 334.
- ⁴¹ *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты. — М., 1969. — С. 79—80.
- ⁴² Там же. — С. 84.
- ⁴³ Там же. — С. 44.
- ⁴⁴ *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. — К., 2001. — С. 38.
- ⁴⁵ *Козловски П.* Общество и государство: неизбежный дуализм. — М., 1998. — С. 178.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же. — С. 181.
- ⁴⁸ *Рикардо Д.* Начала политической экономии / Пети В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. — Классика экономической мысли: Сочинения. — М., 2000. — С. 403.
- ⁴⁹ Там же. — С. 438.
- ⁵⁰ Там же. — С. 424.
- ⁵¹ Там же. — С. 474.
- ⁵² *Милль Дж.С.* Основы политической экономии: В 3 т. — М., 1980. — Т. 1. — С. 366.
- ⁵³ Там же. — С. 362.
- ⁵⁴ Там же. — С. 338.
- ⁵⁵ Там же. — С. 339—350.

- ⁵⁶ Там же. — С. 148.
- ⁵⁷ История экономических учений / За ред. В.Д. Базилиевича. — С. 310.
- ⁵⁸ *Аникин А.В.* Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — М., 1979. — С. 274.
- ⁵⁹ *Сисмонди С.* Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению. — М., 1937. — Т. 2. — С. 176.
- ⁶⁰ *Прудон П.Ж.* Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти. — М., 1998. — С. 40.
- ⁶¹ Там же. — С. 34.
- ⁶² Там же. — С. 327.
- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ Там же. — С. 86.
- ⁶⁵ *Туган-Барановский М.И.* Прудон // Прудон П.Ж. Что такое собственность?... — С. 352.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ *Сей Ж.Б.* Трактат по политической экономии // Сей Ж.Б. Трактат по политической экономии. — М., 2000. — С. 30.
- ⁶⁸ *Бастиа Ф.* Экономические софизмы. Экономические гармонии. — М., 2000. — С. 197—198.
- ⁶⁹ Там же. — С. 196.
- ⁷⁰ Там же. — С. 206.
- ⁷¹ *Кант И.* Сочинения: В 6 т. — М., 1967. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 39.
- ⁷² *Кант И.* Основы метафизики нравственности. — М., 1999. — С. 640.
- ⁷³ Там же. — С. 660.
- ⁷⁴ *Кант И.* Сочинения. — Т. 6. — С. 22.
- ⁷⁵ Там же. — С. 12.
- ⁷⁶ *Козловски П.* Общество и государство: неизбежный дуализм. — С. 240.
- ⁷⁷ *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. — М., 1990. — С. 101.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же. — С. 111—127.
- ⁸⁰ Там же. — С. 128.
- ⁸¹ Там же. — С. 103.
- ⁸² Там же. — С. 104.
- ⁸³ Там же. — С. 105.
- ⁸⁴ *Гегель Г.В.Ф.* Работы разных лет: В 2 т. — М., 1970. — Т. 1. — С. 225—226.
- ⁸⁵ *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. — С. 119.
- ⁸⁶ Там же. — С. 105.
- ⁸⁷ Там же. — С. 107—108.
- ⁸⁸ *Иноземцев В.Л.* Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе // Вопр. философии. — 2000. — № 12. — С. 4.

- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ *Маркс К.* Капитал. — М., 1949. — Т. 1. — С. 91.
- ⁹¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. 46. — Ч. I. — С. 480.
- ⁹² Там же. — С. 318.
- ⁹³ *Платонов С.* После коммунизма. Книга, не предназначенная для печати. — М., 1991. — С. 240.
- ⁹⁴ *Киселев Г.С.* Постмодерн и христианство // Вопр. философии. — 2001. — № 12. — С. 4.
- ⁹⁵ *Ильенков Э.В.* Философия и культура. — М., 1991. — С. 184.
- ⁹⁶ Там же. — С. 143.
- ⁹⁷ Там же. — С. 144.
- ⁹⁸ *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. — С. 121.
- ⁹⁹ *Ильенков Э.В.* Философия и культура. — С. 148.
- ¹⁰⁰ *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. — С. 101.
- ¹⁰¹ Там же. — С. 118.
- ¹⁰² *Хайдеггер М.* Вещь // Историко-философский ежегодник 1989. — М., 1989. — С. 269—284.
- ¹⁰³ Антология экономической классики. В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. — М., 1993. — С. 93.
- ¹⁰⁴ *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология. — М., 1988. — С. 31.
- ¹⁰⁵ *Платонов С.* После коммунизма. — С. 34.
- ¹⁰⁶ Там же. — С. 40.
- ¹⁰⁷ *Печерский Н.А.* Отчуждение как феномен коллективности // Вопр. философии. — 2003. — № 5. — С. 37.
- ¹⁰⁸ *Киселев Г.С.* Постмодерн и христианство. — С. 8.
- ¹⁰⁹ *Бердяев Н.А.* Царство духа и царство кесаря. — М., 1995. — С. 228.
- ¹¹⁰ *Нерсесянц В.С.* Наш путь к праву. От социализма к цивилизму. — М., 1992. — С. 21—29.
- ¹¹¹ *Шопенгауэр А.* Афоризмы и истины: Сочинения. — М.; Харьков, 2000. — С. 494.
- ¹¹² Там же. — С. 495.
- ¹¹³ Там же. — С. 496.
- ¹¹⁴ *Платонов С.* После коммунизма. — С. 242.
- ¹¹⁵ *Шопенгауэр А.* Афоризмы и истины: Сочинения. — С. 497.
- ¹¹⁶ Там же. — С. 488—490.
- ¹¹⁷ *Якимец К.И.* Свое и чужое // Вопр. философии. — 2002. — № 7. — С. 31.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 32.
- ¹¹⁹ *Бердяев Н.А.* Философия нравственности // Русская философия собственности (XVII — XX вв.). — СПб., 1993. — С. 303.
- ¹²⁰ *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства. — М., 1990. — С. 4.
- ¹²¹ Там же. — С. 254.

- ¹²² Там же. — С. 256.
- ¹²³ Там же. — С. 113.
- ¹²⁴ *Тутов Л.А.* Философия хозяйства. Опыт духовного преображения. — М., 2003. — С. 35.
- ¹²⁵ *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства. — С. 89.
- ¹²⁶ Там же. — С. 241.
- ¹²⁷ Там же. — С. 86.
- ¹²⁸ *Тутов Л.А.* Философия хозяйства. Опыт духовного преображения. — С. 48.
- ¹²⁹ *Бердяев Н.А.* Философия неравенства. — М., 1990. — С. 231.
- ¹³⁰ Там же. — С. 235—236.
- ¹³¹ Там же. — С. 242.
- ¹³² Там же. — С. 245.
- ¹³³ Там же. — С. 234.
- ¹³⁴ *Бердяев Н.А.* Судьба России: Сочинения. — М.; Харьков, 1998. — С. 698.
- ¹³⁵ *Тутов Л.А.* Философия хозяйства. Опыт духовного преображения. — С. 180.
- ¹³⁶ *Соловьев В.С.* Сочинения: В 2 т. — М, 1990. —Т. 1. — С. 140.
- ¹³⁷ Там же. — С. 427.
- ¹³⁸ Там же. — С. 429.
- ¹³⁹ Там же. — С. 430.
- ¹⁴⁰ *Ильин В.В.* Философия богатства: Человек в мире денег. — К., 2005. — С. 224.
- ¹⁴¹ Там же. — С. 225.
- ¹⁴² *Исупов К., Савкин Н.* Русская философия собственности. — СПб., 1993. — С. 114.
- ¹⁴³ Там же. — С. 115.
- ¹⁴⁴ Там же. — С. 121.
- ¹⁴⁵ *Рубаник В.Е.* Философские, экономические и юридические взгляды на собственность: сравнительный анализ и тенденции развития. — С. 154.
- ¹⁴⁶ Там же. — С. 155.
- ¹⁴⁷ *Мизес Л.* Социализм. Этический и социологический анализ. — М., 1994. — С. 30.
- ¹⁴⁸ Там же.
- ¹⁴⁹ *Furuboth E., Pejovich S.* Property Rigts and Economic Theory: A Survey of Recent Literature // Journal of Economic Literature. — 1972. — 10 December — h/1138.
- ¹⁵⁰ *Honore A.M.* Ownersnip // Oxford essays in jurisprudence /Ed./ by A.M. Guest. — Oxford, 1961. — P. 112—1128
- ¹⁵¹ *Капелюшников Р.* Экономическая теория прав собственности. — М., 1990. — С. 58.

Розділ 6
**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ
У СТРУКТУРІ ДІЯЛЬНОСТІ**

Ніщо так не робить життя легким і доступним, як діяльність, спрямована до однієї мети.

Ф. Шіллер

- 6.1. Предмет і структура праці в сучасну епоху та спосіб її організації.*
- 6.2. Інтелектуальний продукт та інтелектуальний товар: специфіка становлення.*
- 6.3. Продукт інтелектуально-творчої праці та особливості його споживання.*
- 6.4. Інтелектуальна власність у специфіці сьогодення.*
- 6.5. Інтелектуальна власність у трансформаціях суспільного економічного прогресу.*
- 6.6. Перспективи інтелектуальної власності в умовах зростання «людського капіталу».*

Примітки.

Сьогодні кожний, навіть школяр, знає, що володіння власністю є природним прагненням людини. Звідси закономірністю суспільного розвитку є ринково-раціональне облаштування суспільства. Воно ґрунтується на товарно-грошових відносинах і прибутку, як найбільш об'єктивному з можливих критеріїв корисності, ефективності затраченої людиною енергії. Товарно-грошовий ринковий взаємозв'язок зумовлює можливість досягнення прибутку, динамізм і постійне оновлення життя. Величезне значення в цьому процесі належить інтелектуальній особистості, яка володіє найціннішою здібністю — творенням. Так формується, поза усталеними уявленнями, інтелектуальна власність. Вона є новим видом праці, трудової діяльності. Однак виникає питання: коли і як прибуток, пов'язаний з інтелектуальною працею, може слугувати універсальним показником її корисності? Звідси постає питання: в чому полягають характер інтелектуальної праці та спосіб її організації? В результаті її вирішення постає можливість виявити сутнісні особливості інтелектуальної власності.

6.1. Предмет і структура праці в сучасну епоху та спосіб її організації

Джерелом власності і всіх людських благ є праця, без якої світ позбавлений майбутнього, а життя людини є сумним і нудним. Впродовж багатьох століть мислителі, вчені, економісти намагаються зрозуміти природу праці та її особливості. Осмислення праці і трудових, виробничих відносин між людьми впродовж тривалого періоду еволюціонувало приблизно в такому порядку: праця вміщена в людях самою природою (античність), Богом (середньовіччя), людською природою (виродження)¹. Для сучасної економічної теорії проблема праці набуває особливої важливості, оскільки творча діяльність є її визначальним началом.

Є різні підходи в трактуванні праці. З погляду класичної політичної економії праця є виробництвом матеріальних благ

або мінових цінностей. Іншу позицію займає *К. Маркс*, для якого праця «є виробничою розтратою людського мозку, м'язів, нервів, рук і в цьому розумінні — одну і ту ж людську працю»². Для нього праця є також умовою існування людей, вічною природною необхідністю. Завдяки праці можливий обмін речовин між людиною і природою. Крім того, *К. Маркс* дає структурно-змістовний аналіз праці, виділяючи в ній доцільну діяльність, або саму працю, предмет праці і засоби праці.

У класичній філософії значний доробок в осмислення праці вніс *Г.В.Ф. Гегель*, який висунув положення про працю як всезагальну субстанцію людського буття. Праця, за *Г.В.Ф. Гегелем*, є формою реалізації духу, тому саме в ній самоздійснюється людина. Виходячи з концепту абсолютної ідеї, філософ ототожнив працю з будь-якою діяльністю, нехай це праця вченого або праця ремісника, або політична, художня, релігійна діяльність³.

У сучасній зарубіжній соціально-філософській думці праця здебільшого розуміється з позицій утилітаризму, як практична, матеріальна діяльність, котра протистоїть сфері духовного. Так, відомий французький філософ-персоналіст *Е. Муньє* пропонує «відрізнити працю від діяльності взагалі й від творчості зокрема, яка є найбільш духовною формою діяльності»⁴. У *Е. Муньє* праця є природним, важким, спрямованим на творення корисного продукту приборканням несприятливої матерії. Праця — це необхідна, але низька, не відповідна для людини умова її існування, яка вирізняється відкритістю будь-якого елемента духовності і творчого начала. Однак духовне також має потребу в праці, що й породжує невирішувану суперечність.

Для *З. Фрейда* праця забезпечує людину міцним зв'язком із реальністю, а чистий, вільний час поза осмисленою діяльністю є протилежністю самореалізації. Власне це твердження не викликає заперечення.

У філософії господарства праця є основоположним феноменом життя взагалі. Для *С. Булгакова* праця — «нова сила природи, новий світоутворюючий, космічний фактор, при-

нципово відмінний притому від усіх інших сил природи»⁵. На думку *В.С. Соловійова*, необхідно поєднувати працю з етичною стороною життя людини. На його думку, «визнати в людині тільки діяча економічного — виробника, власника і споживача речовинних (предметних) благ — є думкою хибною і аморальною. Згадувані функції не мають самі по собі значення для людини і ніяк не виражають її сутності та гідності. Виробнича праця, володіння і користування її результатами представляють одну зі сторін у житті людини або одну зі сфер її діяльності»⁶.

Необхідність працювати для добування засобів до існування є лише поштовхом, що спонукає людину до діяльності, подальший хід якої визначається вже причинами психологічного і етичного характеру. З метою збереження праці в колі моральних стосунків *В.С. Соловійов* формулює низку умов: *по-перше*, щоб «сфера економічної діяльності не відокремлювалась і не стверджувалась як самостійна, самодостатня»; *по-друге*, щоб «виробництво здійснювалось не за рахунок людської гідності виробників, щоб жоден з них не ставав тільки знаряддям виробництва, щоб кожному були забезпечені матеріальні засоби до гідного існування і розвитку»; *по-третє*, «мета праці стосовно матеріальної природи не є користування нею для добування речей, грошей, а вдосконалення її самої — оживленням у ній мертвого, одухотворення предметного»⁷. Таким чином, для мислителя праця обмежена взаємодією людей у матеріальній сфері, а її сутність із боку вищої причинності полягає в тому, щоб забезпечувати всім і кожному необхідні засоби до гідного існування і всебічного вдосконалення і в кінцевому своєму призначенні перетворити й одухотворити матеріальну природу. В цьому — заявка на важливість інтелектуальної праці.

Артефакт несе певне значення, котре існує не завдяки фізичній природі, а тому, що він утворений для певного використання й інкорпорований у систему людських цілей. Об'єкт тому протистоїть нам як втілення значення, котре надано

Йому і підтримується в ньому завдяки «цілеспрямованій» діяльності. Природа організована, трансформована й «олюднена» завдяки діяльності. Зі звуків і форми використовуємо в мові структури, котрі охоплюють наші міста і поселення, наш світ повний фізичних сутностей, які отримали значення завдяки діяльності. Завдяки їй виникає колосальна споруда, котра складається з об'єктивованих ідеальних феноменів, людського «неорганічного тіла», нашої «духовної культури», втіленої в середовищі, що оточує нас.

Е.В. Ільєнков

У праці людина отримує можливість творчої самореалізації і таким чином розвивається, розширює межі для вільного вибору. Було б наївним вважати, що можна звільнитися від праці або принаймі від фізичної праці, завдяки раціоналізації виробництва і ефективній організації самої праці або яким-небудь іншим досягненням сучасного прогресу. Звільнитися можна не від праці взагалі, а від конкретного виду праці — тяжкої, яка не приносить задоволення, заради набуття свободи *творчої праці*. Остаточне звільнення від праці неможливе. Свобода, виведена за рамки сфери праці, робить неможливим становлення особистості, оскільки позбавляє людину взаємодії з навколишнім світом, поновленим символами і культурними формами, які надають *смысл існування людині як істоті розумній*. Недаремно *В. Зомбарт* вважав, що світ набуває значимості для людини лише завдяки праці, спрямованій на творчість.

Працею є кожна діяльність, спрямована на досягнення певного результату. Стосовно суб'єктів економічної діяльності праця виступає у вигляді спілкування, взаємодопомоги й обміну продуктами праці (матеріальними і духовними). На рівні культури праця включає процес адаптації людини до соціокультурного середовища і фіксується у вигляді конкретних результатів, типів діяльності, технологій, форми пізнання. Усі прояви і проєкції трудової діяльності взаємопов'язані між собою, і обмеження в одній сфері компенсуються перевагами в іншій.

Необхідно розрізнати поняття *праця* і *вільна діяльність* залежно від цілей, творчого характеру і можливості вибору діяльності. Розвиток цієї позиції дає змогу стверджувати про відмінність між працею *творчою* (інтелектуальною, продуктивною) і *нетворчою* (репродуктивною). Це дає можливість вибудовувати як економічні, філософські, соціально-практичні концепції, так і відповідне ставлення до головних критеріїв соціоекономічного буття, зокрема таких як *власність*.

Разом із тим потрібно вважати, що праця і вільна діяльність (*інтелектуально-творча і нетворча праця*) — суто бінарні категорії, між якими є достатньо рухливий, історично мінливий зв'язок. У діяльності людини завжди одночасно наявні і внутрішні, і зовнішні цілі. Кожна праця може набути творчого характеру за відповідної її організації. «Коли праця стає грою або радістю, — зауважує П. Козловскі, то життя людини збільшується, оскільки вона додатково одержує замовлений, а не пустий час»⁸. Роль такої *праці* має величезне значення для розкриття *творчого потенціалу* господарства й економіки, оскільки пов'язане з ним збільшення вільного часу і можливість здобути освіту приведуть до того, що всі багатства духовної культури займуть значне місце в житті людини. Поняття *вільна, творча, інтелектуальна діяльність* більш широке, ніж праця, оскільки поряд з останньою включає *процес комунікації, який опосередковує праця*. Яким же чином виявляє себе праця і творча, вільна інтелектуальна діяльність у сучасній економіці?

6.2. Інтелектуальний продукт та інтелектуальний товар: специфіка становлення

Ніхто не заперечує, що найважливішим фактором господарсько-виробничого життя, який діє в економічному процесі поряд із засобами виробництва — предметами і знаряддями праці, а також енергією, інформацією, організаційними системами, є праця. Значення *етосу праці* для господарства й економіки неоціненне. Без праці — управлінської і виробничої — нічого в соціоекономічному житті немає: ні продуктів, ні засобів виробництва, ні самої праці, ні її носія і звершувача — людини, а також капіталу, кредиту, доходів, багатства, власності, добробуту, бюджету тощо. Праця скрізь і всюди, у всьому економічному просторі і часі. Ніщо в господарстві й економіці не здійснюється без праці. Вона пронизує всі ланки, всі пори соціального організму. Місце, спосіб і результат застосування праці, цієї активної, творчо-руйнівної здатності людини, її діяльної сили — *все господарство*. Людина не може жити без праці. Все життя людини — праця, тобто діяльність. Але праця завжди різна. Особливо сьогодні, коли є величезна кількість професій. Однак кожна з них визначає основні прагнення людини — *свободу, власність, добробут*.

Праця сьогодні повинна розумітися не в її традиційному розумінні — як засіб виробництва *матеріальних благ*. Постіндустріальне суспільство — соціально-економічна система, в якій переважає *виробництво нематеріальних, віртуальних благ*, на відміну від попередньої системи, в якій домінували утилітарні матеріальні блага. З цим, до речі, пов'язана марксистська концепція гегемонії пролетаріату і його всесвітньо-історичної місії. Однак сучасний стан заперечує такий погляд на працю, що по-новому структурує економіку.

Початкова систематизація емпіричного матеріалу дає змогу виділити три сфери відтворення, котрі здійснюються на сучасному етапі. При цьому критерієм структурування є природа благ, які відтворюються в тій чи іншій сфері соціально-

економічної системи. *Перша* з них — це *відтворення матеріальних благ — репродуктивна сфера*, яка ґрунтується на нетворчій, неінтелектуальній праці. Саме вона була ядром індустріальної соціально-економічної системи і лежала в основі відтворювальних процесів, які в ній відбувалися. *Друга* — паростки *креатосфери* (інтелектуально-творчої діяльності, в якій відтворюються культурні цінності («матеріальні блага»)⁹. Найбільш цікавими з погляду сучасного аналізу є механізми, які опосередковують функціонування цих сфер. Йдеться про низку компонентів таких сфер діяльності, як фінанси, маркетинг, менеджмент і т. ін., котрі стали визначальними щодо основних смислів економічного буття. Зокрема такої важливої, як власність. Сфера фінансів у цьому аспекті є одним із найбільш яскравих прикладів. Статистичні дані свідчать, що в останні десятиліття спостерігається все більший відрив *фінансового сектору від реального*, що дає змогу висунути гіпотезу не лише про самодостатність першого, а й про перевагу інтелектуальної праці стосовно матеріально-виробничої. Це закономірний висновок, який є результатом сучасної економіки в її переході в нові, *інтелектуальні виміри*.

Діяльність у неправильному секторі передбачає певні затрати праці у фізіологічному розумінні. Отже, це конкретний вид праці. Цей аспект вимагає двох істотних зауважень. Серйозною теоретичною проблемою є питання про те, чи є різні (особливі) види діяльності в неправильному секторі (наприклад, праця менеджера і фінансового аналітика) конкретним видом або видами праці. З одного боку, можна говорити про різні форми затрат праці у фізіологічному розумінні (очевидно, що кожний з розглянутих робітників виконує різні функції, застосовуючи різні методи), і в цьому розумінні мова повинна йти про різні конкретні види праці. Але при цьому неможливо забувати про те, що ці різні конкретні види праці (безпосередньо чи опосередковано) виробляють один і той самий продукт — гроші.

І.Г. Левіна

У всіх цих сферах не створюються ні матеріальні блага, ні культурні цінності, у зв'язку з чим цю сферу відтворення, яка особливо чітко й рельєфно виявилась під час міжсистемного стану, можна охарактеризувати як *«неправдивий сектор»*, тобто сектор, у якому відтворюються *перетворені блага*. Таким він стає, оскільки втрачає свою первісну основну функцію — вже не опосередковує діяльність *реального* сектору, і перетворюється на свого роду «магнітне поле», в котре втягується низка інших сфер і видів економічної активності. Серед них — інтелектуальна діяльність із переосмислення реального й віртуального. Це зумовлено тим, що для аналізу соціально-економічної системи замало дослідження емпірично фіксованих сфер відтворення, оскільки за ними приховані певного роду глибинні процеси. Виявити їх можна завдяки переосмисленню сенсу праці (діяльності). Причини існуючих трансформацій необхідно шукати в зміні *природи праці*. Традиційний аналіз змісту праці передбачає виокремлення *репродуктивної* (нетворчої) і *продуктивної* (творчої, інтелектуальної) діяльності. Саме вони знаходяться в основі реального (*репродуктивного*) сектору і *креатосфери* — інтелектуальної, творчої.

Однак в умовах існування сектору, де відтворюються фіктивні, віртуальні блага, інтелектуально-творча діяльність задовольняє утилітарні потреби *особливого* роду, продиктовані пануванням ринку і капіталу. У зв'язку з чим інтелектуальна діяльність піддається деформаціям, що ставить умову захисту результатів інтелектуально-творчої діяльності, тобто виникає проблема правового забезпечення інтелектуальної власності — продукту інтелектуально-творчої діяльності. Адже механізм приватної власності, найбільш адекватний і можливий інститут розвитку «фіктивного сектору», сприяє відчуженню продуктів інтелектуальної праці, що актуалізує проблему творчої діяльності в цілому. Іншими словами, творча діяльність в умовах *неправового, фіктивного ставлення* до продуктів своєї діяльності, втрачає свій продуктивний зміст, набуваючи рис репродуктивної діяльності. Тим самим її результат — власність, не може бути інтелектуальною, оскільки були порушені механізми її утворення. В цьому сутність

деформуючого впливу репродуктивної форми діяльності на процес утворення економічної реальності. Приклад — усупільнена власність, у результаті якої виникли невідповідні законам ринкового існування форми інтелектуальної власності, що не відповідали процесу розвитку¹⁰.

Виходячи з природи сучасної економічної системи, яка ґрунтується на самозростанні вартості, тобто на максимізації прибутку, можна зробити висновок щодо творчого змісту інтелектуальної діяльності. Зокрема тією мірою, якою основним продуктом творчої за змістом діяльності є не культурні цінності, а прибуток, тобто творчість підкорена завданням самозростання і зміни форм капіталу, цією мірою дома діяльність вироджується в репродуктивну (нетворчу) працю — діяльність із відтворення грошей, втрачаючи зміст творчості.

Такою самою мірою *саморозвиток суб'єкта творчої діяльності* не відповідає критеріям ефективності та прогресивності. Іншими словами, «творець» відчужується від своєї родової сутності. Так не просто «підривається» сутність творчої діяльності, а і її результативність. Зокрема та, яка може набути втілення в економічних термінах: багатство, гроші, власність, капітал. Там, де творча діяльність, культурні цінності і людина-творець перетворюються на репродуктивну працю, гроші і *Ното Economicus*. Таким чином з'являються нові форми результатів творчої діяльності — *інтелектуальна власність*. Але її формування і ствердження залежать від *характеру* праці і способу її організації, що опосередковує побудови системи економічних відносин. Однак постає питання: а що таке *характер праці*?

Вже не одну тисячу років людство, неухильно розвиваючи виробничі сили, дедалі більше витісняє живу працю з процесу безпосереднього виробництва матеріальних благ, звільняючи суспільний час і виштовхуючи тим самим усе більшу кількість людей у сферу «самореалізації» — творчої інтелектуальної праці. Виникає враження, що в міру розвитку індустріального суспільства людству нічого не залишається, як ставати Рафаелями, Платонами, Толстими, Шевченками. Головне, щоб виробництво було ефективним, тобто давало прибуток. Гарантом його «правильності» або «природності»

повинен бути ринок, ринкова економіка, як найбільш ефективний «регулятор» і «розпорядник» продуктів суспільного обміну. Все це було б добре, якби не насторожував один момент.

Те, що прибуток є універсальним показником ефективності, корисності засобів і праці в рамках індустріальної цивілізаційної парадигми, — це факт. Те, що за певних умов прибуток може давати лише діяльність, корисну для суспільства, також не викликає сумніву. Питання в тому, *наскільки може бути корисною інтелектуальна діяльність*, яка в умовах «економічної цивілізації» (Ю.М. Осипов) повинна давати прибуток. А що, коли не все те, що дає прибуток, — корисне для суспільства, і не все те, що корисне для суспільства, здатне давати прибуток? Тоді сфери діяльності, корисні для суспільства, але корисність яких не можна виміряти в координатах прибутку, потребують вироблення інших принципів і критеріїв ефективності¹¹. Це можливе за допомогою інтелектуальної діяльності, завдяки якій і може існувати інтелектуальна власність. Завдяки цій діяльності стає зрозуміло, що універсалізація прибутку як критерію ефективності й пов'язана з нею система координат веде до відторгнення, зруйнування як непотрібних саме тих сегментів суспільства, від яких дедалі більше починає залежати не тільки суспільний прогрес, а й сам прибуток, а з ним — власність. Що це за сегменти суспільної діяльності, чому вони не оцінюються в критеріях прибутку і який стосунок мають до інтелектуальної власності?

В економічній теорії з часів А. Сміта існувала думка, згідно з якою тип суспільного влаштування тією чи іншою мірою пов'язаний з рівнем розвитку суспільного виробництва. Власне і марксизм був однією з версій, етапів розвитку такої теоретичної тенденції. При цьому він залишав немовби за дужками саме питання про *характер праці*, який у зв'язку з цим не мав прямого стосунку до типу суспільного влаштування, тобто, по суті, до способу організації праці. А від цього *залежав не лише тип власності, а й система відносин в суспільстві*.

Важливо зазначити взаємозв'язок праці (діяльності) з проблемами соціоекономічного розвитку людського буття. За-

звичай ідеї суспільно-економічного розвитку набувають відображення у двох способах: розширення можливостей людської особистості або розширення можливостей вибору. Можливості повинні бути співвіднесені зі здатністю людей здійснювати по-справжньому *потрібну й доцільну діяльність*. А. Сен розділяє людську діяльність так: *активність — стан — здібності* (потенційні можливості). Діяльність — це вже результат, тоді як здібності — це лише можливість отримати той чи інший результат, а це в свою чергу означає, що діяльність (праця) здатна набувати різних конкретних форм.

Діяльність є більш безпосереднім відображенням умов життя, тоді як можливості передбачають такі поняття, як свобода вибору одного з множини можливих видів діяльності, конкретизованих у професіях і спеціальностях. Діяльність, спрямована на забезпечення добробуту, економічної доцільності, може набувати найрізноманітніших форм і охоплювати різні сфери: від зниження якості життя до більш складних понять, таких як самоповага особистості або участь у соціальному самоуправлінні.

Умови життя — це і є умови існування, а діяльність відображає різні аспекти цього існування, тоді як зміст діяльності є відображенням можливостей особистості. Важливо, що оцінка спектра можливостей при виборі не може бути надана від природи з погляду сприяння підвищенню добробуту людини.

Перспектива людського розвитку в контексті діяльності відрізняється від інших підходів до питань розвитку, які переважають у конкретних економічних дисциплінах. Вона орієнтована на кінцевий результат, а не на *засоби досягнення*, на добробут, власність і свободу, а не реальний дохід, прибуток, реальний добробут і пакет товарів споживання. В кінцевому підсумку *в центрі уваги повинне бути те життя, яке ми ведемо, і те, що ми можемо або не можемо зробити, те, ким ми можемо або не можемо бути*.

Водночас мета суспільного прогресу — розвиток можливостей людини, що включає доцільну діяльність і свободу вибору серед різних форм діяльності — відрізняється від загальноприйнятого розуміння особистої вигоди (користі), хоча

утилітаризм є одним із наріжних компонентів у теоретичних обґрунтуваннях сучасної класичної економіки. Діяльність (праця) розглядається як щось самоцінне, а не лише як засіб виробництва певних «товарів і послуг», що підкреслює концепт інтелектуально-творчої діяльності, котра в сучасних умовах диференціює розуміння власності, багатства, добробуту, сенсу існування тощо.

Є смисл у твердженні, що все, що існує, є «рухомою матерією», а людська діяльність вносить у неживу природу культурну реальність, котра протистоїть кожному індивіду як частина об'єктивного світу, що оточує його. Це розуміння є важливим для будь-якої філософської антропології, оскільки людські істоти творять самі себе в процесі створення культури. Трансформоване завдяки діяльності наше оточення виявляється намовленим значенням. Завдяки цьому значенню ми діємо, змінюючи наш світ, наділяючи його новим значенням, і тим самим визначаємо необхідність подальших змін. У цьому процесі людські істоти повинні постійно адаптуватися до навколишнього середовища, яке змінюється, знаходячи і відтворюючи нові вміння і навички, необхідні для орієнтації в цьому мінливому середовищі. Ми творимо наш світ і, чинячи так, ми стаємо істотами, котрі можуть у ньому жити і визначати його наступну трансформацію.

Д. Бекхерст

Важливі зміни, які відбулися під впливом НТР наприкінці ХХ ст., змушують по-новому оцінювати залежність між характером, типом праці та принципами її суспільної організації, критеріями ефективності. ХХ століття поставило проблему соціально-економічної специфіки інтелектуально-творчої праці та зумовило пошуки адекватних соціальних критеріїв оцінки її ефективності. Саме необхідність розширення принципу корисності до масштабів, здатних охопити імперативи збереження та відтворення культури і природного середовища, наполегливо вимагають виходу за рамки індустріальної системи координат і прибутку як універсального показника

корисності та ефективності суспільних затрат. У цьому випадку тип соціального устрою і економічних відносин буде відповідати природі, характеру суспільної праці, яка організується цими відносинами¹². Саме в цій ситуації стає можливим говорити про *можливість функціонування інтелектуальної діяльності й існування інтелектуальної власності*.

Внаслідок яких причин це відбувається? Суспільну працю за характером прийнято поділяти на *фізичну й розумову*. Варто було б виходити з іншого поділу: на працю *творчу, інтелектуальну*, метою якої є винахід, відкриття нового, якісна зміна наявного буття, і *нетворчу, репродуктивну*, метою і завданням якої є функціонування на вже досягнутому рівні, із заданими наперед результатами і шляхами їх досягнення, працю, котра передбачає скоріше *кількісну зміну* наявного буття. Йдеться не про характеристики конкретних видів праці (інженера, робітника), оскільки в них так чи інакше в різних пропорціях завжди містяться обидва елементи, а про виокремлення і принципівий поділ двох найважливіших компонентів суспільної праці, які, звичайно, в окремому числі вигляді ніде не зустрічаються, але переважають у тому чи іншому конкретному типі праці. Ці два види суспільної праці об'єктивно мають зовсім різні закони функціонування, які визначаються не рівнем розвитку виробничих сил, а самою природою того чи іншого виду праці.

Праця репродуктивна, яка має нетворчий характер, найбільш адекватно організується, обмінюється і відтворюється в рамках товарно-грошових відносин через *механізм ринку*. Найбільш універсальним критерієм корисності такого виду праці є прибуток. Праця творча, інтелектуальна, якого б вигляду не набувало її залучення до іншого виду праці, за самою своєю природою не розвивається, не обмінюється і не відтворюється за законами товарно-грошових відносин і, якщо й регулюється ринком, то «дуже специфічно»¹³. Звідси й починається шлях відмінності інтелектуальної власності від власності взагалі. Чому це так?

Звичайно, якщо продукт інтелектуально-творчої праці нічим принципово не відрізняється від продукту праці нетворчої, тоді й проблеми не існує. Однак, якщо продукти інтелек-

туальної праці як такі, не можуть бути товаром за самою своєю суттю, то вони не можуть ефективно включатися в товарно-грошові відносини нарівні з іншими товарами й водночас відкидаються, відокремлюються цими відносинами. Адже те, що не може бути товаром, не може ефективно обмінюватися, оцінюватися і відтворюватися за законами товарно-грошових відносин. Однак створена завдяки інтелектуальній діяльності власність включається в систему ринкових відносин, і, у свою чергу, перетворюється на частину інтелектуальної власності.

Потрібно врахувати, що просте перенесення цих відносин за межі нетворчої праці на сферу інтелектуально-творчої праці, яка все більше поширюється, веде до зруйнування останньої. Але в такому випадку сфера інтелектуально-творчого виробництва вимагає інших форм організації і принципів оцінки його ефективності, відповідних особливій природі інтелектуального продукту, який і є інтелектуальною власністю. І проблема тут у тому, щоб виявити принципи розвитку для кожної з цих сфер, адекватні їх природі, і знайти ефективні шляхи їх взаємодії.

Однак чому ж продукт інтелектуальної праці та її діяльна сила не можуть бути товаром? Що, зокрема, ставить під сумнів можливість існування інтелектуальної власності. Потрібно, таким чином, враховувати, що будь-який продукт може бути товаром за певних обставин. Адже все, що створене інтелектуальною працею — картини, книги, ідеї, теорії, принципи, вчені, вчителі тощо, купується і є предметом продажу, тільки в різних формах.

6.3. Продукт інтелектуально-творчої праці та особливості його споживання

Постановка такого питання зумовлена необхідністю розуміння факту, у зв'язку з чим той чи інший продукт може ставати товаром? У цьому випадку нас цікавить не те, на якому етапі суспільного розвитку продукти набувають форми товарів, а те, якими властивостями повинні володіти *продукт*

людської діяльності і його робоча сила, щоб на певному етапі суспільного розвитку він міг втілити в собі відому суперечність товару¹⁴. Закономірно постає питання: якими ж властивостями повинен володіти об'єкт, щоб бути здатним, потрібним для товарообміну? З'ясування цього питання дає змогу зрозуміти основні особливості того об'єкта, предмета, явища, який став *інтелектуальною власністю*.

Музика в душі людини народжується тільки з музики, вірші народжуються з поезії, думка — з думки... Реальна суб'єктивність мови інших, яка чується, сприймається (вербальної, музичної, образотворчої) звучить у мені як моя власна, і тільки тому я, перетворюючи її у своїх зверненнях до себе та інших, народжуючи всередині себе свою мову. Мова первісно і міцно злита із суб'єктивністю світу думок і почуттів тих, без яких я був би німий і глухий до адекватності смислів буття — до живої й одухотвореної спільності людей.

Ф.Т. Михайлов

Для того щоб бути придатним для товарообміну, об'єкт (предмет, річ) повинен бути комусь корисним, задовольняти повну потребу і в цьому розумінні володіти споживчою вартістю. Але цього недостатньо. Товарообмін, особливо в умовах ринкової економіки, — процес добровільний. У ході його здійснення споживчі вартості вступають у певну взаємодію, співвідношення. Тому за взаємною згодою можна обмінювати лише ті речі, які можна порівняти. Таким чином, для того щоб об'єкт (предмет, річ) став придатним до обміну товаром, необхідно, щоб він мав щось «більше» відносно тих речей, на які обмінюється, і водночас відрізнявся від них. Це можливе лише за умови, що саме фізичне тіло об'єкта (речі) може слугувати еквівалентом, «повноправним представником» способу його вживання.

Стосовно продукту інтелектуальної діяльності, то тут потрібно враховувати його «духовність»; а не «тілесність», що й виокремлює інтелектуальну власність як специфічний вид товару. Проте і для фізичного об'єкта — товару, і для об'єк-

та ідеального — продукту інтелектуальної діяльності існують спільні закономірності. Наприклад, уявіть собі, що людина потрапила в іншу країну, і їй потрібно придбати продукти. Придатними до купівлі товарами для неї будуть лише ті, спосіб споживання яких їй уже відомий і вона може визначити його за структурою об'єкта (предмета) або напису на етикетці.

Інша ситуація, коли на ринок виходить людина з річчю, предметом, спосіб споживання або користування яким відомий лише їй. Подібний об'єкт (предмет), якщо й стане товаром, то принаймні, не раніше, ніж хто-небудь ще поза виробником зможе вгадати за його виглядом, для чого він призначений і як його використовувати. Тобто лише в тому випадку, якщо в природі, структурі самої речі буде закладений характер її споживання (якщо характер її споживання буде суспільно визнаний у структурі речі), праця, затрачена на виробництво корисної речі, виступає як предметна властивість цієї речі, як її вартість¹⁵. Проводячи відповідні аналогії, ми можемо подібне сказати і про *корисну річ*, вироблену в процесі інтелектуальної діяльності.

Звідси випливає ще одна умова перетворення предмета в товар. Оскільки товар є продуктом, із самого початку створеним для обміну, а не для самостійного споживання, це означає, що товар виробляє один суб'єкт, а споживає інший. Звичайно, той, хто виробляє продукт, може його придбати в магазині. Однак для обміну може належати лише той продукт, виробництво і споживання якого є двома різними процесами. Продукт, виробництво і споживання якого збігаються, не підлягає обміну, оскільки його виробництво неможливо обміняти на його споживання. Отже, такий продукт не може бути товаром за самою своєю природою.

Інтелектуальна власність також є товаром. Як і будь-який інший продукт людської діяльності, вона стає товаром на певному етапі суспільного розвитку. І це такий товар, характер споживання якого опредметнений у структурі товарного тіла, а його виробництво і споживання становлять два різних процеси. Все це свідчить про те, що, коли «існують такі продукти людської діяльності, спосіб споживання яких

не опредметнений однозначно в структурі самого об'єкта, тобто корисність яких у принципі не може мати характеру загальновизначеності, а також якщо ми знайдемо продукт, виробництво і споживання якого становлять єдиний процес. Тобто продукт, котрий не можна виробляти не споживаючи і споживати не виробляючи, то такого роду продукти не можуть бути товарами. А тому не можуть повноцінно відтворюватися, функціонувати і оцінюватися виключно в рамках товарно-грошових відносин і пов'язаної з ними системи координат»¹⁶. Це найбільшою мірою стосується інтелектуального продукту, який, про що зазначалося вище, не завжди може мати ефективну оцінку в рамках ринкових відносин.

Кожному зрозуміло, що *споживання* — це споживання, *виробництво* — це виробництво. Будь-який предмет, річ можна або споживати, або виробляти. Але як можна виробляти не споживаючи або споживати не виробляючи? І що це за речі, споживання і виробництво яких є одним і тим самим процесом? І чи має стосунок до інтелектуального продукту? Відповідь на ці питання важлива також тому, що основне джерело прибутку полягає в тому, що існує такий продукт суспільної праці, відтворення якого з прибутком обмінюється на його споживання. Саме незбігання цих двох процесів і є джерелом прибутку. Тому-то будь-який продукт, виробництво і споживання якого є єдиним процесом за самою своєю природою, не може давати прибуток, оскільки його виробництво неможливо обміняти на його споживання. Справді, як можна включити в обмінний процес той чи інший продукт інтелектуальної діяльності на його споживання? Або працю того, хто створює (наприклад письменник), на працю того, хто споживає (читача)?

Справа в тому, що за такого перебігу справ реалізація продукту праці може давати прибуток, але відтворення самої здатності до праці перебуває вже за межами механізмів вартості. Цим специфічним продуктом є людина, точніше її інтелект, розум, її здатність до праці. *Людина як діяльність* — в єдності фізичної і розумової праці, або, що більш вірогідно, в їх спеціалізації. Це і дає підстави виокремлювати інтелектуальну діяльність як основу інтелектуальної власності. По-

трібно зазначити, що такий специфічний «продукт», як робоча сила, а тим більше, коли ми говоримо про неї тоді, коли вона виступає як інтелектуальна діяльність, має настільки гнучку структуру, що залежно від рівня свого розвитку, може не тільки набувати, а й втрачати властивості товару¹⁷. Справді, та чи інша ідея, як результат напруженої інтелектуальної діяльності, може не тільки набувати, а й втрачати властивості товару або взагалі товаром не ставати. У зв'язку з цим виникає необхідність розглянути, що становить *робоча сила як товар* і яка саме робоча сила здатна функціонувати у формі *інтелектуальної діяльності у вигляді товару*.

Попередній розгляд показав, що товаром, тобто продуктом, здатним до обміну, може бути лише такий продукт, виробництво і споживання якого становлять два різних процеси. Тому неспівмірність процесів відтворення і споживання робочої сили робить можливим перетворення її на товар. Що таке споживання робочої сили? Використання її в процесі виробництва або в процесі творення продуктів духовного характеру, що також є виробництвом, але духовним. А що таке відтворення робочої сили, в тому числі інтелектуальної? Забезпечення її засобами, необхідними для її існування як робоча сила для продуктивної діяльності. Неважко здогадатися, що внаслідок незбігання цих двох процесів, а саме суспільного характеру споживання, використання робочої сили в праці та окремого характеру її відтворення у формі заробітної плати і зростає прибуток. При цьому потрібно зазначити, що капітал відтворює робочу силу виключно *приватно*, тобто через відтворення продуктів, які можуть слугувати предметом приватного, індивідуального споживання у процесі товарообміну.

Стосовно капіталу, то зазначимо, що він є явищем приватним і суспільним «одночасно» і «однопросторово». Приватні капітали і суспільний капітал — два взаємозумовлених і нерозривних «втілення капіталу взагалі» (Ю.М. Осипов), і в певному розумінні дві його — капіталу взагалі — *іпостасі*. Суспільний капітал — сума приватних капіталів, але не тільки, це також повна єдина цілісність, своєрідний суб'єкт господарювання, що реалізується як об'єктивний процес, тобто

*суб'єкт-процес*¹⁸. У приватності — своя суспільність, у суспільності — своя придатність. А в підсумку — *капітал взагалі*. В цій якості він користується всією *суспільною працею*, а сьогодні — також у світовому масштабі. «Немає праці, яка не була б тією чи іншою мірою корисна капіталу, як і мало праці, котра йому б не слугувала. Капітал експлуатує не просто працю, тим більше найману, а працю взагалі, причому і працю попередніх поколінь, тобто втілену вже в предмети, в енергію, інформацію, знання, в ідеї»¹⁹. Це є виявленням інтелектуальної праці, яка є необхідною складовою власності взагалі та інтелектуальної зокрема.

Для інтелекту, який мислить, предмет і зміст залишаються всезагальним, він сам виступає як всезагальна діяльність. У волі всезагальне має разом із тим суттєве значення мого як одиничності, а в безпосередній, тобто формальній, волі як абстрактної, ще не наповненої її вільною всезагальністю, одиничності. У волі й починається тому власне кінець інтелекту, і лише завдяки тому, що воля знову піднімається до мислення і повідомляє своїм цілям іманентну нескінченність, вона знімає відмінність між формою та змістом і робить себе об'єктивною, нескінченною волею.

Г.В.Ф. Гегель

Робоча сила відтворюється в «капітальній діяльності» (Ю.М. Осипов) у процесі товарообміну, і цим вона тотожна живому організму індивіда в його функціональній реалізації. Важливо зрозуміти, що саме тотожна живому організму індивіда робоча сила здатна бути товаром і повноцінно відтворюватися, в процесі товарообміну, оскільки лише жива праця має еквівалент у структурі індивіда. Це відбувається тому, що суспільний (ринково-капіталістичний) процес споживання робочої сили тільки цього типу може бути відокремлений від приватного процесу її відтворення і тільки для робочої сили цього типу саме органічне тіло індивіда може виступати гарантом його майбутньої праці, а вартість робочої сили — як інобуття її споживчої вартості. Стосовно якості інобуття її

споживчої вартості. Стосовно іншого типу — інтелектуальної діяльності, то тут гарантом праці виступають розум, професія, талант. Звідси — всі наслідки, що впливають стосовно споживчої вартості. Власне на цьому і вибудовується розвиток капіталу як *самозростаючої сили*: «Капітал, — зазначає Ю.М. Осипов, — особлива організація господарського життя, орієнтованого на Сонце і на Місяць, не на Схід і не на Захід, не в глибину Землі і не в Космос, а всього лише на *самозростання вартості*, котре — через діючий капітал орієнтує все інше»²⁰.

Зростання вартості може впливати з товарообміну лише в тому випадку, якщо в нього вступає *такий товар*, споживання якого стає процесом виробництва нових вартостей. Цим товаром і може виступати інтелектуальний продукт, що можливо лише за умови, коли використання робочої сили (фізичної або розумової) має суспільно-виробничий характер, а відтворення — приватний. Таким специфічним продуктом, здатним на певному етапі розвитку ефективно поєднувати в собі виробниче споживання і приватно-індивідуальне відтворення, і була робоча сила особливого типу — в цьому випадку *інтелектуальна діяльність як її тип*. Саме внаслідок цієї суперечності процес виробництва робочої сили відокремлюється від процесу її споживання, або використання, вартість робочої сили — від її споживчої вартості, що і робить можливим перетворення робочої сили, в тому числі тієї, яка здатна до розумової діяльності, в товар. У такій якості вона і включається без перешкод у процес капіталістичного виробництва й обміну, тобто в систему ринкового господарства. Таким чином, робоча сила може бути товаром, якщо вона повноцінно відтворювана приватно, за допомогою товарів, і якщо тотожна живому організму індивіда, який володіє необхідними навичками.

Яка ж праця гарантується і визначається психофізичною будовою індивіда? Це праця, результати якої відомі наперед, і шлях її досягнення утворюється з наперед відомих операцій. Психофізичні характеристики індивіда у разі поєднання з конкретними знаряддями праці і за певного рівня *професійної підготовки* повинні з більшою вірогідністю гарантувати

потрібний результат. Це така праця, завданням якої є *не створення, винайдення* чогось нового, неочікуваного, пов'язаного *зі зміною відношень системи*. Це праця *репродуктивна*. Парадокс полягає в тому, що саме робоча сила нетворчої, репродуктивної праці, на антагонізм якої капіталізму розраховував *К. Маркс*, цілком адекватна капіталістичному, ринковому господарству, чудово відтворюється за його законами і починає претендувати на щось більше, ніж роль робочої сили репродуктивної праці.

Однак чи завжди, за будь-якого типу праці можлива невідповідність суспільного характеру споживання робочої сили і приватного характеру її відтворення? Чи відтворення будь-якої робочої сили тотожне відтворенню лише органічного тіла індивіда? Для цього потрібно розглянути особливості функціонування і відтворення *інтелектуально-творчої робочої сили* та її продукту — *інтелектуальної власності*. Чи достатньо відтворити, тобто підготувати органічне тіло людини, щоб вона була здатна до творчої, інтелектуальної праці? Звичайно, недостатньо. Відтворення здатності до праці творчої і нетворчої, інтелектуальної і репродуктивної — речі принципово різні за своєю сутністю. Для відтворення здатності до репродуктивної праці достатньо відтворити здоровий людський організм і озброїти його необхідними навичками. Це чудово здійснюється традиційно капіталістичним способом за допомогою *товарно-індивідуального споживання*.

Але як за допомогою товарообміну, тобто зарплати стосовно робочої сили, відтвориться здатність людини до творчості? А ніяк! Тому що здатність до творчості зароджується і розвивається не зі спілкування людини з товарами, а зі спілкування з своїм колом, своїм середовищем. Людина починає творити не завдяки споживанню продуктів харчування, а завдяки *споживанню плодів цивілізації в процесі суспільної практики, соціальної, наукової, художньої творчості*. Історичним досвідом перевірено, що здатність до творчості відтворюється не хлібом, а рівнем і можливостями соціального залучення індивіда до досвіду сучасного і попередніх поколінь. Чим ширші ці можливості, тим ефективніше відтворюється інтелектуально-творча робоча сила.

Лише з вульгарно-буденних, примітивних позицій можна вважати, що здатність до творчості — це обов'язковий атрибут добре відгодованого організму. Адже здатність до творчості зовсім не є простим наслідком наявності мозку, психіки і вроджених генетичних особливостей. Це лише одна з умов творчості, котра може реалізуватися тільки у творчому спілкуванні людей, у суспільстві, влаштування якого дає змогу людям долучатися до культури²¹. Тому таке універсальне й органічне для капіталу відтворення робочої сили в рамках приватного товарного споживання безсиле у справі відтворення творчих можливостей особистості. Вважається, що в таких умовах для творчої особистості суспільно-економічна ситуація буде такою, за якої її геніальність, талант розкритися не можуть. У межах традиційної дилеми «добро» — «зло», «культура» — «антикультура», «справедливе» — «несправедливе» стверджується думка, що надалі цей фактор буде відігравати дедалі більш важливу роль в економічній і політичній конкуренції країн і регіонів²².

Однак такий підхід занадто спрощено подає проблему співвідношення інтелектуально-творчої діяльності і капіталу. Насправді, вважає *Ю.М. Осипов*, і з ним потрібно погодитись, капітал, крім суб'єкта капіталу — капіталіста (підприємця, бізнесмена, ділової людини), втягує в себе або залучає в орбіту свого функціонування всі природні, людські та неприродні ресурси або, як прийнято говорити в політекономії, *виробничі сили*: працю, предмети праці, знаряддя праці, енергію, інформацію, знання, навички, розум, науку, свідомість, навіть душі людські з їх почуттями, емоціями, пристрастями, а також державну владу, політику, право, культуру, ідеологію і все інше, що так чи інакше може слугувати капіталу. Капітал всеїдний: він забирає все, оскільки це все йому *дійсно потрібне*. Капітал організовує життя, він його в себе і вбирає, поширює на нього свій вплив, переробляє під себе, не гребуючи нічим²³. Відповідно до такого міркування зрозуміло, що інтелект, творчість не можуть бути остаточно втрачені. Навпаки, вони набувають нових можливостей для розвитку.

Звичайно, оскільки творча робоча або продуктивна сила має специфічну природу існування та оприявлення, вона має

потребу в організації унікально суспільних, нетоварних форм її відтворення. Це відтворення освіти, виховання, удосконалення системи масових комунікацій, вироблення нових форм мобільності індивіда в рамках соціальної структури, технічного, політичного і правового вдосконалення суспільного спілкування. Тому процес відтворення робочої сили інтелектуально-творчої праці не відокремлений від її суспільного споживання — *функціонування*. Інтелектуальна, творча діяльність, яка виступає через діяльних індивідів як робоча сила, не може бути товаром, оскільки процес її відтворення, по суті, є одночасно процесом її суспільного споживання. Ось чому споживання інтелектуально-творчої діяльності (робочої сили) не може підлягати тотальній залежності від грошей і не може бути обмінним ні на які товари. Вченого, інженера, художника, звичайно, можна нагородити, можна навіть призначити йому заробітну плату, але все це ще не є відтворенням його здатності творити. Нагородою або гонораром можна «виманити» з інтелектуала вже готові ідеї, але «наповнити» його ідеями може тільки певний рівень суспільної практики, соціокультурного спілкування. По суті, нагородою інтелектуала *не є* вартість його робочої сили. Це є плата насправді за вже вироблений готовий продукт, який відмінний як від нього, так і від його робочої сили. А оскільки жива робоча сила, зафіксована в м'язах, мозку, нервовій системі — все те, що можна «підгодувати» за гроші, не є еквівалентом здатності до творчості, творча робоча сила не може бути товаром. Адже «те, що не має еквівалента, не може бути продане»²⁴. Але чи справді це так? Адже із заперечення здатності творчості бути товаром автоматично випливає заперечення інтелектуальної власності, щось подібне до заперечення приватної власності в різних соціалістичних вченнях XIX ст.

6.4. Інтелектуальна власність у специфіці сьогодення

У результаті визнання творчої, інтелектуальної діяльності як специфічної, результативної, продуктивної поширилось переконання, що кожна діяльність є по-своєму творчою. Однак таке твердження надто узагальнює розуміння сутності інтелектуально-творчого продукту, безпосередньо ототожнює його з предметно-фізичною діяльністю. Водночас забувають, що продукт інтелектуальної творчої праці *неможливо* привласнити прагматично, безпосередньо саме тому, що він у принципі не може слугувати об'єктом індивідуально-приватного споживання. Винахід, ідею, задум, теорію неможливо поставити в кімнаті, неможливо одягти, взути, з'їсти, використати для побутових потреб тощо.

Проте можуть виникати заперечення, особливо з позицій прагматичної, буденної свідомості: невже картини, книги, витвори мистецтва не купуються і не продаються так само, як предмети першої необхідності — їжа і одяг? Невже інтелектуали користуються грошима інакше, ніж працівники нетворчої праці? Але тут є певні особливості. Предмет мистецтва, наприклад картину, можна купити. Їй справді можна призначити ціну, як і її творцю. Але купити картину ще не означає *спожити її*. Що означає взагалі слово «спожити»? Адже будь-який предмет можна використати, тобто включити в цикл своєї життєдіяльності, а можна просто зруйнувати. І те, й друге буде споживанням предмета. Але якщо ми купуємо чашку і використовуємо її за призначенням, то споживаємо її реально. Якщо ж ми її купуємо і викидаємо, то ми споживаємо її бездарно, марно, тобто руйнуємо, фактично — не споживаємо її. Що ж відбувається з картиною, яку ми купуємо за великі гроші і вішаємо у своєму «приватному» секторі? Парадокс полягає в тому, що наша здатність спожити цю картину абсолютно не гарантована ні нашою здатністю купити її, ні навіть наявністю здорового організму. Звичайно, можна від-

чувати приємність від гама кольорів (у кращому випадку) або від усвідомлення того, що володієш великим твором (Рафаеля, Веласкеса, Айвазовського тощо — в гіршому випадку). Однак такий спосіб споживання твору мистецтва мало чим відрізняється від відомого «споживання» логарифмічної лінійки, яку використовують для забивання цвяхів.

Суб'єкт повинен вибрати у сфері можливих дій одну з них через вільне самовизначення. Він може діяти тільки одним способом, його здатність відчуття, котра виступає як чуттєва можливість цієї дії, також визначається однаково. Отже, оскільки суб'єкт діє, він тим самим вибирає єдиний вид діяльності через абсолютне самовизначення і виступає тому абсолютно вільною і розумною істотою, створюючи себе як таку.

Реалізація активності через недіяння також є вільною, адже вона як щось необхідне і таке, що приваблює суб'єкта, повинна, згідно з нашим передбаченням, охоплюватися загальним поняттям активності. Чинячи всупереч схильності утримуватися від діяльності, суб'єкт тим самим вибирає однаково вільно між діяльністю і бездіяльністю.

Й.Г. Фіхте

Будь-який предмет дійсно споживається, коли він споживається відповідно до своєї сутності. Ті чи інші відчуття виникають у результаті споглядання чи слухання, але все це не буде реальним споживанням цих «продуктів». Адже призначення творів мистецтва — розвиток інтересу до думок і почуттів іншої людини, до власних думок і почуттів, а також розвиток здатності виражати цей інтерес. Твори мистецтва, як і твори науки, літератури, є вершинами людського духу і реально споживаються тільки тоді, коли «споживач» піднімається до цих вершин розуміння людьми одне одного і самих себе, що створює відповідне інтелектуальне «поле», в якому здійснюється власне інтелектуально-творча діяльність і формується інтелектуальна власність. Тільки за такої ситуації можна зрозуміти глибокі запитання і відповіді, що стоять перед проблемами «що таке людина». Вони оживають у сві-

домості тих людей, котрі готові їх оживити. Здатність до інтелектуального споживання не вроджена, а набувається людиною в процесі того, як вона у своїй діяльності піднімається до закладеного в цих предметах вже досягнутого людством рівня самосвідомості. В іншому випадку, споживання буде суто *номінальним, формальним*. Якщо готовність до споживання предметів першої необхідності зумовлена особливостями нашого організму, а тому і відтворюється немовби автоматично разом із фізичним відтворенням нашого органічного тіла в процесі приватного споживання товарів і послуг, то здатність до споживання продуктів інтелектуально-творчої праці виникає й розвивається тільки в процесі активної участі у їх *виробництві і відтворенні*. Лише людина, яка активно намагається зрозуміти себе і виразити це розуміння в мистецтві або в науці, здатна бачити і відчувати ті етапи, котрі пройшло людство на цьому шляху. Саме це й означає, що продукти творчої діяльності є *безпосередньо* суспільними за характером не тільки їх виробництва, а й споживання. Тобто не тільки інтелектуально-творча робоча сила, а й продукти її діяльності не містять суперечності суспільного виробництва і приватного споживання, без якого неможливе перетворення предмета в товар²⁵.

В інтелектуала, по суті, неможливо купити його робочу силу, а можна купити тільки його продукт — ідеї, знання, теорії, витвори мистецтва тощо. Ось чому капітал як суспільне відношення, достатньо ефективно для відтворення робочої сили репродуктивної, нетворчої праці, значно менш ефективний при відтворенні у все зростаючих масштабах безпосередньо суспільної творчої праці. Звичайно, це не означає, що капітал не зацікавлений у всесвітньому розвитку цієї робочої сили. Навпаки! Чим більше успіх виробництва починає залежати від інтелектуальної, творчої праці, тим більшу потребу в ній має капітал. Однак потрібно враховувати, що хоча без праці й не може бути капіталу, як не може бути виробництва вартості і капіталу, але не праця визначає капітал, а навпаки, капітал визначає працю. «Не капітал слугує праці, — підкреслює *Ю.М. Осипов*, — хоч і забезпечує первісно трудовий процес (без авансованих грошей немає праці), а праця слугує

капіталу. Не стільки капітал в праці, скільки праця в капіталі. Праця не вільна від капіталу, а безпосередньо від нього залежить — за значно слабшої зворотної залежності. Людина, яка залучається капіталом, юридично, може, і вільна, але економічно вона *не вільна і не може бути вільною*. Капітал втягує в себе й у свою орбіту працю і не відпускає її»²⁶. Однак потрібно враховувати, що властиві капіталу вартісні механізми виробництва і обміну не в змозі ефективно забезпечувати відтворення такого необхідного для капіталу продукту, як інтелектуально-творча робоча сила, оскільки остання не виступає товаром в традиційному для нього розумінні, і функціонує в суспільстві за зовсім іншими законами²⁷.

Але за якими законами функціонує інтелектуально-творча праця? Є думка, що найбільш яскравою особливістю інтелектуально-творчої праці у всі епохи і за всіх «ізмів» була і є «відсутність не лише жорсткої, а й взагалі *будь-якої залежності між якістю «трудового вкладу» і нагороди за нього»*²⁸. Ця незалежність, об'єктивно властива інтелектуально-творчій праці, постійно призводила до того, що інтелектуали не тільки не отримували за свою працю за своїми ж мінімальними потребами, але взагалі нічого не отримували, зазнаючи лих, страждань, гонінь. Справді, якість того чи іншого твору — музичного, філософського, мистецького, наукового так само мало залежить від обсягу винагороди, як мало залежить від винагороди покращення цієї якості. Чи то *Мікеланджело*, який створював свого *Мойсея*, так, як міг, чи *Г.В.Ф. Гегель*, який писав «Науку логіки», чи *К. Маркс*, який працював багато років над «Капіталом» — усі вони творили незалежно від того, скільки б їм не заплатили, вони не зробили свої витвори гірше чи краще, ніж могли. Адже *мета* інтелектуально-творчої праці, на відміну від праці нетворчої, *знаходиться в ній самій, а не в тому, що людина отримує за неї*.

З такої позиції можна зробити висновок, що інтелектуально-творча праця взагалі не потребує винагороди, оплати. І навіть буде краще для *якості творчості*, якщо взагалі ніякої оплати не буде. Однак це крайня позиція, оскільки винагорода і оплата — допоміжний зовнішній стимул для не лише інтелектуально-творчої праці, а й більш ефективної самореалі-

зації особистості. Мова в цьому випадку може йти про те, що подібних матеріальних стимулів зовсім недостатньо для того, щоб у результаті «самореалізації» виник справді «якісний» інтелектуальний продукт. Саме якість є подальшою умовою збільшення цінності того чи іншого інтелектуального продукту, що й перетворює його в інтелектуальну власність. Щоправда, потреба в грошах може змусити людину стати на шлях самореалізації у творчості або на шлях заробляння засобів до існування нетворчою працею.

Отже, вибір творчої самореалізації зовсім не є простим наслідком потреби у винагороді, а здобуття інтелектуальної власності. Цілком правомірно говорити про щось «*інше*», яке штовхає, спрямовує людину на шлях самореалізації як засобу існування. Про це «*інше*» «даймоніон» *Сократа*, «божий дар», «творчий дух», «інтуїція» *А. Бергсона* тощо — висловлено багато здогадок. Тому ми маємо право говорити про те, що це «щось інше» і є основною метою і причиною творчої праці. Це «*інше*» — є прагненням *бути* для себе і для інших, причому *бути* не тільки *фізично* (на рівні біологічного виду), а *бути як людина* (на рівні особистості). Тому стимул *бути фізично* (біологічно), пов'язаний з одержанням винагороди, є взагалі не більш сильним і природним, ніж стимул *бути як особистість*. Потрібно погодитись із тим, що те, що в праці нетворчій виступає як визначальний достатній стимул цього виду праці, у творчій (інтелектуальній) праці є лише побічним стимулом, котрий завуальовує, маскує її істинний стимул. Безперечно, людина, яка не має дійсного, справжнього *внутрішнього стимулу* самореалізації, а ставить цілі, характерні для нетворчої праці, як би вона не називалася — поетом, письменником, вченим, лише спотворює реальну творчу працю, створюючи «*фіктивний*» інтелектуальний творчий продукт. Він не може стати інтелектуальною власністю, оскільки порушилися усі основні принципи: відповідальність, якість, залежність, взаємозв'язок тощо. Звичайно, «фіктивний» творчий продукт може характеризувати того, кому він належить, але з погляду інтелектуальної вбогості та безсилля.

Це зовсім не означає, що однієї потреби в самореалізації достатньо для створення творчого продукту. Важливим є «зміст» самої особистості, вирішальною умовою багатства якої також не є фактор «винагорода». Багатим «змістом» буде володіти той, хто вчиться, щоб одержати гарну оцінку, гарну зарплату або щоб його вважали вченою людиною. За всього можливого збігу першого і другого не варто забувати, що гідна винагорода ніяк не гарантована і не має прямого стосунку до *вибору мети діяльності*. Тим більше, що в реальному житті для людей, які «виплачують зарплату» і перші, і другі виглядають, як правило, однаково (а другі навіть зручніші). Немає такого механізму, який міг би відрізнити справді цінний «корисний» продукт інтелектуально-творчої праці від «псевдопродукту» (фікції творчості). Лише культура як загальнолюдський мозок рано чи пізно вбере в себе ті «продукти», котрі адекватні, справді «корисні» для її розвитку. Винагорода не є визначальним стимулом творчої, інтелектуальної праці вже тому, що поряд із творчим воно може слугувати «стимулом до псевдотворчої і нетворчої праці»²⁹.

Такий підхід визначає *іраціональні, глибинні* основи проблеми творчо-інтелектуальної діяльності, яка є *не професією, а покликанням*. Цей погляд пояснює, чому, наприклад, Сократ вважав ганебним брати за навчання філософії гроші. Для нього *тотожними є добро і розум, а не багатство і розум*. Те саме можна сказати про Г.С. Сковороду, який ніяк не поєднував власне творче сприйняття світу, «радість філософування» з посадами, золотом, кар'єрою та іншими спокусами матеріального життя. В будь-якому випадку оцінка інтелектуальної діяльності відбувається. Так чи інакше, але інтелектуальна праця, попри певні тоталітарні збочення, як це було в умовах «будівництва комунізму» в нашій країні, знаходить не лише своє визнання в духовно-культурному середовищі, а й матеріальну підтримку. І чим більше економічний, фінансовий фактор стверджував себе в суспільстві, тим чіткішу оцінку в конкретному кількісному вираженні одержувала творчо-інтелектуальна діяльність.

Усе населення планети працює, хоч і по-різному і різною мірою. Все населення включене так чи інакше в господарське життя. Однак, якщо під господарством розуміти не все життя людське, а лише частину цього життя, пов'язаного з виробництвом споживчих благ, то тоді з'ясується, що не все населення є частиною працездатного населення, навіть працюючого населення, адже не все працездатне і працююче населення буває зайняте в економічному господарстві, про яке йдеться; ще менше населення буває зайняте в економічному господарстві, адже завжди та інша частина господарства взагалі не входить в економічне, тобто товарообмінне, господарство.

Ю.М. Осипов

Необхідно виходити зі специфіки праці взагалі, наявності в інтелектуально-творчій праці *ідеального моменту*. «Стосовно праці, — говорить Ю.М. Осипов, — то, мабуть, незважаючи на наявність у ній явно ідеального моменту, тобто того, що виходить з голови людини, і сама по собі праця — не надто матеріальне щось: адже праця сама по собі не фіксується (затрати фізичної або навіть інтелектуальної або психічної енергії нічого не говорять, крім того, що це є затрати якоїсь енергії — все одно це не праця). Праця сама по собі невловима, як невловима сама по собі вартість, та й той самий капітал»³⁰. Що б там не відбувалося, необхідно констатувати, що у світі є *щось*, що не може набути суто матеріального трактування. Навіть саме матеріальне не може відбутися при розкритті своєї сутності «без ідеального», без трансцендентного, без *ніщо*»³¹. Коли ми говоримо про ідеальне, то говоримо про *щось невизначене* до кінця. Говорячи про працю, ми не можемо дати «матеріальної відповіді», тому змушені говорити про ідеальне, отже, про інтелектуальне. Але це не означає обов'язкового зв'язку з чиеюсь свідомістю, з якої воно повинно впливати. Ідеальне, а разом з ним творчість, інтелектуальна діяльність існують самі по собі у світі, надаючи нам не лише загадковість, таїну, а й радість пізнання і самого нашого життя.

Звідси випливає висновок: з *ніщо* у праці все і складається, як і у вартості, і в капіталі. Зрозуміло, що це *ніщо* вловлюється, ми знаємо про його присутність, бачимо його результати, але за будь-якого міркування про працю, вартість, капітал, власність, особливо про працю взагалі ми повинні «враховувати це ніщо, щоб не впадати в ілюзію, що можна, наприклад, працю як таку порахувати (виміряти), а услід за цим вже з цих розрахунків, порахувати і капітал»³². Стосовно інтелектуальної праці, то тут так само — рахуючи її, ми рахуємо не її як таку, як і не вартість, і не капітал, а щось інше — час, продукти, гроші. Звичайно, вираховуючи це *інше*, «ми рахуємо і працю, і вартість, і капітал, але опосередковано, за посередництва чогось, якщо і не зовсім побічного, але все ж іншого»³³. Звідси стає зрозумілим, що інтелектуально-творча діяльність невід'ємна від свого кількісного визначення. Тим більше сьогодні, в епоху економічної, фінансової цивілізації, в умовах якої зміщуються вектори духовних пріоритетів. Власне, це в кінцевому підсумку й зумовило постановку проблеми інтелектуальної власності.

Потреба у винагороді, оплаті є необхідним стимулом *відчуженої праці*, якою дійсна творча праця не виступає в *жодній суспільній системі* за самою своєю природою. Але ця «природа» не існує сама по собі, оскільки творець живе в суспільстві і змушений реагувати на запити соціального буття, яких чим далі, тим стає більше, і творчість перетворюється в необхідний компонент інтелектуальної праці. А кожна праця в тій чи іншій формі вимагає оплати. Тому винагорода, оплата є «соціальною компенсацією» відчуження людини від своєї сутності в процесі та в продукті не лише *нетворчої*, а й *творчої, інтелектуальної праці*. Звичайно, у творчій праці людина не відчужується від своєї сутності, а реалізує і розвиває її³⁴. Проте реалізація — процес, взаємопов'язаний із суспільним буттям. Тут вступають у взаємодію, взаємозв'язок «Я» і «Ми». В суспільстві, котре в цілому, у своїй масі, ґрунтується на відчуженій праці нетворчого характеру, де стимул «винагорода» є універсальним стимулом відчуження людей до праці як джерела існування, цей стимул *зовнішньо* поширюється і на відчужену працю, створюючи ілюзорні форми підключення

інтелектуально-творчої праці до процесу суспільної діяльності.

Досліджуючи проблему інтелектуальної власності, важливо зрозуміти, що людська культура ґрунтується на *двох видах праці*, які мають різні форми розвитку, відтворення і підключення до суспільного цілого. Необхідно прослідкувати динаміку, тенденції та особливості взаємодії цих двох сфер на сучасному етапі розвитку і спробувати знайти найбільш адекватні для нинішньої ситуації економічні, політичні, соціальні принципи їх взаємореалізації, відповідні сучасному рівню співвідношення цих двох сфер та їх вазі в суспільному розвитку. Це особливо важливо в сучасних умовах, коли помітно стирається відмінність між інтелектуальною (творчою) і нетворчою (неінтелектуальною) працею. Прагнення універсалізувати, поширити на все суспільство принципи ефективності, важливі для тієї чи іншої сфери суспільної праці, призводить, у кінцевому підсумку, до зруйнування їх обох. Але не в плані їх тотального знищення, а внаслідок необхідності переходу до нових, вищих рівнів їх функціонування, зумовлених новими вимогами і запитамі соціоекономічного буття.

Проблема полягає у прагненні певної частини представників інтелектуальної діяльності поширити принципи, органічно властиві тільки інтелектуально-творчій праці. Тут і починається той самий «тоталітарний комунізм», який змістив акценти і фактично спотворив уявлення про справжню цінність творчої і нетворчої, інтелектуальної і неінтелектуальної праці. Достатньо перенести адекватний інтелектуально-творчій праці *принцип незалежності* виробництва від винагороди (оплати) на організацію нетворчої праці і ми відразу отримуємо систему примусу, яка відтворює рабовласницький лад, який у радянсько-соціалістичному варіанті породжує колгоспно-табірну систему. Парадокс полягає також у тому, що універсалізація цих принципів і поширення їх на все суспільство не лише боляче відображаються на ефективності нетворчої праці, а й спотворюють творчу працю, викликаючи колапс усієї соціальної системи. Причина такої ситуації ще й у системному запереченні інституту приватної власності, що остаточно знівечило цінність інтелектуальної діяльності в цілому

і творчої праці зокрема. Заперечення ринкових товарно-грошових відносин у сфері організації нетворчої праці та переведення її на «соціалістичні рейки» утворює настільки неефективну економіку, що вона втрачає потребу в самих продуктах творчої праці. А звідси випливає закономірне спотворення сутності власності взагалі та інтелектуальної зокрема. У зв'язку з цим виникає, по суті, непотрібність, марність інтелектуально-творчої праці.

У цьому випадку суспільство «не потребує» цих продуктів не тому, що не може ефективно оцінювати їх відтворення, а тому, що стає на шлях «низького, зниженого» споживання цих продуктів. Тоталітарно-бюрократичні форми організації подібного суспільства неминуче роблять його ворогом кожної інтелектуально-творчої праці, необхідною умовою якої, крім свободи пошуку, дослідження, самовиразу і спілкування, є *приватна власність*, на ґрунті якої і може існувати інтелектуальна власність. Інакше вона не може існувати. З того факту, що інтелектуально-творча діяльність, конкретизована в різних видах праці, котра за своєю природою не відчужується, має власні закони розвитку, зовсім не впливає, що не можна ставити питання про ефективні форми залучення цієї сфери суспільної праці до системи ринкових відносин. Для України ця проблема має сьогодні особливу актуальність.

6.5. Інтелектуальна власність у трансформаціях суспільного економічного прогресу

Проблема відтворення і подальшого розвитку інтелектуального потенціалу є нагальною для сучасного постіндустріального суспільства. Проте для України вона має особливе значення і, внаслідок багатьох причин, набуває особливої гостроти. Адже зрештою йдеться про захист інтелектуальної власності, сутність якої безпосередньо пов'язана з усіма особливостями і принципами інтелектуально-творчої діяльності. Потрібно враховувати також відмінність між вітчизняними і західними носіями інтелектуально-творчої діяльності, і звід-

си зрозуміла *відмінність ставлення до інтелектуальної власності*.

На Заході інтелектуали зростали в рамках церкви, а потім у протистоянні їй, спираючись на всезростаючу фінансову могутність міст, промислових і торгових центрів. Історично західноєвропейське творчо-інтелектуальне середовище формувалося з ремісників і «третього стану», а кошти на освіту, науку й армію держави прагнули отримати з податків на торговий, промисловий і сільськогосподарський прибуток. В Україні, внаслідок історичних обставин, пов'язаних з відсутністю державної й економічної незалежності, громадянського суспільства, спотвореними господарськими й культурними зв'язками цей процес відбувався дещо інакше. Це наклало відбиток на ставлення до власності й інтелектуальної власності зокрема.

Необхідно враховувати також вплив на розуміння інтелектуальної власності тривалим розвитком соціалістичних відносин, які за своєю сутністю виходили за рамки і можливості економічних чинників у їх ринковій формі. Відсутність потенцій й енергій капіталізму призвела до низького рівня масового виробництва і відповідної споживчої культури і культури взагалі. Це те провалля, яке відокремило Україну від найбільш розвинених країн, добробут яких, крім усього іншого, формувався на основі розвиненого інституту приватної й заснованої на ній інтелектуальної власності. Для того, щоб стати повноцінним учасником світового процесу, потрібні інтенсивне відновлення і розвиток всіх форм підприємництва і власності. Це вимагає не тільки розгортання інституту приватної власності, а й включення вітчизняної інтелектуально-творчої інтелігенції у взаємозв'язок не з бюрократією, а з промисловцями.

Для України питання збереження і відтворення сфери інтелектуально-творчої праці — це питання економічне й політичне. Враховуючи високий рівень сфери культури й освіти, досягнутий у результаті унікальних соціально-політичних здобутків українського суспільства, яке прагнуло до незалежності, ми маємо можливість подолати відносно відсталу індустріальну сферу нетворчої праці. Культурна й інтелекту-

альна самоідентифікація утворила в процесі історичного розвитку достатньо розвинене *інтелектуальне середовище*. Його потенції можуть набути значно більших енергій, якщо до стимулів діяльності включити розроблену й аргументовану інституцію інтелектуальної власності. В умовах, коли суспільство поляризоване за матеріальним рівнем добробуту і споживання, інтелектуальна власність для значної кількості освіченого населення є засобом вирішення власних індивідуальних проблем.

Вирішення цього завдання вимагає вироблення власної, національної стратегії розвитку. Слепе копіювання західних чи східних ринкових моделей розвитку не виведуть сферу культури й освіти із соціально-благодійних програм. Потрібна власна стратегія індустріального розвитку, до якої залучені культура, освіта, інтелект. Інтелектуальна діяльність і створення на основі інституту інтелектуальної власності творчо-інтелектуального культурного середовища є перепорою на шляху дестабілізуючого фактора бюрократії. Потрібно виходити з того, що підтримка недалекоглядних бюрократичних програм, спрямованих на згортання науково-освітніх і творчо-інтелектуальних програм, зменшує можливості креативності економічного поступу, оскільки веде до зменшення ролі фактора інтелектуальної власності. Відмова з боку інтелігенції, творчих представників від курсу на подальший розвиток науково-освітнього потенціалу сьогодні буде означати навіть не повернення до «соціалістичного минулого» з усупільненою власністю, з усіма недоліками й перевагами, а вихід на новий рівень національного самознищення.

На основі різноманітності визначень і предметів, які викликають інтерес, розвивається теоретична культура, не тільки різноманіття уявлень і знань, а й рухливість і швидкість уявлення і перехід від одного уявлення до іншого, досягнення складних і всезагальних відношень і т. ін. — формування розсудку взагалі, а разом і з тим і мови. Практична культура, набута працею, полягає в потребі та звичці до занять взагалі,

потім в обмеженості своєї діяльності, враховуючи частково природу матеріалу, частково і внаслідок набутої внаслідок цієї дисципліни звички до об'єктивної діяльності і загальнозначимих вмінь.

Г.В.Ф. Гегель

Важливим пунктом на шляху до такого розвитку є подолання ставлення до інтелектуально-творчої праці як «суспільно корисної». Подібний погляд давно вже втратив право на існування, але кожного разу виникає, якщо здійснюються спроби виразити його в категоріях вартісних відносин, а тому в межах суто *виробничої системи координат*. Зрозуміло, що суспільство чим далі, тим більше повинно буде вкладати засоби у відтворення культури й інтелектуального потенціалу. Досить нагадати теорію *Е. Тоффлера*, згідно з якою в умовах постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, коли рівень споживання, перш за все у високорозвинених країнах, характеризується переходом від «кількості» до «якості» життя, від «суспільства масового споживання до пошуку шляхів якісного вдосконалення умов життя людини, коли знижується рівень спеціалізації, і все більшим попитом користуються спеціалісти «широкого профілю», *головним засобом виробництва стають наукові знання, інформація*, де буде зайнято від 55 до 75 процентів працездатного населення»³⁵. В цьому випадку основний конфлікт — між знанням і некомпетентністю, що й актуалізує роль і значення інтелектуальної діяльності й виокремлює інтелектуальну власність в особливий артефакт сучасного буття.

Усі сучасні інституційні теорії зосереджують увагу на вивченні інтелектуального чинника у розвитку суспільства. Інформаційне суспільство може бути продуктивним лише на основі *знання*, про що переконливо говорять *Д. Белл, Дж. Геллбрейт, М. Кастельс, Дж. Ходжсон, Р. Кроуфорд* та ін. «В останні два десятиліття, — говорить *М. Кастельс*, — у світі з'явилася економіка нового типу, що я називаю інформаційною і глобальною... Інформаційна — тому що продуктивність і конкурентоспроможність факторів у цій економіці залежать

насамперед від їхньої здатності генерувати, обробляти й ефективно використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях. Глобальна — тому що основні види економічної діяльності, такі як виробництво, споживання і циркуляція товарів і послуг, а також їх складові (капітал, праця, сировина, управління, інформація, технології, ринки) організуються в глобальному масштабі, що поєднує економічних агентів»³⁶.

Американський соціолог *Р. Кроуфорд* головну роль у процесі розвитку людського суспільства відводить знанню, фактично інтелектуально-творчій діяльності, без якої не можна здобути жодного знання. Сучасне суспільство він називає *суспільством знання*, тобто *інтелектуалізованим соціумом*. Нове знання приводить до виникнення нової технології, що, у свою чергу, зумовлює економічні зміни, які спричиняють соціально-економічні зміни, а це в підсумку є передумовою створення нової парадигми або нового бачення світу. Таку модель можна використовувати для пояснення тих серйозних економічних, соціальних і політичних змін, що нині відбуваються у світі. При цьому, розрізняючи поняття «знання» та «інформація», *Р. Кроуфорд* вважає, що знання — це здатність застосовувати інформацію до конкретного роду діяльності³⁷. Все це переконливо доводить надзвичайно високу оцінку інтелектуальної праці, творчої діяльності, без яких не може існувати інформаційне суспільство. Тому так важливо сьогодні виокремлювати питання про інтелектуальну власність як *новий принцип*, згідно з яким можна оцінювати суспільну ефективність все більш наростаючого значення ролі знання, а також пошуку шляхів вбудовування інтелектуальної сфери, яка має свої особливі закони і принципи розвитку, у сферу сучасних ринкових відносин.

Живим зв'язком між суб'єктом і об'єктом, мостом, який виводить я у світ реальностей і нерозривно з'єднує його з цим світом, є праця — людська актуальність, котра об'єктивується зовні й тим об'єктивує для нас цей світ. Завдяки праці не може бути не тільки суб'єкта, як приймає

суб'єктивний ідеалізм, не тільки об'єкта, як приймає матеріалізм, але є їх жива єдність, суб'єкт — об'єкт, і лише під час розгляду його в тому чи іншому відношенні через методологічну абстракцію виокремлюються з нього суб'єкт чи об'єкт. Ця полярність буття, його роздвоєння згасає тільки в Абсолютному, котре є одночасно і суб'єктом і об'єктом для самого себе. Тому для нього вихід суб'єкта в об'єкт неможливий за самим поняттям, і суб'єкт — об'єктність покладається в єдиному, тотожному ...акті.

С.М. Булгаков

Сьогодні проблема відтворення інтелектуального потенціалу суспільства набула соціально-економічного статусу і вимагає настійного загальнодержавного вирішення. З переходом до автоматизованого виробництва і комп'ютерного забезпечення економічна потреба в масовому відтворенні інтелектуального потенціалу суспільства буде постійно зростати. Це зумовлює завдання створення і підтримання особливої системи ефективного кровообігу «суспільного мозку» («інтелекту»), котрий повинен забезпечувати як гнучкий мобільний зв'язок усередині інтелектуальної системи, так і зв'язок її з управлінням і виробництвом.

Кардинальні зміни, які відбуваються в суспільстві під впливом геоекономічних, глобалізаційних впливів, змінюють також тип формування культурно-інтелектуального спілкування. Адже все більш зростаюче значення «безликих» засобів масової інформації і нових інформаційних технологій вносить істотні корективи в процесі природного відтворення і саморозвитку інтелектуального середовища. Завдяки новим технологіям людство вийшло на перспективи тотальної руйнації не тільки природного, а й інтелектуального середовища. Акцент на споживанні в очах сучасної «пост людини» зменшує авторитет інтелектуальної діяльності. Є певна небезпека в тому, що здатність до інтелектуального «споживання» вимагає «певного типу виховання і спілкування, цінності якого часто не збігаються з традиційними

критеріями і цінностями індустріальної системи координат»³⁸. Небезпека полягає в тому, що людина може «розучитися» цінити красу і розум. Адже здатність оцінки може як удосконалюватися, так і деградувати, що не завжди пов'язано з економічним прогресом. Цим пояснюється феномен тимчасового «економічного злету» багатьох країн за загальної духовно-культурної деградації населення, коли можна жити без потреби в інтелектуальній творчості. Але така інерція, як правило, завжди закінчується різким занепадом на всіх рівнях розвитку суспільства. Тому так потрібна постійна цілеспрямована політика держави на підтримку інтелектуально-творчої діяльності та розвитку на цій основі інтелектуальної власності, що вкрай важливо для України на шляху її європейського вибору.

Інтелектуальна власність не може відбутися без збереження і примноження інтелектуального потенціалу суспільства. Для цього людству важливо здійснити правильний вибір: або воно відкине інтелектуальну культуру, йдучи услід за цінностями постіндустріальної (економічної) цивілізації, або зможе змінити ціннісні координати в ім'я її збереження. Вибір цей особливо важливий в умовах досяжної «зрілості», під впливом автоматизації виробництва, необхідності в *масовому* відтворенні інтелектуально-творчої робочої сили, здатної контролювати складноструктуроване виробництво й управляти ним. На цьому етапі *створення і відтворення* цієї діяльної сили вже перестає бути «приватною справою» кожного конкретного інтелектуала і перетворюється все більше на соціально-економічну, політичну й культурну прерогативу суспільства. При цьому важливо враховувати, що взяти на себе таке необхідне для суспільства і виробництва завдання сам по собі *капітал* безпосередньо не може, оскільки у нього є свої дуже важливі цілі та функції щодо ефективної організації інших видів діяльності. Щоправда, капітал намагається в найбільш розвинених країнах знайти шлях використання для цих цілей інших, *некапіталістичних* за своєю сутністю форм. Це і приватні, і державні субсидії для ризикованих підприємств, це — організація «витратних» дослідницьких фірм, це — діяль-

ність різних фондів, це — благодійність, це, між іншим, організація військових замовлень, це — бюджетне фінансування соціальної сфери. Фактично, це і є не що інше, як пошук у найбільш розвинених країнах *альтернативних шляхів* відтворення безпосередньо суспільної робочої сили творчої праці³⁹. Що й ставить завдання, в інтересах подальшого розвитку і виживання людства, знаходження таких принципів ефективності суспільних інвестицій, які б дали можливість більш гармонійно поєднувати виробничо-індустріальну, соціокультурну і природну сферу життя сучасного суспільства. Найбільш продуктивний шлях — розвиток і підтримка інтелектуально-творчої діяльності. Утворена на її основі інтелектуальна власність стає умовою збереження інтелектуального фонду й умов творчої діяльності.

6.6. Перспективи інтелектуальної власності в умовах зростання «людського капіталу»

Взаємозв'язок економічного зростання і розвитку людини традиційно є однією з ключових проблем економічних, філософських, соціологічних, культурологічних та багатьох інших наукових теоретичних конструктів. Продуктивність вирішення цієї проблеми обумовлюється інтелектуально-творчою діяльністю, визначальною ознакою не лише людини як головного фактора суспільного прогресу, а й економічного зростання. Людина розумна, що думає, — це головна умова добробуту і багатства суспільства. Звертаючись до цієї проблеми, вже давньогрецькі мислителі говорили, що людина повинна розглядатися не лише як засіб збільшення виробництва, а і як найважливіша мета розвитку. Задовго до засновника німецької класичної філософії *І. Канта*, котрий у знаменитому *категоричному імперативі* стверджував: *людина — не засіб, а мета*⁴⁰, *Арістотель* зазначав, що «багатство — це явно не те благо, до якого ми прагнемо, адже воно всього лише корисне для досягнення чогось іншого»⁴¹. Він підкреслював необхідність відрізнити добре політичне рішення від

поганого з погляду того, чи сприяє воно гідному життю людей, чи ні.

У міру розвитку процесу глобалізації світ і людина опинилися перед складними питаннями, які здійснюють вплив на людство в цілому. Ці питання охоплюють широке коло проблем — від фінансового, торгового і грошово-валютного обігу до *соціальних потреб*, серед яких, крім безпосередньо вітальних (здоров'я, відпочинок, працевлаштування), на перше місце виходять освіта і наука, що наповнюють економічне і господарське життя новими смислами. Процес глобалізації дає змогу встановити, що економічні, соціальні й політичні проблеми настільки масштабні, внутрішньо взаємопов'язані, що не можуть вирішуватися на рівні одних лише окремих ініціатив, які ґрунтуються на емпіричному досвіді економічної діяльності держав, регіонів чи анклавів. Економічне зростання сьогодні як ніколи потребує інтелектуального забезпечення. Без творчості, знання й інтелекту неможливо досягти стійкого розвитку, який охоплює покращення матеріального, соціального, духовно-культурного добробуту. Й одночасно — становлення та розвитку інституту власності, котра, як і завжди, залишається найбільш важливою проблемою в подальшому демократичному розвитку соціуму.

Демократичний процес, інтелектуальна власність, формування особистості в умовах нового, постмодерного духовного середовища — головна домінанта суспільного буття. Єдність економічної і соціально-культурної сфер, які доповнюють і підтримують одна одну, нерозривна. При цьому повна соціальна рівність без адекватного економічного зростання може призвести до банкрутства, а економічне зростання без достатньої соціальної рівності — до соціальних деструкцій. Отже, для підтримання політичного і соціального миру та здійснення справжньої демократії істотно важливими є розроблення і реалізація єдиного пакета взаємопов'язаних мір економічної і соціальної політик⁴². Опосередковуючою ланкою в цьому процесі виступають інтелект і знання, так важливі для встановлення суспільної гармонії.

У звичці зникає протилежність між природною і суб'єктивною волею, боротьба в суб'єкті вичерпана, і тим самим звичка входить у моральність так само, як вона входить у філософське мислення, адже воно вимагає, щоб дух був освічений і протистояв довільним фантазіям, щоб вони були подолані й призупинені, щоб шлях до розумного мислення був вільний. Людина помирає також унаслідок звички, тобто вона помирає тоді, коли повністю вичерпала життя звичкою, духовно і фізично притупилася, коли зникла протилежність між суб'єктивною свідомістю і духовною діяльністю, адже діяльна людина лише остільки, оскільки вона ще чогось не досягла і хоче в цьому напрямі творити і виявляти свою значимість. Якщо цього досягнуто, діяльність і життєвість зникають, і відсутність інтересу, що настає тоді, є духовною і фізичною смертю.

Г.В.Ф. Гегель

Внаслідок глобального краху економічної, соціальної і політичної систем, що ґрунтуються на централізованому плануванні, ринкові сили і вільне підприємництво починають розглядатися як основа життєздатної соціально-економічної системи, котру потрібно втілювати в глобальному масштабі. А ринок і підприємництво не існують і продуктивно не функціонують поза духовним, інтелектуальним фактором. Досить згадати аргументовані дослідження класиків — *М. Вебера* і *В. Зомбарта*, а також численні праці *інституціоналістів* і *неоінституціоналістів*. Так, у працях американського економіста *К. Кларка* і французького суспільствознавця *Ж. Фурастьє*, сформульовані найвпливовіші методологічні принципи теорії постіндустріального суспільства. Зокрема, акцентується увага на зміні соціальної структури суспільства (класовий поділ поступається місцем професійному), замість класів як характеристики *відношення до власності* суспільство поділяється на *страти*. Центральне місце у визначенні політики й економіки в суспільстві займає *теоретичне знання*. Університети як центри зосередження цього знання перетворюються на головні інститути суспільства. Важливе зна-

чення має створення нових *інтелектуальних технологій*, запровадження планування і контролю над технологічними і господарськими знаннями⁴³. Все це свідчить про необхідність інтелектуального виміру сучасного економічного буття та різних модифікацій власності. Втілення інтелектуально-творчої діяльності є важливим доповненням до приватизації і дерегулювання, які вносять корективи в процес розвитку інтелектуальної власності. Така переорієнтація супроводжується переоцінкою функцій політики держави, що в принципі повинно змінити форми і покращити якість державного управління та соціально-культурного буття людини.

Інтелектуально-творча діяльність, опредметнена в інтелектуальній власності, у діяльності ринкового механізму і розвитку приватного підприємництва, конкуренції як результатів мисленнєвої активності. Інтелектуальна діяльність в економіці забезпечує функціонування ринку, регулювання фінансової системи, гарантує наявність відповідної інституційної структури для забезпечення розвитку конкурентоспроможних технологій, а крім того, вирішує ті питання, з якими ринок не може впоратися (наприклад, це сфери освіти, навколишнє середовище, суспільне благо тощо), а також, до певної міри може гарантувати рівну можливість брати участь в ринкових відносинах для всіх, що відіграє важливу роль в формуванні рівного доступу до економічної і політичної влади.

Інтелектуальний фактор в економіці дає можливість всім причетним до неї, зокрема і державі, виступати з ініціативами і впливати, в міру необхідності, на розвиток власності як приватного сектору. Це має безпосереднє значення для ефективності процесу людського розвитку: і при зведенні функцій держави до мінімуму, що так важливо для розвитку власності, і за умови нічим не стриманого розвитку капіталістичного господарства, побудованого на основах вільної конкуренції.

Інтелектуалізація економічного життя забезпечує його ефективність і продуктивний творчий розвиток, що так важливо для кожного індивідуального життя, яке в умовах наростання процесів демократизації стає найдорожчою цінністю. На кожному етапі розвитку людства ключовими зали-

шаються три проблеми: прожити довге і здорове життя, набути знань, мати доступ до ресурсів, необхідних для підтримання гідного рівня життя. Той або інший шлях вирішення цих проблем визначає і спосіб життя, і можливості вирішення інших важливих проблем, які завжди є смисложиттєвими. Вони мають цінність не лише у зв'язку з їх внутрішнім змістом, й внаслідок позитивного впливу — і прямого, і опосередкованого, який вони здійснюють на «капітал людського потенціалу, ефективність виробництва і можливості з погляду активної життєвої і соціальної позиції»⁴⁴. У цьому аспекті інтелектуальна власність, результат активної творчо-мисленнєвої діяльності, є гарантом політичних, економічних і соціальних свобод, реалізації продуктивних здібностей, прав людини, поваги оточення і гідності. Їх забезпечення, проте, неможливе, якщо не буде забезпечено умови для реалізації інтелектуально-творчих здібностей і досягнення власного «Я» — головної умови доступу до власності.

Виникає можливість більш конструктивно поглянути на *матеріальне багатство* крізь призму інтелектуальної власності. На його збільшення і примноження були зорієнтовані попередні концепції розвитку, і воно все ще розглядається як найважливіша цінність, здатна замінити інші цінності. Безперечно, багатство відіграє величезну роль у житті людей. Але цю роль, як показує інтелектуальний аналіз, не варто перебільшувати, зокрема для визначення статусу інтелектуальної власності. *По-перше*, багатство не є обов'язковою умовою демократії, збереження і примноження духовно-культурного надбання. *По-друге*, багатство саме по собі не гарантує правової і соціальної охорони і збереження власності. *По-третє*, людські потреби не зводяться до матеріального збагачення — довге й здорове життя, залучення до культури і науки, творча й суспільна активність були і залишаються або стають важливішими, ніж примноження багатства. Іншими словами, рівень життя не зводиться до матеріального достатку, а «економічний рай» не тотожний людському розвитку. Так само інтелектуальну власність не можна ототожнити з матеріальною (предметно-речовинною) власністю.

Головний принцип, на основі якого вирішуються суперечності між максимізацією багатства і людським розвитком, між матеріальною та інтелектуальною власністю, можна сформулювати так: «Національне багатство може розширити можливості вибору для людей. Цього, однак, може і не відбутися. Визначальним тут є не саме по собі багатство, а те, як його використовують різні країни. І доти, доки суспільство не усвідомить, що основне його багатство — це люди, надмірна стурбованість виробництвом матеріальних благ буде закривати кінцеві цілі збагачення життя людей»⁴⁵. Проводячи аналогію, можна так само стверджувати: поки в суспільстві не буде максимально використовуватися (і винагороджуватися) інтелектуальна власність, економічного, соціального добробуту досягнуто не буде. Якщо одержаний дохід достатньою мірою буде інвестований у розвиток інтелектуальної власності, то це означає одночасно і людський розвиток, і відповідність економічних показників вимогам сучасної постіндустріальної цивілізації.

Темпи прогресу у сфері розвитку інтелектуального потенціалу сьогодні не мають прецедентів. Концепція людського розвитку розглядає інвестування в розвиток інтелектуального, отже, людського потенціалу як двополосний процес. *По-перше*, це розширення можливостей людини шляхом набуття знань, удосконалення професійності. *По-друге*, це процес використання людиною набутих знань і здібностей для виробничих цілей, культурної, духовної, мисленнєвої, політичної діяльності. Опредметнення в цьому процесі ролі та значення інтелектуальної діяльності легалізує інтелектуальну власність, завдяки якій можна виявити відмінність концепції *людського розвитку* від концепції *людського капіталу* та ін., котрі зводять людський розвиток (самореалізацію людини) до єдиного аспекту: формування ресурсів для виробничої діяльності.

Включення інтелектуальної власності в концепцію людського розвитку об'єднує вирішення питань виробництва і розподілу товарів та послуг, розширення і використання здібностей і можливостей людей. Цей синтез сприяє продуктивному аналізу таких важливих проблем соціоекономічного розвитку, як економічне зростання, зайнятість, розподіл матеріаль-

них і духовних благ, соціальний захист, рівність, розширення індивідуальних можливостей вибору в усіх сферах діяльності, а не лише в *одній*.

Врахування інтелектуального фактора — діяльності та власності — дає змогу соціоекономічному і людському розвитку стати *результативним*. Люди повинні мати можливість підвищувати *продуктивність* своєї діяльності і брати участь у процесі формування доходу. Тому економічне зростання, динаміка розвитку економічної сфери є складовою моделі розвитку людини. Досягається *рівність можливостей*, що дуже важливо з погляду розвитку людського потенціалу.

Усі люди із самого початку повинні мати рівні можливості. При цьому справедливість, забезпечуючи рівність можливостей, не обов'язково передбачає рівність кінцевих результатів. Поняття «рівність» частіше застосовується стосовно багатства і прибутків. Однак у процесі інтелектуальної діяльності як умови розвитку людського потенціалу інтелектуальна власність забезпечує базовий потенціал і можливості для всіх: рівний доступ до освіти, прав, знань, праці, професії тощо. *Стійкість розвитку* забезпечує справедливий розподіл можливостей розвитку між теперішнім і майбутнім поколіннями, а також усередині кожного покоління.

Володіння інтелектуальною власністю забезпечує *активну участь у житті суспільства*. Розвиток повинен здійснюватися зусиллями людей, а не лише в інтересах людей. Тільки *усвідомлення* своєї активності дає змогу брати участь у процесі прийняття рішень, які визначають життя людини. Розширення інтелектуальних можливостей означає одночасно підвищення відповідальності за долю країни і людства в цілому. Право, вибір і можливості особистості не підлягають будь-якому обмеженню. Розуміння своєї свободи — за умови володіння власністю, ставить перед необхідністю залучати соціально відповідальні форми розвитку ринкових відносин. Суспільний добробут, добробут особистості — взаємопов'язані поняття, тому процес розвитку людського потенціалу вимагає наявності почуття єдності та механізму справедливого розподілу благ процесу. Що знову-таки опосередковується і забезпечується інтелектуальним фактором⁴⁶.

Кожне свідоме, надумане подолання протилежності суб'єкта і об'єкта у сфері ідеальній або чуттєвій є трудовою дією. Даремно дається тільки або інстинктивна, досвідома або несвідома доцільна, цілком об'єктивна дія (наприклад, робота нашого серця), або, навпаки, вище споглядання, одкровення художнє чи релігійне, за якого «я» саме віддається об'єкту, зливаючись із ним, гублячи себе, занурюючись у те, що переживається. Звичайно, обидві ці сфери трудової діяльності, ідеальна і чуттєва, виявляють себе у світі ідеальних образів або уречевлених ідей, так різко розрізняються між собою лише в крайніх своїх проявах, дійсність же є поступовим змішанням обох сфер. У будь-якому випадку, ні пізнання, або виробництво продуктів ідеальних, ні господарство, або виробництво продуктів матеріальних, як трудові процеси, в яких здійснюється затрата сил, за своїм безпосереднім характером не допускають серйозного і щирого сумніву в здійсненні однаково як суб'єкта, так і об'єкта, а також їх взаємодії або взаємопроникнення один в одний, тобто реальності та причинного зв'язку.

С.М. Булгаков

Сучасне постіндустріальне суспільство, що ґрунтується на інформаційних та інтелектуальних технологіях, які характеризуються новим витком розвитку виробничих сил і виробничих відносин, соціалізацією і гуманізацією, домінуванням розумової праці над фізичною, стає практично значимою реальністю. Як кінцевий ресурс розвитку починає виступати економічна проекція людського інтелектуального потенціалу — «людського капіталу», до складу якого входять насамперед рівні освіти і кваліфікації. Як і кожний значимий ресурс розвитку, інтелектуальний потенціал перетворюється на фактор, що визначає рівень розвитку і стратифікації — як у країні, так і на міжнародному рівні.

Інтелектуальний фактор сьогодні дає можливість економічним дослідженням вийти на нові рівні осмислення економічного буття. Зокрема, згадаємо акцент А. Сена на тому, що кінцевою метою розвитку повинне бути підвищення якості

життя людей. Але вона (мета) опинилась в тіні у результаті захоплення ідеями економічного зростання і пов'язаною з ним підтримкою розвитку вільного капіталізму. Два останніх моменти взаємодоповнювали один одного. Безпроблемне функціонування ринкових механізмів розглядалося як найбільша гарантія економічної ефективності зростання. Однак розгортання інтелектуальної діяльності змінило, переорієнтувало перспективи розвитку. Тепер орієнтацію на інтереси людини почали витісняти напрями, пов'язані тільки з одержанням прибутку. Інтелектуально-творча діяльність розширює сфери інтересів. Оволодіння власністю загострює увагу до інших проблем, зокрема до розподілу доходів, отримання вигоди тощо. Крім того, з'являється необхідність високої оцінки множини інших моментів: освіти, захищеності, свободи, участі в управлінні державою тощо.

Отже, підвищення рівня виробництва і добробуту — це тільки засіб для досягнення мети, у значенні якої людство повинно розглядати добробут людини. Практичним завданням для інтелектуальної діяльності (фактора) є забезпечення взаємозв'язку між економічним зростанням і людським розвитком, зокрема збільшення доходів і надання більш досконалих можливостей для людини, що є свідченням постійного динамізму інтелектуально-творчої діяльності в постіндустріальній економіці.

Є певна залежність між розвитком людини і теорією «людського капіталу», або розвитком *людських ресурсів*. Розвиток людини є кінцевим результатом, а процес людського розвитку може багато в чому сприяти економічному зростанню (завдяки вдосконаленню людського капіталу і технологій) і опосередковано сприяти просуванню на шляху людського розвитку в цілому. Людський розвиток і теорія «людського капіталу» можуть погодитись із тим, що *можливості людини* є найбільш важливим внеском у виробництво, але людський розвиток має принципові відмінності з погляду оцінки досягнень розвитку людських можливостей як кінцевої мети. Що є цінним саме по собі, незалежно від того, який вплив цей фактор здійснює на виробництво, отримання доходів або примноження власності. Навпаки, зростання обсягів виробництва, багатства має розглядатися як засіб підвищення рівня життя

людей, а отже, їх добробуту, багатства, запорукою чого завжди була і є *власність*.

Формування можливостей багато в чому залежить від «сприятливого середовища», тобто наявних економічних, соціальних і політичних можливостей. Саме вони визначають якість власності — приватної чи усупільненої. Поняття можливостей має на увазі доступ до ресурсів, засобів або діяльності, спрямованої на формування або використання *переваг можливостей*. Узагальнюючи, можна сказати, що *можливості* — це завжди інтелектуальний ресурс, фактор, це творчий підхід до вибору напрямку діяльності. Відповідно до думки А. Сена, можливості спираються на *особистісні* дані та той економічний і соціальний вибір, який надає людині суспільство. Сам факт наявності товарів в економіці країни ще не визначає можливості індивіда користуватися ними, як і факт існування інституту власності. Або людина сама домоглася її, або отримала дохід від діяльності в іншій галузі економіки і використала його для здобування власності, або, якщо їй це не вдалося, вона чекає підтримки від держави (чи інших сил і факторів), котра може надати їй допомогу. Права людини в цьому випадку визначаються двома факторами: чим людина володіє або що контролює (землю, робочу силу, інтелектуальні ресурси) і що вона може одержати взамін.

Права, які ґрунтуються на управлінні власністю, на володінні нею, або на здійсненні торгових операцій з нею, важливі лише як інструмент — засіб підвищення людських можливостей. Кінцевою метою обміну цінностями, одержаними в результаті набутого права, є власність, або людський добробут.

Розвиток людини будується на концепції рівності, що передбачає однакові можливості для людей розвивати свої здібності й застосовувати їх. Одночасно розвиток людини — це процес розширення функцій й посилення інтелектуального потенціалу людини, а отже, відображаючи кінцеві результати їх здійснення, він одночасно є і процесом, і результатом, що показує можливості інтелектуального потенціалу людини⁴⁷.

У найширшому плані реалізація прав і здібностей індивіда, розширення його економічного, соціального й інтелектуального вибору, забезпеченості базових потреб (освіта, здоров'я, безпека життєдіяльності) залежать від двох груп умов.

У *політичному аспекті* розвиток людини неможливий без демократичних інститутів і процедур і водночас сильної держави, здатної забезпечити дієву демократію, дотримання законів, розумний баланс економічної ефективності й соціальної справедливості, що є, крім усього, умовою збереження і примноження власності.

В *економічному аспекті* розвиток людського, інтелектуального насамперед, потенціалу в сучасному суспільстві передбачає як економічне зростання, так і практику перерозподілу й використання ресурсів в інтересах суспільства і людини. Проте здійснити цю мету можна в результаті максимального використання інтелектуального потенціалу як найбільш ефективного виду і способу діяльності в сучасну епоху.

Примітки

¹ Михайлова Т.М. Труд как историко-философская проблема. — М., 1998. — С. 71.

² Маркс К. Капитал. — М., 1983. — Т. 1. — С. 53.

³ Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М., 1990. — С. 228—230.

⁴ Мунье Э. Манифест персонализма. — М., 1999. — С. 21.

⁵ Булгаков С.Н. Философия хозяйства. — М., 1990. — С. 89.

⁶ Соловьев В.С. Оправдание добра: Нравственная философия. — М., 1996. — С. 296.

⁷ Там же. — С. 310—311.

⁸ Козловски П. Культура постмодерна: общественно-технические последствия технического развития. — М., 1997. — С. 153.

⁹ Левина И.Г. Природа и структура труда в экономике XXI века // Философия хозяйства. — 2006. — № 1(43). — С. 188.

¹⁰ Там же. — С. 191.

¹¹ Глинчикова А.Г. Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда // Вопр. философии. — 1997. — № 3. — С. 6.

¹² Там же. — С. 5.

¹³ Там же.

¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 23. — С. 40—53.

¹⁵ Глинчикова А.Г. Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда. — С. 6.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. — С. 7.

¹⁸ Осипов Ю.М. Философия хозяйства. — М., 2003. — С. 165—166.

¹⁹ Там же. — С. 169.

Частина 3

ПРАКСЕОЛОГІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

- ²⁰ Там же. — С. 173.
- ²¹ Ильенков Э.В. *Философия и культура*. — М., 1991. — С. 75—114.
- ²² Глинчикова А.Г. *Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда*. — С. 8.
- ²³ Осипов Ю. М. *Философия хозяйства*. — С. 167.
- ²⁴ Глинчикова А.Г. *Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда*. — С. 9.
- ²⁵ Там же. — С. 10.
- ²⁶ Осипов Ю. М. *Философия хозяйства*. — С. 169.
- ²⁷ Макконелл К.Р., Брю С.Л. *Экономика. Принципы, проблемы, политика*. — М., 1992. — С. 98—118.
- ²⁸ Глинчикова А.Г. *Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда*. — С. 10.
- ²⁹ Там же. — С. 11.
- ³⁰ Осипов Ю.М. *Философия хозяйства*. — С. 171—172.
- ³¹ Там же. — С. 172.
- ³² Там же.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Глинчикова А.Г. *Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда*. — С. 12.
- ³⁵ *Історія економічних вчень / За ред. В.Д. Базилевича*. — К., 2004. — С. 1148.
- ³⁶ Кастельс М. *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. — М., 2000. — С. 81.
- ³⁷ *Історія економічних вчень / За ред. В.Д. Базилевича*. — С. 1161.
- ³⁸ Глинчикова А.Г. *Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда*. — С. 14.
- ³⁹ Psachropoulos G., Woodhall M. *Education for Development. An Analysis of Investment Choices*. — Oxford, 1995.
- ⁴⁰ Кант И. *Критика практического разума // Сочинения: В 6 т.* — М., 1965. — Т. 4, Ч. 1. — С. 68.
- ⁴¹ Аристотель. *Сочинения: В 4 т.* — М., 1974. — Т. 4. — С. 245.
- ⁴² Плаксунова Т.А. *Экономический рост и становление концепции экономического развития // Философия хозяйства*. — 2004. — № 5 (35). — С. 105.
- ⁴³ *Історія економічних вчень / За ред. В.Д. Базилевича*. — С. 1158.
- ⁴⁴ Плаксунова Т.А. *Экономический рост и становление концепции экономического развития*. — С. 106.
- ⁴⁵ ПРООН 1994. *Доклад о развитии человека за 1994 год*. — Нью-Йорк, 1995. — С. 15.
- ⁴⁶ Плаксунова Т.А. *Экономический рост и становление концепции экономического развития*. — С. 108.
- ⁴⁷ Там же. — С. 113.

Розділ 7

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В ЕКОНОМІЦІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Ми живемо в істинно цікаві часи, і це можна пояснити: ми живемо у столітті найбільшої біфуркації за всю історію людства.

Ервін Ласло

- 7.1. *Сутнісні характеристики постіндустріального суспільства.*
- 7.2. *Концепції інформаційного суспільства та інтелектуальної економіки.*
- 7.3. *Інформація та знання як визначальні чинники постіндустріального розвитку.*
- 7.4. *Види та результати інтелектуальної діяльності.*
- 7.5. *Специфіка інтелектуального капіталу.*
- 7.6. *Структура інтелектуального капіталу та специфіка його прояву.*

Примітки.

Загально визнано, що ХХ ст. стало безпрецедентним в історії людства завдяки швидкому технологічному розвитку, перетворенню науки на безпосередню продуктивну силу, створенню і використанню нововведень як вирішального чинника суспільного прогресу та розширення творчих можливостей всебічно розвиненої особистості. Інтелектуально-інформаційні технології, інтелектуальний капітал, інтелектуальна власність, які виникли на основі інтелектуальної праці, докорінно змінили роль людини в процесі виробництва. Масштабні структурні зрушення, які відбулися у розвинених країнах протягом останніх тридцяти років, знаменували перехід від «матеріальної» до «інтелектуальної» економіки, в якій освіченість, професіоналізм, наукові знання та унікальні навички їх носіїв виступають стратегічним чинником та визначальним джерелом соціально-економічного розвитку. Це визначило виникнення якісно нового суспільства — постіндустріального. У чому його особливості й взаємозв'язок з інтелектуальною діяльністю?

7.1. Сутнісні характеристики постіндустріального суспільства

Феномен фундаментальних змін та досягнень нового етапу цивілізаційної еволюції людства знайшов відображення у теорії постіндустріального суспільства, обґрунтованій у працях відомих західних дослідників Д. Белла, М. Янга, О. Тоффлера, П. Дракера, Р. Хейлбронера, Т. Сакайї, Р. Дарендорфа, Г. Кана та ін.

На думку відомого російського дослідника В.Л. Іноземцева, витоки терміна «постіндустріальне суспільство» не можна встановити цілком однозначно. Традиційно вважається, що це поняття впровадив у науковий обіг американський соціолог Д. Рісмен, який у 1958 р. використав його в назві однієї зі своїх статей. Проте ще у 1917 р. один із теоретиків англійського ліберального соціалізму А. Пенті виніс це поняття у заголовок однієї зі своїх книг. Сам А. Пенті віддавав пріоритет

у застосуванні зазначеного терміна *А. Кумарасвами* — автору низки робіт, присвячених проблемам розвитку азійських країн. Водночас автори, які використовували поняття постіндустріалізму на початку ХХ ст., вклали в нього зміст, відмінний від сучасного розуміння¹.

Це пов'язано з тим, що теорія постіндустріального суспільства постійно оновлюється і доповнюється новими напрямками наукових досліджень. На сьогодні загально визнано, що наприкінці ХХ ст. чітко виокремились три етапи історичного розвитку людства.

1. *Доіндустріальне суспільство*, започатковане аграрною революцією і переходом до осілого землеробства, в якому економічна діяльність спрямована на задоволення життєво необхідних потреб на основі взаємодії людини з природою.

2. *Індустріальне суспільство*, початок якому поклали промислова революція останньої третини ХVIII — початку ХІХ ст. і перехід від ремісничої до машинної праці. Характерною ознакою цього суспільства є спрямування економічної діяльності насамперед на задоволення матеріальних потреб на основі взаємодії людини з перетвореною нею природою.

3. *Постіндустріальне суспільство*, започатковане у другій половині ХХ ст. пов'язане з інтелектуалізацією усіх сфер суспільного життя та особливою роллю знань та інформації як визначальних чинників розвитку економіки на основі взаємодії між людьми.

Основоположником теорії постіндустріального суспільства вважається відомий американський економіст *Д. Белл*, автор праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» (1973), який стверджував, що нове суспільство «не є проекцією або екстраполяцією сучасних тенденцій західного суспільства; це новий принцип соціально-технологічної організації і новий спосіб життя, що витісняє індустріальну систему так само, як вона сама витіснила колись аграрну»².

Трактуючи перехід до постіндустріального суспільства як наймасштабніший, глибинний «поворот в історії людства», порівняний лише «з першим розривом історичного континууму — переходом від варварства до цивілізації»³, сучасні до-

слідники акцентують увагу на втраті індустріальним сектором провідної ролі, перетворенні науки на безпосередню продуктивну силу суспільства, зміні характеру праці, трансформації сутності та масштабів економічної діяльності, створенні умов для всебічного самовдосконалення людини як творчої особистості, приході на зміну людині «економічній» людини «багатомірної» тощо.

На думку *Д. Белла*, до основних рис постіндустріального суспільства належать:

— *провідна роль теоретичного знання*, що становить основу технологічних інновацій;

— *нова інтегральна технологія*, яка дає можливість знаходити більш ефективні підходи до вирішення технічних, економічних та соціальних проблем;

— *вирішальна роль «носіїв знання»* — технічних спеціалістів, професіоналів, які становлять найчисленнішу соціальну групу;

— *перехід від виробництва товарів до виробництва послуг*, у тому числі у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування тощо;

— *утвердження нового характеру праці* як взаємодії між людьми;

— *зростання ролі жінок*, які отримують надійну основу для економічної незалежності;

— *акцент на теоретичні знання*, посилення ролі та значення науки, орієнтація на майбутнє;

— *зростання ролі та значення ситуацій*: функціональних (наукових, технічних, адміністративних, культурних) та інституціональних (підприємств, державних закладів, університетів, інженерно-дослідних центрів, армії) соціальних одиниць;

— *формування системи меритократії*, за якої соціальне становище людини зумовлюється виключно її інтелектуальним потенціалом і здатністю генерувати нові знання;

— *подолання обмеженості благ, нестачі товарів, послуг і виникнення нових дефіцитів*: часу та інформації;

— *формування економічної теорії інформації* на основі заміни трудової теорії вартості теорією цінності, заснованої на знаннях⁴.

Інформатизація суспільства відбувається у рамках загального переходу від індустріальної до постіндустріальної фази розвитку, в якій головну роль будуть відігравати теоретичні знання.

С.М. Булгаков

На думку Д. Белла, «постіндустріальне суспільство — це суспільство, в економіці якого пріоритет від переважного виробництва товарів перейшов до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя, в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень все більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство припускає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократ»⁵. Таким чином, перехід до постіндустріального суспільства посилює роль *творчих сил особистості*, перетворюючи інтелектуально-творчий потенціал та інформаційні ресурси на провідні чинники соціально-економічного розвитку.

Аналізуючи визначальні риси постіндустріального суспільства, відомий український вчений А.А.Чухно звертає увагу на те, що «досягнення високого рівня техніки і технології, зосередження переважної частини працездатних у сфері послуг, тобто у галузях, які виробляють знання та інформацію, забезпечують не лише небачений рівень добробуту, а й створюють умови для розвитку творчості людини, піднесення її ролі у виробництві та в житті суспільства. Це зумовлює характерну рису нового суспільства — основний імпульс надходить не від соціальної структури, а від окремої активної особи. Саме творча особистість, вільна індивідуальність людини зумовлюють активну діяльність, спрямовану на подальше вдосконалення і одночасно на вдосконалення суспільства»⁶.

Ідея постіндустріального суспільства залишається сьогодні досить популярною. Деякі дослідники конкретизують свої підходи, аналізуючи *постіндустріальний капіталізм, еко-*

логічний, конвенціональний постіндустріалізм тощо. Водночас цій теорії притаманні відтінки *технологічного детермінізму*, що стало причиною критики її представниками концепції постмодернізму, яка набула поширення у 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. і займає сьогодні скоріше оборонні позиції. Поряд з цими підходами з кінця 60-х років і дотепер розвиваються уявлення про сучасне суспільство як *постбуржуазне, посткапіталістичне, постринкове, посттрадиційне* і навіть *постцивілізаційне, постісторичне*. Однак ці «екзотичні поняття» не набули достатнього поширення і популярності в науковій літературі.

Водночас наприкінці ХХ ст. був започаткований підхід, прихильники якого намагаються визначити новий етап розвитку людства через аналіз його окремих ознак, явищ і процесів. Прикладом такого підходу є започаткована Ф. Махлупом (США) і Т. Умесау (Японія) концепція «інформаційного суспільства», розвинена в подальшому М. Поратом, Й. Масудю, Т. Стоуньєром та ін. у руслі наукової традиції аналізу еволюції людства крізь призму прогресу знань. До цього напряму приєднуються також концепції, які акцентують увагу на провідній ролі знань: «*the knowledgeable society*», «*knowledge society*», або «*knowledgevalue society*»⁷.

Важливо зазначити, що в сучасній економічній літературі є два підходи щодо застосування терміна «постіндустріальне суспільство»:

— *заперечення доцільності вживання цього терміна*, оскільки поняття «постіндустріальне суспільство» характеризує хронологічний підхід до вивчення еволюції людської спільноти, не визначає сутності нового устрою, а лише вказує на його місце в історичному процесі (суспільство, що йде на зміну індустріальному, так само як індустріальне суспільство є постаграрним). Відтак висувається завдання пошуку більш адекватного терміна, здатного розкрити специфіку нового устрою та його глибинні якісні характеристики (інформаційне, інтелектуальне суспільство, суспільство знань, нова економіка тощо);

— *визнання доцільності вживання цього терміна як такого, що позначає теоретико-методологічну основу широкого*

спектра сучасних наукових пошуків, спрямованих на виявлення принципових відмінностей нового устрою від попередніх етапів розвитку суспільства. Прихильники цієї позиції виходять із того, що визначальні риси нового устрою не можна достовірно описати поки сам цей устрій не досягне певної зрілості. На їх думку, термін «постіндустріальне суспільство» є містким та багатоплановим і дає змогу дослідити новітні зміни, що відбуваються сьогодні в розвинених країнах світу.

7.2. Концепції інформаційного суспільства та інтелектуальної економіки

Засновник теорії постіндустріального суспільства *Д. Белл* найважливішою ознакою нового устрою вважав вступ людства в інформаційну епоху. «У міру того, як ми наближаємось до кінця ХХ століття, — зазначав дослідник, — стає все більш очевидним, що ми вступаємо в інформаційну епоху. Це означає не просто розвиток способів комунікації, які існували раніше, а виникнення нових принципів соціальної і технологічної організації... Нова інформаційна епоха заснована не на механічній техніці, а на «інтелектуальній технології», що дає можливість нам говорити про новий принцип суспільної організації та соціальних змін. Це також висуває на чільне місце теоретичне знання як джерело оновлення і змінює природу технологічного процесу»⁸. Виходячи з цього, вчений дійшов висновку, що в майбутньому найбільшого успіху досягнуть суспільства, здатні: інвестувати кошти головним чином у науку та освіту; знаходити нові можливості застосування знань та перетворення їх на нові товари та послуги; забезпечувати тісний зв'язок між університетами, іншими центрами вищої освіти, які є ключовими інститутами постіндустріального суспільства та виробничою сферою⁹. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. американський економіст *Ф. Махлуп* та японський дослідник *Т. Умесао*, проаналізувавши еволюцію людства крізь призму прогресу знання, висунули тезу про становлення інформаційного суспільства¹⁰. *Теорія інфор-*

маційного суспільства активно розвивалась у 70—80-х роках ХХ ст. у працях відомих західних дослідників¹¹, які звертали увагу на значне поширення у розвинених країнах нових інформаційних технологій, виділення комплексу інформаційних галузей в окремий сектор, розвиток інформаційної індустрії, інформаційної інфраструктури, інформаційного бізнесу, електронної комерції тощо.

Так, японський вчений *Й. Масуда* визначив інформаційне суспільство як таке, у якому інформаційні цінності є більш значущими ніж матеріальні; економіка оцінює капітал, втілений у знаннях (*Knowledge capital*) вище, ніж капітал, втілений у матеріальній формі.

Наочним підтвердженням зазначених тенденцій є те, що інформаційні витрати у розвинених країнах світу у кінці ХХ ст. стали основними як кількісно, так і якісно. Наприклад, у 1991 р. у США витрати на придбання інформації та інформаційних технологій (112 млрд дол.) перевищили витрати на придбання виробничих технологій та основних фондів (107 млрд дол.). Уже на початку 1995 р. в американській економіці за допомогою інформації вироблялось більше $\frac{3}{4}$ доданої вартості, створеної у промисловості¹².

За прогнозами фахівців, світовий ринок високих технологій у наступні 15 років сягне рівня 3,5—4 трлн дол. США, з яких третина буде припадати на інформаційні та телекомунікаційні послуги. Аналітики вважають, що світові витрати на інформаційні технології до 2005 р. становитимуть понад 1,4 трлн дол., при цьому найбільші витрати (до 20 %) припадуть на програмні засоби, рішення щодо електронного бізнесу та бездротові мережі, а витрати на апаратні засоби, навпаки, зменшаться на 13 %¹³. Характеризуючи нове суспільство з погляду процесу інформатизації відомий західний дослідник *Х. Кібрідж* виокремив такі його ознаки:

- зростання частки продукції інформаційного сектору в структурі валового національного продукту;
- розширення міждисциплінарної бази досліджень у сфері науки;
- витіснення ручних методів обробки інформації автоматизованими, впровадження безпаперових технологій;

— зміни в структурі інформаційного ринку, ускладнення попиту і пропозиції у зв'язку з появою нових технологічних можливостей;

— зміни в структурі матеріальних носіїв інформації на основі великого поширення електронних носіїв;

— зростання частки зайнятих у електронному бізнесі;

— розширення міжнародного обміну інформацією, загострення конкуренції на внутрішньому та міжнародному інформаційних ринках;

— розширення та полегшення доступу до інформації, зростання швидкодії комп'ютерних систем та комп'ютерної грамотності населення¹⁴.

На думку британського економіста *У. Мартина*, інформаційним є суспільство, в котрому «якість життя, так само як перспективи соціальних змін і економічного розвитку, все більше залежать від інформації та її використання. У такому суспільстві життєвий рівень, структура праці та відпочинку, система освіти і ринок суттєво залежать від прогресу в інформації та знаннях. Це очевидно, виходячи зі збільшення кількості інформаційно-насичених продуктів і послуг, що передаються через широкий набір способів, більшість яких є електронними»¹⁵. Вчений звертає увагу на те, що в новому суспільстві якість життя, перспективи економічного розвитку та соціальних змін, форми зайнятості та відпочинку, система освіти та ринок зазнають вирішального впливу досягнень в інформаційній та науковій сферах. Завдяки зростанню ролі та значення інформаційних систем інформація стає доступною для споживання широкими верствами населення.

Відомий європейський соціолог іспанського походження *М. Кастельс* визначає інформаційну епоху як історичний період, у якому різні типи людських спільнот здійснюють свою діяльність у технологічній парадигмі, що ґрунтується на інформаційно-комунікаційних технологіях, мікроекономіці, генній інженерії. На думку вченого, на зміну індустріальному способу виробництва йде *інформаційна спосіб розвитку*, головним джерелом якого є технологія генерування знань, обробки інформації та символічної комунікації. Відтак *інформаційна економіка* — це така економіка, в якій конку-

рентоспроможність суб'єктів господарювання визначається їхньою здатністю генерувати, обробляти й ефективно використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях. У нових умовах економіка не лише спрямована на виробництво і поширення інформації, а й сама зазнає впливу цих технологій¹⁶.

У відомій трилогії «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996—1998) *М. Кастельс* визначає новий соціальний устрій, що формується у глобальному масштабі, як *мережеве суспільство*, у якому ринкові інститути та зв'язки між ними дедалі більше визначаються структурою та конфігурацією інформаційних потоків. Визначаючи характерні риси нового суспільства, він звертає увагу на «Глобальні мережі інструментального обміну», які «селективно підключають чи відключають індивідів, групи, райони і навіть країни, відповідно до їх значущості, для виконання цілей, які обробляються у мережі, в безперервному потоці стратегічних рішень»¹⁷.

Отже, на думку *М. Кастельса*, формування нового суспільства пов'язано з розвитком нових економічних форм навколо глобальних мережевих структур інформації.

В умовах інформаційного суспільства історична тенденція призводить до того, що домінуючі функції і процеси все більше виявляються організованими за принципом мереж. Саме мережі утворюють нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення мережевої логіки значною мірою відображається на розвитку та результатах процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою.

М. Кастельс

Аналізуючи довгострокові тенденції економічного розвитку та технологічного прогресу, сучасні дослідники виокремлюють такі основні ознаки інформаційного суспільства:

— перетворення інформації на найважливіший економічний ресурс, що має глобальний характер і забезпечує підвищення ефективності, зростання конкурентоспроможності та інноваційний розвиток суб'єктів господарювання;

— зростаючий вплив інформації на всі сфери людської життєдіяльності, перетворення її на предмет масового споживання населення;

— інтенсивне формування інформаційного сектору економіки, який займає домінуючі позиції у новому суспільстві;

— перетворення інформаційної сфери на фундамент, основу всіх видів економічної діяльності.

Подальша еволюція теорії постіндустріального суспільства пов'язана з 80-ми роками ХХ ст. У цей період західні дослідники почали акцентувати увагу не стільки на зростанні ролі та значення інформації, скільки на пріоритетності інтелектуальної діяльності та знань, тобто інформації, яка засвоєна людиною. Ці зрушення знайшли відображення у концепціях «економіки, що ґрунтується на знаннях» (*Knowledgebased economy*), «суспільства знань» (*knowledge society*) «економіки знань», «інтелектуальної економіки» тощо. У працях Д. Куа, Р. Кроуфорда, Т. Сакайї, Дж. Ходжсона та ін. виокремлені такі основні ознаки нового суспільного устрою:

— *заміщення праці знаннями, пріоритетність інтелектуальних, а не технічних навичок, перетворення економіки на систему, що функціонує на основі обміну та оцінки знань.* На думку Т. Сакайї, новий етап розвитку цивілізації відрізняється тим, що «рушійною силою є цінності, створені знаннями»¹⁸;

— *заміна трудової діяльності новим типом активності, що ґрунтується на творчості;*

— *перетворення суспільного виробництва в інноваційне, що базується на використанні нових знань (або новому використанні знань), втілених у нових комбінаціях виробничих факторів, що уможливорює отримання інтелектуальної ренти та нових конкурентних переваг;*

— *перехід від технократичного до антропоцентричного принципу організації виробництва на основі відмови від авторитарного управління, жорсткого контролю над «частковим» виробником як додатком машини з метою активізації, розширення функцій учасників виробничого процесу як «універсальних» працівників, здатних здійснити верифікацію, оцінку та творчий синтез інформації;*

Інноваційний розвиток економіки передбачає широкомасштабні впровадження в господарській обіг новітніх продуктів інтелектуальної праці (передових технологій, науково-технічних розробок, винаходів тощо) з метою їх комерціалізації, отримання соціально-економічного ефекту та запровадження дієвих організаційно-управлінських рішень. Термін «інновація» має дві інтерпретації: 1) від лат. *novatio* — процес, дія, пов'язані з оновленням, або від англ. *novation* — новаторство, новаторська діяльність; 2) від англ. *innovation* — новація, нововведення, як результат творчої діяльності. Відтак у сучасній економічній літературі інновації трактуються:

а) як нелінійний, системний, динамічний процес цілеспрямованої реалізації прогресивних нововведень, спрямований на інтенсифікацію певної сфери людської діяльності (технологічні інновації у сфері виробництва);

б) як результат — новий спосіб задоволення існуючих суспільних потреб, що ґрунтується на використанні досягнень науково-технічного прогресу (продукційні інновації у сфері споживання).

Є різні підходи до класифікації інновацій. Загальновизнаним є підхід, запропонований відомим австро-американським економістом Й. Шумпетером (1883—1950) у праці «Теорія економічного розвитку» (1912):

— виробництво принципово нових товарів і послуг;

— застосування нової техніки і технології, нових методів виробництва;

— завоювання нових ринків збуту продукції;

— відкриття нових джерел сировини;

— реорганізація виробництва, наслідком якої є порушення встановленої монополії.

На думку П. Друкера, інновація — це не винахід і не відкриття. Інновація фокусується не на знаннях, а на ефективності. Її сутність не стільки технічного чи наукового, скільки концептуального характеру. Інновація, за П. Друкером, — це вдала спроба знайти та залучити до власного бізнесу останню частку,

якої не вистачає для перетворення існуючих елементів (знань, товарів, послуг, ринків) у нове та більш продуктивне ціле.

Стаття 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. трактує інновації як новостворені (засновані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукти або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного та іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

Інноваційні підходи сприяють переходу від переважно цінової конкуренції до конкуренції якості на основі ефективного використання інтелектуального потенціалу та комерціалізації інтелектуальної власності.

— *деструкція основ приватнокапіталістичного привласнення на основі формування власності на інформацію та знання, яка «кидає виклик межам виняткової та індивідуальної власності»¹⁹, унеможливаючи відокремлення капіталу від праці та породжуючи плюралістичні соціально-економічні відносини нової якості;*

— *прихід на зміну «людині економічній» багатовимірної «людини творчої», формування нових пріоритетів розвитку особистості на основі відмови від максимізації матеріального добробуту на користь розвитку духовних потреб, самоствердження через засвоєння та використання нової інформації та знань;*

— *утвердження проз'юмеризму, за якого стираються відмінності між вільним та робочим часом, оскільки виробнича діяльність на основі творчої праці стає формою безпосереднього задоволення духовних потреб особистості, спрямованих на саморозвиток, самовдосконалення та самовираження;*

— *формування нового типу економічної влади, за якого відношення до засобів виробництва перестає бути вирішальним фактором впливу та суспільних привілеїв, оскільки істинна влада полягає «у процесі осмислення інформації, а не в певній посаді, управлінській функції»²⁰;*

— *утвердження знання та інформації як стратегічних ресурсів, які на відміну від традиційних не мають ознаки вичерпності та рідкості. Основною умовою, яка лімітує використання цих ресурсів, стають специфічні якості людини, пов'язані з наявністю або відсутністю здатності до інтелектуальної активності як форми накопичення, переробки і генерації нових знань. На сьогодні інформаційні технології перетворились на найдинамічнішу галузь світової економіки з 8-відсотковим щорічним зростанням. Їх частка у ВВП провідних країн світу перевищує 10 %. Обсяг світового ринку інформаційних технологій становить 915 млрд дол., що перевищує нафтовий сектор економіки²¹.*

На думку західних дослідників, інформація та знання, що трактуються не як субстанція, втілена у виробничих процесах або засобах виробництва, а як безпосередня продуктивна сила, перетворюються на найважливіший фактор сучасного господарства²², «первинний сектор», який «постачає господарству найсуттєвіший ресурс виробництва»²³. Що і стало головними детермінантами не лише сучасного інформаційного суспільства, а й епохи Постмодерну.

7.3. Інформація та знання як визначальні чинники постіндустріального розвитку

Сучасний соціально-економічний розвиток характеризується зростанням ролі та значення факторів, пов'язаних з інтелектуалізацією та інформатизацією господарського життя суспільства. *Інформація* (від лат. *Information*, у буквальному розумінні: знаходження, надання форми тому, що раніше було невідомим, безформним; новина, повідомлення, роз'яснення, які знижують невизначеність і ведуть до зростання обізнаності отримувача) є загальнонауковим, міждисциплінарним поняттям, що не має однозначного визначення.

У найзагальнішому розумінні інформація — це певне ідеальне повідомлення, що зменшує або повністю виключає невизначеність під час вибору однієї з можливих альтернатив. На думку засновника кібернетики *М. Вінера*, «інформація є

інформацією, а не матерією і не енергією»²⁴, яка існує у вигляді закодованих повідомлень (генетичного коду, електричних, нервових імпульсів), зафіксованих на матеріальних носіях. За сучасних умов інформація перестала бути окремим, одиничним явищем і набула якісно нового змісту складного системного утворення.

Усе більше і більше співробітників, які приходять на роботу, занурюються у світ ідей та інформації. ...До кінця ХХ ст. частка американців, праця яких пов'язана головним чином з матеріальними предметами (сільськогосподарські робітники, механіки, ремісники) і наданням непрофесійних послуг (працівники готелів, ресторанів, роздрібні торговці, домашня прислуга, перукарі тощо) скоротиться більш ніж у два рази, з 83 % у 1900 р. до приблизно 41 %. Частка ж тих, хто працює насамперед з інформацією (у торгівлі, на управлінських та адміністративних посадах тощо) зростає із 17 % у 1960 р. до 59 % на початок нового століття.

У напрямі цієї тенденції неможливо помилитись: невпинно зростає частка людей, які стають «працівниками розумової праці». Інформація і знання становлять одночасно і вихідний матеріал, і продукт їхньої діяльності. В інтелектуальних компаніях, тобто в тих, де частка робітників розумової праці доходить до 40 і більше відсотків, зайнято 28 відсотків усіх працюючих у США, однак за останні п'ять років на них припадає 43 відсотки новостворених робочих місць. Але справа не лише в тому, що все більше людей займаються розумовою працею: зростає інтелектуальний зміст будь-якої праці, чи-то сільське господарство, промисловість, заклади чи вільні професії.

Ми живемо в епоху віри в абсолютну цінність інформації, ...епоху, яка інколи величає себе «століттям інформації». І справді, до кінця 80-х років ХХ ст. обробка, передання інформації та операції з нею були основним заняттям кожного четвертого працюючого в США або навіть кожного третього, якщо рахувати вчителів та інших працівників сфери освіти.

П. Пільцер

Як багатоаспектна загальнонаукова категорія інформація займає вагоме місце у наукових дослідженнях представників як природничих, так і гуманітарних дисциплін. При цьому звертається увага на *єдність двох відносно самостійних аспектів, що становлять зміст феномену інформації:*

— *комунікаційного*, пов'язаного з процедурою передачі повідомлення, трансляції відомостей (дослідження комунікацій, комунікаційних технологій, інформаційних мереж тощо);

— *змістового*, пов'язаного з передачею продуктів інтелектуальної діяльності та їх засвоєнням, спрямованим на зростання обізнаності або зниження невизначеності отримувачів.

У сучасній літературі сформувалось два підходи до визначення сутності інформації: *атрибутивний*, за якого інформація кваліфікується як невід'ємна ознака будь-якого матеріального об'єкта та оцінюється як міра впорядкованості структур та взаємодій; *функціональний*, прихильники якого пов'язують інформацію з функціонуванням та розвитком систем, що самоорганізуються.

Таким чином, сучасні технології збирання, накопичення, зберігання та передачі інформації є лише моментом загального інформаційного процесу, який залишиться незавершеним, якщо отриманий інтелектуальний продукт не буде засвоєний споживачем.

В умовах інтелектуальної економіки (економіки знань) *інформація виступає як особливий об'єкт договірних відносин*, пов'язаних з її пошуком, добром, збереженням, переробкою, поширенням та використанням у різних сферах людської діяльності. Як специфічне економічне благо вона є важливим засобом отримання додаткових вигод за рахунок зниження невизначеності та ризику суб'єктів господарювання. Обертаючись у ринковій економіці як товар (інформаційний продукт, послуга) або ресурс, який використовується у процесі господарської діяльності, *інформація має певні особливості*, а саме: *є нематеріальним благом* (ідеальним компонентом буття) і не зводиться до фізичних об'єктів, які є її носіями; *характеризується невичерпністю*, не зменшується в процесі використання та не споживається у традиційному розумінні цього терміна; *не локалізована в просторі, легко поширюється, тиражується* (за сучасного рівня технологій) і змінює

форми фіксації; *не зникає в процесі споживання*, але для отримання корисного ефекту від останнього потребує певних інтелектуальних навичок; *практично не підлягає фізичному зносу*, але може морально застарівати; *не існує монополії на володіння та використання інформації* за винятком тієї її частини, яка є об'єктом інтелектуальної власності.

Необхідно зазначити, що *унікальність інформації зумовлена закладеною в ній дихотомією поширеності та рідкісності, невичерпності та скінченності*. Незважаючи на те, що в умовах ринкової економіки інформація може виступати об'єктом власності та обміну, саме право власності на інформацію не лише не суперечить можливості її максимального поширення, а й передбачає останню як джерело зростання доходу власника.

Знання (інформація) існують незалежно від простору. Подібно до квантових часток вони можуть знаходитись у кількох місцях одночасно. Продайте мені пиріг і у вас його більше не буде. Продайте мені рецепт пирога, і він буде у нас обох. У царстві інтелектуальних активів і невідчутної продукції пирога не стає менше, скільки його не їси. Але ви не можете забрати його назад. Продавець може повернути собі, припустимо, машину, але повідомивши покупця певну інформацію, він не може забрати її назад. В інформаційній економіці є одна хитрість, яка стосується і покупця, і продавця: покупець не може вирішити, чи варто платити за інформацію доти, доки її не отримав; але як тільки він заволодів нею, йому більше не потрібно її купувати.

К. Ерроу

Споживання інформації тотожне формуванню нового знання. Відтак поширення інформації приводить до її самозростання, що унеможливорює використання поняття «рідкісність» до характеристики цього феномену. Цікаво зазначити, що деякі дослідники наголошують на тому, *що інформації притаманні властивості суспільного блага* — того, чим додатково може скористатись людина, не збільшуючи витрат виробництва²⁵. Водночас, на думку багатьох вчених, *інформація характеризується вибірковістю, яка є вищим проявом*

рідкісності, оскільки процес споживання інформації обумовлюється наявністю у людини специфічних здібностей. Інтелект, який не можна привласнити з такою легкістю, як матеріальне благо, є лімітуючим чинником, що дає можливість користуватись доступною всім інформацією лише обмеженому колу людей. За цих умов визначальну роль у суспільних відносинах відіграє не стільки право розпорядитися благом, скільки здатність ним скористатися.

У сучасних дослідженнях розрізняють два основні напрями реалізації інформації в економічній діяльності: комерціалізація інформації, пов'язана з виробництвом та реалізацією товарів і послуг, створенням наукомісткої продукції, розробкою нових технологій виробництва та управління; вплив інформації на суб'єктивне сприйняття та очікування економічних суб'єктів, у тому числі створення інформаційних образів продуктів, компаній, формування та вплив на потреби економічних суб'єктів тощо.

Знання — результат пізнавальної діяльності людини, об'єктивізований знаковими засобами мови. Знання мають інформаційну природу та характеризуються ознаками продуктивності, структурованості та латентності. Перетворення інформації на знання є результатом інтелектуальної діяльності людини. Відтак *інтелект* у широкому розумінні — здатність генерувати та накопичувати знання.

Знання — найзагальніше вираження для позначення теоретичної діяльності розуму, що має претензію на об'єктивну істинну (на відміну від мислення чи думки, які можуть бути явно фантастичними). Терміни «знання» і «пізнання», належати, по суті, до одного і того ж предмета, відрізняються певним відтінком: перший стосується більше об'єктивного аспекту і результатів розумового процесу, другий — більше його суб'єктивних умов.

В. Соловійов

У сучасній економічній літературі склалися різні підходи до класифікації знань.

Відомий західний дослідник *Ф. Махлун* поділив знання, якими володіє конкретний індивід, на п'ять основних видів:

практичні (професійні знання, знання у сфері конкретної економіки, знання робітників, політичні знання, знання в галузі домогосподарства тощо); *інтелектуальні* (знання, що задовольняють інтелектуальні потреби і є ознакою широкої гуманітарної і природничо-наукової освіти, загальної культури); *буденні* та «розважальні» (знання, що задовольняють дрібну допитливість, потребу в невибагливих розвагах, емоційному збудженні); *духовні* (знання, спрямовані на пізнання Бога, пошук шляхів спасіння душі); *непотрібні* (знання, набуті випадково, які залишаються поза сферою інтересів суб'єкта пізнання).

Усі економічні системи ґрунтуються на знаннях, усі комерційні підприємства залежать від цього виробничого ресурсу... При аналізі факторів господарювання економісти і менеджери, як правило, роблять наголос на капіталі, робочій силі та землі, ігноруючи знання, хоча цей ресурс, частково оплачений, а частково використовуваний безоплатно, є на сьогодні найважливішим з усіх.

О. Тоффлер

У сучасній літературі розрізняють також:

— *процедурні знання*, які застосовуються для здійснення нових дій і зумовлюють відповідь на питання «як діяти?»;

— *декларативні знання*, які пов'язані з описом та інформацією, що уможливають відповідь на питання «що робити?»;

— *епізодичні знання*, які використовуються на основі подібності ситуацій, аналогічності проблем, подій, передумов;

— *евристичні знання*, які належать до практичних правил, виведених на основі власного досвіду;

— *метазнання*, пов'язані з розумінням способів та методів пошуку й переробки інформації та прийняття рішень.

Деякі дослідники виокремлюють також *організаційні знання*, які включають принципи, факти, навички, правила та методи, що забезпечують кадровий потенціал та ділову ак-

тивність певної організації. У структурі організаційних знань вони виокремлюють теоретичні, практичні, стратегічні, комерційні, виробничі та інші знання²⁶.

Сучасні знання ставлять вимогу розрізняти: *кодифіковані знання*, які можна виокремити, систематизувати, зафіксувати, скопіювати, передати, забезпечити їм правову охорону; *некодифіковані знання*, які не можна повністю зафіксувати, важко виокремити, захистити і проконтролювати їх використання.

Кодифіковане знання може бути представлене у формі усних або письмових текстів, баз даних, картотек, символічної або графічної інформації тощо. Для збереження та передачі такого знання використовуються різноманітні матеріальні носії (паперові, аудіо-, відео-, електронні). Важливо зазначити, що кодифікація знань виконує такі функції: *креативну* (творчу), спрямовану на виявлення теоретичних та методологічних недоліків, слабких місць у логіці аргументації тощо; *комунікативну*, спрямовану на поширення знань, полегшення доступу до них з боку суспільства; *культурну*, спрямовану на накопичення та збереження інтелектуальних скарбів людства; *економічну*, спрямовану на надання знанням форми, в якій останні можуть стати об'єктом інтелектуальної власності, товаром, капіталом.

Аналіз показав, що в сучасній економічній літературі є різні підходи до класифікації знань. Так, деякі дослідники розрізняють формалізовані (записані на певному носіїві: папері, відео-, аудіо-, електронному) та неформалізовані (ті, що зберігаються у людській пам'яті) знання. Відповідно до концепції *М. Поланьї* існують явні (точно визначені, збережені, експліковані логіко-вербальними формами) та неявні (такі, що повністю не вербалізуються, не вилучаються та чітко не ідентифікуються) знання. Відомий західний дослідник *К. Віг* структурує знання відповідно до чотирьох концептуальних рівнів, виокремлюючи: *знання щодо мети* (світогляд, цілі, система понять); *систематичні знання* (знання систем, схем, методів); *практичні знання* (пов'язані з умінням приймати рішення); *автоматичні знання*, які застосовуються без залучення логічних міркувань²⁷.

За рівнем системності розрізняють: *інтуїтивні знання* (асоціації, судження, гіпотези); *понятійні знання* (тезауруси, фрейми, семантичні мережі); *систематизовані знання* (правила, теореми, закони).

Досліджуючи специфіку інтелектуальної економіки, важливо розрізнити процеси генерації та об'єктивізації знань.

Генерація знань — процес «еманації», творення нового знання шляхом переробки інформації. Джерелом генерації нового знання є *інтелектуальна активність*: заснована на знаннях свідомо діяльність людини, здатної накопичувати, засвоювати та творчо опрацьовувати інформацію.

Об'єктивізація знань — процес перетворення знання із суб'єктивної в об'єктивну форму, пов'язану з різними матеріальними носіями (технічне обладнання, документація, патенти, бази даних, програми, книги тощо). Об'єктивізація знань не означає їх уречевлення, оскільки, втілившись у річ, матерію, знання залишаються за своєю природою ідеальним утворенням.

Знання вплетені в соціальну структуру суспільства, вони поєднують інформацію та ціннісні установки, здатність людей засвоювати смислові моделі. Як феномен культури знання характеризується певними закономірностями розвитку, пов'язаними як і з загальним процесом пізнання, так і з виробленими культурою формами організації та осмислення дійсності.

Загально визнано, що у *постіндустріальному суспільстві знання, інформація виступають не просто втіленою у засоби виробництва субстанцією, а безпосередньою продуктивною силою, стратегічним ресурсом, імпульсом приведення в дію надзвичайно потужних систем, тим ферментом, який, вивільняючи додаткову енергію, знижує ентропію мікро- та макросистем*. Відтак аналізуючи інформацію та знання як нову продуктивну силу, слід вести мову не просто про сукупність відомостей, даних, а про нові можливості, що втілені у людині, яка володіє інформацією, засвоїла її, примноживши таким чином свої знання.

Будучи новітніми факторами *виробництва, інформація та знання мають такі специфічні ознаки: вони не споживають*

ся (у традиційному розумінні) у виробничому процесі і можуть використовуватись у необмеженій кількості виробничих циклів; «...знання не зменшуються в міру їх використання, — пише Т. Стюарт. — Вони невідчужувані: придбання мною певного обсягу знань аж ніяк не зменшує ваших можливостей щодо придбання такого ж їх обсягу, чого не скажеш, наприклад, про порцію морозива чи місце в автобусі. На вартість створення знань не впливає кількість осіб, які будуть користуватись ними в подальшому. Знання, які я втілив у цій книзі, будуть коштувати однаково незалежно від того, чи прочитають її 5 або 55 осіб. Звичайно, екземпляр, який ви тримаєте в руках, не може бути прочитаний десятком людей одночасно, а вартість друку, безумовно, залежить від накладу, але ці економічні фактори стосуються виробу, а не знань»²⁸.

Вони не є рідкісними (у класичному розумінні), оскільки споживання знань та інформації приводить до їх нарощування, самозростання. «Відмінність між знаннями та іншими ресурсами полягає в тому, що знання не є вичерпними, — зазначає Т. Стюарт. — У підручниках пишеться, що категорія цінності в економічній теорії виводиться із поняття рідкості. ...Однак ми з кожним днем «виробляємо» все більше знань, і... вони часто збільшуються у ціні саме тому, що є у надлишку, а не тому, що їх не вистачає»²⁹.

Процес передачі знань ґрунтується на суб'єктивних взаємодіях і неможливий без спільних зусиль виробника і споживача. Їх цінність переважно є суб'єктивною і зумовлюється необхідністю та важливістю знань для споживача, що ставить під сумнів можливість використання традиційних ринкових індикаторів.

Як стверджує В.Л. Іноземцев, «наступ постіндустріальної епохи виявляється у кризі традиційних економічних концепцій, викликаний зростанням виробництва і споживання інформації. Сьогодні стають незіставними витрати на виробництво товарів, що враховуються у трудовій теорії вартості; водночас усувається фактор рідкості блага, на якому ґрунтується багато постулатів сучасного макроекономічного аналізу. У зв'язку з цим абсолютно справедливим є твердження, що виклик «економіксу» постіндустріальними змінами є найрішучішим за всю історію економічної науки»³⁰.

Характерною рисою знань є вибірковість, оскільки потенційно інформація може бути доступна широкому колу людей, але реально не засвоєна ними внаслідок відсутності комплексу якостей, які відрізняють сучасну особистість.

Створення знань є суто індивідуальним процесом, відтак вони є унікальними, оскільки незважаючи на можливості тиражування, ідея лишається однією і тією ж, до неї не можна застосувати поняття множини.

До них не придатні традиційні вартісні оцінки, оскільки витрати на поширення і тиражування інформації можуть бути незначними, водночас цінність закладених у носіях інформації знань є надзвичайно високою в силу їх унікальності та невідтворюваності;

Для знань характерні просторова необмеженість, багатоманітність форм втілення, взаємопереплетення та взаємовплив.

Незважаючи на те, що знання в цілому не обмежені простором, деякі їх форми надзвичайно чутливі до фактора часу, навіть більше, ніж матеріальні активи. Хоч останні знецінюються катастрофічно, інколи до повної втрати вартості (за механічну друкарську машинку, що зберігається у мене в кладовці тепер мало що дають), це відбувається поступово і повільно, тоді як порада, на якого коня ставити, яка до забігу потенційно коштувала тисячі доларів, втрачає будь-яку цінність, як тільки зачинилося віконце тоталізатора. Чутливість до фактора часу викликала до життя низку галузей, що ґрунтуються на бажанні передбачити майбутні форми знань: службу погоди, опитування суспільної думки, фондову біржу тощо.

Т. Стюарт

Водночас необхідно зазначити, що інформація та знання є взаємопов'язаними, але не тотожними поняттями.

Як стверджує Ф. Махлун, «з погляду лексикології, відмінність між знаннями та інформацією закладена в основному в дієслівній формі: інформувати — означає передавати знання; знати — може стати результатом інформації. Інформація як

акт інформування здійснюється з метою вкласти знання в розум іншої людини. Інформація у значенні «те, що передається» стає рівнозначною знанню у значенні «те, що пізнано»³¹. Таким чином, інформація не тотожна знанням, вона виступає як процес трансляції інтелектуального продукту, наслідком якого є нарощування знання. При цьому лише та інформація є значимою, яка сприймається користувачем (проходить синтаксичний фільтр), зрозуміла йому (долає семантичний фільтр) і є потенційно корисною для вирішення конкретних завдань (проходить прагматичний фільтр).

На думку Дж. Ходжсона «інформація — це сукупність даних, що вже інтерпретовані, яким вдалося додати певний зміст. А знання — продукт використання інформації. Знання є чимось таким, що знаходиться «десь поблизу» і треба просто «зробити його доступним»³².

Наголошуючи на перетворенні знань та інформації на провідний невідчужуваний, структурно багатоманітний та непередбачуваний ресурс нового суспільства, відомі західні дослідники звертають увагу на те, що функціонування наукомістких виробництв та новітніх сфер людської діяльності виходить за межі основних економічних законів ринкової економіки, з таких причин:

Закон попиту і пропозиції не спрацьовує, зокрема, тому, що «багато нематеріальних товарів, таких як консалтингові послуги, професійна підготовка, освіта, розваги, створюються виробниками і споживачами спільно. Хто ж тут покупець, а хто продавець? Ще одна причина полягає в тому, що виробничі можливості (пропозиція) часто визначаються споживачами, а не офіційними виробниками. Надлишкові виробничі потужності, наявність яких згубно впливає на ринки матеріальних благ, підвищують ефективність ринків нематеріальних активів»³³.

У багатьох аспектах економічна діяльність інформаційного століття характеризується зростаючою, а не спадною дохідністю, оскільки «дуже нелегка справа — розробити і виготовити такі товари, як комп'ютери, фармацевтичні вироби, ракети, літаки, автомобілі, програмне забезпечення, телекомунікаційне обладнання або волоконну оптику. Потрібні

значні початкові вкладення в наукові дослідження, розробки й обладнання, але приріст виробництва після початку реалізації обходиться відносно дешево... Витрати виробництва в міру випуску все більшої кількості високотехнологічних продуктів зменшуються, а прибуток від їх використання, навпаки, зростає. Після того як певний товар завоював значну частину ринку, у населення з'являється сильний спонукальний мотив купувати його і далі, щоб мати можливість обмінюватися інформацією з тими, хто ним уже користується»³⁴. Тим самим визнавалася все більш зростаюча роль інформації в сучасному світі.

7.4. Види та результати інтелектуальної діяльності

Загально визнано, що в умовах постіндустріального суспільства провідну роль у системі суспільного поділу праці відіграє інтелектуальна, творча діяльність, яка перетворюється на визначальну силу формування та розвитку людської цивілізації.

Інтелектуальна діяльність — одна з форм життєдіяльності людини, сутнісна основа процесу створення інтелектуального продукту та відтворення інтелектуального капіталу, найпотужніша рушійна сила розвитку людської цивілізації. Вона спирається на сукупність досягнень науки, культури, традиції та духовні цінності, накопичені людством протягом тисячоліть.

Інтелектуальна діяльність поєднує два взаємопов'язані аспекти: репродуктивний — спрямований на вирішення стандартних завдань, досягнення заданих результатів, застосування відомих алгоритмів та типових засобів; *творчий (продуктивний)* — спрямований на вирішення нестандартних завдань, які вимагають створення нових (неповторних, оригінальних, унікальних) або нестандартного застосування відомих засобів у принципово нових ситуаціях, які не мають аналогів у минулому.

Творча (продуктивна) праця спрямована на створення і впровадження інновацій. Водночас її результатом є не лише новий інтелектуальний продукт, а й інтелектуальний розвиток самої особистості.

Поєднуючи творчу і репродуктивну складові, інтелектуальна діяльність втілюється і виявляється у певних результатах — інтелектуальних продуктах. Слід зауважити, що не існує абсолютно творчого результату, водночас не існує інтелектуального продукту, отриманого без мінімальних творчих зусиль. Не будь-яка інтелектуальна діяльність є творчою працею, водночас будь-який творчий результат — продукт інтелектуальної діяльності. На думку *Т. Стюарта*, інтелектуальна діяльність, виступаючи сутнісною основою створення інтелектуального продукту, несе в собі ще два важливих аспекти: у її процесі відтворюється персоніфікований інтелектуальний капітал та інтелектуальний розвиток особистості, які виступають найважливішими мотиваційними факторами трудової діяльності³⁵.

Результати інтелектуальної діяльності, стосовно яких здійснюється правова охорона (які мають властивість охороноздатності) є об'єктами інтелектуальної власності.

Інтелектуальну діяльність можна структурувати так:

Літературно-мистецька діяльність — особливий вид творчої інтелектуальної діяльності, що характеризується такими специфічними ознаками: об'єктом правової охорони виступає твір, виражений у певній об'єктивній формі, яка унеможливорює його відтворення; об'єктом правової охорони виступає форма, а не зміст твору; правова охорона надається твору незалежно від його науково-теоретичного чи художньо-естетичного рівня, жанру, призначення, суспільних та інших якостей; літературно-художня діяльність та її результати не підлягають будь-якій перевірці на відповідність вимогам закону; літературно-художня діяльність та її результати не підлягають будь-якому обмеженню та ліцензуванню, перевірці, експертизі тощо (свобода слова, — конституційний принцип літературної діяльності); авторське право на літературно-художній твір виникає з факту його створення, а не реєстрації; застосування результатів літературно-мистецької діяльності

сприяє збагаченню внутрішнього світу людини, розвитку особистості.

Науково-технічна діяльність, яка охоплює ті види творчої інтелектуальної діяльності, що пов'язані з досягненням певних науково-технологічних результатів (науково-дослідна, проектно-конструкторська, проектно-технологічна, винахідницька, раціоналізаторська діяльність тощо) і характеризується такими ознаками: об'єктом правової охорони виступають лише ті результати науково-технічної творчості, які відповідають законодавчо встановленим умовам охороноздатності; науково-технічна діяльність та її результати підлягають обов'язковій перевірці, експертизі на їх відповідність вимогам охороноздатності; результати науково-технічної діяльності, які відповідають умовам обороноздатності, підлягають обов'язковій державній реєстрації, на підставі якої видається відповідний охоронний документ (патент, ліцензія тощо); застосування результатів науково-технічної діяльності сприяє забезпеченню суспільства необхідними для життєдіяльності інтелектуальними продуктами, в тому числі сучасними засобами, предметами праці тощо.

У контексті аналізу творчої інтелектуальної діяльності як джерела створення об'єктів інтелектуальної власності слід виокремити специфічний вид творчості, спрямований на створення засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів і послуг, який займає проміжне місце між літературно-мистецькою і науково-технічною творчістю (створення оригінальних фірмових найменувань, знаків для товарів та послуг тощо).

Узагальнюючою формою інтелектуальної діяльності є *інтелектуальний продукт* — представлена на матеріальних носіях інформація, яка містить нове знання, що є результатом інтелектуальної творчої праці. Таким чином, *найзагальніше визначення інтелектуального продукту* — нові знання, передані у вигляді інформації. Щодо науково-технічної інтелектуальної творчості це об'єктивні знання про природу, матеріальну діяльність людини у різних її проявах; щодо художньо-мистецької творчості — це суб'єктивне сприйняття та відображення внутрішнього світу людини, навколишнього середовища, інших людей.

Як першооснова виробничих інновацій інтелектуальні продукти є корисними для виробників. Вони також цікавлять споживачів, які прагнуть задовольнити свої культурні, духовні запити. Відтак *результати інтелектуальної праці набувають споживчої цінності, є корисними, придатними для задоволення людських потреб, що є важливою ознакою товару* як фундаментальної категорії ринкової економіки. Як уже зазначалося, результати творчої праці (матеріальні блага) стають інтелектуальними продуктами, коли набувають певної об'єктивної форми, яка забезпечує їх сприйняття іншими людьми. Матеріальний носій творчої праці виступає як річ, і може передаватись у власність іншим особам, водночас сам результат творчої праці (нематеріальне благо) належить його творцю і може використовуватись іншими людьми лише за згодою автора. Таким чином, *продуктам інтелектуальної праці притаманна певна специфіка щодо трактування традиційного набору властивостей ринкових товарів*: товари і послуги, які створюються на основі кодифікованого знання є унікальними, водночас можливість їх безмежного тиражування породжує ринок гомогенної продукції, що адекватно реагує на динаміку попиту і пропозиції; інтелектуальні продукти є ідеальними, суб'єктивними, пов'язаними з конкретними особистостями, а водночас мають певне матеріальне втілення, доступну для інших людей об'єктивну форму, що сприяє їх реалізації; інтелектуальні продукти, що є результатом науково-технічної діяльності, мають короткий життєвий цикл, підлягають швидкому моральному зносу; для інтелектуальних продуктів поняття відтворення трансформується у поняття тиражування унікальних результатів творчої праці, при цьому витрати виробництва інтелектуальних продуктів і витрати їх тиражування не збігаються; незалежно від того якою мовою, на яких носіях, у якій формі представлені й розтиражовані інтелектуальні продукти, вони завжди мають конкретних творців — авторів ідей; для інтелектуальних продуктів непридатними є традиційні вимірники ринкової цінності, витрати виробництва, граничної корисності тощо.

В інформаційному суспільстві результати інтелектуальної діяльності відіграють пріоритетну роль, займаючи значну

частку в суспільному продукті. Якісних перетворень зазнають не лише виробнича сфера, а й ринкові відносини, оскільки поряд із традиційними об'єктами обміну з'являються нові, такі що мають специфічні риси та унікальні властивості. На думку сучасних дослідників, результати творчої інтелектуальної діяльності можна поділити на такі групи: формені інтелектуальні продукти — результати творчої людської діяльності, для яких важливе значення має форма втілення (наприклад, унікальні твори мистецтва). Відособлення цих продуктів ґрунтується на самому факті їх створення і не потребує додаткових дій; змістовні інтелектуальні продукти — результати творчої людської діяльності, для яких важливого значення набуває не стільки форма, скільки зміст. Як правило, такі продукти мають прикладний, утилітарний характер, їх відособлення потребує певних дій, пов'язаних із проведенням експертизи та спеціальної реєстрації³⁶.

Результати творчої діяльності поділяються на три великі групи: об'єкти літературно-художньої власності; об'єкти промислової власності; засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів і послуг.

7.5. Специфіка інтелектуального капіталу

Становлення економіки знань у розвинених країнах Заходу у 90-ті роки ХХ ст. привернуло увагу дослідників до категорії інтелектуального капіталу як однієї зі системоутворюючих категорій, породжених новим постіндустріальним суспільством. Загально визнано, що інтелектуальна, науково озброєна праця, що ґрунтується на знаннях, творчі здібності працівників, їх професійна кваліфікація, права на дизайн, торговельні знаки, патенти, структура управління та інформаційні технології стають першоосновою та рушійною силою виробництва, стратегічними факторами економічного розвитку національних економік у інформаційну епоху.

Впровадження у науковий вжиток поняття «*інтелектуальний капітал*» стало відображенням принципово нового

підходу до аналізу ринкових відносин, конкурентних переваг та лідерства підприємств, що ґрунтуються на ефективному використанні унікальних за природою нематеріальних чинників, здатних привести в дію механізм інноваційного розвитку.

На думку провідних західних дослідників, *важливим показником, який відображає перетворення інтелектуального капіталу в провідний ресурс постіндустріальної економіки є «знансінтенсивність»*, яка вимірюється відсотковою часткою кваліфікованих робітників у структурі зайнятого населення. Перехід від капітало- та працемістких галузей до науково- та інтелектуальномістких виробництв характеризується зростанням частки витрат на інформацію та знання у собівартості більшості видів продукції³⁷. Створення, ідентифікація та капіталізація знань перетворюються на рушійну силу та визначальні чинники розвитку інтелектуальної економіки.

Дослідники проблем постіндустріальної економіки звертають увагу на збільшення частки НДДКР у загальних витратах державних і приватних фірм та швидке зростання капіталізації високотехнологічних підприємств, яке не можна пояснити лише спекулятивними сплесками на ринку цінних паперів. На початку 80-х років ХХ ст. індекс *Доу-Джонса* засвідчив зростаючий відрив ринкової капіталізації провідних фірм від вартості їх матеріальних активів (споруд, запасів, обладнання). Так, коефіцієнт *Тобіна* (відношення ринкової вартості акцій підприємства до вартості його основних фондів) для фірми «Microsoft» перевищив 5.

Виникнення інтелектуального капіталу цілком закономірне, якщо брати до уваги дію неподоланих історичних і технологічних процесів, не говорячи про інвестиційні потоки, що заповнили сучасний світ, сприяючи розвитку економіки, в якій знання відіграють провідну роль.

Інтелектуальний капітал скоро стане головним критерієм оцінки наших компаній і закладів, тому що лише він здатен відобразити динаміку організаційної стійкості та процесу створення цінностей. Тільки він придатний для оцінки сучасного

виробництва, що змінюється так швидко, що робити висновки про його вартість можна лише з урахуванням таланту його робітників, їх відданості справі та якості знарядь праці, які вони використовують.

Л. Едвінссон, М. Мелоун

За цих умов визначення сутності та структури інтелектуального капіталу набуває особливої актуальності як з теоретико-аналітичного, так і з практичного погляду, оскільки «потрібне не просто визначення інтелектуального капіталу, а й такий його опис, за допомогою якого керівники можуть планувати інвестиції в інтелектуальні фонди та управляти ними»³⁸.

Однією з цікавих спроб виявити специфічну роль інформації, знань та інтелекту в забезпеченні передумов економічного зростання розвинених країн у другій половині ХХ ст. стало дослідження відомим американським вченим *М. Фрідменом* так званого «гуманітарного капіталу» та виокремлення ним таких специфічних його ознак: неможливості обміну або заміни матеріальними активами; значні труднощі в переведенні в ліквідну грошову форму; нерозвиненість ринку; зростання витрат на формування.

Вважається, що термін «інтелектуальний капітал» вперше використав у 1969 р. відомий американський дослідник *Дж.К. Гелбрейт*. Водночас глибокі теоретико-методологічні дослідження цієї економічної категорії були започатковані наприкінці ХХ ст. у працях *Л. Едвінссона, Т. Стюарта, М. Мелоуна, Д. Даффі, Т. Форт'юна, П. Салівана, Л. Прусака, Д. Клейна, Е. Брукінга, Л. Хіроякі* та ін. Однак новизна та складність цієї проблеми зумовили неоднозначність та суперечливість наявних підходів до визначення сутності та структури інтелектуального капіталу. У сучасній економічній літературі можна виокремити такі *підходи до аналізу сутності інтелектуального капіталу*:

— *визначення інтелектуального капіталу через розкриття його структури* (інтелектуальний капітал як єдність люд-

ського і структурного капіталів; сума нематеріальних активів фірми; сукупність людського та машинного інтелектів);

— *визначення інтелектуального капіталу через аналіз його призначення, тієї специфічної ролі, яку він відіграє у процесі суспільного відтворення* (інтелектуальний капітал як формалізований і зафіксований інтелектуальний матеріал, призначений для виробництва більш цінного майна; знання, що використовуються для отримання конкурентних переваг);

— *визначення інтелектуального капіталу через усталене розуміння сутності категорії капіталу як певного вкладення (цінності, ресурсу), що уможливорює отримання доходу* (інтелектуальний капітал як знання, здатні приносити прибуток; інтелектуальні ресурси підприємства, здатні створювати нову вартість, приносити дохід тощо). Наприклад, *Т. Стюарт* стверджує, що перетворення інтелекту в капітал означає здатність отримувати дохід шляхом комерційного використання інтелекту³⁹.

Інтелектуальний капітал — це інтелектуальний потенціал, що активно використовується суб'єктами господарювання у процесі економічного розвитку з метою отримання доходу. *Інтелектуальний потенціал* трактується при цьому як можливість, створені інтелектуальними ресурсами різних рівнів, щодо реалізації певної мети. Інтелектуальні ресурси породжують *людський капітал* (сукупність розумових функцій, які перетворюють інформацію у знання), *штучний інтелект* (механічне, репродуктивне відтворення деяких інтелектуальних дій людини, пов'язаних зі сприйняттям інформації та деякими елементами міркування, *інтелектуальні продукти* (надана на матеріальних носіях інформація, що містить нове знання, яке є результатом інтелектуальної праці).

Виходячи з того, що більшість інтелектуальних ресурсів не входять до складу активів фірми, які є об'єктом фінансового обліку, американський економіст *Дж. Тобін* запропонував оригінальну формулу інтелектуального капіталу, що ґрунтується на ідеї визначення цінності останнього як різниці між ринковою вартістю компанії та її ринковою оцінкою.

Як провідний чинник та основа інтелектуальної економіки *інтелектуальний капітал має такі специфічні ознаки*:

— не є матеріальним у традиційному розумінні, хоча форми, яких набувають інтелектуальні активи можуть бути матеріальними;

— перебуває одночасно у формах запасу і продукту, його споживання є водночас його примноженням;

— зберігається та нагромаджується у специфічних, нетрадиційних формах;

— є основним компонентом визначення ринкової вартості сучасних підприємств.

Отже, інтелектуальний капітал — це нагромаджена у процесі інтелектуальної діяльності сукупність знань, досвіду, навичок, творчості, здібностей, взаємовідносин, що мають економічну цінність і використовуються у процесі виробництва та обміну з метою отримання доходу. У сучасній економічній літературі інтелектуальний капітал аналізується у чотирьох взаємопов'язаних аспектах: *цінність* (актив, здатний приносити дохід); *система* (сукупність взаємопов'язаних елементів); *процес* (наявність відтворювальних характеристик, пов'язаних із кругообігом); *результат* (пріоритет у процесі споживання, наслідок процесу кругообігу).

Сукупний інтелектуальний капітал (інтелектуальний капітал суспільства) — сукупність знань, досвіду, зв'язків, інформації, що накопичені й використовуються на рівні суспільства в цілому; *інтелектуальний капітал фірми* — сукупність активів окремої фірми, що ґрунтується на інтелектуальних здібностях її співробітників, які реалізуються в процесі інноваційної діяльності; *інтелектуальний капітал індивіда* — сукупність знань, досвіду, професійних навичок та інтелектуальних здібностей особистості.

7.6. Структура інтелектуального капіталу та специфіка його прояву

У процесі еволюції теорії інтелектуального капіталу сформувались різні підходи до його структурування. Наприкінці 80-х років ХХ ст. відомий західний дослідник *К.-Е. Свейбі*, який ототожнював інтелектуальний капітал із нематеріальними активами фірми, виокремив у їх структурі такі складові: *індивідуальну компетентність* (уміння, досвід, освіту, соціальні навички та моральні цінності персоналу); *внутрішню структуру організації* (цілі, завдання, моделі, технології, структуру, внутрішні мережі, неформальні організації, культуру);

— *зовнішню структуру організації* (зв'язки і взаємовідносини із замовниками, постачальниками, конкурентами, торговельні марки, репутацію).

Новаторські підходи *К.-Е. Свейбі* вплинули на подальші дослідження вчених у цьому напрямку. У середині 90-х років ХХ ст. британський дослідник А. Брукінг виокремив у структурі інтелектуального капіталу такі елементи: *активи ринку* (*Market Assets*) — нематеріальні активи, пов'язані з обмінними операціями, що визначають становище фірми на ринку (торговельні марки, прихильність покупців, корпоративне ім'я, портфель замовлень); *активи інтелектуальної власності* (*Intellectual Property Assets*) — захищену законом інтелектуальну власність компанії (торговельні марки і знаки обслуговування, патенти, авторські права, виробничі та торговельні секрети); *активи інфраструктури* (*Infrastructure Assets*) — технології, методи і процеси, які уможливають роботу компанії (нормативна культура, філософія управління, методи оцінки ринку, фінансова структура, бази даних); *людські активи* (*Human-Centered Assets*) — інтелектуальні активи, які використовуються компанією (знання, уміння, навички та творчі здібності співробітників).

Інтелектуальні активи — термін, що використовується для позначення нематеріальних об'єктів, які ідентифіковані,

описані та занесені до визначеного реєстру організації. Тобто це зафіксований, задокументований інтелектуальний капітал, доступний для співробітників організації. Таким чином, будучи важливою складовою інтелектуального капіталу, інтелектуальні активи не вичерпують його структуру.

Наочне уявлення про значення інтелектуального капіталу можна отримати, вдавшись до метафори. Якщо порівнювати компанію з живим організмом — скажімо, з деревом, то схему організаційної структури, річні та квартальні звіти, рекламні проспекти та інші документи можна уподібнити стовбуру, гілкам та листям. Досвідчений інвестор оглядає це дерево у пошуках досягаючих плодів, урожай яких він може зібрати, вклавши капітал.

Однак було б помилкою вважати деревом лише видиму його частину. Половина дерева знаходиться під землею у вигляді кореневої системи. Хоч аромат плодів і колір листя свідчать про здоров'я рослини в теперішній момент, лише за станом її коренів можна робити достовірний висновок про те, чи збережеться дерево у наступні роки...

Інтелектуальний капітал — це коріння компанії, приховані умови розвитку, що криються за видимим фасадом її споруд і товарного асортименту. У цьому і полягає особливе значення інтелектуального капіталу.

Л. Едвінссон, М. Мелоун

На думку відомого американського дослідника *Т. Стюарта*, інтелектуальний капітал існує у двох якостях: як «*напівпостійна сукупність знань*, що виростає навколо певного завдання, людини чи організації» (навички і зв'язки керівництва, знання про технологію виробництва, уявлення про потреби споживачів тощо); як «*інструменти, за допомогою яких можна збільшити сукупність знань*»⁴⁰.

Такий підхід до трактування інтелектуального капіталу дав можливість ученому виокремити у структурі останнього людський, структурний та споживчий капітал.

Людський капітал у інтерпретації *Т. Стюарта* становить «здатність пропонувати клієнтам рішення», наявні знання та уміння використовувати їх з метою задоволення потреб клієнтів⁴¹.

Вчений трактує *структурний капітал* як «організаційні здібності компанії відповідати потребам ринку»⁴² — форми, методи і структури, які дають змогу ефективно відбирати, створювати і поширювати знання, організовувати їх у систему, доступну для всіх співробітників, що уможливило досягнення синергетичного ефекту від спільної діяльності. На відміну від людського капіталу, який належить кожному окремому співробітнику, структурний капітал є власністю організації в цілому і включає дві складові: *електронну* (технології, бази даних, винаходи, публікації, процеси тощо); *соціальну* (стратегія і культура організації, норми відносин, збагачені життєвим досвідом тощо).

Корпорація — це щось більше, ніж система технологічних процесів, ніж набір продуктів і послуг, і навіть ніж група людей, які виконують певну роботу. Крім усього іншого, це — людське товариство і, як усі інші співтовариства, воно створює власний різновид культури — корпоративну культуру.

Корпоративний IQ — це міра того, наскільки вільно в компанії поширюється інформація і наскільки успішно співробітники можуть користуватися ідеями один одного. Поняття корпоративного IQ починається з обміну накопиченими і поточними знаннями. Свій внесок у його підвищення робить як індивідуальне навчання співробітників, так і «перехресне запилення» ідеями один одного. Відтак вище керівництво компанії повинно усвідомлювати важливість вільного поширення знань, інакше ніякі зусилля в цьому напрямі не принесуть успіху.

М. Хеммер, Б. Гейтс

Споживчий капітал, на думку *Т. Стюарта*, ґрунтується на відносинах організації зі споживачами її продукції, що набувають втілення у прихильності покупців, взаємовигідному співробітництві з контрагентами, вірності клієнтів тощо.

Аналізуючи структуру інтелектуального капіталу, вчений звертає особливу увагу на необхідність дотримання оптимального балансу між його складовими та недопущення гіпертрофованого розвитку його окремих елементів.

Важливо зазначити, що майже одночасно з публікацією досліджень *Т. Стюарта* був підготовлений звіт шведської фінансової корпорації «Scandia», в якому знайшла відображення спроба оцінити інтелектуальний капітал організації. У подальшому на основі опрацювання цього звіту була опублікована книга *Л. Едвінссона* (члена ради директорів корпорації «Scandia») та *М. Мелоуна* «Інтелектуальний капітал. Визначення істинної цінності компаній» (1997). Трактуючи інтелектуальний капітал як породжену людськими знаннями сукупність структурних елементів, що визначають приховані джерела цінності, здатні наділяти компанію нетрадиційно високою оцінкою, вчені віднесли до складу інтелектуального капіталу всі види ресурсів сучасної корпорації, які не піддаються традиційним оцінкам⁴³.

Згідно з розробками «Scandia» інтелектуальний капітал поділяється на людський та структурний. У свою чергу, структурний капітал складається із клієнтського капіталу та організаційного капіталу (інноваційного та процесного).

На думку *Л. Едвінссона* та *М. Мелоуна*, людський капітал — це «сукупність знань, практичних навичок та творчих здібностей працівників компанії, що застосовуються для виконання поточних завдань. Іншою його складовою є моральні цінності компанії, культура праці та загальний підхід до справи. Людський капітал не може бути власністю компанії»⁴⁴.

Щодо структурного капіталу, то до його складу, на думку авторів, входять «технічне і програмне забезпечення, організаційна структура, патенти, торговельні марки і все те, що дає можливість працівникам компанії реалізовувати свій виробничий потенціал — іншими словами, те, що залишається в офісі, після того як працівники йдуть додому. Структурний капітал також включає відносини, що склалися між компанією та її клієнтами. На відміну від людського капіталу, структурний капітал може бути власністю компанії, а відтак і об'єктом купівлі-продажу»⁴⁵.

Цікавими є висновки вчених щодо можливості відображення інтелектуального капіталу засобами господарського обліку. На думку дослідників, інтелектуальний капітал породжується специфічним ресурсом, що не є власністю компанії, — її працівниками. Відтак інтелектуальний капітал не є активом компанії і належить скоріше до її пасивів. *Л. Едвінссон* та *М. Мелоун* стверджують, що як актив інтелектуальному капіталу протистоїть насамперед «добра воля» (*goodwill*) агентів ринку, які оцінюють потенціал цієї компанії. «У так званій інтелектуальній економіці, — зазначають дослідники, — акцент робиться на інтенсивних інвестиціях у людський капітал та в інформаційні технології. Дивно, що ні те, ні інше не фігурує в традиційних фінансових звітах у розділі прибутків, а належить, скоріше, до збитків, хоча такі інвестиції є ключовим засобом створення нових цінностей»⁴⁶. Таким чином, *теорія інтелектуального капіталу відіграватиме значну роль у новому тисячолітті, оскільки вона є дієвим засобом виміру, конкретизації та відображення істинної вартості активів фірм*. Бухгалтерський облік, що ґрунтується на інтелектуальному капіталі, дає унікальну можливість комплексного використання всього того, без чого на сьогодні неможливий розвиток динамічних високотехнологічних віртуальних корпорацій: тісних і довгострокових ділових зв'язків із контрагентами; постійності клієнтури; знань та компетенцій співробітників; прагнення компанії до постійного вдосконалення та розвитку; іміджу корпорації, цінностей, які вона сповідує⁴⁷.

Отже, у структурі інтелектуального капіталу можна виокремити такі складові.

1. *Людський капітал (human capital)* — накопичені в результаті інвестицій та втілені у працівниках компанії знання, практичні навички, творчі здібності, досвід, загальна культура, моральні цінності та ставлення до справи. У постіндустріальну епоху людський капітал стає системоутворюючим фактором у структурі інтелектуального капіталу.

На відміну від фізичного капіталу людський капітал: є невіддільним від індивіда, невідчужуваним, не може бути

власністю компанії та виступає скоріше тимчасово залученим засобом, подібним до боргових зобов'язань, випущених акцій; *є нематеріальним, невідчутним, таким, що не піддається традиційним вартісним оцінкам*. Сучасні дослідники виокремлюють базову вартість людського капіталу (дисконтовану ринкову вартість майбутнього доходу, на яку орієнтується індивід, здійснюючи інвестиції у свою освіту, підвищення кваліфікації, охорону здоров'я тощо) і його потенційну вартість, на яку орієнтується підприємець, який наймає робітників, орендує їхній людський капітал; *є неліквідним, таким, що не зберігається і не може бути законсервованим* до кращих часів, оскільки його невикористання у поточному періоді призводить до непоправних втрат; *не може бути скопійований або відтворений* у жодній іншій організації; *поєднує якість інвестування і споживання*, оскільки інвестиції в освіту, підвищення кваліфікації, охорону здоров'я невіддільні від витрат на споживання; *приносить дохід від використання безпосередньо індивідам-власникам*, оскільки не може бути об'єктом застави або відчуження і не є власністю компанії у традиційному розумінні.

2. *Структурний капітал (structural capital)* — все те, що дає змогу співробітникам компанії реалізувати свій потенціал: технічне і програмне забезпечення, організаційна структура, патенти, торговельні марки і знаки обслуговування, відносини з клієнтами тощо.

На відміну від людського капіталу структурний капітал у цілому або його окремі частини, може бути скопійований, відтворений, відчужений на користь іншого суб'єкта господарювання. Вартість структурного капіталу набуває відображення у балансі фірми у вигляді статей капіталізованих витрат на науково-дослідні та конструкторські розробки, на придбання прав інтелектуальної власності (ліцензій, патентів, баз даних) тощо. Таким чином, саме структурний капітал найбільше співвідноситься з поняттям нематеріальних активів.

Відповідно до зазначеного підходу *структурний капітал поділяється на клієнтський та організаційний*.

Клієнтський капітал (ринковий, брендовий) — це відносини із замовниками і покупцями, що сприяють успішній реалізації вироблених компанією товарів і послуг (клієнтська база підприємства, яка є своєрідним продуктом його діяльності). До клієнтського капіталу належать: патенти, ліцензії, товарні знаки та знаки обслуговування; комерційна мережа розширення збуту товарів і послуг; ділові зв'язки з постачальниками; договори маркетингового і технологічного співробітництва; слава, популярність, репутація клієнтів тощо.

Дослідження інтелектуального капіталу проводились у шведській страховій компанії «Scandia» починаючи з 1991 р.

У 1993—1995 рр. були опубліковані звіти цієї компанії щодо визначення вартості інтелектуального капіталу та етапів управління ним, а саме:

— *ініціації (етапу усвідомлення організацією необхідності вивчення інтелектуального капіталу, виявлення та ідентифікації пов'язаних з цим проблем);*

— *виміру (етапу розробки системи показників виміру інтелектуального капіталу);*

— *виміру (етапу розробки системи показників виміру інтелектуального капіталу);*

— *лідерства (етапу приведення діяльності на всіх рівнях у відповідність до нової стратегії, яка враховує інтелектуальний капітал);*

— *технологій (етапу розвитку інформаційних технологій, комунікацій, покликаних покращити використання інтелектуального капіталу);*

— *капіталізації (етапу використання пакета організаційних технологій (баз даних) як об'єктів інтелектуальної власності, що уможливорює вихід на ринок);*

— *майбутнього (заклучний етапу ревізії задіяного інтелектуального капіталу з метою подальшого розвитку та впровадження інновацій, викликаних зміною умов господарювання).*

У 1993 р. у компанії була розроблена система моніторингу та моделі взаємодії елементів інтелектуального капіталу «Scandia Navigator»:

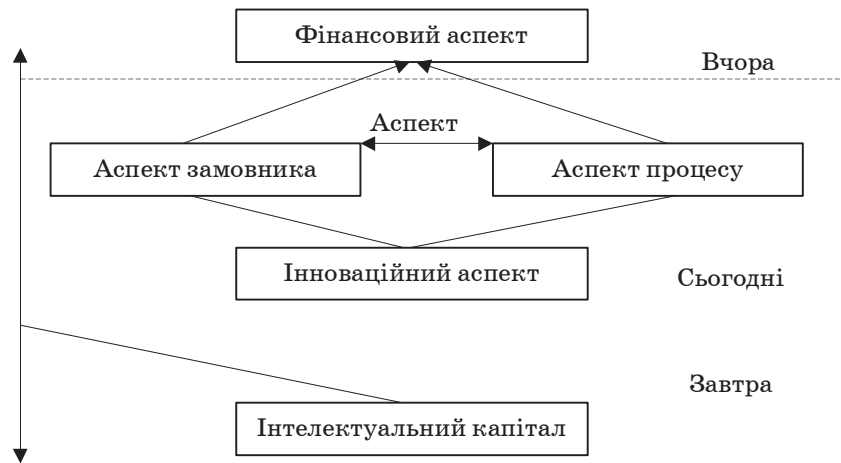

Схема демонструє зв'язок людського капіталу (аспект співробітника) з клієнтським (аспект замовника) і організаційним (аспект процесу) капіталом, спрямований на створення нововведень (інноваційний аспект). Водночас взаємодія елементів інтелектуального капіталу пов'язується з розвитком компанії у часі, оскільки фінансовий аспект зумовлюється її діяльністю в минулому. Відтак стає зрозумілою стратегічна необхідність урахування інтелектуального капіталу, спрямованого на інноваційний розвиток.

Важливою складовою проведеного в «Scandia» дослідження стала також розробка програмного забезпечення «Dolphin», покликаною моделювати різні сценарії розвитку компанії на основі відстеження зв'язку між стратегічними цілями й основними показниками у зазначених п'яти аспектах (оновлення і розвитку, замовників, співробітників, процесів та фінансів).

Важлива роль клієнтського капіталу наочно виявляється у функціонуванні фінансових підприємств, особливо страхових компаній, динаміка і масштаб діяльності яких суттєво залежать від портфеля замовлень. Важливо підкреслити, що сучасні фірми докладають значних зусиль для завоювання та

утримання своїх клієнтів. Так, Internet Explorer фірми «Microsoft» надає споживачам безплатне програмне забезпечення системи електронної пошти Eudora, формуючи таким чином власний капітал зв'язків. У сучасних дослідженнях використовується також термін «*релятивний капітал*» (від англ. *relations* — відносини), який охоплює відносини фірми не лише з покупцями її продукції, а й з інвесторами, постачальниками, акціонерами, органами влади тощо.

Організаційний капітал — систематизована і формалізована компетентність компанії (поінформованість, обізнаність, авторитетність), а також організаційні можливості та системи, які посилюють її творчі можливості. До організаційного капіталу належать: інформаційні ресурси; електронні мережі; організаційна структура; ефективне управління; сприйнятливість до змін, нововведень; інтелектуальна власність (авторські права, технічне і програмне забезпечення, комп'ютерні програми, бази даних тощо).

Організаційний капітал включає такі складові:

а) *інноваційний капітал* — здатність компанії до оновлення, нововведень (захищена комерційним правом інтелектуальна власність, інші нематеріальні активи і цінності);

б) *процесний капітал* — системи виробництва, збуту, післяпродажного обслуговування тощо.

Отже, *інтелектуальний капітал* є складним системним утворенням, яке можна структурувати за різними критеріями. Це багатоаспектне поняття, яке об'єднує об'єкти інтелектуальної власності, знання, вміння і навички працівників, різноманітні системи, мережі, процедури, які при включенні до господарського обігу приносять дохід. Водночас складові інтелектуального капіталу неоднорідні. Одні з них є породженням людського інтелекту, інші створюють специфічні умови його застосування із метою підвищення конкурентоспроможності компанії. Разом з тим необхідно зазначити, що інтелектуальний капітал не існує поза контекстом, стратегією розвитку організації, оскільки найважливішою конкурентною перевагою постіндустріального бізнесу є здатність до інновацій та уміння пристосовуватись до умов, що швидко змінюються.

У книзі *Л. Едвінсона* та *М. Мелоуна* «Інтелектуальний капітал: визначення справжньої вартості компанії» наводиться історія фірми «Лотус» — провідного постачальника комп'ютерних програм, зокрема інтерактивних електронних таблиць для обробки даних. Компанія була створена у 1980 р. і швидко збагатилась, однак вона постійно відчувала тиск конкурентів, у тому числі фірми «Microsoft». «Судячи з балансів фірми, — зазначають автори, — справи її йшли добре, але насправді гостра конкурентна боротьба виснажувала її. Представлена у балансі вартість компанії залишалась високою, але її справжня вартість, виміряна в категоріях інтелектуального капіталу, катастрофічно падала»⁴⁸.

Однак із часом ситуація різко змінилася, оскільки фірма «Лотус» розробила комп'ютерні програми нового покоління, втілені в продукті «Notes». Програмісти «Лотоса» все ще працювали над електронними таблицями, а керівництво фірми вже повністю змістило акцент на групову обробку даних, розробку програмного забезпечення і розвитку, які вирішували проблеми фінансової звітності великих корпорацій. «Іншими словами, — зазначають автори, — коли здавалось, що фірма «Лотус» процвітає, справи її насправді були поганими, а коли її становище нібито похитнулося, невідчутні активи принесли їй справжній успіх»⁴⁹. Коли в 1995 р. «Ай-Бі-Ем» поглинула «Лотус», ринкова ціна останньої в 15 разів перевищувала її опубліковану балансову вартість завдяки тому, що вона залучила мільйони клієнтів, завоювала сильні позиції на ринку. «Ай-Бі-Ем» сплатила 3,5 млрд дол. США за компанію, яка на папері коштувала всього 230 млн дол. Чому? Тому, що так було оцінено її інтелектуальний капітал — попит постійних клієнтів, компетентність і професіоналізм персоналу, новітні програмні розробки.

Примітки

¹ *Иноземцев В.Л.* История и методологические основы постиндустриальной теории // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. — М.: Academia, 1999. — С. 10.

² *Bell D.* The coming of Post-Industrial society. — N. Y.: Basic Books 1974. — P. IX.

³ *Toffler A.* The Third Wave. — N. Y., 1980.

⁴ *Bell D.* The coming of Post-Industrial society. — P. LIV—CLIX.

⁵ *Bell D.* Notes on Post-Industrial Society // The Public Interest. — 1967. — № 7. — P. 102.

⁶ *Чухно А.А.* Постиндустриальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. — К.: Логос, 2003. — С. 101.

⁷ *Иноземцев В.Л.* История и методологические основы постиндустриальной теории. — С. 20—21.

⁸ *Bell D.* The coming of Post-Industrial society. — P. CXX.—CXXI.

⁹ Ibid.

¹⁰ *Macnup F.* The Production and Distribution of knowledge in the United States. — Princeton, 1962.

¹¹ *Porat M., Rubin M.* The information Economy: Development ant Measurement. — Wash., 1978.

¹² *Иноземцев В.Л.* За пределами экономического общества. — М., 1998. — С. 322.

¹³ Мировой рынок информационных технологий. — <http://www.rocit.ru/inform>.

¹⁴ *Kibirige H.* The information dilemma: a critical analysis of information pricing and controversy. — Westport, 1983. — P. 8.

¹⁵ *Martin W.I.* The Global Information Society. — Aldershot: Aslib Gower; Brookfield, VT, USA: Gower, — 1995.

¹⁶ *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М., 2000. — С. 27, 81.

¹⁷ Там же. — С.57.

¹⁸ *Сакайя Т.* Стоимость, создаваемая знаниями, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. — М., 1999. — С. 337.

¹⁹ *Ходжсон Дж.* Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастания стоимости // Вопр. экономики. — 2001. — № 8. — С. 38.

²⁰ Там же. — С. 36.

²¹ Інтелектуальна власність. — 2005. — № 1. — С. 58.

²² *Stehr N.* Knowledge Societies. — L.: Thousand Oaks, 1994. — P. 101.

²³ *Drucer P.F.* The Age of Discontinuity. Guidelines to Our Changing Society. — New Brunswick (US); London, 1994. — P. 264.

²⁴ *Винер Н.* Кибернетика. — М., 1968. — С. 201.

²⁵ *Nicholson W.* Microeconomic Theory: Basic Principles and Extensions Fort Worth, 1995. — P. 286; *Macnlup I.* Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economics Significance. — Vol. 3: The Economics of Information and Human Capital. — Princeton; NJ, 1984. — P. 118.

²⁶ *Мильнер Б.* Управление знаниями, — М., 2003. — С. 11—13.

²⁷ *Wiig K.* Knowledge Management. — Arlington, 1993.

²⁸ *Стюарт Т.* Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организации // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. — М., 1999. — С. 389.

²⁹ Там же. — С. 390.

³⁰ *Иноземцев В.Л.* История и методологические основы постиндустриальной теории. — С. 29.

³¹ *Махлуп Ф.* Производство и распространение знаний в США: Пер. с англ. — М., 1966. — С. 44.

³² *Ходжсон Д.* Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастания сложности. — С. 34.

³³ *Стюарт Т.* Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организации. — С. 393.

³⁴ *Arthur W.B.* Increasing Returns and Path Dependence in the Economy. — Ann Arbor (MI), 1994. — P. 3—4.

³⁵ *Stewart T.A.* Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations. — N.; L., 1997. — P. 148.

³⁶ Див., напр.: Интеллектуальные права: Понятия. Система. Задачи кодификации // Сб. статей. — М., 2003. — С. 13, 58—59.

³⁷ *Crawford R.* In the Era of Human Capital: The Emergence of Talent, intelligence and knowledge as worldwi de Economic Force and what it Mean to Managers and investors. — N. Y., 1991. — P. 25.

³⁸ *Stewart T.A.* The intellectual Capital. The New Wealth of Organizations. — P. 112.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid. — P. 126

⁴² Ibid. — P. 127

⁴³ *Эдвинсон Л., Мэлоун М.* Интеллектуальный капитал: определение истинной стоимости компании // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. — М., 1999. — С. 434.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid. — С. 436.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid. — С. 441.

⁴⁹ Ibid.

Розділ 8 СИСТЕМА ВІДНОСИН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Думка, що патенти відволікають винахідника від головного завдання його діяльності, навряд чи може витримати сувору критику, — той, хто здійснив винахід по справедливості повинен скористатися його результатами.

М.Х. Бунге

- 8.1. *Інтелектуальний зміст промислової власності.*
- 8.2. *Засоби індивідуалізації як складова інтелектуальної власності.*
- 8.3. *Нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності.*
- 8.4. *Особливості формування та розвитку авторського і суміжного прав.*

Примітки.

Важливою складовою інтелектуальної власності є промислова власність. Термін «промислова власність» вперше був вжитий у ст. 1 Паризької конвенції про охорону промислової власності (1883). Він охоплює широке коло об'єктів: винаходи (нові технічні рішення), корисні моделі, промислові зразки (дизайн промислових виробів), символи чи позначення, які проставляються на промислових výroбах (товарні знаки) або використовуються при наданні послуг (знаки обслуговування), найменування фірм, зазначення місць походження товарів, виробничі секрети, захист від недобросовісної конкуренції тощо. Термін «промислова власність» використовують у зв'язку з тим, що об'єкти інтелектуальної власності оцінюються насамперед із погляду промислової придатності, економічної ефективності, прибутковості під час використання у виробництві. Водночас до складу промислової власності належать об'єкти, що безпосередньо стосуються не лише виробничої (винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо), а й комерційної (знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, географічні позначення тощо) сфер. Як же співвідноситься «промислова» та «інтелектуальна» власність? Для цього потрібно виявити сутнісні ознаки промислової власності.

8.1. Інтелектуальний зміст промислової власності

Об'єкти промислової власності володіють основними ознаками, до яких належать: застосування у сфері виробничої або комерційної діяльності; основна цінність стосується змісту рішень, запропонованих авторами; економічна ефективність, здатність приносити прибуток; необхідність спеціальної реєстрації; наявність офіційних охоронних документів.

Необхідність реєстрації та видачі спеціальних охоронних документів (патентів, свідоцтв) для цих об'єктів зумовлена тим, що на відміну від інших складових інтелектуальної власності (літературних, художніх творів) для об'єктів промислової власності великою є ймовірність створення ідентичних продуктів незалежними один від одного особами, оскільки

одне й те саме рішення щодо продукту, способу або зовнішнього вигляду виробу можна розробити різними способами.

Аналізуючи специфіку промислової власності, відомий український вчений М.Х. Бунге (1823—1895) зводив усі наявні на той час підходи до таких чотирьох:

1) це право власності є тимчасовим, у силу позитивного закону, або вічним і спадковим відповідно до юридичних засад...;

2) це поліцейський захід, що виправдовується суспільною користю. Привілеї надаються на певний період, для того щоб винахід став у подальшому суспільним надбанням. Такий підхід є необґрунтованим, оскільки привілеї надаються винахіднику того, що створено його працею та витратами;

3) це договір між винахідником і суспільством, який укладається, на думку одних, для того, щоб перші не приховували своїх винаходів, на думку інших — для того, щоб захистити винаходи від жадібних і заздрісних суперників. Договір цей виводять із того, що і винахідник, і суспільство, яке підготувало цей винахід, мають на нього право. Такий погляд є абсолютно помилковим, оскільки договір передбачає добровільну угоду... Думка про те, що суспільство має право на винахід, помилкова: з цього погляду суспільство має право і на будинки, оскільки суспільний розвиток уможливорює цеглу та інші матеріали для будівництва;

4) думка, згідно з якою патент є шкідливим і застарілим приписом, ґрунтується на тому, що патент видається часто не тому, кому належить головна заслуга, а особі, яка скористалась готовою справою, і що патенти встановлені не в інтересах споживачів, а в інтересах небагатьох виробників, що гальмує розвиток промисловості. На це можна відповісти, що ...патенти повинні видаватися більш розбірливо... і той, хто зробив винахід, справедливо повинен скористатись його результатами. Нарешті, не викликає сумнівів, що не можна вбачати перешкоди для промислового розвитку в забезпеченні права винахідників; нікому не забороняється придумати і зробити краще, і досвід засвідчує, що країни, в яких видавалось найбільше патентів, найбагатші винахідництвом і найуспішні у царині промисловості.

Основними суб'єктами відносин промислової власності є фізичні та юридичні особи, в тому числі автори об'єктів промислової власності, власники відповідних охоронних документів, спадкоємці, правонаступники та представники у справах інтелектуальної власності (патентні повірені), суб'єкти інноваційних процесів, кредитно-фінансові, патентно-ліцензійні, консалтингові, сертифікаційні державні та приватні структури тощо.

Важливі роль і значення в промисловій власності належать аспектному праву, найважливішими об'єктами якого є винаходи, корисні моделі та промислові зразки.

Винахід — це нове оригінальне технічне рішення, що стосується певного продукту (пристрою, речовини, штаму мікроорганізмів, культури клітин рослин і тварин) або способу (процесу здійснення дій над матеріальними об'єктами з допомогою матеріальних засобів), здатне забезпечити позитивний ефект.

До винаходів належать такі творчі рішення: пристрої — системи розташованих у просторі конструктивних елементів, що певним чином взаємодіють між собою (машини, механізми, агрегати, прилади, деталі, вузли тощо); *речовини* — штучно створені сукупності взаємопов'язаних інгредієнтів (сплави, розчини, емульсії, пластмаси, кераміка, фарби, мастильні матеріали тощо); *штами мікроорганізмів* — спадково однорідні культури мікроорганізмів, що мають або продукують корисні властивості та застосовуються у медицині, сільському господарстві тощо; *культури клітин рослин і тварин* — культури окремих клітин (клонів тварин, людини) або консорціуми (поєднання клітин рослин і тварин); *способи* — процеси, операції, прийоми, режими, спрямовані на виготовлення продукції або зміну стану предметів матеріального світу (транспортування, регулювання, контроль, діагностика тощо). Поняття способу охоплює також застосування уже відомого пристрою, речовини або штаму за новим призначенням, що потребує встановлення нових властивостей уже відомих об'єктів і визначення нових сфер їх застосування.

Національні патентні класифікації, необхідні для обробки патентних заявок і підтримки пошукових масивів, характеризуються значною різноманітністю. Так, у Німеччині система класифікації винаходів побудована за галузевою ознакою, у США — за функціональною ознакою, у Великій Британії вона поєднує галузевий принцип і принцип тотожності функцій. Водночас розвиток міжнародного співробітництва у сфері промислової власності викликав необхідність створення міжнародної патентної класифікації, яка поєднала функціональноорієнтований і галузевий принципи, що базується на Страсбурзькій угоді 1971 р., підготовленій Міжнародним бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Згідно з цією класифікацією виокремлюється 8 розділів:

- A — задоволення життєвих потреб людини;
 - B — технологічні процеси, транспортування;
 - C — хімія, металургія;
 - D — текстиль, папір;
 - E — будівництво, гірнична справа;
 - F — механіка, освітлення, опалення, двигуни, насоси, зброя, вибухові роботи;
 - G — фізика;
 - H — електрика,
- а також 118 класів, 617 підкласів і більш ніж 55 тис. груп.

Загально визнано, що винаходи визначають розвиток науково-технічного прогресу та є основою інновацій, впровадження яких забезпечує економічне зростання та покращення добробуту суспільства. Пристрої, речовини та способи виробництва, які втілюють принципово нові наукові знання, часто стають основою формування нових галузей і нових ринків, ініціюють похідні, вторинні відкриття, сприяючи таким чином зростанню кількості інновацій та створенню передумов для впровадження провідних науково-технічних нововведень наступного циклу.

Однією з особливостей винаходів як об'єктів промислової власності є необхідність їх реєстрації, що здійснюється за

умов патентоспроможності нового технічного рішення. *Патентоспроможність винаходу* — відповідність винаходу умовам надання правової охорони, передбаченим законодавством. *Основні умови патентоспроможності винаходу такі.*

1. *Новизна* — відсутність аналогічних технічних рішень, а також відомостей, які плямують (ганьблять) новизну винаходу; відсутність розкриття сутності винаходу для невизначеного кола осіб настільки, що стає можливим його здійснення (демонстрація на виставці, публікація у пресі, виступ на телебаченні тощо).

2. *Неочевидність, винахідницький рівень* — наявність оригінальної творчої ідеї, високий якісний рівень винаходу, в основі якого не можуть лежати суто механічні зміни, покращення або проста комбінація елементів уже відомих досягнень.

3. *Корисність, промислова придатність* — здатність винаходу функціонувати і бути використаним у господарській діяльності. Тобто йдеться не просто про доцільність або абстрактну суспільну корисність унікального технічного рішення, а про принципову можливість його відтворення, використання й отримання на цій основі позитивного ефекту.

4. *Відповідність суспільним інтересам, принципам гуманізму та моралі*, відображеним у законодавстві тієї чи іншої країни.

Правова охорона винаходів здійснюється за допомогою *патенту* — юридичного документа, який засвідчує право його власника забороняти іншим особам використовувати, продавати чи імпортувати запатентований винахід. Таким чином, патент дає власнику право вирішувати долю свого винаходу: виробляти і продавати новий продукт самостійно чи передавати ці права іншим суб'єктам. Патент надає товаровиробникам значні переваги у конкурентній боротьбі, є гнучким інструментом торгівлі, що сприяє зростанню доходів суб'єктів господарювання.

Основними суб'єктами відносин інтелектуальної власності у сфері винахідництва є: автор (співавтор) — творець винаходу (окрема особа, або група осіб, кожна з яких зробила

особистий творчий внесок у створення нового технічного рішення); *патентовласник*, у полі якого можуть виступати автор, роботодавець (коли йдеться про службові винаходи, створені за дорученням роботодавця або у зв'язку з виконанням винахідником службових обов'язків) або правонаступник названих осіб.

Водночас необхідно враховувати, що право авторства є невідчужуваним, безстроковим, таким, що визнається і зберігається за фізичною особою навіть тоді, коли винахід був зроблений у порядку виконання службового завдання.

У процесі купівлі-продажу винаходів відбувається товарно-грошовий обмін прав інтелектуальної власності. При цьому *ринок винаходів має специфічні ознаки*, пов'язані з такими причинами: *існує монополія власника патенту на винахід, що пропонується; за умов, коли пропозиція винаходів перевищує попит на них, не відбувається затоварювання і зниження конкурентоспроможності нових науково-технічних виробів; місткість ринку винаходів залежить як від платоспроможного попиту потенційних покупців, так і від науково-технічного потенціалу окремих осіб, організацій, які формують пропозицію нових технічних рішень.*

Важливою складовою промислової власності є *інститут корисної моделі*, який набуває дедалі більшого поширення в галузях, що виробляють товари народного споживання.

Корисна модель — це нове, промислово придатне конструктивне виконання пристрою, тобто нове технічне рішення в галузі механіки стосовно тих об'єктів, які мають просторову структуру. Згідно з визначенням Постійного комітету інформації у сфері промислової власності Всесвітньої організації інтелектуальної власності корисна модель є об'єктом промислової власності, передбаченим деякими національними законами для охорони «другорядних» винаходів шляхом простої реєстрації у патентному відомстві. Натомість запропонований Комісією ЄС підхід до визначення корисної моделі ґрунтується на трактуванні останньої як винаходу, що відрізняється лише спеціальним режимом надання охорони.

Основними умовами надання правової охорони корисним моделям є такі.

1. *Новизна*. Корисна модель визнається новою, якщо сукупність її суттєвих ознак (тих, що впливають на очікуваний результат) невідома з рівня техніки. Згідно з Директивою про охорону корисних моделей, розробленою Комісією ЄС, корисна модель визнається новою, якщо не є частиною рівня техніки (усіх відомостей, які стали загальнодоступними в результаті опублікування, усного розголошення, використання тощо або були подані до патентного відомства країн — членів ЄС до дати подання заявки на цю корисну модель).

2. *Промислова придатність*. Директива про охорону корисних моделей, розроблена Комісією ЄС трактує промислову придатність як можливість використання корисної моделі у промисловості або сільському господарстві.

3. *Винахідницький рівень*. Корисна модель має винахідницький рівень, якщо для фахівця певної галузі він не «дуже очевидно» випливає з рівня техніки. Відтак вимоги до винахідницького рівня корисних моделей нижчі, ніж до винаходів. При цьому важливого значення набувають зручність використання та технічні переваги корисної моделі.

Отже, *корисні моделі відрізняються від винаходів такими ознаками: охоплюють вужче коло об'єктів і стосуються нових технічних рішень в основному в галузі механіки (пристроїв, пристосувань, корисних предметів, які мають просторову форму); мають нижчий винахідницький рівень; потребують дешевшої та простішої процедури надання правової охорони; передбачають коротший термін дії охоронного документа.*

Охоронний документ на корисні моделі, який видається у більшості країн світу, називається *свідоцтвом*. Водночас це може бути «*малий патент*» (Австралія), «*свідоцтво про корисність*» (Франція), «*короткотерміновий патент*» (Бельгія) тощо. Правова охорона не надається корисним моделям, які суперечать суспільним інтересам та загальноприйнятим нормам моралі.

Викладене вище дає змогу зробити висновок, що корисні моделі мають важливе значення для тих галузей, які характеризуються швидкою зміною попиту та значною конкуренцією виробників (приладобудування, оптика, електротехніка тощо).

Критерій нижчого винахідницького рівня значною мірою є суб'єктивним, у зв'язку з чим інколи дуже важко розмежувати корисну модель і винахід. Відтак одне і те саме оригінальне технічне рішення в одній країні може охоронятись патентом на винахід, а в іншій — свідоцтвом на корисну модель. У зв'язку з цим законодавство багатьох країн допускає перетворення заявки на патент у заявку на корисну модель і навпаки, а у ст. 4 Паризької конвенції про охорону промислової власності (1883) зазначається, що заявка на корисну модель в одній країні-учасниці може бути підставою для отримання конвенційного пріоритету на отримання патенту на винахід у іншій країні-учасниці. Законодавство деяких країн (Німеччини, Італії) дозволяє одночасно з поданням заявки на патент оформляти заявку на корисну модель, що уможливує отримання охоронного документа у випадку відмови від видачі патенту на винахід.

Загальноновизнано, що розвиток ринкової економіки та насичення потреб споживачів у товарах масового виробництва загострюють конкурентну боротьбу між товаровиробниками і суттєво змінюють її форми. Постіндустріальні тенденції еволюції розвинених країн виявляються у зростанні вимог споживачів до якості, привабливості товарів і послуг, їх естетичного рівня, ергономічності (простоти та зручності у користуванні), які перетворюються на важливі переваги економічного суперництва товаровиробників. Зазначені характеристики товарів досягаються засобами художнього конструювання (дизайну), що поєднує прийоми техніки і мистецтва, надаючи виробам виразність, раціональність форми і композиційну цілісність. За цих обставин зовнішній вигляд виробу, його художньо-естетичний рівень набувають самостійної комерційної цінності, перетворюючись на важливий об'єкт відносин інтелектуальної власності.

Промисловий зразок — це художньо-конструктивне рішення промислового або ремісничо-кустарного виробу, що визначає його зовнішній вигляд. Таким чином, промислові зразки є

результатом творчої діяльності людини в галузі художнього конструювання, декоративно-естетичного вирішення зовнішнього вигляду виробу, що в міжнародній практиці позначається терміном «дизайн». Найважливішими характеристиками промислового зразка як об'єкта інтелектуальної власності є: естетична чи декоративна (пов'язана з формою, структурою, кольором та іншими ознаками, які впливають на зорове сприйняття) сторона корисного виробу (побутового чи виробничого призначення); єдність естетичного та технічного виконання виробу, за якої зовнішня форма виробу невіддільна від його змісту; можливість багаторазового промислового відтворення, (інакше виріб буде кваліфікований як твір декоративно-прикладного мистецтва, який має унікальні характеристики й охороняється авторським правом)

На практиці розрізняють різні види промислових зразків: загальнокорисні, промислові рисунки і моделі, а також об'ємні, площинні, комбіновані.

Найважливіші умови правової охорони промислових зразків такі.

1. *Новизна*. Промисловий зразок визнається охороноздатним, якщо сукупність суттєвих ознак виробу, його забарвлення не відомі з відомостей, які стали загальнодоступними до дати його пріоритету.

2. *Оригінальність*. Промисловий зразок визнається оригінальним, якщо його суттєві ознаки (естетичні, ергономічні особливості зовнішнього вигляду виробу, його форма, конфігурація, поєднання кольорів) зумовлюють самостійний (не запозичений) творчий характер дизайну виробу.

3. *Промислова придатність* — можливість використання промислового зразка у промисловій чи іншій сфері господарської діяльності.

Промислові зразки захищаються від копіювання чи імітації за допомогою свідоцтва про реєстрацію або патента. Водночас творець може охороняти новий і оригінальний дизайн за нормами авторського права (наприклад, коли йдеться про виробництво якісного модного одягу, меблів тощо). На думку більшості дослідників, патентний захист є ефективним стосовно зовнішнього вигляду об'єктів довгострокового користування, які поєднують оригінальний дизайн і нові тех-

нічні рішення. Незважаючи на те, що на відміну від авторського права патент потребує експертизи, він забезпечує виключення конкурентів та захист творця як від копіювання промислового зразка, так і від його імітації (внесення незначних змін за збереження сутності).

8.2. Засоби індивідуалізації як складова інтелектуальної власності

Поглиблення суспільного поділу праці, глобалізація економіки та постіндустріальні перетворення розвинених країн підвищують роль та значення засобів індивідуалізації суб'єктів господарювання, а також виробленої ними продукції, виконаних робіт та наданих послуг, покликаних допомогти споживачам зробити свій вибір. Найважливішими критеріями віднесення засобів індивідуалізації до об'єктів інтелектуальної власності є їх охороноздатність та оборотоздатність — можливість відокремлення від конкретної юридичної чи фізичної особи (крім географічних зазначень). За умов загострення конкурентної боротьби знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, географічні зазначення набувають суттєвої економічної цінності, оскільки забезпечують зростання обсягів збуту продукції та підвищення прибутків фірм. Так, згідно з «Business Week» товарні знаки провідних фірм оцінюються на сьогодні так: «Coca-Cola» — 70,45 млрд дол. США, «Microsoft» — 65,17 млрд, IBM — 51,77 млрд, GE — 42 млрд, Intel — 31 млрд дол. США¹. В сучасній літературі сформувався три основні підходи до аналізу економічної ролі засобів індивідуалізації: *ортодоксальний підхід*, що ґрунтується на простій моделі споживчого вибору, з якого не випливає необхідність використання засобів індивідуалізації в економічному обміні; *стандартний мікроекономічний підхід*, який приписує засобам індивідуалізації роль гарантів якості за умов невизначеності або роль засобів диференціації продукції.

Відомий американський економіст *Е. Чемберлін* вважав, що засоби індивідуалізації мають двоїсту (монопольну та кон-

курентну) природу та уможлиблюють, з одного боку, зростання конкурентних переваг, а з іншого — монопольну владу. На думку вченого, співвідношення монопольної та конкретної складових залежить від еластичності попиту та специфічних якостей цих товарів. Водночас охорона та захист засобів індивідуалізації дають змогу отримувати прибуток від продукції, що не має особливих, унікальних властивостей; додає новий елемент «недосконалості» ринку; призводить до марнотратства ресурсів, у тому числі на рекламу засобів індивідуалізації².

До обмежень стандартного мікроекономічного підходу слід віднести ігнорування трансакційних (контрактних) аспектів, пов'язаних з використанням засобів індивідуалізації, механізму, який дає можливість останнім виконувати роль сигналів якості, репутації; відсутність порівнянь різних інституційних альтернатив.

Неоінституційний підхід, що ґрунтується на теорії трансакційних витрат та економічній теорії прав власності, дає змогу аналізувати специфіку контрактних відносин, пов'язаних із засобами індивідуалізації; досліджувати останні як одне з альтернативних інституційних утворень, покликаних забезпечити виконання контрактів; виявляти його обмеження та переваги, в тому числі порівняльні переваги різних інституційних угод та альтернативних систем специфікації прав на засоби індивідуалізації³.

Товарний знак — умовне символічне позначення для індивідуалізації товарів та ідентифікації джерел їх походження (виробників).

Термін «товарний знак» традиційно використовується стосовно знаків індивідуалізації товарів. Оскільки за умов переходу до інформаційного суспільства та економіки знань зростає роль та значення сфери послуг, її часто в обсягах ВНП, виникає об'єктивна необхідність індивідуалізації однорідних послуг, які отримують споживачі від страхових, освітніх, туристичних та інших компаній. Цю функцію виконують *знаки обслуговування* — умовні символічні позначення для індивідуалізації послуг та ідентифікації їх джерел.

Оскільки товарні знаки і знаки обслуговування виконують однакові функції, законодавство більшості країн світу надає їм правову охорону.

Водночас на сьогодні практично немає єдиного уніфікованого терміна, що використовується для ідентифікації товарів і послуг. У сучасній економічній літературі трапляються такі поняття, як «товарний знак», «торговельний знак», «знаки для товарів і послуг», «знак обслуговування», «торговельна марка», «виробнича марка», «логотип», «фабричний знак», «бренд» тощо. Термінологічна невизначеність щодо засобів індивідуалізації товарів і послуг є також у законодавчих актах різних країн. Згідно із Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (ст. 1) товарний знак є позначенням, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших осіб.

Товарні знаки мають тисячолітню історію, оскільки з давніх часів люди використовували спеціальні символи для позначення виробленим ними товарів. Уже стародавні римляни, греки, єгиптяни, застосовували спеціальні позначення, для ідентифікації місця походження товарів чи належності їх певній майстерні. Майже за 4000 рр. до н. е. будівельники Ассирії і Вавилону вирізали на камінні збудованих ними споруд свої фірмові знаки. Знайдений археологами глиняний посуд, вироблений у Китаї у V тис. до н. е. був маркований спеціальними позначеннями тогочасних гончарів.

У середні віки в західноєвропейських країнах широко використовувались клейма, які давали змогу відрізнити продукцію одних виробників від інших. З часом замість клейма майстра на виробах почали проставляти герб цеху. При цьому здійснювався суворий контроль за тим, щоб цими позначеннями не маркувались неякісні вироби. Так, статути середньовічних гільдій містили приписи, які зобов'язували майстрів золотих та олов'яних справ застосувати особисті клейма, які заносились до спеціальних реєстрів.

Широке практичне використання товарних знаків розпочалося у XIX ст., що знайшло відображення у Паризькій конвенції

про охорону промислової власності, підписаній у 1883 р. В оригінальному тексті цієї конвенції використовується термін «фабрична марка».

Першим зареєстрованим товарним знаком вважається знак товарів «Червоний трикутник «Бесс», зареєстрований в Англії у 1876 р. Варто зазначити, що більш ніж 1700 сучасних товарних знаків цієї країни мають історію понад 67 років. Цікаво, що до другої половини ХІХ ст. мило вироблялось у домашніх умовах або купувалось на вагу. Технологія його виробництва була недосконалою, якість — невисокою. Коли у 1880 р. Вільям Проктор і Джеймс Гембл створили технологію, що забезпечила постійну якість мила, американська компанія «Проктор енд Гембл» зареєструвала «IVORY» як товарний знак, який дав можливість ідентифікувати і широко рекламувати її продукцію.

Тривалий час на Заході товарні знаки розглядались у контексті «теорії джерел» і трактувались як такі, що вказують споживачеві на фізичне джерело або походження товару чи послуги. Однак починаючи з 30-х років ХХ ст. використання товарних знаків ґрунтується на «теорії якості» згідно з якою товарні знаки виступають як індикатори якості незалежно від джерела їхнього походження. Йдеться про те, що товари, марковані конкретним товарним знаком, повинні мати однакову якість.

У законодавстві Німеччини, Італії, Угорщини використовується термін «знаки»; Польщі, Китаї та Росії — «товарні знаки»; США, Бельгії — «торговельні знаки». Французьке законодавство розрізняє поняття «товарний знак», що ідентифікує продукцію з огляду на її виробника і «торговельна марка», що ідентифікує комерсантів, які беруть на себе відповідальність щодо вибору товарів та їх презентації клієнтам. Зазвичай торговельні марки застосовуються щодо всієї продукції, яка реалізується комерсантами, і наносяться поряд із товарними знаками.

У Паризькій Конвенції про охорону промислової власності 1883 р. (у редакції від 14 липня 1967 р. і з поправками, внесеними 2 жовтня 1979 р.) серед об'єктів промислової власності виокремлюються виробничі або торговельні марки і знаки обслуговування. У Міжнародній угоді 1993 р. про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) ідеться про виробничі або торговельні марки, а Директива Ради ЄС 1988 р. про зближення законодавства держав — членів Європейського Співтовариства щодо товарних знаків оперує терміном «знаки для товарів і послуг»⁴. У зв'язку з цим необхідно зазначити: *торговельна (торгова) марка* — дослівний переклад англійського терміна *trade mark*, що активно використовується у низці міжнародних угод, а також французького терміну *une marque de commerce*, що знайшов відображення у Паризькій конвенції про охорону промислової власності. Це поняття найчастіше використовується як найзагальніше позначення засобів індивідуалізації в маркетингу як товарний знак фірми, що слугує для вирізнення її товарів серед численних аналогів, наявних на ринку *фабричний (виробничий) знак* — термін, що дає можливість відрізнити виробників продукції від торговців нею (торговельний знак); *логотип (logos — слово, typos — відбиток)* — це словесний товарний знак в особливому графічному виконанні (наприклад, з використанням різних шрифтів); *слоган* — твір, що використовується для маркування товарів (послуг) і охороняється авторським правом; *бренд* — широковідомий товарний знак; набір символів і асоціацій, що формують у суб'єктів ринку позитивний образ продукції фірми. Таким чином, до поняття брэнда входить іміджева складова, яка часто є вирішальною в процесі прийняття рішень щодо купівлі певного товару. Прихильники неоінституційного підходу під час дослідження контрактних відносин розглядають бренд як певний механізм, що забезпечує виконання контрактів та виявляють його переваги порівняно з іншими альтернативами (централізованим правовим механізмом, приватними механізмами, вертикальною інтеграцією тощо)⁵.

Вперше поняття брендинг з'явилося у 30-ті роки ХХ ст. у США.

Сучасний брендинг (брендостворення) — одна з форм реакції економічних суб'єктів на появу на ринках величезної кількості практично однакових товарів, за якої індивідуальність виступає антиподом масовості. Брендинг є діяльністю, спрямованою на створення довгострокових споживчих переваг, що включають активні способи просування та позиціонування певного товару, «марочний принцип» управління маркетингом у компаніях-виробниках. Через брендинг відбувається «олюднення» товарів, формується нова форма взаємозв'язків виробників і споживачів, коли переваги конкурентних товарів переходять до емоційної сфери.

Терміни «бренд», «брендинг» не мають точних еквівалентів в українській мові. Більшість дослідників визначають бренд як образ товарного знаку, який міцно вкорінився у свідомості покупців, надаючи їм можливість виокремлювати певний товар чи послугу серед інших, що конкурують на ринку. Найважливішими складовими брэнда є:

- словесна частина товарного знаку — бренд-нейм (*brand-name*);
- візуальний образ товарного знаку — бренд-імідж (*brand-image*);
- вартісна оцінка брэнда (*brand value*);
- ступінь присутності брэнда на ринку (*brand development + index*);
- рівень лояльності брэнда та залучення у його споживання ринкових сегментів (*brand loyalty*).

Бренд — це створений у свідомості людини образ товару, фірми, орієнтований на думки, почуття і емоції особистості. Це те, що споживач відчуває стосовно продукції певної фірми, що формує його довіру і відданість їй. Це враження, яке складається із сукупності невідчутних властивостей товару (найменування, упаковки, якості, історії, репутації тощо) і закріплюється на рівні підсвідомості людини.

Сучасні дослідники звертають увагу на нові тенденції, які намітились у брендингу протягом 90-х років ХХ ст. Йдеться

про зниження ефективності конкретних переваг фірмових товарів, пов'язаних з упаковкою, дизайном, назвою та посиленнями ролі невідчутних компонентів: довіри, іміджу, очікувань споживачів. Знижується роль реклами у створенні нових брендів унаслідок поширення нових каналів маркетингової комунікації — Інтернету, інтерактивного маркетингу, домашніх комп'ютерів. Намагаючись зменшити витрати на створення брендів та знизити ризики (на світовому ринку 17 із 20 нових брендів зазнають фіаско), виробники досить часто випускають нові товари під старими товарними знаками, що утруднює вибір споживачів. Згідно з дослідженням, рейтингового агентства «Walker Information» є прямий зв'язок між «соціальною цінністю» компанії, її репутацією та відданістю споживачів її бренду. Збільшення «соціальної цінності» компанії на 1 пункт викликає покращення її репутації на 0,55 пункту, тоді як збільшення економічної цінності на 1 пункт покращує репутацію лише на 0,32 пункту. Таким чином, соціально-корисна діяльність компаній порівняно з економічною справляє більший позитивний вплив на її репутацію та є ефективнішою для брэнда.

На думку сучасних дослідників, бренд поєднує символи і асоціації та є своєрідним «контрактом» між виробником і споживачем. Служба тематичних тлумачних словників (www.glossary.ru) визначає бренд як «розкручену торговельну марку», продукт, компанію або концепцію, виділені суспільною свідомістю. На думку деяких дослідників, бренд є емпіричним визначенням, яке відображає сукупність іміджевих, експлуатаційних та інших характеристик товару або послуги, тобто поєднання торговельної марки і гудвілу (репутації) цих благ.

За сучасних умов за допомогою брендингу реалізується та зміцнюється економічна влада успішних фірм. У 1988 р. британська продуктова компанія «Rank Hovis McDougall» (RHM) першою включила вартість брэнда до балансового звіту, тобто оцінила свій бренд як нематеріальний актив. Відтоді загально визнаною є фінансова оцінка фірми з урахуванням брэнда. Більше того, останнім часом відбуваються радикальні зміни у співвідношенні між матеріальними і нематеріальними

активами багатьох фірм на користь останніх. Наприклад, у компанії «Coca-Cola» матеріальні та нематеріальні активи співвідносяться як 4 до 96, у компанії «British Petroleum» — як 29 до 7.

За сучасних умов товарні знаки і знаки обслуговування активно використовуються у підприємницькій діяльності, включаються до майна підприємств, є необхідним елементом товарообміну та своєрідним інструментом його регулювання.

На думку західних дослідників, знаки для товарів і послуг є невід'ємним елементом гудвілу відповідного бізнесу і не мають незалежного значення. При цьому гудвіл трактується як можливість отримання прибутку, що перевищує звичайну норму у зв'язку з досягнутим сприятливим ставленням громадськості до певного бізнесу.

У науковій літературі склалися різні *підходи до класифікації товарних знаків для товарів і послуг. Залежно від форми вираження розрізняють такі.*

1. *Словесні товарні знаки* — оригінальні слова, назви, словосполучення, короткі фрази, які використовуються для позначення товарів та послуг. Як словесні знаки можуть виступати власні імена (Dior, Ford), назви предметів (Apple), астрономічні назви (Mars), імена історичних особистостей (Наполеон), найменування географічних об'єктів (Волга), штучні слова — неологізми, фантазійні слова, що не мають смислового змісту (Coca-Cola, Xerox, Kodak), поєднання букв (BMW), цифрові значення («№ 5» для парфумів Chanel або «777» для портвейну), лозунги «Fly with Me» тощо.

2. *Образотворчі знаки* — конкретні й абстрактні малюнки, зображення живих істот, предметів, інших об'єктів, фігур, композицій ліній, плям для позначення товарів і послуг. Як зображувальні знаки, як правило, виступають орнаменти, зображення тварин, птахів, персонажів казок (наприклад, зображення крокодила на одязі фірми «Лакост», зображення слона з піднятою лапою на продукції Азовського заводу ковальсько-пресового обладнання). Особливим видом зображувальних зна-

ків є логотип — словесні позначення, виконані в оригінальній графічній манері. Зображувальні знаки менш вигідні з погляду реклами, оскільки сприймаються лише за допомогою зору. Водночас вони широко використовуються фірмами, оскільки прикрашають вироби і привертають увагу покупців.

3. *Об'ємні знаки* — тривимірні позначення, фігури та їх комбінації, які забезпечують оригінальне оформлення виробу (форма пляшки «Coca-Cola», флакони для парфумів «Сальвадор Далі», фігурне мило, упаковки для цигарок тощо). Однією з основних вимог, які стосуються об'ємних знаків, є оригінальна форма виробу, упаковки, які повинні вказувати на конкретного виробника і не визначатись виключно функціональним призначенням продукції. У деяких випадках об'ємні позначення можуть бути зареєстровані не як товарні знаки, а як промислові зразки. Водночас необхідно відрізнити тривимірний товарний знак від промислового зразка. На відміну від промислового зразка, який є художньо-конструкторським рішенням, що визначає зовнішній вигляд виробу і є невіддільним від нього, товарний знак — це лише засіб індивідуалізації того чи іншого виробу.

4. *Комбіновані знаки* — знаки, які включають словесні, зображувальні та об'ємні позначення товарів і послуг (слова, символи, малюнки, фігури тощо), сюжетно та композиційно поєднані між собою. Прикладом комбінованих товарних знаків можуть бути етикетки, композиція яких, як правило, включає зображувальні й словесні елементи в кольоровому виконанні.

5. *Нетрадиційні знаки* — звукові, світлові, запахові позначення товарів і послуг (музичні мелодії, шумові, світлові ефекти, оригінальний звук тощо). Необхідно зазначити, що проблема виокремлення нетрадиційних знаків є дискусійною, оскільки спеціалісти вказують на неоднозначність розрізнявальної здатності таких позначень, нормативну невизначеність, складність забезпечення правової охорони, реєстрації, експертизи та публікації заявок тощо. Водночас практиці відомі окремі випадки активного використання таких знаків, зокрема позивних радіостанцій.

Імена багатьох фірмових найменувань та знаків для товарів і послуг мають цікаву історію. Відомо, що у вересні 2005 р. компанія «Eastman Kodak» відзначила 115-річчя з дня реєстрації товарного знака «Kodak». У 1880 р. 26-річний американець Джордж Істман отримав патент на винахід машини для виробництва сухих фотографічних пластинок. У 1888 р. був створений перший компактний плівковий фотоапарат, якому Істман придумав назву «Kodak». Він дуже любив букву «К», зазначаючи, що це «найдужча й найенергійніша» буква, яка повинна починати і закінчувати назву компанії. Перший фотоапарат Kodak коштував 25 дол. США. Він заряджався плівкою на 100 кадрів. Водночас клієнтам надавались послуги з проявлення плівки, друку фотографій, придбання нової плівки всього за 10 дол. США. Популярність цієї камери була настільки високою, що у 1892 р. компанія Дж. Істамана була перейменована на «Eastman Kodak Company». Такою її назва залишається дотепер.

Логотип «Nike» (ім'я грецької богині перемоги Ніки) і емблема з крильцями власник фірми Ф. Найт купив свого часу в студента Портлендського художнього училища за 35 дол. США. Марка «Adidas», створена у 1948 р., носить ім'я свого засновника А. Дасслера, якого друзі називали просто Аді, ім'я «Reebok» походить від африканської назви швидкої газелі. Назву швейцарських годинників «Rolex» придумав у 1908 р. Г. Вільсдорф, виходячи з того, що вона асоціюється з обертанням стрілок на циферблаті, добре запам'ятовується й легко вимовляється. Назва чаю «Brook Bond» означає «зобов'язання Брука» і акцентує увагу на зобов'язаннях англійського підприємця Артура Брука щодо якості чаю, який він з 1869 р. постачає з Вест-Індії. Назву «Nissan» було створено в 1933 р. шляхом скорочення двох японських слів: Nirron (Японія) і sangio (промисловість). У 1956 р. у Франції почала свою діяльність компанія Tefal, назва якої походить від двох слів Teflon і Aluminium. Назва FIAT утворилась від використання перших букв назви Італійський автомобільний завод у Туріні, а BMW — Баварський моторний завод. У 1909 р. Август Хорч створив компанію

з виробництва автомобілів. Переклавши на латинь своє прізвище, він отримав слово Audi. Латинське слово nivius (біло-сніжний) дало назву компанії Nivea. Ім'я знаменитої марки L'oreal походить від німецького «aureole» (ореол) і асоціюється з яскравістю і стійкістю продукції. Датчанин О.К. Христіансен у 1932 р. назвав фірму, що випускала дитячі конструктори, словом «Lego», оскільки «Leg got» у перекладі з датської означає «грай добре».

Залежно від чисельності користувачів розрізняють такі знаки для товарів і послуг:

1. *Індивідуальні знаки* — позначення, зареєстровані на ім'я окремої юридичної або фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності, який одноособово вирішує, чи використовувати знак самостійно або передати право на його використання іншим особам.

2. *Знаки, що перебувають у спільній власності*, — знаки, що належать кільком особам, взаємовідносини між якими визначаються відповідною угодою. У разі відсутності угоди між співвласниками кожен із власників такого знаку може користуватись і розпоряджатись ним на свій розсуд. Водночас жоден зі співвласників не має права видавати ліцензію на використання цього знаку або передавати право власності на нього без згоди решти його власників.

3. *Колективні знаки* — знаки, що позначають товари і послуги, що виробляються і (або) реалізуються особами, які входять до певного добровільного об'єднання (спілки, асоціації). На відміну від знаків, що перебувають у спільній власності, та незважаючи на широке коло потенційних користувачів, колективні товарні знаки належать об'єднанню, і реєструються, як правило, на ім'я однієї особи. Право на використання такого знаку виникає в інших осіб з моменту входження в об'єднання за умови єдності якісних характеристик усіх товарів, послуг, які будуть позначатись цим знаком.

Паризька конвенція про охорону промислової власності 1883 р. зобов'язує країни-учасниці реєструвати та охороняти колективні товарні знаки, існування яких не суперечить за-

конам країни походження, навіть за умов, коли ці колективи не є власниками підприємств. Підприємства — учасники об'єднання можуть використовувати колективний знак як єдиний для позначення своїх товарів і послуг, або поряд з індивідуальним товарним знаком. Відтак основним призначенням колективного знака є вказівка на належність особи, яка його використовує, до певного колективу, об'єднання, яке має право контролювати використання цього знака.

4. *Сертифікаційні (гарантійні) знаки* — знаки, що виступають як юридична гарантія певного рівня якості товарів і послуг, які вони позначають. На відміну від колективних знаків, якими користуються лише члени конкретного об'єднання, сертифікаційні знаки можуть використовуватись будь-якими суб'єктами за умови дотримання ними певних вимог (стандартів) щодо якості, безпеки та екологічної чистоти продукції. Водночас власникам сертифікаційних знаків забороняється брати участь у торговельних операціях і здійснювати торговельну діяльність із використанням цих знаків. Наприклад, блакитна квітка Генерального товариства виробників тканин у Франції є гарантією того, що позначений нею товар вироблений з натурального льону; червона вівця Генеральної конфедерації виробників овечого молока та промисловців Рокфору вказує на якість та екологічну чистоту представленої на продаж продукції тощо. На думку багатьох дослідників, сертифікаційні товарні знаки відіграють важливу роль у сучасній ринковій економіці, оскільки слугують інтересам споживачів і стимулюють виробників до впровадження інновацій з метою підвищення якості, конкурентоспроможності та екологічної чистоти продукції.

За ступенем відомості розрізняють такі знаки.

1. *Звичайні знаки* — будь-яке нове й оригінальне позначення товару чи послуги, яке відповідає умовам охороноздатності певної країни, зареєстроване і охороняється на її території.

2. *Загальновідомі товарні знаки* — позначення, відомі широкому колу осіб і такі, що асоціюються в їхній свідомості з конкретним товаром, послугою. Згідно з визначенням Міжнародної асоціації з охорони промислової власності, загальновідомим вважається знак, відомий широкому колу зацікавлених

осіб, які мають стосунок до виробництва, збуту чи використання позначеної цим знаком продукції (дійсним або потенційним споживачам цього товару, особам, що беруть участь у його розповсюдженні, оптовикам, ліцензіатам, користувачам за договором франчайзингу тощо), якщо він сприймається ними як такий, що вказує на особливе джерело походження зазначеної продукції. Внаслідок широкої відомості серед зацікавленої частини населення, охорона загальноновизнаних товарних знаків здійснюється незалежно від факту їх реєстрації. Так, згідно зі ст. 6bis Паризької конвенції про охорону промислової власності, у державах — учасницях конвенції загальновідомим знаком для товарів і послуг надається правова охорона без реєстрації у відповідних національних відомствах.

3. *Знамениті знаки* — знаки, які мають виняткову цінність та самостійну привабливість, що виявляється незалежно від товарів і послуг, які ними позначаються (наприклад: Dior, Kodak, Coca-Cola, Rolls-Royce тощо). Директива Європейського співтовариства про товарні знаки трактує їх як «знаки, що мають добре ім'я». *За розрізняльною здатністю виокремлюють такі знаки.*

1. *Знаки з високою розрізняльною здатністю* — довільні, чужерідні позначення (Kodak, Xerox) або слова, які не стосуються безпосередньо товару (послуги), який позначають (Camel).

2. *Навіювальні знаки*, які мають певний стосунок до товару (послуги), який позначають і «навіюють думку» про нього.

3. *Описові знаки*, які акцентують увагу на певних рисах, атрибутах, властивостях маркованого товару або послуги.

Для того, щоб виконувати розрізняльну функцію товарний знак повинен бути дистинктивним (мати характерні ознаки, відмітні риси, що дають можливість споживачам відразу ідентифікувати виріб). До позначень, об'єктивно позбавлених розрізняльної здатності, належать: одна літера чи цифра, прості геометричні фігури, форми, що обумовлені виключно функціональним призначенням виробу, загальноновизнані скорочення тощо.

Водночас можливі ситуації, за яких позначення, що об'єктивно мали високу розрізняльну здатність, втрачають її у зв'язку з тривалим використанням товарного знака та перетворенням його на родове або видове поняття (ескалатор, термос, аспірин, лінолеум тощо). Наприклад фірма «Хегох Согр» опублікувала звернення до споживачів, у якому було вказано на неправомірність вживання таких фраз, як «Я відксерокопіював...», оскільки Хегох є зареєстрованим товарним знаком цієї компанії і не може вживатись як дієслово.

У процесі здійснення господарської діяльності підприємства мають потребу не лише в індивідуалізації виробленої ними продукції, а й у вирізненні самих себе серед інших підприємств. З цією метою вони використовують фірмові найменування, які є важливим засобом розпізнавання та ідентифікації товаровиробників.

Фірмове найменування — це найменування юридичної особи, суб'єкта господарювання, яке дає можливість ідентифікувати (персоніфікувати, індивідуалізувати) конкретне підприємство у цивільному обігу. Таким чином, на відміну від товарного знаку, фірмове найменування є комерційним ім'ям підприємця, нерозривно пов'язаним з його діловою репутацією.

Фірмові найменування відрізняються від інших засобів індивідуалізації за умовами виникнення і припинення правової охорони, юридичної реєстрації, правомочностями правовласника тощо. Право на фірмове найменування є безстроковим, а початком його фактичного використання вважається дата реєстрації. Водночас індивідуальні підприємці (не юридичні особи) та некомерційні організації не мають права на фірмові найменування, оскільки індивідуалізація останніх у господарському обігу здійснюється шляхом присвоєння офіційної назви (наприклад, державна податкова інспекція, державна служба зайнятості тощо).

Право на фірмове найменування належить до майнових прав і не може бути відокремлене від підприємства. Водночас

воно може бути припинене в результаті зміни форми власності або організаційно-правової форми підприємства, його місце знаходження тощо.

Важливо зазначити, що предметом реєстрації є *повне фірмове найменування*, яке включає такі складові: *організаційно-правову форму підприємства (акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю тощо); форму власності підприємства (державне, приватне тощо); сферу діяльності підприємства (виробниче, наукове, торговельне); власників підприємства; відмінну, оригінальну назву підприємства.*

На практиці споживачі, як правило, зустрічаються з останньою частиною повного фірмового найменування (наприклад кафе «Мрія», ательє «Престиж» тощо).

Найважливіші *принципи використання фірмових найменувань*: *істинність*, правдивість (фірмове найменування повинно правдиво відображати правовий статус підприємства, не вводячи в оману контрагентів); *виключність* (фірмове найменування має бути новим та оригінальним, відмінним від уже існуючих); *понятковість* (фірмове найменування повинно бути постійним і незмінним для ефективного виконання притаманних йому функцій).

Терміни «фірмове найменування» та «знаки для товарів і послуг» використовувались в українському законодавстві до січня 2004 р.

Цивільний і Господарський кодекси України, що набрали чинності з 2004 р., застосовують терміни «комерційне найменування» і «торговельна марка». Водночас ці документи передбачають можливість використання зазначених вище термінів нарівні.

*Згідно з Цивільним кодексом України **комерційне найменування** є постійною та незмінною назвою юридичної особи, що індивідуалізує та вирізняє її з-поміж інших. Відповідно до ст. 489 цього кодексу правова охорона надається комерційному найменуванню, якщо вона дає можливість вирізнити одну особу з-поміж інших та не вводить в оману споживачів щодо її діяльності.*

Чинний Цивільний кодекс України передбачає також можливість передання права на комерційне найменування за договором комерційної концесії, згідно з яким одна сторона (правовласник) зобов'язується надавати іншій стороні (користувачеві) за певну плату право користування належним цій стороні комерційним найменуванням відповідно до зазначених у договорі умов.

Охорона фірмових найменувань здійснюється відповідно до ст. 8 Паризької конвенції про охорону промислової власності без обов'язкового надання заявки чи реєстрації та незалежно від того, чи є вони частиною товарних знаків. Відомі фірмові найменування, які мають високу репутацію, користуються популярністю та довірою споживачів і ділових партнерів є важливим фактором підвищення прибутковості та конкурентоспроможності сучасних фірм.

Важливе місце серед засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу займають найменування місць походження товарів, які вказують на наявність у продукції особливих, неповторних властивостей, зумовлених місцем її виробництва.

Зазначення походження товарів — це позначення товарів, що походять з певної країни, місцевості, населеного пункту тощо. Зазначення походження товарів, як правило, поділяють на такі: *вказівки походження товарів*, які дають уявлення про справжнє місце їх походження і не асоціюються з якістю товарів; *найменування місць походження товарів*, які дають можливість вирізнити серед товарної маси товари, специфічні якості яких виключно або суттєво зумовлені людськими і (або) природними факторами певної місцевості.

Відповідно до Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» розрізняють:

— просте зазначення походження товару — будь-яке словесне чи графічне позначення, що прямо чи опосередковано вказує на географічне місце походження товару;

— кваліфіковане позначення товару: назву місця походження товару, географічне зазначення походження товару (назву географічного місця походження товару, особливі властивості якого винятково або переважно зумовлені характерними для цього географічного місця природними і (або) людськими чинниками).

Правова охорона простого зазначення походження товару виникає на підставі його використання і не реєструється. Кваліфіковане зазначення походження товару реєструється згідно із законодавчо встановленим порядком і засвідчується свідоцтвом. Для попереджувального маркування назви місця походження товару застосовується обведена овалом абревіатура НМП (найменування місця походження) або ГЗП (географічне зазначення походження).

Зазначення походження товарів може мати словесну, зображувальну форму, виступати у вигляді національного символу, географічної карти тощо. Водночас зазначення походження товарів слід відрізнити від загальноновживаних позначень товарів певного виду, не пов'язаних з конкретною місцевістю їх виготовлення, незважаючи на те, що вони містять назви географічних об'єктів (наприклад, торт «Київський», кримське вино).

Метою правової охорони зазначення походження товарів є вирізнення продукції та виробників, а також підтримка і стимулювання окремих промислів, які виготовляють і постачають на ринок унікальну та високоякісну продукцію. В одних країнах право на використання найменування місць походження товарів належить державі, в інших це право мають окремі фізичні та юридичні особи.

Правова охорона торговельної марки в Україні передбачена Цивільним та Господарським кодексами України (2003) та Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (1993). Правове регулювання комерційних найменувань

здійснюється згідно з Цивільним та Господарським кодексами України, а також Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» (1996). Крім того, в інституційному середовищі України діють Паризька конвенція про охорону промислової власності, Договір про закони щодо товарних знаків, Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків, Протокол до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків, Ніццька угода про міжнародну класифікацію виробів і послуг для реєстрації знаків тощо.

У сучасній ринковій економіці засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів та послуг є іманентною складовою активів підприємств, невід'ємним елементом товарообігу, своєрідним інструментом його регулювання. Найважливіші функції засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів і послуг такі: інформаційна (інформування споживачів щодо виробників товарів, послуг, джерел походження продукції, їх якісних характеристик тощо); розрізняльна (вирізнення виробників та продукції серед аналогічної, подібної, що пропонується на ринку); гарантійна (гарантування споживачам певного набору корисних властивостей та рівня якості товарів та послуг); рекламна (привертання уваги споживачів, стимулювання збуту маркованих товарів, послуг). Захисна (захист від недобросовісної конкуренції).

Забезпечуючи штучну диференціацію товарів і послуг, засоби їх індивідуалізації уможливають зростання монопольної влади окремих товаровиробників, що сприяє збільшенню їх доходів. Водночас використання засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів, послуг пов'язано з додатковими витратами на формування та захист позитивного іміджу товарного знака, знака обслуговування або фірмового найменування та забезпечення ефективного економічного механізму їх використання.

Будучи важливою складовою нематеріальних активів, які істотною мірою визначають реальну ринкову вартість фірм, засоби індивідуалізації суб'єктів господарювання, товарів

та послуг відіграють важливу роль в умовах інформаційного суспільства, оскільки: сприяють зниженню транзакційних витрат шляхом скорочення витрат споживачів на пошук необхідної інформації, виявлення та оцінку корисних властивостей товарів, захист від опортуністичної поведінки тощо; є потужним фактором підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, їх репутації та престижу в суспільстві; перетворюються на своєрідну гарантію, зобов'язання щодо більш повного задоволення потреб споживачів на основі впровадження інновацій та поліпшення якості продукції; сприяють узгодженню інтересів виробників та споживачів за умов неперсоніфікованого обміну, диференціації потреб та засобів їх задоволення.

8.3. Нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності

Важливим об'єктом інтелектуальної власності є *ноу-хау* (від англ. «знаю як») — не захищені охоронними документами та не оприлюднені повністю чи частково знання, досвід, навички технічного, виробничого, управлінського, комерційного, фінансового характеру тощо, які мають комерційну цінність і можуть виступати об'єктами відповідних угод.

Вперше термін «ноу-хау» був використаний у 1916 р. у судовій справі *Дюранда проти Брауна* в США і означав «знати, як застосовувати патент», оскільки йшлося про інформацію, необхідну для впровадження винаходу, але спеціально пропущену заявником у патентному описі, що перешкоджало реалізації винаходу промисловим шляхом.

У Правилах Комісії Європейського Співтовариства № 556/89 від 30 листопада 1988 р. зазначається, що *ноу-хау* — це сукупність технічної інформації, яка є секретною (не є загальновідомою та легкодоступною), суттєвою (не є тривіальною), корисною (сприяє підвищенню конкурентоспроможності) і такою, що ідентифікується в будь-якій формі (записана чи за-

фіксована так, що виникає можливість перевірки її на відповідність зазначеним критеріям). У резолюції Міжнародної асоціації з охорони промислової власності ноу-хау трактується як знання та досвід технічного, комерційного, адміністративного, фінансового та іншого походження, які можна використати на практиці під час експлуатації у виробництві. Водночас експерти Міжнародної торгової палати визначають ноу-хау як сукупність відносин, професійних знань та досвіду, що використовуються у технології виробництва будь-якого продукту.

Отже, на сьогодні поняття ноу-хау не має чіткого визначення, що об'єктивно зумовлено постійною зміною, розширенням його змістового наповнення під впливом НТП.

Часто як тотожне терміну «ноу-хау» використовують поняття *комерційної таємниці* — будь-якої інформації, що має справжню або потенційну комерційну цінність у зв'язку з її секретністю та недоступністю третім особам, до якої немає вільного доступу і відносно якої власник вживає заходи щодо конфіденційності.

Ноу-хау виступають як цінний об'єкт, без якого у більшості випадків неможливими є відтворення та експлуатація винаходів, нових технологій тощо. На початку ХХ ст. у міжнародній торгівлі ноу-хау передавалися за більш ніж 85 % укладених ліцензійних договорів (більш ніж 50 % — одночасно з передачею винаходу, 35 % — тільки на ноу-хау).

Важливими передумовами перетворення ноу-хау на об'єкт інтелектуальної власності є такі: затребуваність, комерційна цінність у виробництві та збуті, перед- та післяпродажному обслуговуванні та експлуатації товарів і послуг; недоступність іншим суб'єктам без згоди власника; можливість їх передачі та використання іншими суб'єктами у конфіденційному режимі.

Необхідно зазначити, що конфіденційність є важливою ознакою ноу-хау, оскільки знання та досвід як невід'ємні складові інтелектуального капіталу відіграють все більш важливу роль у сучасній конкурентній боротьбі. На думку переважної більшості дослідників, залежно від призначення ноу-

хау структурують так: науково-технічні (знання, досвід та навички щодо науково-дослідницьких, технологічних, виробничих проектних і конструкторських рішень); управлінські (знання, досвід та навички щодо структури та методів управління, розподілу обов'язків, структурних зв'язків); комерційні (знання, досвід та навички, які стосуються кон'юнктури ринку, посередників, каналів збуту, споживачів, конкурентів, організації рекламної діяльності); фінансові (знання, досвід та навички щодо найвигідніших форм використання грошових коштів, цінних паперів, специфіки податкової системи, митних обмежень, форм кредитування).

До ноу-хау, як правило, відносять технологічні, виробничі, управлінські та комерційні секрети, у тому числі професійний досвід працівників, відомості про сутність винаходів (до їх офіційного оприлюднення), особливості менеджменту, кадрової політики, бізнес-процесів, політики ціноутворення тощо. Водночас розрізняють: *ноу-хау, невіддільні від конкретного індивіда* (індивідуальні навички, професійний досвід, уміння); *ноу-хау, невіддільні від конкретного підприємства* (технології та процеси, що ґрунтуються на традиціях, культурі виробництва, бізнесу тощо); *ноу-хау, які можна відокремити від конкретного індивіда або колективу підприємства* (засекречені технічні та технологічні відомості, рисунки, креслення та інші патентоспроможні результати).

Водночас до ноу-хау не можуть належати статутні документи підприємства, відомості звітності, що надається за встановленими формами; бухгалтерська звітність; відомості про забруднення довкілля, порушення антимонопольного законодавства тощо.

Оскільки у більшості випадків ноу-хау передаються разом з винаходом, що має патентний захист, *найпоширенішою є передача ноу-хау за ліцензійною угодою*. Водночас складність реалізації ноу-хау пов'язана з тим, що договір їх передачі включає як елементи ліцензійної угоди, так і елементи договорів купівлі-продажу, спільної діяльності, використання досліджень і розробок тощо.

Згідно з визначенням Міжнародної ліги конкурентного права ноу-хау складаються із технічної, комерційної, адміністративної або іншої інформації, що не охоплюється патентами і використовується під час експлуатації певного підприємства, здійснення інформаційної діяльності, до якої немає легкого доступу (секрет виробництва) і яка може передаватися за договором. Водночас, на думку деяких дослідників, ноу-хау і комерційна таємниця — поняття не стільки ідентичні, скільки такі, що перетинаються. Прихильники цієї думки трактують ноу-хау як результат творчої діяльності людини, потенційна цінність якого не пов'язана з конкретним бізнесом.

На їхню думку, власник ноу-хау, на відміну від власника комерційної таємниці, вводить режим обмеженого доступу лише до тієї її частини, яка може бути передана іншим особам для практичного використання. Законодавство більшості країн встановлює відповідальність за розголошення конфіденційної інформації та регулює відповідні взаємовідносини найманих робітників і роботодавців. Водночас виникають певні труднощі, пов'язані з розмежуванням досвіду і знань окремих робітників підприємства та інформації, що належить власнику цього підприємства.

Одним із нетрадиційних об'єктів промислової власності є недопущення недобросовісної конкуренції. Йдеться не стільки про надання виключних прав, скільки про визнання юридичних вимог щодо необхідності додержання конкуруючими суб'єктами господарювання чесних правил комерційної діяльності. Паризька конвенція про охорону промислової власності трактує недобросовісну конкуренцію так: *дії, що призводять до сприйняття споживачем підприємства товарів, виробничої або комерційної діяльності певної фірми як товарів, виробництва, продукції конкурентів; неправдиві твердження, які дискредитують підприємство, товар, виробничу або комерційну діяльність конкурентів; використання у процесі комерційної діяльності вказівок чи позначень, які можуть ввести споживачів у оману відносно природи, способу виготовлення, характеристик, властивостей певного товару.*

Коментарі до Типового закону про товарні знаки, фірмові найменування та акти недобросовісної конкуренції для країн, що розвиваються, *визначають як недобросовісну конкуренцію такі види діяльності: підкуп покупців конкурентів, спрямований на їх залучення як клієнтів та збереження їх прихильності в майбутньому; з'ясування виробничих чи комерційних таємниць конкурентів шляхом шпіонажу або підкупу їх службовців; неправомірне використання чи розкриття ноу-хау конкурентів; спонукання службовців конкурентів до порушення чи розриву їх контрактів з наймачами; бойкотування торгівлі фірм-конкурентів; недобросовісні погрози конкурентам позовами про порушення патентів чи прав на товарні знаки; продаж товарів власного виробництва за нижчими цінами з метою протидії конкуренції (демпінг); введення в оману споживачів на основі створення у них враження щодо можливості придбання товару за надзвичайно вигідних умов; наміри щодо копіювання товарів, послуг, реклами або інших аспектів комерційної діяльності конкурентів; заохочення порушень контрактів, укладених конкурентами; рекламну діяльність, що ґрунтується на порівнянні з товарами і послугами конкурентів; порушення прав, що не мають безпосереднього стосунку до конкуренції, якщо таке порушення дає змогу досягти невинуватених переваг над конкурентами⁶.*

У 1953 р. японець А. Моріта запропонував використовувати слово «Sony» для найменування товарів своєї компанії. Назва «Sony» є комбінацією з двох слів: sonus — у перекладі з лат. «звук» і sonpu — «синок». За задумом власника ця назва має асоціюватись із молодістю, творчістю, енергією. Зображене латинськими літерами слово Sony стало фірмовим знаком, а у 1958 р. компанія отримала назву «Соні корпорейшн», яка з часом була зареєстрована у 170 країнах. Водночас одна з японських фірм зареєструвала це ім'я як товарний знак для кількох сортів шоколаду та харчових продуктів, перейменувавши свою назву на «Соні фудз». Узв'язку з цим фактом «Соні корпорейшн» подала в суд на «Соні фудз». Судовий процес тривав чотири роки. Ухваливши рішення на користь «Соні корпорейшн», суд

уперше застосував закон про недобросовісну конкуренцію. Цікаво, що вирішальним став той факт, що юристи не змогли знайти слово «Соні» в жодній мові, довівши тим самим факт унікальності та неповторності фірмового найменування.

Проблема недопущення недобросовісної конкуренції — багатопланова та складна, оскільки недобросовісна конкуренція є невід’ємною складовою ринкового суперництва і постійно змінює свої форми. Відтак закони щодо недопущення недобросовісної конкуренції повинні бути гнучкими і передбачати широкий спектр заходів, спрямованих на боротьбу з нечесною комерційною діяльністю. Важливим напрямом вирішення цієї проблеми є гармонізація національних законодавств у галузі промислової власності, пов’язана з глобалізацією міжнародної торгівлі та засобів комунікації.

Важливим об’єктом інтелектуальної власності за сучасних умов становлення та розвитку інформаційного суспільства є *топологія (топографія) інтегральних мікросхем*.

Інтегральна мікросхема — це мікроелектронний виріб кінцевої чи проміжної форми, призначений для виконання функцій електронної схеми, елементи і з’єднання якого нероздільно сформовані в об’ємі та (або) на поверхні матеріалу, що становить основу такого виробу, незалежно від способу його виготовлення.

Типові інтегральні схеми мають площу 1,5 мм² за товщини 0,2 мм. Усі компоненти схеми (транзистори, діоди, резистори, опори, а також провідники, що їх з’єднують) розміщуються на пластинці в процесі виробництва. З розвитком науково-технічного прогресу число компонентів, розміщених на одній пластинці, постійно зростає, налічуючи на сьогодні мільйони компонентів.

Топологія (топографія) інтегральних мікросхем — це зафіксоване на матеріальному носії просторово-геометричне розміщення сукупності елементів інтегральної мікросхеми і з’єднань між ними.

Топології інтегральних мікросхем використовуються у виробництві напівпровідникових чипів і є найважливішою

складовою електронних приладів. Автору належать виключні права на використання топології інтегральних мікросхем, майнові права на які можуть передаватись повністю чи частково іншим особам за договором, переходити у спадок тощо. Виключне право на використання топології інтегральних мікросхем діє протягом 10 років.

Топологія інтегральних мікросхем відповідає умовам об’єктовості, якщо вона є оригінальною (не є прямим відтворенням, копіюванням іншої інтегральної мікросхеми, має суттєві відмінності й не була відомою в галузі мікроелектроніки до дати подання заявки чи першого використання). Міжнародна практика свідчить, що охорона топологій (топографій) інтегральних мікросхем має змішану форму і може базуватись як на нормах права щодо охорони промислової власності, так і на нормах авторського права.

8.4. Особливості формування та розвитку авторського і суміжного прав

До відносин інтелектуальної власності належить авторське і суміжне право. Авторське право, зазначав *М. Лектер*, є однією з тих сфер права інтелектуальної власності, де необачність може призвести до сумних наслідків.

Індустрія авторського права і суміжних із ним прав (програмуного забезпечення, кінематографу, відео-, звукозапису, видавничої справи тощо) займає важливе місце в секторальній структурі інформаційного суспільства. У США в 1991 р. її частка становила 325 млрд дол. доданої вартості (приблизно 5,5 % ВВП), а її зарубіжний продаж приніс у скарбницю цієї країни майже 36,2 млрд дол., що перевищило експортну виручку більшості провідних галузей економіки країни.

Авторське право — економіко-правовий інститут, що регулює особисті немайнові та майнові права авторів та їх правонаступників щодо створення і використання творів науки, літератури та мистецтва.

Термін *авторське право* аналізується в сучасній науковій літературі у двох взаємопов’язаних аспектах: як *сукупність*

правових норм, що регулюють відносини з приводу створення та використання творів науки, літератури і мистецтва; як сукупність особистих майнових та немайнових прав, що належать автору у зв'язку зі створенням конкретного літературного, наукового чи мистецького твору.

Авторське право виникло у XVII ст. Першим в історії людства законом про авторське право став Статут королеви Анни, прийнятий у 1709 р. в Англії, який передбачав закріплення за автором твору виключного права на його публікацію протягом 14 років з дати першої публікації. Водночас дозволялось передання права за винагороду книгопродавцю. Закон також передбачав продовження терміну охорони твору ще на 14 років після закінчення першого терміну за життя автора. Відносно книг, що вже були опубліковані, встановлювався єдиний термін охорони — 21 рік. При цьому висувалась вимога реєстрації опублікованих творів у центрі книговидавництва та депонування їх копій для використання університетами і бібліотеками.

З часом системи авторського права були сформовані й в інших країнах. Однак національні системи охорони авторських прав не давали можливості охороняти ці права за кордоном. Міжнародний період розвитку системи авторського права розпочався з підписання у 1886 р. Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів, яка передбачала охорону прав автора в силу самого факту створення твору і не вимагала таких формальностей, як реєстрація, депонування, сплата мита тощо.

У 1952 р. у Женеві була прийнята Всесвітня конвенція про авторське право, спрямована на створення міжнародно-правового інституту регулювання відносин у цій сфері для широкого кола держав, у тому числі тих, які не приєднались до Бернської конвенції. Україна приєдналась до Бернської конвенції у 1995 р. (Закон України від 31 травня 1995 р. № 189/95-ВР). На сьогодні законодавство України щодо авторського права і суміжних прав включає норми глави 26 Цивільного кодексу України, законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу» тощо.

На відміну від права промислової власності авторське право має такі специфічні ознаки: поширюється на твори науки, літератури, мистецтва, які є результатом особливих форм творчої людської активності; виникає незалежно від призначення, способу, форми вираження, художніх достоїнств, наукової цінності, літературних, наукових та мистецьких творів; має змішану природу, включаючи до свого складу права власності, що належать до категорії майнових прав, і права особистості, що належать до категорії немайнових прав; виникає безпосередньо з моменту вираження твору в певній об'єктивній формі, доступній для сприйняття іншими людьми; для здійснення авторського права не потрібні реєстрація та спеціальне оформлення твору; є законодавчо закріпленим виключним правом творця оголосити себе автором твору, відтворювати, розповсюджувати, оприлюднювати його певними способами, засобами, дозволяти іншим особам використовувати твір тим чи іншим способом; не пов'язано з правом власності на матеріальний об'єкт, у якому виражено твір (папір, плівку, дискету тощо); суб'єкти авторського права і права власності на матеріальний носій твору можуть не збігатися, оскільки власник речі може не мати авторських прав на твір, матеріалізований у цій речі; відтак передання права власності або права володіння на матеріальний об'єкт як таке не спричиняє передання авторських прав на твір, матеріалізований у цьому об'єкті.

Авторське право виникає внаслідок факту створення твору і діє від дня його створення.

У більшості держав авторські права спадкоємців діють протягом 50 років після смерті автора. У США та країнах ЄС цей термін становить 75 років. В Україні авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті.

Авторське право на твори, створені у співавторстві, діє протягом життя співавторів і 70 років після смерті останнього співавтора.

У процесі купівлі-продажу об'єктів авторського права передається обмежена частина пучка правомочностей, оскільки існуюча система відносин власності щодо об'єктів авторського права ґрунтується на прагненні виробників забезпечити рідкісність своїх благ (наприклад, ліцензійна угода щодо програмного забезпечення, як правило, забороняє передачу програмного продукту іншим особам, зміну програм, отримання доходу шляхом їх розповсюдження тощо). На відміну від права власності на матеріальні об'єкти, що має фактично необмежений (абсолютний) характер, власність на об'єкти авторського права зазнає певних обмежень, пов'язаних із обсягом правомочностей та терміном їх дії.

Основні суб'єкти авторського права: поділяються на дві групи:

Первинні суб'єкти авторського права, у тому числі: *творці,* які володіють усім комплексом виключних майнових та особистих немайнових прав на об'єкти авторського права (автори, співавтори); *автори так званих похідних творів* (перекладів, обробок, анотацій, рефератів, резюме, оглядів, аранжувань тощо) *та збірників* (енциклопедій, антологій, баз даних), якщо здійснені перероблення та відбір є результатом творчої інтелектуальної діяльності.

Інші суб'єкти авторського права, які отримали це право за договором або в результаті інших подій (успадкування, виконання службового доручення, ліквідації підприємства тощо).

Автор (співавтор) — особа, працею якої створено науковий, літературний чи мистецький твір. Автором визнається особа, зазначена як автор на оригіналі чи копії твору. Це є презумпцією авторства. Усі інші особи, що претендують на авторство, повинні наводити необхідні докази для відновлення своїх прав. Авторів, які створили складений твір називають укладачами, авторів перекладів — перекладачами.

Оскільки твори літератури, науки і мистецтва можуть створюватись як однією, так і кількома особами, *інститут авторського права передбачає співавторство, важливими вимогами якого є такі: спільна творча праця; єдність форми та змісту твору або поєднання різних форм з єдиним зміс-*

том; добровільна участь кожного зі співавторів; обов'язковий творчий внесок кожного учасника колективу на будь-якій стадії створення твору.

Цікаве дослідження сутності та природи авторського права здійснив наприкінці XIX ст. відомий російський вчений І.Г. Табашников. У творі «Літературна, музична і художня власність з погляду науки цивільного права і за постановами законодавств Північної Німеччини, Австрії, Франції, Англії і Росії» (1878) він класифікував наявні на той час підходи до трактування літературної власності:

1) підхід, що ґрунтується на запереченні літературної власності та визнанні основою авторського права певних привілеїв. На думку прихильників цієї позиції, право автора саме по собі не стосується матеріальної власності, що може бути предметом юридичних угод. Стосовно автора воно обмежується правом передавати свої думки в усній чи письмовій формі і є виключним та невідчужуваним правом на продукт його творчості. Відносини власності виникають лише щодо рукопису, водночас сам твір як ідеальна субстанція не може бути предметом угод, оскільки не відчужується від автора;

2) підхід, що ґрунтується на запереченні літературної власності, привілеїв та визнанні авторського права майновим правом;

3) підхід, що ґрунтується на запереченні літературної власності та визнанні авторського права правом особистості. Прихильники цього підходу пов'язували сутність авторського права з виключенням третіх осіб зі сфери інтелектуальної діяльності суб'єктів авторського права. Стверджуючи, що поняття «літературна власність» є недосконалим, вони виходили з того, що англійський термін «copy right» (право копіювання) і німецький термін «Verlagsrecht» (право видання) точніше відображають природу авторського права, що є правом особистості, оскільки природа твору не є матеріальною;

4) підхід, що ґрунтується на визнанні авторського права правом власності. Незважаючи на те, що право власності на літературні твори з часом видозмінюються, переходить від

автора та його спадкоємців до суспільства в цілому, прихильники цієї позиції розглядали автора як початкового власника, який володіє відповідними правомочностями.

Відомий український вчений М.Х. Бунге (1823—1895) у фундаментальній праці «Поліцейське право» (1877) здійснив аналіз «неречової власності» у єдності двох її форм: «промислової власності» і «літературної та художньої власності».

Виступаючи за необхідність визнання останньої, вчений писав: «Кажуть, по-перше, що це право не підходить ні під визначення майнового права, ні під визначення права за зобов'язаннями, але з цього можна вивести не заперечення права, а визнання нової стихії, привнесеної в цю сферу; по-друге, говорять, що думка, яка одного разу вже висловлена, є спільним надбанням і належить тому, хто її засвоїв і зрозумів, — це справедливо, але не стосується права відтворення думок у певній конкретній формі та їх поширення технічними та іншими способами; по-третє, говорять, що таке право є шкідливим для успіхів освіти... — на це можна відповісти, що освіта лише виграє, якщо плоди розумової праці будуть захищені проти захоплення...»

При цьому твір може бути цілісним, нероздільним (нероздільне співавторство) або складатися з окремих самостійних частин (роздільне співавторство).

Укладачі (автори складених творів) — особи, яким належить авторське право на здійснені ними в процесі творчої діяльності добір або розташування матеріалів у збірниках. До складених творів належать газети, журнали, бюлетені, збірки наукових праць, енциклопедії, антології тощо.

Специфіка авторських прав укладачів пов'язана з такими аспектами: необхідністю дотримання авторських прав творців тих творів, які включені до збірки; володіння особистими немайновими правами стосується тих елементів твору, які є результатом їхньої власної творчої праці; неможливо перешкодити іншим особам здійснити самостійний добір і розташування тих самих елементів складеного твору.

Перекладачі та автори похідних творів — автори перекладів та творів, що є творчою переробкою творів, що уже існують без завдання шкоди охороні останніх (анотацій, адаптацій, обробок фольклору тощо).

Водночас необхідно враховувати, що *авторське право перекладача поширюється не на оригінал (твір, що перекладається), а на створений переклад, не перешкоджає іншим особам здійснювати власні переклади, виникає навіть за умови відсутності згоди автора оригіналу на переклад, перероблення, однак не може бути реалізовано шляхом укладення договору на використання.*

Спадкоємці та правонаступники авторів. Згідно з чинним законодавством у випадку смерті автора твору, його майнові права переходять до його спадкоємців на термін 50 років після смерті автора. правонаступниками авторів є юридичні особи, які на основі договору отримують певні правомочності, наприклад, право на опублікування, постановку твору тощо.

Роботодавці — особи, яким належить виключне право на використання твору, створеного в порядку службового доручення, якщо в договорі з автором не передбачається інше. Незважаючи на те, що роботодавець має право під час використання службового твору вказувати своє ім'я або вимагати такої вказівки, особисті немайнові права зберігаються за автором цього твору.

Суб'єктами авторського права можуть бути неповнолітні та недієздатні особи. Авторське право за цих умов від їх імені здійснюють батьки або опікуни.

Об'єкти авторського права — це оприлюднені або неоприлюднені твори науки, літератури, мистецтва, що є результатом творчої діяльності незалежно від їх призначення, позитивних якостей та змісту, а також способу та форми їх вираження за умов, що ці результати втілені у об'єктивній формі, яка уможливорює їх сприйняття іншими людьми. Отже, *об'єкти авторського права мають певні специфічні ознаки, а саме: творчий характер, новизну та оригінальність думок, ідей, образів, композицій; об'єктивну форму вираження (письмову, об'ємно-просторову, звуко- або відеозапис, зображення тощо), можливість відтворення певним способом для сприйняття іншими людьми.*

Характерною особливістю авторського права є те, що його об'єкти мають властивості суспільних благ. «У той час як вартість створення твору, що є об'єктом авторського права, — наприклад, книги, кінофільму, пісні, балету, літографії, карти, бази даних або комп'ютерної програми, — часто є значною, вартість репродукування твору, здійснена самим творцем чи тим, для кого твір став доступним, — часто низька. І як тільки копії стають доступними іншим, виготовлення додаткових копій стає абсолютно недорогим для таких користувачів», — зазначають відомі західні дослідники У. Лендс та Р. Познер⁷. Слід додати, що наукові та мистецькі твори відіграють вагомую роль у культурному розвитку суспільства. Оскільки суспільні витрати недостатньо відображаються у приватних витратах власника твору, виникає необхідність юридичного закріплення права власності (авторського права) з метою вирішення проблеми суспільного блага. За умов вільного ринку кінцева ціна твору включала б лише граничні витрати його копіювання. Відтак автору було б економічно не вигідно створювати нові твори, наслідком чого стала б втрата суспільних вигод від публікації твору.

Є різні підходи до класифікації об'єктів авторського права, серед яких можна виокремити такі: *твори літератури* (художні твори, виражені у словесній формі, в тому числі програми для ЕОМ), *науки* (зміст яких пов'язаний зі створенням або систематизацією об'єктивних знань щодо навколишньої дійсності) та *мистецтва* (твори живопису, архітектури, декоративно-прикладного мистецтва, музичні твори); *оригінальні* (створені самим автором) і *складені*, або *похідні, твори*, які включають елементи існуючих творів: переклади, антології, анотації, реферати, огляди тощо.

— *завершені та незавершені твори* (ескізи, нариси, начерки), *письмові* (рукописи, нотні записи) та *усні* (публічно виконані, виконані), *звуко-, відеозаписи* (механічні, магнітні, цифрові, оптичні), *зображення* (рисунок, ескізи, картини, креслення, кіно-, відео-, фотокадри), а також *об'ємно-просторові твори* (скульптури, моделі, макети, споруди);

— *літературні твори; драматичні і музично-драматичні твори; хореографічні твори, пантоміми; музичні твори;*

аудіовізуальні твори; твори живопису, скульптури, графіки; твори декоративно-прикладного і сценографічного мистецтва; твори архітектури, садово-паркового мистецтва; карти, плани, ескізи; фотографічні твори; похідні твори (переклади, обробки, реферати, резюме, огляди, інсценування, аранжировки тощо); *збірники* (енциклопедії, антології, бази даних) та інші складені твори.

Водночас загально визнано, що *встановити вичерпний перелік об'єктів авторського права неможливо*. Це пов'язано з постійним розвитком суспільства, ускладненням та урізноманітненням творчої праці. Водночас законодавство передбачає *виокремлення об'єктів, які не визначаються об'єктами авторського права*, в тому числі:

— *офіційних документів політичного, законодавчого та адміністративного характеру*, виданих органами державної влади в межах їх повноважень (законів, указів, постанов, судових рішень, державних стандартів тощо);

— *державних символів і знаків* (прапорів, гербів, орденів, грошових знаків);

— *творів народної творчості* (поширених і створених народом поетичних, музичних, декоративно-прикладних творів, автори яких невідомі);

— *інформаційних повідомлень* про події та факти програм телебачення, радіо, які не є результатом творчої діяльності);

— *розкладу руху транспортних засобів, програм теле- та радіопередач, телефонних довідників тощо*;

— *заповнених форм податкової, фінансової та статистичної звітності* (однак пояснювальні записки до них, які містять оригінальні ідеї та узагальнення, можуть бути визнані об'єктом авторського права).

Важливими об'єктами авторського права за сучасних умов є:

— *компіляції даних* (бази даних) — сукупність даних або іншої незалежної інформації в довільній (зокрема в електронній) формі, добір, розташування основних частин якої, а також її впорядкування є результатом творчої праці. Водночас складові баз даних повинні бути доступними їх знаходженню з допомогою спеціальної пошукової системи, в тому числі на основі електронних засобів;

— *програми для ЕОМ* — набір команд, інструкцій, призначених для функціонування ЕОМ та інших комп'ютерних пристроїв з метою отримання певного результату, а також підготовчі матеріали, отримані в процесі їх розробки та породжені ними аудіовізуальні зображення, об'єктивізовані певним чином (на папері, у пам'яті ЕОМ). Це поняття охоплює як операційні системи, так і прикладні програми. Сукупність програм для ЕОМ, а також підготовчих матеріалів до них, насамперед алгоритмів (ідей, на яких ґрунтуються програми), об'єднуються поняттям *програмного продукту*.

Вперше комп'ютерна програма була представлена на реєстрацію як об'єкт авторського права в 1961 р. в США.

Однак положення щодо застосування авторського права до комп'ютерних програм було прийнято в цій країні лише в 1980 р. Перший у світі закон, який включив комп'ютерні програми до об'єктів інтелектуальної власності, що охороняються авторським правом, був прийнятий у 1972 р. на Філіппінах.

Водночас, на думку деяких дослідників, поширення норм авторського права на комп'ютерні програми є невинуватим, оскільки не забезпечується захист оригінальних ідей, які лежать в основі цих програм, принципів організації їх алгоритмів, інтерфейсу та мови програмування.

Основні принципи авторського права: свобода творчості (вільний вибір теми, сюжету, жанру, форми втілення твору, самостійне вирішення питання щодо його оприлюднення); невідчужуваність особистих немайнових прав автора (права авторства, права на ім'я, на захист репутації); свобода авторського договору (відсутність жорсткої регламентації відносин автора з користувачами, вільне волевиявлення сторін); поєднання особистих інтересів автора і суспільних інтересів (визначення розумних меж права автора на використання власного твору з метою забезпечення умов доступу всіх членів суспільства до загальнолюдської інтелектуальної скарбниці).

В англійській літературі авторське право позначається терміном «копірайт» (copyright), згідно з яким лише автор або його правонаступники мають право дозволяти виготовлення копій твору.

При цьому використовується спеціальний знак охорони авторського права, що розміщується на титульній сторінці (або її обороті) на кожному екземплярі твору і складається з трьох частин:

- латинської букви «с» в колі ©;
- імені власника виключних прав;
- року першого опублікування твору.

Закон, що ввів правило копірайту, був прийнятий у 1790 р. та захищав авторів книг, карт і креслень. З часом копірайтом було дозволено захищати будь-які друковані видання, нотні записи, всі літературні твори, фотографії, кінофільми, комп'ютерні програми, архітектурні проекти, комп'ютерну графіку, художні інсталяції та перформанси.

Упродовж тривалого періоду законодавство США передбачало, що у разі відсутності на творі застереження про копірайт (©) твір вважався суспільним надбанням і кожен бажаючий міг його копіювати. Починаючи з березня 1989 р., коли у США набрала чинності Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, проставлення цього попереджувального маркування перестало бути обов'язковим.

Водночас у більшості європейських мов використовується термін «авторське право». Це пов'язано з тим, що на відміну від терміна «копірайт», який акцентує увагу на діях, що можуть бути здійсненні автором або з його дозволу, термін «авторське право» стосується насамперед особистості творця, який має повні права на продукт своєї творчої розумової діяльності.

Традиційним є поділ авторського права на такі правомочності.

1. *Особисті немайнові права*, невіддільні від особи автора.
2. *Майнові права* — правомочності, пов'язані з використанням твору.

Особисті немайнові права належать автору твору, є невідчужуваними від особистості творця, охороняються безстроково і не можуть передаватись іншим особам.

Особистими немайновими правами є такі:

— *право на авторство*, яке є найважливішим, оскільки визначає всі інші правомочності творця, невідчужуваним, має виключний та абсолютний характер, дає можливість тій чи іншій особі вважати себе автором твору і вимагати визнання у цій якості з боку інших осіб, використовуючи законні способи охорони та захисту цього права;

— *право на ім'я* — право автора на опублікування твору під власним іменем, вигаданим іменем (псевдонімом) або без зазначення імені (анонімно);

— *право на оприлюднення*, яке автор може реалізувати самостійно або передати іншим особам (водночас це право може бути реалізоване лише один раз, після чого твір переходить в інший правовий режим);

— *право на відкликання* — право автора випущеного у світ твору відкликати, вилучити екземпляри цього твору з обігу (за свій рахунок і за умов відшкодування користувачам завданих таким чином збитків);

— *особливі особисті немайнові права* — наприклад, право автора на доступ до оригіналу власного твору для зняття копій тощо;

— *право на захист репутації автора*, пов'язане із заборону внесення будь-яких змін у твір без згоди його автора.

Від моменту виникнення в XVIII ст. у Англії та Франції авторське право трактувалось як форма власності, яка може бути створена фізичною або юридичною особою і використовуватись комерційним способом так само, як і інші форми власності. Водночас німецькі дослідники XVIII ст. основну увагу приділяли немайновим правам авторів. Відомий філософ І. Кант (1724—1804) розглядав творчу працю як відображення особистості автора, що потребує захисту, оскільки творчі люди, як правило, більше цінують немайнові права, пов'язані не стільки з винагородою, скільки із суспільним визнанням пріоритету, першості творця.

Майнові права автора охоплюють правомочності, пов'язані з використанням твору*, на основі договірних відносин. При цьому правомочності, що переходять за угодою від автора до інших осіб, можуть розглядатись як товар особливого роду. До майнових прав автора належать виключні права на використання твору, а також на дозвіл чи заборону його використання іншими особами, в тому числі: *право на відтворення* — повторне надання твору об'єктивної форми, доступної для сприйняття третіми особами (видання, перевидання, тиражування); *право на розповсюдження твору* шляхом першого продажу, відчуження іншим способом, у тому числі здавання в найм або прокат; *право на публічне виконання, демонстрацію, експонування твору*; *право на запис твору на радіо чи телебаченні*, його передання в ефір, трансляцію чи ретрансляцію; *право на переклад або переробку твору*; *право на імпорт примірників твору*; *право на практичну реалізацію містобудівних, архітектурних, дизайнерських проєктів*; *право на розміщення твору в телекомунікаційній мережі* або (і) в електронних базах даних.

Майнові права автора можуть бути відчужені. Автор може передати всі або частину належних йому майнових прав шляхом: відчуження, передачі прав назавжди на будь-якій території; надання ліцензії (передачі прав на певний термін і на певній території).

Автор має право на винагороду за використання його твору, яка встановлюється у формі одноразового (паушального) патенту, відрахувань за кожний проданий примірник чи кожне використання твору (роялті) або комбінованих платежів. Розмір та порядок виплати такої винагороди встановлюється в авторському договорі.

Водночас майнові та немайнові права авторів не існують відокремлено та ізольовано, вони тісно переплітаються та взаємодіють між собою. Практично будь-яке з авторських прав включає як особисті, так і майнові аспекти. Так, за умов, коли ім'я одного зі співавторів твору ніде не зазначається, він позбавляється винагороди за використання цього твору.

* Використанням твору не є практичним застосуванням положень, ідей, які лежать в основі змісту твору.

Слід також зазначити, що існування та розвиток інституту авторського права пов'язані з *вирішенням суперечностей індивідуальних та суспільних інтересів*. Авторське право покликане, з одного боку, стимулювати творців, а з іншого, — реалізувати інтереси суспільства. «Захист авторського права, — зазначають У. Лендс та Р. Познер, — породжує насамперед компромісний вибір між витратами на обмеження доступу до твору та вигодами від забезпечення стимулів створити твір. Досягнення правильного балансу між доступом та стимулами — центральна проблема в законі про авторське право»⁸. На думку сучасних дослідників, ця проблема є проблемою ефективного розподілу ресурсів шляхом застосування авторського права. Права власності, які надаються останнім, є виключними. Власники авторського права мають достатній набір виключних прав для уповноваження відтворення, адаптації, суспільного розподілу, суспільного показу творів, їх копіювання, продажу чи ліцензування цих прав тощо. За цих обставин центральною проблемою є те, що розподіл виключних прав, поряд зі сприянням виробництву інформації, може також обмежувати її поширення⁹. Найважливішими напрямами вирішення цієї проблеми є передбачені законодавством більшості країн: *гарантії дотримання особистих немайнових прав авторів; права на вільне використання творів (без згоди авторів та виплати відповідної винагороди) у випадку їх цитування; відтворення деяких видів актуальних творів у газетах, на радіо, телебаченні; відтворення спеціальним способом для сліпих (крім творів, створених спеціально для таких способів відтворення); публічного виконання музичних творів під час офіційних, релігійних церемоній в обсягах, виправданих характером цих церемоній тощо; права на вільне відтворення творів у особистих цілях (без намірів отримання комерційної вигоди) — занесення творів у пам'ять особистого комп'ютера, перезapis на аудіо-, відеокасету тощо (водночас вільне відтворення в особистих цілях не допускається у випадках, коли йдеться про архітектурні споруди, бази даних, програми ЕОМ, повні обсяги книг, нотних текстів тощо); право на вільне використання твору після закінчення терміну дії авторського права.*

Для доведення своїх творів до широкого загалу автори часто потребують допомоги виконавців, які за допомогою своїх творчих професійних здібностей можуть представити твір у цікавій та доступній споживачам формі. Це призводить до формування специфічних відносин щодо суміжних прав (прав виконавців, виробників фонограм та організації мовлення), які за своєю природою є похідними, тісно пов'язані з авторським правом та залежать від нього. Самостійний характер суміжних прав може виникнути лише у випадку, коли виконується, записується на фонограму чи передається в ефір або по кабелю твір, який не охороняється авторським правом.

Суміжні права — це об'єднані в єдиний інститут з авторським правом, нерозривно пов'язані з ним, близькі або похідні від нього права, що стосуються творчої діяльності авторів, які створюють твори, що можуть бути виконані, записані, включені у передачу ефірного чи кабельного мовлення.

Якщо творіння автора є первинним, не схожим на інтелектуальні продукти, що вже існують, то суб'єкти суміжних прав спираються на вже існуючі, сформовані автором образи, які потребують певного об'єктивного відтворення, щоб стати зрозумілими аудиторії, для якої вони створені.

Необхідність інституційного впорядкування відносин користувачів та виконавців, виробників записів та організацій мовлення пов'язана з розвитком інформаційного суспільства та уможливленням масштабної фіксації, запису, відтворення та репродукування звукової та відеоінформації. Водночас перетворення виконання зі швидкоплинного, обмеженого часом та територією у таке, що може багаторазово використовуватись необмеженою кількістю осіб, породило загрозу порушення особистих немайнових та майнових прав виконавців, виробників записів та організацій мовлення.

Суміжні права, покликані врегулювати ці відносини, поділяються на три самостійні категорії: *права виконавців; права виробників фонограм; права організації ефірного і кабельного мовлення.*

Незважаючи на відмінності суб'єктів та об'єктів різних частин суміжних прав, *їх об'єднує похідний характер та за-*

лежність від прав авторів творів, які доводяться до широкого загалу слухачів та глядачів. Відтак особливістю майнових відносин у сфері суміжних прав є неможливість передання прав на використання їхніх об'єктів без вирішення питання щодо авторського права. Так, виробник фонограми не може передати право на її використання, не отримавши попередньої згоди виконавця та автора (його правонаступника) на цей твір.

Водночас *суміжні права характеризуються певними ознаками*, що дають можливість віднести їх до інституту авторського права: *суб'єкти суміжних прав, як і суб'єкти авторського права мають виключні права на використання об'єктів цих прав; права суб'єктів суміжних прав породжує сам факт створення відповідного твору; для виникнення та здійснення суміжних прав не вимагається реєстрація їх об'єктів або дотримання певних формальностей; для охорони суміжних прав використовується спеціальний охоронний знак.* Наприклад, виробники фонограм для сповіщення про своє право використовують знак охорони суміжних прав, що розміщується на кожному екземплярі відповідного носія і складається з трьох елементів: латинської букви «R» у колі: ®; імені (найменування) власника виключних суміжних прав; року першого опублікування запису. Терміну дії суміжних прав, так само як і авторського права, становить 50 років після першого виконання (постановки); права виконавця на ім'я та на захист виконання (постановки) від спотворення чи іншого посягання охороняються безстроково.

Основні об'єкти суміжних прав: об'єкти прав виконавців — результати виконавської діяльності артистів-виконавців, режисерів — постановників вистав, інших театральних видовищ, диригентів, якщо ці результати відображені у формі, що допускає їх поширення з допомогою технічних засобів (звукозаписів, відеозаписів, трансляції по радіо-, телебаченню тощо); Об'єкти прав виробників звуко- та відеозапису; об'єкти прав організацій ефірного і кабельного мовлення, які здійснюють передачу в ефір або по кабелю радіо- і телевізійних сигналів.

Таким чином об'єктами суміжних прав є записи (звукозаписи, відеозаписи) та передачі. У міжнародній практиці широко використовується також термін *фонограма*, який у широкому розумінні означає будь-який запис звуків, а у вузькому — запис вокального чи інструментального музичного твору.

Знання, наука, талант, правда притаманні незалежному духу і є його внутрішніми якостями, а не дещо зовнішнім. Однак він може також шляхом уречевлення надати їм зовнішнього існування і відчужувати їх, унаслідок чого вони підводяться під визначення речей.

Г.В.Ф. Гегель

Суб'єкти суміжних прав: виконавці — окремі фізичні особи або творчі колективи (актори, співаки, музиканти, танцюристи, диригенти, режисери), їхні спадкоємці та правонаступники; виробники записів (відео-, фонограм) — окремі громадяни або юридичні особи, які взяли на себе ініціативу, зобов'язання та відповідальність щодо першого запису виконання з допомогою технічних засобів звукозапису чи відеозапису в будь-якій матеріальній формі, яка унеможливує їх неодноразове сприйняття, відтворення або сповіщення, їхні спадкоємці та правонаступники; організації ефірного та кабельного мовлення — радіо- і телевізійні студії, а також інші організації, які займаються розповсюдженням звуків і (або) зображень засобами бездротового зв'язку або з допомогою кабелю, проводу, оптичного волокна тощо, та їхні правонаступники.

Основні правомочності суб'єктів суміжних прав, як і права авторів поділяються на особисті немайнові та майнові права.

Права виконавців: право на ім'я (право виконавця вказувати своє ім'я (псевдонім) на екземплярах запису виконання, під час трансляції в ефір або по кабелю); право на захист виконання твору, згідно з яким будь-які поправки, доповнення та зміни у виконання твору можуть бути внесені лише за зго-

дою виконавця; *право на результати виконання* — виключне право виконавця на використання результатів різними способами, в тому числі шляхом передачі через ефір чи кабельне мовлення прямої трансляції першого живого виконання; шляхом першого запису, першої фіксації звуків і (або) зображення з допомогою відповідних технічних засобів у матеріальній формі; шляхом здавання в прокат екземплярів записів (право на відповідну винагороду) тощо.

Специфіка прав виконавців пов'язана з тим, що, з одного боку, виконавці здійснюють свої права з дотриманням прав авторів творів, які виконуються, з іншого боку, — права виконавців діють незалежно від дії авторського права на твори, що виконуються. Права на результати сумісного виконання належать усім членам колективу (учасникам хорів, оркестрів, танцювальних колективів, театральних груп тощо), однак, як правило, здійснюються за взаємною згодою керівниками цих колективів виконавців (режисерами, солістами, керівниками груп). На практиці цим займаються також антрепренери, імпресаріо, комерційні директори.

Права виробників записів:

— *право на вказування на екземплярах запису свого імені* або комерційного найменування;

— *майнові права* — виключні права на використання записів у будь-якій формі, в тому числі право виконувати або дозволяти виконувати такі дії: відтворення відео- та фонограм, переробку, зміну відео- та фонограм, наприклад зміну звукового фону, матеріального носія фонограми, розповсюдження примірників відео- та фонограм шляхом продажу, здавання в прокат, імпорт, поширення відео- та фонограми за межі країни.

Виключні права виробників записів можуть передаватися іншим особам за спеціальним договором. При цьому перехід права власності на примірник фонограми не означає передання суміжних прав, що належать їй виробнику. Наприклад, власник фонограми не може займатись її прокатом з метою отримання комерційної вигоди, оскільки це право залишається за виробником запису незалежно від права власності на екземпляр фонограми.

Права організації ефірного та кабельного мовлення, які пов'язані з правом виконувати або дозволяти виконання таких дій: *одночасну передачу в ефір або по кабелю їх передач іншими організаціями мовлення; доведення передач до загального відома по кабелю або шляхом передачі в ефір; запис передач, відтворення їх записів; сповіщення передач до загально-го відома у місцях з платним входом.*

Водночас дія зазначених прав не поширюється на випадки, коли запис передачі здійснювався за згодою організацій мовлення і відтворення передачі здійснювалося з тією ж метою.

Отже, одним із основних завдань авторського та суміжних з ним прав є узгодження особистих приватних і суспільних інтересів з метою: створення сприятливих умов для заняття творчою працею, примноження культурних надбань суспільства; забезпечення визнання та охорони досягнутих творчих результатів, закріплення за авторами прав на використання створених ними творів; стимулювання творчої активності авторів творів літератури, науки, мистецтва на основі суспільного визнання та отримання відповідних доходів; створення умов для широкого використання в інтересах суспільства творів літератури, науки, мистецтва з метою освіти та просвіти якнайширшої аудиторії читачів, слухачів, глядачів. Останнє передбачає законодавчо визнаний дозвіл на вільне використання об'єктів суміжних прав (без згоди виконавців, виробників записів, організацій мовлення та виплат їм відповідної винагороди) у таких випадках: з метою навчання, наукового дослідження, цитування; в особистих цілях; включення в огляди про поточні події невеликих уривків із виконання, постановки, фонограми, передачі в ефір чи по кабелю.

Примітки

¹ Інтелектуальний капітал. — 2004. — № 1. — С. 27.

² Чемберлін Э. Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости. — М., 1996. — С. 321.

³ Елисеєв А.Н., Шульга И.Е. Институциональный анализ интеллектуальной собственности: Учеб. пособие. — М., 2005. — С. 33—48.

⁴ Торгові аспекти права інтелектуальної власності — Зб. вибр. міжнар. матеріалів. — К., 1999; Збірка нормативних актів з питань промислової власності. — К., 1988. — С. 322—325.

⁵ Klein B., Leffler K.B. The Role of Market Forces in Assuring Contractual Performance // Journal of Political Economy. — 1981, August 89. — P. 615—641; Rogerson, W.P. The Dissipation of Profits by Brand Name Capital and Entry when Price Guarantees Quality // Journal of Political Economy. — 1987. — August. — Vol. 95. — P. 797—809.

⁶ Интеллектуальная собственность: Основные материалы: В 2 ч. — Новосибирск, 1993.

⁷ Landes W., Posner R. A. An Economic Analysis of Copyright Law // Journal of legal Studies University of Chicago, 1989. — June. — Vol. XVIII. — P. 326.

⁸ Ibid.

⁹ Елисеєв А.Н., Шульга И.Е. Институциональный анализ интеллектуальной собственности: Учеб. пособие. — М., 2005. — С. 110.

Розділ 9 ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Самі по собі ідеї цінні, але будь-яка ідея, врятує-реши, лише ідея. Завдання полягає в тому, щоб реалізувати її на практиці.

Генрі Форд

- 9.1. *Зміст комерціалізації інтелектуальної власності.*
- 9.2. *Ліцензійні угоди, їх структура та класифікація.*
- 9.3. *Економічна ефективність ліцензування.*
- 9.4. *Специфіка вартісного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності.*
- 9.5. *Методологічні підходи до проблеми оцінювання.*
- 9.6. *Охорона та захист прав інтелектуальної власності.*

Примітки.

В умовах постіндустріального суспільства наука є потужним генератором нарощування інтелектуального потенціалу національної економіки, а комерціалізація результатів розумової праці забезпечує зростання її конкурентоспроможності в глобальному економічному просторі.

Характерною ознакою функціонування сучасних розвинених економік є дієвий ринок об'єктів інтелектуальної власності, через який продукти творчої розумової праці вводяться у господарський обіг. Оскільки жодна країна світу на сьогодні не в змозі забезпечити комплекс науково-технічних досліджень та розробок за всіма можливими напрямками, формування розвиненого науково-технічного потенціалу держави практично неможливе без активної участі у міжнародному обміні продуктами інтелектуальної діяльності: купівлі-продажу патентів і ліцензій, ноу-хау, інжинірингових послуг; закордонних відряджень спеціалістів, їх участі у міжнародних науково-практичних конференціях; організації міжнародних виставок, ярмарків тощо. У зв'язку з цим постає проблема комерціалізації інтелектуальної власності як складова обігу інтелектуального капіталу.

9.1. Зміст комерціалізації інтелектуальної власності

Інтелектуальна власність у ринковій економіці використовується на засадах її комерціалізації, механізм якої уможливорює безперервний рух інтелектуального капіталу та отримання прибутку. Це відбувається таким чином: інтелектуальний капітал продукує інновації, які формують інтелектуальні ресурси. Вони зі значним комерційним потенціалом отримують правову охорону і стають інтелектуальною власністю. У підсумку продаж, ліцензування, використання інтелектуальної власності приносять прибуток.

Загальноновизнано, що права на об'єкти інтелектуальної власності виступають як специфічний товар, який вводиться

у господарський обіг на національному та глобальному ринках. На думку сучасних дослідників, конкурентоспроможність певного об'єкта інтелектуальної власності визначається такими чинниками: ступенем правового захисту; технічним рівнем; новизною; специфікою ринку; ціною; очікуваною гостротою суперництва; ймовірністю розширення ринку¹.

Купівля-продаж об'єктів інтелектуальної власності оформляється відповідним договором, що є дієвим інструментом узгодження інтересів суб'єктів господарювання. Відтак комерціалізація відносин інтелектуальної власності набуває інституціонального оформлення у відповідних ринкових угодах.

Ринок інтелектуальної власності — система економічних відносин із приводу купівлі-продажу об'єктів інтелектуальної власності. Угоди на цьому ринку оформляються як передача виключних прав на ці об'єкти. Таким чином, сутнісною особливістю зазначеного ринку є те, що на ньому обертаються не продукти інтелектуальної діяльності, а права на них. Відтак вартість об'єктів постає як вартість прав, а об'єктом купівлі-продажу є охоронні документи.

На думку сучасних дослідників, характерними ознаками ринку інтелектуальної власності є: високий ступінь монополізації; висока норма прибутку; багаторічні та глибокі зв'язки покупців і продавців.

У сучасній ринковій економіці є два основні способи розпорядження майновими правами інтелектуальної власності: *продаж (відчуження) майнових прав*, за якого продавець втрачає ці права назавжди, отримуючи за них одноразову плату (ціну об'єктів інтелектуальної власності) або даруючи їх на безоплатній основі; *передача майнових прав шляхом ліцензування*, за якої продавець надає іншим особам дозвіл на здійснення певних дій у визначений період часу на певній території.

Особи, які придбали виключні майнові права шляхом ліцензування, можуть передавати їх іншим особам (за згодою власника) на основі субліцензування.

Основними суб'єктами відносин щодо комерціалізації інтелектуальної власності в сучасній ринковій економіці є: автори, творці інтелектуальних продуктів; трудові колекти-

ви, організації, діяльність яких пов'язана зі створенням та використанням об'єктів інтелектуальної власності; органи державного управління національною інноваційною системою; інвестори, що фінансують створення та використання об'єктів інтелектуальної власності; виробники та споживачі інтелектуальної продукції.

Відносини, що складаються між цими суб'єктами, набувають інституційного оформлення на різних *сегментах ринку інтелектуальної власності*. Серед цих сегментів можна виокремити такі:

1. *Ринок авторських прав*, на якому укладаються угоди: *про передачу виключних прав* (надання дозволу на використання твору певним способом у встановлених договором межах особі, яка отримує право забороняти подібні дії іншим особам); *про передачу невиключних прав* (надання дозволу на використання твору певній особі, що не виключає можливості його використання автором або іншими особами, які отримали аналогічний дозвіл). *Найпоширенішими формами передачі авторських прав* є договори: про публікацію (видання та перевидання) твору; постановницький, що укладається за умов, коли основним способом використання твору є його публічне виконання; сценарний, пов'язаний з передачею права на переробку тексту твору на сценарій; про депонування рукопису, пов'язаний із передачею права на публікацію та використання твору спеціальним інформаційним органам відповідно до встановленого порядку тощо.

2. *Ринок прав на програми для ЕОМ і бази даних*, на якому укладаються такі види авторських договорів: про часткову передачу виключних прав; про передачу всіх майнових прав; про передачу невиключних прав.

3. *Ринок прав на товарні знаки та знаки обслуговування*, на якому укладаються угоди щодо надання власником товарного знака (знака обслуговування) дозволу на його використання контрагентам за дотримання певних умов (терміну, території, способів, вимог щодо якості товару або послуги тощо).

На ринку прав на товарні знаки та знаки обслуговування укладаються такі види угод: виключні, які передбачають передачу значних обсягів прав на використання товарних

знаків (знаків обслуговування), у тому числі зобов'язання власника не використовувати цей товарний знак (знак обслуговування) протягом терміну дії угоди; невиключні, за якими власник зберігає за собою право використання товарного знака (знака обслуговування), який є предметом угоди.

4. *Ринок патентних прав*, на якому укладаються угоди щодо передачі прав на використання об'єктів промислової власності, що охороняються патентами (винаходів, корисних моделей, промислових зразків тощо).

На ринку патентних прав укладаються такі угоди: виключні, які гарантують покупцеві відсутність конкуренції з боку власника у часових і територіальних межах, зазначених у договорі; невиключні, які надають право на використання певного об'єкта промислової власності, не позбавляючи цього права інших суб'єктів господарювання.

5. *Ринок ноу-хау, інжинірингових послуг* тощо, на якому укладаються такі угоди: про передачу ноу-хау в матеріалізованій формі (документи, фотографії, комп'ютерні програми, баз даних); про передачу ноу-хау в нематеріалізованій формі (консультації, навчання, технологічна допомога); про надання інжинірингових послуг тощо.

На практиці ринок патентних прав, ринок ноу-хау та інжинірингових послуг тісно взаємопов'язані та, як правило, доповнюють один одного.

Таким чином, у сучасній ринковій економіці використовуються різні методи та правові угоди щодо передачі або продажу об'єктів інтелектуальної власності.

Згідно з оглядом контрактних угод щодо передачі технологій розрізняють такі способи укладання останніх: продаж виключних прав; ліцензійні контракти; спеціальні угоди або окремі положення ліцензійної угоди про ноу-хау; комерційна передача технологій у рамках франшизи; контракт на комерційний продаж устаткування, що супроводжується передачею технологій або ноу-хау; угода про консультативне обслуговування у зв'язку з придбанням технології; угода про спільне підприємництво на базі комерційного використання прав на об'єкти промислової власності; угода щодо передачі або будівництва промислового виробництва за запатентованою технологією².

9.2. Ліцензійні угоди, їх структура та класифікація

Провідну роль у комерціалізації інтелектуальної власності за сучасних умов відіграють ліцензійні угоди, які інтенсивно розвиваються у ринковій економіці розвинених країн. Водночас поступово формується глобальний ринок ліцензій як специфічна форма обміну результатами інтелектуальної діяльності. Купівля-продаж ліцензій на науково-технологічні досягнення світового рівня є важливим чинником прискорення економічного розвитку національних держав, подолання структурних диспропорцій та відставання у тій чи іншій сфері суспільного виробництва. Крім того, придбання ліцензій уможливорює економію часу та ресурсів, необхідних для проведення власних досліджень і розробок, сприяючи зміцненню конкурентних переваг в інших, не менш важливих сферах господарської діяльності.

З 1980 по 1990 р. загальна сума надходжень від продажу ліцензій у розвинених країнах зростає з 12,5 млрд до 25,1 млрд дол. У США доходи від ліцензування прав інтелектуальної власності підвищились із 15 млрд дол. у 1990 р. до 100 млрд дол. у 1998 р., а до 2005 р. їх обсяг прогнозувався на рівні 500 млрд дол.³. Серед найуспішніших компаній — IBM та «Texas Instruments», які отримали від ліцензування патентів лише у 2000 р. 1,7 млрд та 500 млн дол. відповідно.

Ліцензійна угода — це угода щодо передачі власником об'єктів інтелектуальної власності певних прав на їх використання своєму контрагенту в передбачених угодою межах. Таким чином, ліцензійна угода є договором про своєрідну оренду патенту (монопольну чи колективну). Надання ліцензії є комерційною операцією, суб'єктами якої виступають ліцензіар та ліцензіат.

Ліцензування — це процес видачі дозволу на здійснення певної діяльності. Розрізняють два основні види ліцензування, що стосуються конкурентної політики уряду:

1) ліцензування конкретних видів діяльності, пов'язане з наданням юридичним або фізичним особам права займатись певним видом професійної чи виробничої діяльності, надавати певні послуги тощо;

2) ліцензування у сфері інтелектуальної власності, за якого власники прав на об'єкти авторського права чи промислової власності надають дозвіл на їх використання іншим особам в обмін на фіксований гонорар чи частку отриманого прибутку.

Ліцензіар — продавець ліцензії, юридична або фізична особа, яка зобов'язується передати права на використання об'єкта інтелектуальної власності за певну винагороду відповідно до передбачених ліцензійною угодою умов.

Ліцензіат — покупець ліцензії, юридична або фізична особа, яка купує права на використання об'єктів інтелектуальної власності у межах, передбачених ліцензійною угодою.

Об'єктами ліцензійних угод можуть бути: авторські права; програми для ЕОМ і бази даних; товарні знаки; патентні права; ноу-хау, інжинірингові послуги тощо.

Ліцензія (від лат. *licentio* — свобода, право) — дозвіл на використання об'єкта інтелектуальної власності, що надається на підставі ліцензійного договору.

Ліцензійний договір — угода, за якою продавець виключних майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності (ліцензіар) надає покупцеві (ліцензіату) дозвіл (ліцензію) на використання цього об'єкта протягом певного періоду в обумовлених угодою межах за відповідну винагороду.

Специфічними ознаками ліцензійного договору є такі: запропонований до продажу інтелектуальний продукт є нематеріальним; ліцензіат набуває права на використання визначених договором майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності; матеріальні об'єкти, що передаються за ліцензійним договором, є лише носіями інформації, що є інтелектуальною власністю; основний елемент об'єкта ліцензії — па-

тентне право, не стає майновою власністю покупця, а передається йому в тимчасове користування на певний термін; власник патенту в разі видачі ліцензії зберігає за собою майнові права на об'єкт інтелектуальної власності.

Згідно зі ст. 1109 Цивільного кодексу України ліцензійний договір — це угода, на основі якої власник об'єкта права інтелектуальної власності (ліцензіар) надає фізичній чи юридичній особі (ліцензіату) дозвіл на здійснення в певному місці та протягом певного терміну однієї чи кількох дій, на які має виключне право ліцензіар, при цьому ліцензіат зобов'язується сплатити певну винагороду ліцензіару за надання права на використання об'єкта інтелектуальної власності.

У ліцензійному договорі зазначаються вид ліцензії, сфера використання об'єкта інтелектуальної власності, способи його використання, територія, термін, на який передаються права, розмір, порядок і термін виплати винагороди тощо. При цьому ліцензія на використання об'єкта інтелектуальної власності не підлягає обов'язковій державній реєстрації. Така реєстрація можлива, коли цього вимагає ліцензіат або ліцензіар.

Якщо твір, права на який передаються, втілений на матеріальному носіїві, то майнові права переходять до ліцензіата в момент передачі цього носія, що оформляється накладною чи актом. Способом передачі комп'ютерної програми є її інсталяція на вінчестер комп'ютера користувача з компакт-диска ліцензіара, підтверджена відповідним актом. Одним зі способів передачі літературного художнього твору може бути його передача через Інтернет, підтверджена ліцензією та приймальним актом.

Цивільний кодекс України регламентує укладення договору комерційної концесії, предметом якого є право на використання об'єкта інтелектуальної власності (торговельної марки, промислового зразка, винаходу, твору, комерційної таємниці тощо). Специфіка такої угоди пов'язана з тим, що її контрагентами є суб'єкти підприємницької діяльності.

Відповідно до ст. 1115 Цивільного кодексу України за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за певну плату право користування (відповідно до її вимог) належними цій стороні правами з метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг.

У сфері інтелектуальної власності розрізняють такі види ліцензій: *патентні* — дозвіл на використання об'єктів інтелектуальної власності, захищених патентами; *на товарні знаки* — дозвіл на використання засобів індивідуалізації товарів і послуг; *дозволи на використання твору*, що надається власником авторського права.

Обсяг прав, які передаються ліцензіаром, визначається видом ліцензії. Система ліцензій, які використовуються у розвинених країнах за сучасних умов, є складною і може бути структурована за різними критеріями.

Залежно від обсягу прав, що передаються ліцензіату, розрізняють такі види ліцензій:

— *невиключні (прості)*, за яких ліцензіар надає ліцензіату право на використання об'єкта інтелектуальної власності, зберігаючи за собою всі права, зокрема право надання таких самих ліцензій третім особам. Таким чином, за умов надання невиключної ліцензії ліцензіаром може бути власник як патенту, так і виключної ліцензії. При цьому ліцензіари та ліцензіати конкурують між собою. Відтак невиключні ліцензії, як правило, надаються тоді, коли є постійний попит на продукцію, що виготовляється із застосуванням запатентованого об'єкта інтелектуальної власності;

— *виключні (повні)*, за яких ліцензіату надається виключне право на використання об'єкта інтелектуальної власності в повному обсязі (на монопольних засадах), на визначеній території і на обумовлений строк. При цьому виключається можливість використання ліцензіаром цього об'єкта у частині, що передається ліцензіату, а також видачі ліцензії на його використання іншими особами на цій самій території в обсязі наданих ліцензіату прав. За виключною ліцензією пра-

во на використання об'єкта інтелектуальної власності належить виключно ліцензіату, який отримує право і на видачу субліцензії. Водночас права ліцензіата на використання об'єкта інтелектуальної власності, отримані за виключною ліцензією, обмежуються терміном і територією дії угоди, а також зазначеним у ній способом використання;

— *повні*, за яких ліцензіат отримує всі права на використання об'єкта інтелектуальної власності без обмеження території на весь термін дії договору;

— *субліцензії*, за яких ліцензіат надає права на використання об'єкта інтелектуальної власності, отримані на основі володіння повною або виключною ліцензією, іншій особі, за умов, що це не суперечить його угоді з ліцензіаром. У разі надання субліцензії відповідальність перед ліцензіаром несе ліцензіат, який надав цю ліцензію. За умов ринкової економіки субліцензування відіграє важливу роль, уможливаючи задоволення попиту на продукцію, виготовлену із застосуванням запатентованого об'єкта інтелектуальної власності, за умов, що ліцензіат сам не в змозі задовольнити потреби споживачів.

— *опціони*, за яких ліцензіат отримує право на більш детальне ознайомлення з об'єктом інтелектуальної власності (наприклад, технічною документацією) з метою прийняття рішення щодо доцільності придбання ліцензії.

Опціони з'явилися у практиці договірних ринкових відносин наприкінці 60-х років ХХ ст. За сучасних умов вони відіграють важливу роль на ринку об'єктів інтелектуальної власності, оскільки можливості комерційної реалізації та цінність винаходів, корисних моделей, комерційних зразків часто визначаються в період дії опціонної угоди.

Опціонна угода — попередня домовленість, згідно з якою потенційному покупцю ліцензії надається першочергове право протягом визначеного терміну вирішити питання щодо доцільності її придбання. За цих умов потенційний ліцензіат отримує можливість оцінити власні ризики на основі детальнішого ознайомлення з перевагами об'єкта ліцензування, можливостями його виготовлення, перспективами комерційної реалізації тощо. Водночас він зобов'язується забезпечувати конфіденційність інформації, отриманої від ліцензіара.

Особливістю опціонної угоди є те, що вона виступає як попередній етап реалізації ліцензії, який може тривати від 1 до 2,5 років на відплатній основі. Це означає, що обмеження прав ліцензіара щодо продажу ліцензії іншим особам протягом дії опціонної угоди компенсується винагородою, яку виплачує ліцензіат відповідно до досягнутої домовленості. Ця винагорода зараховується як перший внесок у випадку позитивного рішення ліцензіата або компенсує втрати ліцензіара за відмови покупця від підписання ліцензійної угоди.

Найчастіше опціонні угоди укладаються у сфері купівлі-продажу ліцензій на винаходи, науково-технічні досягнення, які потребують значних капіталовкладень. Водночас у деяких галузях промислового виробництва (хімічній, фармацевтичній) продаж ліцензій майже неможливий без попереднього укладання опціонних угод.

За наявністю правової охорони об'єктів інтелектуальної власності розрізняють такі види ліцензій:

— *патентні*, пов'язані з угодами щодо об'єктів промислової власності, захищених охоронними документами;

— *безпатентні*, пов'язані з угодами щодо використання творчих рішень, які не мають правової охорони, або з терміном правової охорони, що вичерпався.

Різновидом патентних та безпатентних ліцензій є *перехресні ліцензії (крос-ліцензії)*, які передбачають, що об'єкти інтелектуальної власності, які передаються, взаємно доповнюють один одного. За цих умов передача прав на об'єкти інтелектуальної власності оформляється однією ліцензійною угодою. Прикладом такого ліцензування може бути взаємне надання патентних прав власниками різних патентів за умов, що вони не можуть здійснювати виробничу чи комерційну діяльність, не порушуючи прав один одного.

Відповідно до правових норм та чинного законодавства розрізняють такі ліцензії:

— добровільні, які видаються ліцензіаром ліцензіату за прямою двосторонньою угодою щодо повного або часткового використання об'єкта інтелектуальної власності;

— *примусові*, які надаються компетентними державними органами зацікавленим особам у разі, якщо власник охоронного документа не використовує або недостатньо використовує об'єкт інтелектуальної власності без поважних причин і при цьому відмовляється надати ліцензію на його використання. Примусові ліцензії можуть надаватися в адміністративному та судовому порядках. Адміністративний порядок застосовується за умов необхідності задоволення інтересів суспільства та національної безпеки. У цьому випадку уряд відчужує права на використання об'єкта інтелектуальної власності без згоди власника. У судовому порядку примусова ліцензія видається за заявкою зацікавленої особи, якщо власник патенту або його правонаступник без поважних причин не використовував або недостатньо використовував об'єкт ліцензійної угоди. У всіх випадках власник примусової ліцензії не має виключних прав на використання об'єкта інтелектуальної власності та права на надання субліцензії;

— *відкриті*, які видаються на підставі офіційної заяви власника об'єкта інтелектуальної власності щодо видачі дозволу на використання цього об'єкта будь-якій зацікавленій особі. За цих умов власник прав на об'єкт інтелектуальної власності отримує від держави пільги зі сплати щорічного збору за підтримання чинності його патенту.

За об'єктами інтелектуальної власності, що є предметом угоди, ліцензії поділяються на угоди щодо купівлі-продажу винаходів, промислових зразків, товарних знаків, знаків обслуговування, ноу-хау, секретів виробництва, авторського та суміжних прав тощо.

Торгівля ліцензіями за сучасних умов є важливою складовою міжнародної торгівлі та науково-технічного обміну, роль та значення яких невпинно зростають. Ліцензійні операції є більш дохідними і менш ризиковими порівняно з прямими інвестиціями; у багатьох випадках вони є вигіднішими за фінансування власних розробок та досліджень, оскільки дають змогу зекономити час, кошти та отримати додатковий економічний ефект за рахунок швидкого впровадження нововведень. Загальновідомими є успіхи Японії, яка протягом тривалого періоду витратила значні кошти на придбання па-

тентів і ліцензій, що сприяло прискоренню НТП, економії трудових та матеріальних ресурсів, зростанню загальної культури виробництва, кваліфікації працівників та підвищенню конкурентоспроможності країни у глобальному економічному середовищі.

Водночас, на думку багатьох фахівців, ліцензування має низку негативних наслідків, пов'язаних з уповільненням НТП у результаті відмови від власних науково-технічних досліджень та розробок, втрати можливостей примноження власного технічного та організаційного досвіду, посилення залежності від продавців ліцензій, необхідності дотримання вимог відповідних договорів та угод.

Найпоширенішим способом ліцензування товарних знаків за сучасних умов є **франчайзинг** (від лат. franchise — привілея, пільга, особливе право). Згідно з Керівництвом з франшизи, розробленим ВОІВ, франшиза є договором, згідно з яким одна особа (власник франшизи), яка має відпрацьовану систему здійснення певної діяльності, дозволяє іншій особі (користувачеві франшизи) використовувати цю систему згідно з вимогами власника в обмін на винагороду (компенсацію)¹. Таким чином, франчайзингова угода — це угода відповідно до якої франчайзі (юридична, або фізична особа, що одержує ліцензію) зобов'язується здійснювати виробничу і (або) комерційну діяльність згідно з домовленостями, досягнутими з франчайзером (продавцем ліцензії).

Система франчайзингу органічно поєднує підприємницьку енергію представників малого бізнесу з ресурсами, потужністю та досвідом великих корпорацій. За статистикою, у США зазнають банкрутства у перші три роки існування менше 2 % франчайзі та близько 30 % малих підприємств на першому році існування. На кінець п'ятого року в бізнесі залишаються 20 % самостійних підприємств і 92 % франчайзі².

Договори франчайзингу укладаються найчастіше між великими фірмами із солідною репутацією і невеликими компаніями чи окремими підприємцями, які тільки починають власний бізнес.

Серед франчайзингових угод розрізняють:

— виробничу франшизу, за якої ліцензіар забезпечує технічною інформацією та надає ліцензіату повноваження щодо виготовлення і реалізації кінцевого продукту під своїм товарним знаком (знаком обслуговування); прикладом таких угод можуть бути угоди щодо ресторанів швидкого обслуговування;

— дистриб'юторську франшизу, яка дає змогу ліцензіатові сформувати збутову мережу для збуту своїх товарів і послуг під відповідним товарним знаком (знаком обслуговування); прикладом таких угод можуть бути угоди щодо продажу автомобільного пального, косметики, побутової техніки;

— ліцензійну франшизу («оренду імені»), за якою ліцензіат отримує право на використання цінного товарного знака (гудвілу) при отриманні певних вимог щодо утримання точок роздрібного продажу цього товару (послуги), прикладом таких угод можуть бути угоди щодо надання послуг з техобслуговування і ремонту автомобілів.

Франчайзингові угоди вигідні покупцям ліцензії, оскільки дають змогу їм економити час за рахунок скорочення термінів створення, освоєння і впровадження нової продукції, економити трудові та матеріальні ресурси, підвищувати загальну культуру виробництва і кваліфікацію кадрів, здійснювати підприємницьку діяльність під добре відомими знаками, отримувати рекламну підтримку, поради та рекомендації франчайзера. Водночас останній отримує нові можливості щодо створення широкої виробничої та дистриб'юторської мережі. Виграють також споживачі, які задовольняють потреби в новій продукції на рівні останніх досягнень науки і виробництва, користуються перевагами однотипної дистриб'юторської мережі та особистої зацікавленості продавців у дотриманні гарантій якості товарів і послуг, що пропонуються на ринку.

Водночас для франчайзі франчайзингова угода має деякі негативні наслідки, зокрема уповільнення темпів інноваційного розвитку внаслідок відмови від проведення НДДКР; наявність обмежень, передбачених ліцензійним договором; контроль з боку франчайзера, потенційна можливість його банкрутства або відмова від укладання договору на новий термін тощо.

*Для економіки України франчайзинг на сьогодні є порівняно новим явищем, але він швидко поширюється завдяки гнучкості малого і середнього бізнесу, його здатності пристосовуватись до постійних змін у ринковому середовищі. Водночас в Україні для законодавчого регулювання комерційних угод, відомих у зарубіжній практиці як франчайзинг, застосовується термін «**комерційна концесія**». Відносини, що виникають на основі комерційної концесії, регулюються Цивільним кодексом України, який набрав чинності з 1 січня 2004 р.*

Важливою тенденцією сучасності є скорочення терміну дії ліцензій у зв'язку зі швидким моральним старінням нових розробок за умов прискорення НТП. Як правило, ліцензійні угоди укладаються на термін до 5—7 років. Водночас термін дії ліцензій щодо ноу-хау та секретів виробництва не перевищує 3—5 років, оскільки є велика ймовірність їх розкриття в результаті промислового шпіонажу та проведення відповідних досліджень і розробок конкурентами.

9.3. Економічна ефективність ліцензування

Ліцензійні угоди мають комерційний характер і пов'язані з передачею прав власності на об'єкт інтелектуальної власності за грошову винагороду. У міжнародній практиці ціна ліцензії визначається як сума виплат покупця ліцензії на користь її продавця. Таким чином, за своєю сутністю процедура розрахунку ціни ліцензії зводиться до оцінювання об'єкта інтелектуальної власності, що є об'єктом ліцензування. Винагорода за ліцензію, як правило, виплачується у таких формах: *паушального платежу* — фіксованої ціни ліцензії, встановленої незалежно від фактичного обсягу виробництва і реалізації продукції, виготовленої на її основі. Йдеться про одноразовий внесок за придбання ліцензії, який найчастіше сплачується у початковий період дії ліцензійного договору; *роялті* — ви-

плат, розмір яких залежить від ефекту, отриманого від використання об'єкта інтелектуальної власності. Йдеться про періодичні відрахування ліцензіата на користь ліцензіара, що здійснюються протягом усього терміну дії ліцензії.

На практиці часто використовується змішана система, яка передбачає виплату паушального платежу під час підписання угоди та щорічну виплату роялті після того, як угода набирає чинності. У деяких країнах досить поширеними є так звані «ковзаючі роялті», за яких ліцензіар і ліцензіат беруть на себе ризики впровадження товару на ринок і не мають зиску в цей період. Виплати починаються після сприйняття товару ринком.

Економічна доцільність ліцензування визначається ефектом, отриманим ліцензіатом і споживачами ліцензійної продукції.

Ціна ліцензії є монопольною ціною, пов'язаною з передачею майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності; залежить від об'єкта та виду угоди, терміну дії патента, обсягів товарообороту ліцензіата, технічної, інформаційної та іншої допомоги, яку надає ліцензіар.

Слід враховувати, що на величину доходу ліцензіата впливають не лише ефект, отриманий від використання об'єкта інтелектуальної власності, та конкуренція з боку виробників альтернативної продукції, а й виробничий та комерційний ризики, пов'язані з непередбачуваністю ймовірних наслідків впровадження інновацій. Відтак питання визначення ціни ліцензії є складним і неоднозначним. На сьогодні немає єдиної загальноприйнятої методики визначення ціни ліцензії. Як правило, учасники ліцензійної угоди зіставляють кілька можливих методів, враховуючи вилки цін, що склалися в певній галузі.

Під час визначення ціни ліцензії за сучасних умов застосовуються такі методи.

Урахування діапазону (верхньої та нижньої межі), цін

Згідно з цим методом *ціна ліцензії визначається шляхом узгодження інтересів продавця і потенційного покупця, відповідно до їхніх уявлень про можливості та перспективи ви-*

користання об'єкта інтелектуальної власності. При цьому *нижня межа ціни ліцензії* виступає як мінімальна прийнятна для ліцензіара оцінка платежу за права на використання об'єкта інтелектуальної власності у межах, передбачених ліцензійною угодою; *верхня межа ціни ліцензії* розраховується як максимальна прийнятна для ліцензіата оцінка платежу за права на використання об'єкта інтелектуальної власності у межах, передбачених ліцензійною угодою.

Фактична ціна, як правило, є компромісною і перебуває у діапазоні часткового збігу оцінок покупця і продавця ліцензії.

Урахування фіксованих процентних ставок (роялті)

Згідно з цим *методом ціна ліцензії визначається залежно від прибутку*, який отримує ліцензіат у результаті виробничого чи комерційного використання об'єкта інтелектуальної власності.

Платежі за роялті — це фіксовані процентні виплати ліцензіата ліцензіару, які здійснюються через певні інтервали часу починаючи з моменту виробничого чи комерційного освоєння предмета ліцензії.

Найчастіше *як база визначення платежів за роялті використовуються*: собівартість ліцензованої продукції; валовий прибуток від реалізації ліцензованої продукції; валовий обсяг реалізації ліцензованої продукції.

Розрахункова вартість ліцензії (C_p), визначена на базі роялті, розраховується за формулою

$$C_p = \sum_{t=1}^T V_t Z_t R_t,$$

де V_t — очікуваний обсяг продукції в t -му році; Z_t — ціна одиниці продукції в t -му році; R_t — розмір роялті в t -му році; T — термін дії ліцензійної угоди; t — рік дії ліцензійної угоди.

Водночас деякі види ліцензійних угод передбачають встановлення спеціальної бази, в ролі якої можуть виступати обсяг переробленої запатентованим способом сировини або до-

сягнуті потужності запатентованого обладнання тощо. Ставки роялті диференціюються залежно від галузі, виду ліцензії, терміну дії угоди, обсягів виробництва та реалізації ліцензованої продукції, обсягів експортного та внутрішнього продажу тощо.

Урахування одноразового (паушального) платежу

Згідно з цим методом *ціна ліцензії визначається як встановлена у процесі переговорів одноразова винагорода* за право користуватись об'єктом інтелектуальної власності.

Розмір паушального платежу визначається з урахуванням: фактичних витрат ліцензіара, пов'язаних із захистом ліцензованого продукту; прогнозованого доходу ліцензіата (приведення його через умовну ставку роялті); вартості об'єкта інтелектуальної власності, що передається у розпорядження ліцензіата.

На практиці виплати паушальних платежів розглядаються як кредитування ліцензіата і найчастіше застосовуються у разі передачі ліцензії разом із поставкою обладнання, її продажу на основі секретів виробництва, ноу-хау тощо.

Правило двадцяти п'яти відсотків

Згідно з цим методом ліцензіат зобов'язується сплатити ліцензіару 25 % очікуваного валового прибутку від виробничого чи комерційного використання об'єкта інтелектуальної власності.

Затратний підхід

Згідно з цим підходом *ціна ліцензії визначається на основі оцінки затрат ліцензіара* (витрат на дослідження, розробку, виробництво, випробування дослідного зразка, його доведення до рівня, придатного до використання, тощо). Водночас, на думку багатьох дослідників, затратний підхід пов'язаний зі значним ризиком недооцінки або переоцінки ліцензованого продукту.

Крім зазначених методів у практиці здійснення ліцензійних платежів широко використовуються індивідуальні підхо-

ди для окремих конкретних випадків, у тому числі передача в рахунок платежів частини продукції, виготовленої на основі ліцензії, здійснення ліцензіатом поставок комплектуючих виробів ліцензіару для виробництва аналогічної продукції.

За сучасних умов у розвинених країнах широко використовується *метод підходу від загального портфеля бізнесу*, який не має чіткої методики розрахунків і ґрунтується на врахуванні досвіду, інтуїції, знань менеджерів та бізнесменів, що працюють у відповідній сфері, їх очікувань відносно перспектив розвитку того чи іншого бізнесу, відшкодування витрат на дослідження та розробки, забезпечення розвитку фірми за рахунок продажу ліцензій тощо. Так, ліцензія на виробництво напою «Coca-Cola» надається безкоштовно, однак фактично ліцензіат сплачує за ліцензію під час закупівлі у ліцензіара концентрату для виробництва напою, секрет якого зберігається цією фірмою.

Аналіз зарубіжного досвіду економіко-правового регулювання відносин у сфері виробництва та обміну інтелектуальною продукцією дає змогу виокремити деякі *загальні тенденції розвитку процесу комерціалізації інтелектуальної власності*, зокрема: *зростання патентно-ліцензійної активності; перетворення інтелектуальної власності на центральну мету глобальної стратегії фірм; збільшення повноважень університетів, наукових установ щодо розпорядження правами інтелектуальної власності; поширення державно-приватного партнерства на доконкурентній стадії; дотримання балансу інтересів за розподілу доходів тощо.*

Водночас є певні відмінності між конкретними національними моделями регулювання процесів комерціалізації інтелектуальної власності. Так, наприклад, у США основоположними нормативними документами щодо розподілу прав на об'єкти інтелектуальної власності є закони *Бая — Доула* та *Стівенсона — Уайдлера*, спрямовані на стимулювання комерціалізації досліджень і розробок, які фінансуються урядом.

Закон *Бая — Доула* (1980) регулює відносини щодо прав власності на запатентовані результати дослідницьких робіт,

які здійснювалися за рахунок урядового фінансування в неурядових закладах. Надаючи університетам, дослідницьким центрам, лабораторіям, а також малому бізнесу право власності на винаходи, створені за рахунок федерального фінансування дослідницьких робіт, держава сприяє їх виходу на ринок науково-технічних розробок, прискорюючи процес залучення інтелектуальної власності у господарський оборот. Відтак закон *Бая — Доула* заохочує співробітництво між комерційними та некомерційними організаціями і стимулює передачу і застосування винаходів на основі широкого використання патентної системи.

Закон *Стівенсона — Уайдлера* (1980) створює сприятливі умови для плідного співробітництва урядових дослідницьких лабораторій та приватних промислових підприємств. З метою ефективного використання інвестицій у сфері дослідницьких робіт федеральний уряд зобов'язується виявляти (через спеціально створені лабораторії) комерційно значущі технології з наступною їх передачею владі штатів, муніципалітетів, приватному сектору.

Отже, основними принципами стимулювання процесу комерціалізації інтелектуальної власності в США є чітка регламентація прав власності щодо об'єктів інтелектуальної власності, створених за рахунок державних коштів, а також делегування прав по розпорядженню цими об'єктами з державного на локальний рівень. Така політика дала змогу збільшити дохід від ліцензійних платежів з 30 млн дол. у 1986 р. (112 американських університетів) до 862 млн дол. у 1999 р. (190 університетів та некомерційних науково-дослідних організацій), що забезпечило 5 млрд дол. додаткових надходжень від податку на прибуток⁴.

У Німеччині діє кілька моделей комерціалізації результатів науково-технологічних досліджень і розробок: *університетська модель*, близька до механізмів, запроваджених законом *Бая — Доула* в США, але з дещо більшими повноваженнями держави у цій сфері; *промислова модель*, яка застосовується, коли приватні промислові підприємства отримують субсидії на виконання дослідницьких робіт, розмір яких не перевищує по-

ловини вартості проекту, а участь держави в доходах обмежується 40 % обсягу фінансування; *змішана модель*, що поєднує окремі риси першого та другого підходів.

Розвиток механізму комерціалізації інтелектуальної власності у Франції пов'язаний з реалізацією Програми створення Національного агентства з підвищення інноваційної привабливості наукових досліджень (ANVAR, 1979). Це агентство забезпечує фінансову та інформаційну підтримку інноваційних підприємств та науково-дослідних лабораторій, а також сприяє налагодженню партнерських стосунків між науково-дослідницькими організаціями та малим і середнім бізнесом. За період з 1981 по 1999 р. ANVAR надало підтримку 22 000 компаній та лабораторій, профінансувавши 34 000 інноваційних проектів загальною вартістю 3,13 млрд євро⁵.

У Великобританії у 1948 р. була створена спеціальна державна структура — Британська технологічна група, пріоритетним напрямом діяльності якої стала підтримка широкомасштабної комерціалізації науково-дослідних розробок та робіт, урегулювання відносин у сфері реєстрації, охорони та захисту прав інтелектуальної власності, залучення об'єктів інтелектуальної праці до господарського обороту. До початку 70-х років XX ст. Британська технологічна група функціонувала як державна корпорація і фінансувалась із державного бюджету. Однак у 70-ті роки вона перейшла на самофінансування і з часом була реорганізована в приватну компанію.

9.4. Специфіка вартісного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності

Використання в економіці охороноздатних результатів творчої розумової діяльності ґрунтується на комерціалізації інтелектуальної власності у процесі реалізації договірних відносин між суб'єктами господарювання. Подальший прогрес інформаційного суспільства, пов'язаний з виробництвом технологічно складної та наукомісткої продукції, поглиблення та модифікація ринкових відносин, набуття інтелектуальними продуктами статусу товарів, зростання ролі та значення інтелектуального капіталу загострюють проблему вартісного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності, врахування цінності всіх активів сучасних компаній на основі обліку не лише фінансового, а й людського і структурного капіталів. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що *доктрина комерціалізації результатів інтелектуальної праці є однією з найбільш значущих у формуванні моделі інноваційного розвитку суспільства, оскільки все більша частка вартості сучасних компаній припадає на — «невідчутні», нематеріальні активи, найважливішою складовою яких є об'єкти інтелектуальної власності; зростає кількість угод економічних суб'єктів щодо продажу, передачі прав на об'єкти інтелектуальної власності; збільшуються обсяги міжнародної торгівлі останніми; інтелектуальна власність перетворюється на найважливіше джерело доходів сучасних підприємств, як одноразових (за умов функціонування об'єктів інтелектуальної власності як товарів), так і тривалих у часі (за умов функціонування об'єктів інтелектуальної власності як капіталу); все більш поширеною стає практика включення майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності до статутного капіталу акціонерних товариств, врахування вартості цих об'єктів при злитті або поділі останніх; загострюється проблема захисту прав суб'єктів господарювання на основі оцінювання та компенсації збитків, що виникають у зв'язку з*

порушенням прав на об'єкти інтелектуальної власності тощо.

На думку сучасних дослідників, метою оцінювання інтелектуальної власності за умов незмінності юридичного статусу майна компанії, що оцінюється, може бути: включення об'єктів інтелектуальної власності до статутного капіталу; обґрунтування розрахунку ціни за право використання об'єктів інтелектуальної власності у зв'язку з укладенням ліцензійної угоди; визначення винагороди автора результатів інтелектуальної діяльності; отримання банківського кредиту під заставу виключних прав суб'єкта, що володіє інтелектуальною власністю; розробка бізнес-плану з метою залучення інвестицій; визначення розміру податку на майно, що успадковується чи дарується; страхування інтелектуальної власності; обґрунтування розрахунків щодо компенсації збитків, заподіяних порушником виключних прав тощо⁶.

Загально визнано, що питання комерціалізації інтелектуальної власності є складними та неоднозначними. Для їх практичного вирішення необхідно впровадити сучасні, науково обґрунтовані механізми юридичного оформлення прав інтелектуальної власності суб'єктів господарювання, вартісного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності, бухгалтерського обліку нематеріальних, «невідчутних» активів підприємств та економіко-правового забезпечення механізмів патентно-ліцензійної торгівлі об'єктами інтелектуальної власності.

Матеріальні активи витісняються інтелектуальними так само, як поточні активи витісняються інформацією. Для прикладу порівняймо між собою компанії «Майкрософт» і «Ай-Бі-Ем». Як відомо, життєві шляхи обох компаній уже давно переплелись. У 1983 р. «Ай-Бі-Ем», корпорація — талісман 50, 60 і 70-х, вибрала дискову операційну систему «Майкрософт» (MS-DOS) як основний елемент персональних комп'ютерів, які вона виробляла, і тим самим вивела «Майкрософт» у число провідних компаній попереднього і нинішнього століть. Остання набрала такої сили, що тепер може і не згадати, що «Ай-Бі-Ем» продає своєї продукції в 15 разів більше... крім того, інтелектуальний

капітал «Ай-Бі-Ем» є надзвичайно потужним, про що свідчать... 3768 патентів, виданих її співробітникам лише за період з 1993 по 1995 р.

Однак при створенні «Майкрософт» Білл Гейтс і Пол Аллен використали зовсім іншу модель, ніж та, на якій ґрунтується фірма Тома Уоррена. Бухгалтерські книги обох компаній виявляють вражаючі відмінності. «Майкрософт» коштує дорожче «Ай-Бі-Ем», хоча продає набагато менше продукції. У листопаді 1996 р. ринкова капіталізація активів «Ай-Бі-Ем» виражалася сумою близько 70,7 млрд дол., а загальна капіталізація «Майкрософт» становила 85,5 млрд дол. Але за цими капіталами стоять абсолютно різні активи. На початку 1996 р. «Ай-Бі-Ем», за вирахуванням амортизації, володіла майном, основними виробничими засобами і обладнанням на суму 16,6 трлн дол., а залишкова вартість основного капіталу «Майкрософт» становила всього 930 млрд дол. Іншими словами, на кожні 100 дол. вкладник в «Ай-Бі-Ем», припадає основних фондів вартістю 23 дол., тоді як ті ж 100 дол., інвестовані в «Майкрософт», відповідають фондам вартістю трохи більше одного долара.

Т. Стюарт

Таким чином, за умов розвиненої ринкової економіки потреба в оцінюванні вартості об'єктів інтелектуальної власності виникає за умов необхідності визначення майнових часток у статутному капіталі при злитті чи роз'єднанні організацій; кредитування під заставу майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності; страхування майна, що містить об'єкт інтелектуальної власності; передачі прав власності на об'єкт інтелектуальної власності або надання дозволу на його використання шляхом ліцензування; здійснення процедури банкрутства; ліквідації підприємства; обґрунтування інвестиційних проектів; організації комерційної концесії тощо.

На сьогодні вартісне оцінювання об'єктів інтелектуальної власності є складною проблемою, яка не має однозначного вирішення, оскільки: об'єкти інтелектуальної власності нематеріальні за своєю сутністю, їхню вартість неможливо визначити за допомогою традиційного інструментарію; не всі інтелектуальні блага піддаються безпосередньому ринковому

оцінюванню; немає (не може бути) єдиної загальноприйнятої, уніфікованої методики оцінювання об'єктів інтелектуальної власності у зв'язку з оригінальністю та неповторністю інтелектуальних продуктів та умов їх використання окремими суб'єктами господарювання; динаміка вартості інтелектуальної власності не завжди підпорядковується певній загальній закономірності, є індивідуальною для кожного конкретно її об'єкта, оскільки інновації не стільки йдуть за ринковою кон'юнктурою, скільки визначають її зміни.

Структура собівартості більшості наукомістких товарів і послуг «матеріалізованого знання» різко відрізняється від структури собівартості «матеріалізованого матеріалу». Більша частина витрат, що містяться в них, припадає на підготовчий період: це означає, що собівартість виготовлення першого екземпляра непропорційно велика відносно собівартості наступних... Чим більш невідчутним є продукт — чим ближчий він до чистого знання, — тим більшою є різниця між затратами минулого періоду і граничними витратами; затрати на виготовлення і доставку електронної копії документа дорівнюють іскрі електрики, та й здійснює ці затрати переважно отримувач, а не «виробник». Те саме можна сказати про програмне забезпечення, фармацевтичні вироби, кінофільми тощо. Тенденція до нагромадження витрат на початковій стадії виробництва виявляється і при виготовленні промислових товарів у міру зростання їх інформаційного змісту; затрати на конструкторські роботи, наукові дослідження і дослідно-конструкторські розробки при виробництві літаків, автомобілів і багатьох інших продуктів зростають відносно прямих виробничих витрат. У «Фуджі електрик», яка посідає в Японії четверте місце з виробництва електротехнічного обладнання, взята на озброєння гнучка виробнича система з випуску машинних з'єднувачів, що використовуються в електромоторах. Система складається з дуже дорогих універсальних станків, здатних випускати 8 тис. різноманітних модифікацій певного виробу, причому для їх переведення на випуск нової модифікації практично не потрібні додаткові витрати, оскільки всі інвестиції в новий продукт здійснюються на стадії НДДКР.

Т. Стюарт

Відтак традиційні прикладні методики економічного аналізу та оцінки бізнесу, що ґрунтуються на класичних постулатах теорії витрат виробництва, трудової теорії вартості, теорії граничної корисності, рівноважної ціни не можуть бути застосовані для вичерпного вирішення проблем оцінювання об'єктів інтелектуальної власності.

По-перше, вартісне оцінювання цих об'єктів не можна здійснити в межах теорії витрат виробництва, оскільки немає прямої залежності між затратами на отримання інформації, знань та корисним ефектом від них. Крім того, витрати виробництва інтелектуального продукту важко розрахувати, оскільки останній є ідеальною субстанцією, а не її матеріальним втіленням. Загальновизнано, що інформаційна економіка надає якісно нові риси товарам і послугам, які за обсягом і структурою витрат відрізняються від традиційних благ. Наприклад, виробництво програмного забезпечення Інтернет-технологій не потребує основних фондів, сировини і транспортних засобів у традиційному розумінні; водночас затрати інтелектуальної праці на виробництво цих благ становлять близько 70 % витрат, решту визначає вартість використаного устаткування (комп'ютерів), електроенергії, будівель, комунікацій тощо.

Водночас, на думку багатьох дослідників, процес тиражування інтелектуальних продуктів зовсім випадає з логіки традиційного відтворювального процесу, оскільки затрати праці на відтворення цих благ перетворюються на «ірраціональне поняття»⁷.

Уявіть собі, що Ви збираєтесь придбати звичайну краватку. Якщо ви виберете таку відому у світі марку, як «Гермес» або «Данхілл», подібна покупка у токійському магазині обійдеться вам більш ніж у 20 тис. єн (135 дол.). Однак купівля звичайної краватки, виготовленої з такого ж матеріалу, обійдеться не дорожче 4 тис. єн (близько 27 дол.)... За ближчого ознайомленні виявиться, що вони мало чим відрізняються один від одного як з погляду енергії та ресурсів, затрачених на їх виробництво, так і з погляду ткачів, фарбувальників, швачок, що брали участь у їх

створенні. Краватка від «Гермеса» не виявиться у три рази довшою, не буде відрізнятися якою-небудь вишивкою або чимось особливо помітним. Однак вона буде коштувати у п'ять разів дорожче. І багато людей охоче купують ці краватки, хоча ніхто не примушує їх це робити.

Т. Сакайя

По-друге, теорія граничної корисності та маржинальний підхід також є неприйнятними для оцінювання об'єктів інтелектуальної власності, оскільки, на думку сучасних дослідників, цінність, створена знаннями, суттєво відрізняється за своєю природою від цінності, що породжується рідкісністю благ. Джерелом цінності, створеної знаннями, є інформація, що робить товари неповторними і наділяє блага особливою якістю. В інформаційному суспільстві зростають обсяги виробництва індивідуалізованої продукції, якій надає додаткову цінність той конкретний споживач, для якого призначена ця продукція. Водночас поява нових інтелектуальних продуктів, наприклад нового комп'ютерного програмного забезпечення, може призвести до багатократного або повного знецінення уже існуючого програмного забезпечення.

На думку науковців, «індивідуальна оцінка інформації складається в результаті простого одиничного акту взаємодії між продавцем інтелектуального продукту і споживачем. Корисність інформації для конкретного її споживача оцінюється за фактом її отримання. Споживач або поінформований, або ні. Інформація має одиничну корисність. Цінність інформації для споживача єдина і не має «граничної» своєї оцінки. «Перша одиниця» інформації має максимальне значення, другої немає, бо інформація вже відома, інтелектуальний продукт уже отриманий. Будь-яка наступна одиниця того самого інтелектуального продукту знецінюється. Шкали різної корисності кожної наступної одиниці блага тут немає. Оцінка споживчого блага — інформації — не має граничного значення. Таким чином, і маржинальний підхід до оцінки такого блага, як інформація, є неадекватним»⁸.

Компанія, яка створює наукомістку продукцію, здатна отримувати більше прибутку не лише за рахунок ефекту економії в результаті масштабу виробництва. Інше джерело — зовнішній ефект від широкого поширення продукту. Справа в тому, що вартість знань зростає внаслідок розширення кола осіб, які їх використовують. Як наочний приклад наведемо операційну систему Windows компанії «Майкрософт». Оскільки Windows встановлена на великій кількості комп'ютерів, програмісти прагнуть розробляти прикладні програми насамперед для цієї системи, а вже потім створюють додатки, сумісні з системою Macintosh або «OS/2», що застосовується «Ай-Бі-Ем». У свою чергу величезна кількість новітніх прикладних програм підвищує привабливість Windows в очах покупців комп'ютерів, завдяки чому виникає позитивний зворотний зв'язок, що зростає. Windows користуються більшість ваших друзів, ви відчуваєте, що маєте дотримуватися прикладу, хоча б для того, щоб забезпечити сумісність з їхніми комп'ютерами. Наявність великої кількості споживачів і програм, у свою чергу, зміцнює організації зі збуту та із сервісу.

Т. Стюарт

По-третє, неокласичний підхід, що ґрунтується на побудові мікроекономічної моделі ринку та визначенні співвідношень кількісних і цінових параметрів певного товару також є непридатним для аналізу вартості об'єктів інтелектуальної власності, оскільки цінність інтелектуального продукту визначається не кількісними характеристиками (наприклад, бітами), а його семантичним (змістовним) потенціалом. «У зв'язку з неможливістю фіксації кількісних параметрів інформації та відсутністю точних загальнозначимих цін, — зазначає Т.П. Ніколаєва, — форми кривих попиту і пропозиції інформації перетворюються на прямі лінії, що збігаються, паралельні ціновій осі, які фіксують одну і ту саму абсолютно умовну кількість інформації»⁹.

Вперше на необхідність внесення коректив у теорію і практику економічного аналізу у зв'язку із зародженням нового виду діяльності — галузі з виробництва знань, вказав відомий

західний вчений Ф. Махлуп у праці «Виробництво і розподіл знань у США» (1962). Сучасні дослідники проблем інформаційного суспільства також звертають увагу на модифікацію механізму ринкового ціноутворення та специфіку визначення цінності інформації, що впливає із самої природи цього феномену. Вони наголошують на тому, що цінність інформації: визначається можливістю підвищити обізнаність її отримувача, що сприяє зниженню невизначеності у поведінці суб'єктів господарювання та зменшенню ризиків прийняття господарських рішень у конкретній ситуації; не має відносно стійкої об'єктивної основи у вигляді витрат виробництва і теоретично може коливатись у дуже широкому діапазоні, що визначається індивідуальними відмінностями творчих можливостей та оцінок індивідів, наслідком чого є отримання різного ефекту від використання одного і того ж інтелектуального продукту різними споживачами; є швидкоплинною, скороминуючою, внаслідок зміни смаків та уподобань споживачів, нових наукових відкриттів тощо.

Створена знаннями вартість є не лише змінною величиною, підвладною різким коливанням; кожне з її конкретних втілень відрізняється скороминущим, майже одноманітним, характером. Ще більш важливим є те, що особистості, які є творцями вартості, створеної знаннями, часто втрачають свій авторитет і свою цінність внаслідок зміни тенденцій, пов'язаних з модою і технологіями.

Т. Сакайя

«Якщо для традиційних товарів спрацьовує закон вартості, згідно з яким у середньому за тривалий період часу сума цін усіх товарів дорівнює сумі їх вартостей, то стосовно вартості, створеної знаннями, справа виглядає інакше. Візьмемо приклад з краватками, які були модні рік тому і швидко розходились за ціною 20 тис. єн. Коли такий товар виходить із моди і продається за ціною 4 тис. єн, ніхто не сподівається на те, що його вартість скоро знову зросте. Якщо таке трапиться, це буде схожим на диво...» — зазначає Т. Сакайя¹⁰.

Відтак сучасні дослідники проблем інформаційного суспільства та «нової економіки» звертають увагу на необхідність відмови від моністичного трактування субстанції цінності на основі врахування затрат праці або суб'єктивних споживчих оцінок, перекреслюючи потребу врахування індивідуальних переваг та всієї різноманітності ситуацій, пов'язаних з виробництвом та обміном інформаційних благ.

У теорії бухгалтерського обліку є певні напрацювання щодо оцінювання «невідчутних» інформаційних благ, у ролі яких виступають додаткові грошові кошти відомі, як «гудвіл» (від англ. goodwill — добра воля), які покупець фірми сплачує понад загальну ціну продажу її окремо взятих активів. Частина, яку становить гудвіл у ринковій ціні сучасних компаній значна. За даними британських дослідників, не відображена у балансі надлишкова вартість таких нематеріальних активів як ноу-хау, патенти, ділова репутація, авторські права, бренд, становить у «Coca-Cola» 96 %, у IBM — 83 %, у «British Petroleum» — 71 % ринкової ціни цих компаній.

Відповідно до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22 травня 1997 р., зі змінами та доповненнями п. 1.7 ст. 1, під гудвілом розуміють нематеріальні активи, вартість яких визначається як різниця між балансовою вартістю активів підприємства та його звичайною вартістю як цілісного майнового комплексу, що виникає внаслідок використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів (робіт, послуг), нових технологій тощо. Вартість гудвілу не підлягає амортизації та не враховується під час визначення валових витрат платника податку.

На думку вітчизняних та зарубіжних дослідників, основними причинами виникнення гудвілу є висока якість продукції, ефективна організація та мотивація праці, ефективна рекламна політика, дієва система збуту, сприятливий нормативно-правовий режим роботи компанії тощо.

Серед факторів, які спонукають покупців компаній платити за гудвіл (ділову репутацію), виокремлюють: прагнення забезпечити певну форму монополії, пов'язаної з офіційною

ліцензією, яку можна отримати придбавши фірму; бажання скористатись ім'ям фірми, її високою репутацією, кваліфікацією персоналу, товарними знаками і патентами, які переходять до власника при купівлі-продажу тощо. Приблизне уявлення про величину гудвілу для акціонерних компаній може дати така формула його розрахунку:

$$\text{Гудвіл} = \frac{\text{Ринкова ціна компанії}}{\text{(сума ринкових цін акцій компанії)}} - \frac{\text{Балансова вартість компанії}}{\text{(сума всіх активів і зобов'язань фірми)}}$$

За необхідності більш точної кількісної оцінки можна скористатись формулою

$$\text{Гудвіл} = \frac{\text{Дисконтований прибуток, що буде нагромаджений за умов купівлі існуючої фірми}}{\text{Дисконтований прибуток, що буде отриманий, якщо замість існуючої фірми будуть куплені ідентичні активи без гудвілу}}$$

Таким чином, гудвіл можна оцінити, але не можна продати або передати окремо від підприємства. При цьому гудвіл може бути як додатною величиною (якщо компанія має позитивний імідж, високу ділову репутацію і покупці згодні виплатити надбавку до її ціни, розраховуючи на майбутні вигоди), так і від'ємною величиною (якщо ділова репутація фірми є негативною і покупці отримують знижку при купівлі цієї фірми).

Від'ємний гудвіл також виникає в результаті вигідної покупки, яку уможливорює вміння торгуватись.

Потрібно також розрізняти бухгалтерський облік гудвілу (операції, пов'язані з розрахунками його вартості, що проводяться після купівлі одного підприємства іншим з метою постановки на баланс) та експертну оцінку гудвілу (здійснюється до проведення угоди з метою розрахунку частини реальної ринкової ціни, яку формує гудвіл підприємства).

В основі методики оцінки вартості об'єктів інтелектуальної власності, яка визначає загальну концепцію розробки конкретних підходів, лежать такі принципи: 1) комплексний облік трьох груп чинників: витрат, цінності для покупця, впливу конкуренції; 2) ігнорування безповоротних і врахування лише релевантних витрат (від англ. *relevant* — доречний, той, що стосується справи); 3) урахування чинників цінової еластичності попиту на об'єкти інтелектуальної власності (ступеня обізнаності, поінформованості покупців, часового інтервалу, «ринкової сили» контрагентів, «ефекту розподілу витрат» між кількома покупцями тощо); 4) застосування адекватних методів виокремлення частки інтелектуальної власності у загальній вартості або прибутку від використання комплексного об'єкта (у випадку неповної рівноправності або явно низької цінності об'єкта інтелектуальної власності, коли застосування складних методів аналізу є невиправданим).

При розробці методики оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності важливого значення набуває врахування юридичних обмежень, що визначають ступінь правової захищеності, масштаб і термін корисного використання цих об'єктів. Останній, як правило, визначається обраним варіантом облікової політики щодо об'єкта інтелектуальної власності (термін дії охоронного документа, самостійно встановлений підприємством термін корисного використання кожного конкретного об'єкта інтелектуальної власності, допустимий чинним законодавством термін використання нематеріальних активів підприємств тощо).

Згідно з розробленими російськими фахівцями Методичними рекомендаціями щодо визначення ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності при визначенні останньої необхідно враховувати: нематеріальний, унікальний характер об'єкта оцінювання; поточне використання об'єкта інтелектуальної власності; можливі галузі використання, найбільш вірогідні місткість і частку ринку; витрати на виробництво і реалізацію продукції, що випускається з використанням об'єкта інтелектуальної власності; обсяг і часову

структуру інвестицій, необхідних для освоєння та використання об'єкта інтелектуальної власності в тій чи іншій галузі; ризики освоєння і використання об'єкта інтелектуальної власності в різних галузях, в тому числі ризики недосягнення технічних, економічних, експлуатаційних та екологічних характеристик, ризики недобросовісної конкуренції; стадії розробки і промислового освоєння об'єкта інтелектуальної власності; можливості та ступінь правового захисту об'єкта інтелектуальної власності; спосіб виплати винагороди за використання об'єкта інтелектуальної власності; інші фактори¹¹.

9.5. Методологічні підходи до проблеми оцінювання

Важливим елементом механізму комерціалізації інтелектуальної власності є оцінка вартості її об'єктів, що стає основою для обґрунтування необхідності та ефективності залучення результатів інтелектуальної праці у господарський обіг.

Методичні підходи до визначення ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності ґрунтуються на принципах: *корисності*, згідно з яким ринкову вартість мають об'єкти оцінювання, використання яких протягом певного періоду сприяє задоволенню конкретних потреб споживачів; *взаємодії попиту і пропозиції*, згідно з яким ринкова вартість об'єктів оцінювання залежить від попиту, пропозиції та характеру конкуренції між покупцями та продавцями; *заміщення*, згідно з яким ринкова вартість об'єктів оцінювання не може перевищувати найвірогідніші затрати на придбання об'єктів еквівалентної корисності; *очікування*, згідно з яким ринкова вартість об'єктів оцінювання залежить від очікуваної величини, тривалості та ймовірності отримання доходів (вигод) за певний період часу за найбільш ефективного використання цих об'єктів; *зміни*, згідно з яким ринкова вартість об'єкта оцінювання змінюється у часі й визначається на кон-

кретну дату; *зовнішнього впливу*, згідно з яким ринкова вартість об'єкта оцінювання залежить від зовнішніх факторів, що визначають умови його використання (ринкова інфраструктура, міжнародне і національне законодавство, політика держави в галузі інтелектуальної власності тощо); *найефективнішого використання*, згідно з яким ринкова вартість об'єкта оцінювання визначається виходячи з найбільш вірогідного, економічно виправданого, фінансово можливого, легітимного використання інтелектуальної власності, що забезпечує максимальний результат. При цьому найефективніше використання інтелектуальної власності не тотожне її поточному використанню¹².

За сучасних умов не створено єдиної методики розрахунку ринкової вартості, що застосовується за будь-яких обставин до всіх об'єктів інтелектуальної власності. *На практиці використовуються три основні підходи і тринадцять методів розрахунку вартості об'єктів інтелектуальної власності.* Міжнародний досвід підтверджує, що така різноманітність зумовлена специфікою формування та використання об'єктів інтелектуальної власності.

Не існує стандартної методики визначення ціни на технологію, але є значна кількість рецептів, які фахівці в галузі передачі технологій можуть запропонувати Вам. Ці рецепти не дають математичної визначеності наукового аналізу. Кожний з них більше належить до мистецтва, ніж до науки.

Доповідь ЮНІДО, 1989

Розрахунки ринкової вартості об'єкта інтелектуальної власності здійснюються, як правило, одночасно за допомогою кількох методів. Водночас для кожного виду інтелектуальної власності застосовується один основний підхід, здатний забезпечити найбільш прийнятне оцінювання. Решта підходів розглядаються як другорядні, призначені для уточнення та перевірки результатів, отриманих з допомогою основного підходу.

Основні підходи до розрахунку ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності

Витратний (інвестиційний) підхід, що ґрунтується на визначенні фактичних затрат на створення, придбання та використання об'єкта інтелектуальної власності (з урахуванням його зносу). Використання витратного підходу пов'язане з можливістю відновлення або заміщення об'єкта оцінки. Витрати на створення нового об'єкта, аналогічного тому, що оцінюється, включають прямі та непрямі затрати, пов'язані з продукуванням об'єкта інтелектуальної власності та доведенням його до стану, придатного для використання, а також прибуток інвестора (найбільш вірогідну винагороду за інвестування капіталу у створення інтелектуального продукту).

Витратний підхід ґрунтується на припущенні, що потенційний покупець, який володіє інформацією про об'єкт угоди, не заплатить за нього більше, ніж за об'єкт у складі нематеріальних активів, що має еквівалентну корисність; передбачає визначення витрат на відтворення первісної вартості об'єкта інтелектуальної власності у складі нематеріальних активів підприємства з урахуванням подальшого поліпшення або заміни цього об'єкта; використовується, як правило, для оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, що належить до соціальної сфери, космічних, оборонних програм тощо.

Попри те, що в Україні не створено офіційної методики вартісної оцінки прав на об'єкти інтелектуальної власності, набуто певного практичного досвіду в цій сфері.

Основними методами, які використовуються в рамках витратного підходу є такі:

— *метод фактичних витрат*, що ґрунтується на врахуванні фактично здійснених витрат згідно з бухгалтерською звітністю підприємства за певний період (виявленні всіх фактичних початкових витрат, пов'язаних зі створенням, придбанням, введеннями в експлуатацію об'єкта інтелектуальної власності, та їх корекції з урахуванням індексу цін на дату оцінки та коефіцієнта морального старіння). Водночас у разі необхідності здійснюється коригування цих затрат, їх індексація за методом приведених витрат.

Розрахунок вартості об'єкта оцінювання за методом приведених витрат: $V_{\text{пр.в}} = \sum(R_i \cdot K_{\text{пр}})$, де: $V_{\text{пр.в}}$ — вартість об'єкта оцінювання, розрахована за методом приведених витрат; R_i — витрати на створення (придбання) об'єкта, що оцінюється (на дату їх здійснення); $K_{\text{пр}}$ — коефіцієнт приведення (враховує зміну вартості грошей у часі, інфляцію за період здійснення витрат до дати їх оцінки);

— *метод вартості заміщення*, згідно з яким вартість об'єкта інтелектуальної власності визначається мінімальною ціною, яку потрібно заплатити за об'єкт, що має аналогічну споживчу вартість, тобто є еквівалентним за варіантами використання;

— *метод відновлювальної вартості*, який передбачає визначення вартості об'єкта інтелектуальної власності як суми витрат, необхідних для створення нової точної копії оцінюваного активу (на основі сучасних цін на необхідні ресурси).

На думку фахівців, при оцінюванні інтелектуальної власності, як правило, завжди є можливість застосувати витратний підхід, однак дуже часто така оцінка виявляється зіставною з ринковою цінністю відповідного об'єкта і може вказувати лише на нижню межу діапазону цін. Визначення верхньої межі цього діапазону можливе на основі застосування прибуткового підходу.

Порівняльний підхід ґрунтується на визначенні вартості об'єктів інтелектуальної власності шляхом коригування цін аналогів, що згладжує їх відмінності від об'єкта оцінювання.

Застосування цього підходу можливе за наявності даних про вартість зіставних з тим, що оцінюється, об'єктів інтелектуальної власності, наприклад інформації про умови ліцензійних угод, на передачу об'єктів інтелектуальної власності на внутрішньому та світовому ринках.

Найважливішими елементами порівняння, як правило, є фактори, що визначають ринкову вартість об'єкта оцінювання, та основні характеристики угод, які склалися на ринку інтелектуальної власності, в тому числі обсяг майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, що оцінюються; умови фінансування угод щодо інтелектуальної власності; динаміку цін на об'єкти інтелектуальної власності; галузь їх вико-

ристання; фізичні, функціональні, технологічні, економічні характеристики цих об'єктів; наявність конкурентних позицій тощо.

Порівняльний підхід до оцінювання об'єктів інтелектуальної власності реалізується у більшості випадків на основі таких методів:

— *методу порівняльних продаж*, що ґрунтується на зіставленні вартості об'єкта оцінювання з вартістю аналогічних об'єктів інтелектуальної власності, що були реалізовані на ринку. У цьому випадку ринкова вартість об'єкта оцінювання визначається ціною, яку згодні заплатити на дату оцінки типові покупці типовим продавцям інтелектуальної власності за аналогічний (за якістю, призначенням, корисністю) об'єкт з урахуванням необхідних коректив. Таким чином, найважливішими умовами застосування цього методу є доступність достовірної інформації щодо умов продажу об'єктів — аналогів та можливості оцінити вплив характерних особливостей цих об'єктів на їхню ринкову вартість;

— *методу звільнення від роялті* (винагороди власнику), що ґрунтується на визначенні вартості об'єктів інтелектуальної власності шляхом додавання майбутніх грошових потоків роялті, приведених із використання ставки дисконтування до поточної вартості. Таким чином, використання цього методу ґрунтується на припущенні, що інтелектуальна власність, яка використовується суб'єктом господарювання, не є його власністю, відтак частину виручки він сплачує власнику у вигляді роялті. Важливу роль за цих умов відіграють чинники, що впливають на розмір ставок роялті, в тому числі економічна ефективність ліцензії, наявність та обсяг патентного захисту, обсяг прав, що передаються за ліцензією, інжиніринговий супровід, конкурентні пропозиції тощо.

Отже, використання порівняльного підходу можливе за умов доступності достовірної інформації про ціни продажу об'єктів аналогічного призначення та порівняльної корисності, умов відповідних ринкових угод, ступінь впливу особливих характеристик таких об'єктів на їхню вартість тощо. На думку фахівців, відсутність необхідних обсягів даних призводить до того, що доступна інформація про угоди щодо об'єктів інтелектуальної власності використовується

при оцінюванні лише як орієнтовна, сигнальна, не впливаючи на остаточну величину ринкової вартості.

Прибутковий (дохідний) підхід, що ґрунтується на ідеї залежності економічної цінності кожного конкретного об'єкта інтелектуальної власності в певний момент часу від майбутніх доходів, пов'язаних із його використанням. Дохід від використання інтелектуальної власності визначається як різниця між грошовими надходженнями (платежами за надане право використання інтелектуальної власності, наприклад роялті, паушальними платежами) та грошовими виплатами за визначений період часу.

Застосування прибуткового підходу ґрунтується на визначенні розміру прибутку, що асоціюється з активами, які оцінюються; ставок капіталізації (чи дисконта), які враховують ризик, пов'язаний з дохідністю відповідних об'єктів інтелектуальної власності та остаточного економічного терміну їх служби.

Основні методи вартісного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності, які використовуються на основі прибуткового (дохідного) підходу, такі:

— *метод дисконтування*, згідно з яким поточна вартість об'єкта інтелектуальної власності розраховується шляхом приведення всіх майбутніх надходжень чистого прибутку від використання інтелектуальної власності на дату проведення оцінювання за визначеною оцінювачем ставкою дисконтування.

$$V_n = \sum_{t=1}^n \frac{c + R_t}{(1 + e)^t},$$

де V_n — поточна вартість об'єкта оцінювання; R_t — майбутні грошові надходження чистого прибутку в t -му році; e — коефіцієнт дисконтування; n — кількість років, протягом яких здійснюються грошові надходження.

У випадку, якщо інтелектуальна власність ліцензована і власник отримує дохід у формі роялті, може бути використана формула

$$V = \sum_{t=1}^n \frac{R_t}{(1 + I)^t},$$

де V — вартість об'єкта інтелектуальної власності; R_t — доходи (роялті) в t -му році; I — процентна ставка з урахуванням ризиків; n — кількість років, протягом яких надходять доходи.

Таким чином, метод дисконтування ґрунтується на припущенні, що інтелектуальна власність може продукувати потік доходів. На думку більшості дослідників, використання цього методу є доцільним за умов нестабільності грошових надходжень та видатків, насамперед при визначенні вартості продажі патентів, видачі ліцензій тощо;

— *метод капіталізації прибутку*, згідно з яким поточна вартість об'єкта оцінювання визначається шляхом зіставлення щорічного прибутку від комерційного використання інтелектуальної власності та коефіцієнта капіталізації;

$$V_n = \frac{\Pi}{K},$$

де V_n — поточна вартість об'єкта оцінювання, визначена за методом капіталізації; Π — щорічний прибуток від комерційного використання об'єкта оцінювання; K — коефіцієнт капіталізації.

На думку більшості дослідників, метод капіталізації прибутку доцільно використовувати для оцінювання функціонуючих об'єктів інтелектуальної власності, які мають добре прогнозовані (стабільні або такі, що змінюються однаковими темпами) величини надходжень та видатків.

Крім трьох основних загальновизнаних підходів до оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, на практиці часто застосовуються більш прості та *грубі методи так званого швидкого початкового оцінювання*, в тому числі: метод 25 % від валового прибутку; метод 5 % від продажу; метод поворотних коштів від продажу тощо.

Так, згідно з правилом 25 % ліцензіар повинен отримати роялті в сумі не менше 25 % від валового прибутку:

$$L = 0,25 \cdot \frac{I}{N},$$

де L — сума роялті, що припадає на одиницю проданої ліцензійної продукції; I — операційний прибуток; N — кількість проданих одиниць продукції.

Водночас, на думку багатьох дослідників, цей метод має суттєві обмеження, пов'язані з ігноруванням ймовірності та величини інвестиційного ризику.

Таким чином, оцінювання вартості конкретного об'єкта інтелектуальної власності залежить від мети оцінювання та врахування переваг, обмежень підходів, що застосовуються. Різноманітність цих підходів пов'язана з неоднорідністю об'єктів інтелектуальної власності та багатогранністю форм їх практичного використання.

На практиці, як правило, ринкова вартість того чи іншого об'єкта інтелектуальної власності розраховується одночасно з допомогою кількох методів. Уточнення мети оцінювання в кожному конкретному випадку дає змогу виокремити найбільш придатну методику. Водночас, на думку деяких дослідників, одну методику оцінювання не можна застосувати до всіх етапів життєвого циклу продукту або технології, оскільки з плином часу змінюються як вартість інтелектуальної власності, так і підходи до її оцінювання¹³.

Загальноновизнано, що на відміну від матеріальних засобів виробництва, вартість інтелектуальної власності може зростати з плином часу. Наприклад, за відсутності нових патентів вартість чинних патентів може збільшуватись, так само як може зростати вартість відомих торговельних марок, знаків обслуговування тощо. Водночас вплив ринкових факторів характеризується високою мірою невизначеності.

Згідно з названим підходом на ранніх етапах життєвого циклу товару (розробка та початок комерціалізації) більш придатним є витратний підхід до оцінювання об'єктів інтелектуальної власності. У цьому випадку ціна інтелектуальної власності може включати собівартість розробки і прибуток розробників.

Починаючи з моменту отримання перших прибутків від продажу запатентованого продукту, коли підприємство зацікавлене в монопольному використанні своєї інтелектуальної власності, оцінювати інтелектуальну власність доцільно на

основі прибуткового (дохідного) підходу, який уможливорює врахування вартості додаткових активів, інвестиційних ризиків та розмірів ринку.

На стадії насичення ринку доцільно використовувати «швидкі» методи оцінювання роялті, пов'язані з визначенням суми ліцензійних платежів як фіксованої частки доходів ліцензіата. Це зумовлюється зацікавленістю компанії в отриманні додаткового прибутку від продажу ліцензій, або її прагненням до стандартизації продукції, пов'язаної з оцінюванням патентних прав на основі ліцензійних платежів за право використовувати цю інтелектуальну власність.

На стадії, коли ще не вичерпався термін дії охоронних документів, однак інтелектуальна власність перестала приносити прибуток і не використовується для комерційних цілей, оцінювати з метою продажу зацікавленим покупцям доцільно на основі порівняльного підходу, виходячи з того, що для відтворення об'єкта оцінювання зацікавлена в ньому компанія витратила б суму, аналогічну витраченій власником.

9.6. Охорона та захист прав інтелектуальної власності

Стрімке зростання ролі та значення інтелектуальної діяльності у соціально-економічному розвитку суспільства, утвердження творчої розумової праці як найважливішого чинника успішного виробничого та комерційного функціонування сучасних високотехнологічних підприємств, підвищення їхньої конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках загострює проблему створення надійної та ефективної системи охорони та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Результати інтелектуальної діяльності охороняються у зв'язку з існуванням їхньої ринкової цінності; їх залученням до ринкового обігу, що потребує специфікації відповідних прав власності. Поза системою ринкових відносин така охорона є неможливою і недоцільною.

За сучасних умов охорона та захист прав інтелектуальної власності є найважливішою інституцією регулювання відносин у цій сфері.

Світовий досвід переконує, що *ефективний механізм охорони прав інтелектуальної власності: є важливим елементом економічної політики*, спрямованої на стимулювання та розвиток наукових досліджень, упровадження інновацій та прискорення науково-технічного прогресу; *сприяє залученню інвестицій до інноваційних проектів*, зростанню зайнятості, підвищенню економічного добробуту населення тієї чи іншої країни; *стимулює розвиток міжнародної торгівлі*, відіграє важливу роль у підвищенні конкурентоспроможності національних економік у глобальному ринковому середовищі; *перетворюється на глобальну проблему*, пов'язану з економічною безпекою окремих держав, що вимагає стратегічних підходів до її вирішення на наднаціональному рівні.

У доповіді Міжнародної фінансової корпорації (МФК) «Захист інтелектуальної власності, прями капіталовкладення та трансфер технологій» (1995) наголошується на тому, що стан захисту інтелектуальної власності в тій чи іншій країні суттєво впливає на обсяг та структуру іноземних інвестицій. Наприклад, у законодавстві США ступінь захисту прав інтелектуальної власності в певній державі трактується як важливий критерій надання їй економічних пільг у рамках Генеральної системи преференцій. З цією метою проводиться щорічний аналіз законодавства зарубіжних країн щодо регламентації та практики застосування механізму захисту прав інтелектуальної власності. Проти країн, що мають неефективну систему такого захисту, застосовуються штрафні санкції.

Необхідність охорони та захисту прав інтелектуальної власності зумовлена такими потребами: *забезпечення інтересів творців шляхом надання їм обмежених у часі прав щодо контролю над використанням власних творів; стимулювання творчої інтелектуальної праці, заохочення творчої активності та впровадження її результатів у інтересах соціально-еко-*

номічного прогресу суспільства; активізації інвестиційної та інноваційної діяльності, впровадження досягнень науково-технічного прогресу та нововведень у всі сфери суспільного життя; створення цивілізованого ринкового середовища, надійного захисту суб'єктів господарювання від недобросовісної конкуренції, пов'язаної з неправомірним використанням об'єктів інтелектуальної власності; захисту економічної безпеки держав за умов глобалізації світогосподарського розвитку, створення сприятливих умов для трансферу нових технологій; поширення інформації, уникнення втрат внаслідок дублювання зусиль, спрямованих на пошук шляхів вирішення нагальних науково-технологічних і соціально-економічних проблем; захисту інтересів суспільства щодо вільного доступу до світової інтелектуальної скарбниці.

I. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до статті 16 цього Кодексу.

II. Суд у випадках та в порядку, встановлених законом, може постановити рішення, зокрема, про:

1) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів;

2) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності;

3) вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності;

4) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності;

5) застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір стягнення визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення;

б) опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.

**Цивільний кодекс України. Книга четверта.
Право інтелектуальної власності.
Ст. 432**

Важливо зазначити, що на відміну від традиційних економічних благ, результати інтелектуальної праці не можуть бути захищені від використання третіми особами на підставі одного лише володіння ними. Після того як інтелектуальні продукти, не забезпечені спеціальною правовою охороною з боку держави, стають відомими суспільству, творці не в змозі здійснювати контроль за їх використанням. Суттєвим є також те, що за високої вартості та значних ризиків, які несуть розробники інтелектуальних продуктів, вартість тиражування та подробиць цих продуктів є порівняно низькою. Відтак *формування інституту охорони та захисту прав інтелектуальної власності є важливою закономірністю розвитку інформаційного суспільства.*

Необхідно розрізняти: *охорону прав інтелектуальної власності* — встановлення системи правових норм, що регулюють відносини з приводу створення і використання об'єктів інтелектуальної власності; *захист прав інтелектуальної власності* — сукупність заходів, спрямованих на визнання та відновлення прав інтелектуальної власності у випадку їх порушення.

На думку вітчизняних дослідників, *у еволюції сучасного інституту охорони та захисту прав інтелектуальної власності можна виокремити такі тенденції: поширення режиму охорони прав інтелектуальної власності на нові об'єкти та нетрадиційні сфери їх застосування; посилення режиму правової охорони та захисту інтелектуальної власності; впровадження більш жорстких покарань за порушення виключних прав; спрощення процедури отримання правової охорони об'єктів інтелектуальної власності; лібералізація відносин щодо використання результатів інтелектуальної*

діяльності, профінансованої за рахунок державного бюджету, спеціальних цільових фондів; інтенсифікація міжнародного співробітництва в галузі охорони прав інтелектуальної власності, в тому числі у напрямі вирішення проблем, пов'язаних з глобалізацією економіки.

Сучасна система охорони та захисту інтелектуальної власності пройшла тривалу еволюцію.

Зародження основ патентної охорони результатів творчої діяльності пов'язано з періодом XIV—XVIII ст. У 1474 р. у Венеціанській республіці вперше було прийнято Положення про привілеї, що надавало окремим особам, які здійснили прибуткові новації, певні виключні права, переваги (звільнення від податків, монополію тощо).

В Англії у XII—XV ст. привілеї надавались королівською владою і були спрямовані на стимулювання нових високотехнологічних виробництв, що сприяло перемозі промислової революції. У 1623 р. у цій країні був прийнятий «Статут про монополії», який проголосив виключне і незалежне від волі короля право кожного, хто створив і застосував технічну новацію, на монопольне користування її вигодами протягом 14 років.

У Росії у 1723 р. було затверджено «Правила видачі привілеїв на створення фабрик», а у 1812 р. — закон «Про привілеї на різні винаходи і відкриття у художніх ремеслах», який регламентував видачу привілеїв на власні та імпортовані винаходи терміном на 3, 5 і 10 років.

У XVIII ст. система охорони прав інтелектуальної власності у формі привілеїв почала поступово втрачати своє значення. Їй на зміну прийшла патентна система. Перший патентний закон було прийнято у США у 1790 р. Згідно з цим законом держава гарантувала захист прав творців шляхом видачі спеціального охоронного документа — патенту. З цією метою запроваджувалась державна реєстрація винаходів, попередня експертиза заявок тощо.

Перші фіксовані відомості щодо охорони та захисту авторського права датовані XVIII ст. Так, прийнятий у 1710 р.

Статут королеви Великої Британії та Ірландії Анни Стюарт проголосував твір власністю автора і надавав останньому виключне право на перевидання твору на термін 14, 21, 28 років. Порушення виключних прав автора твору каралось штрафом та знищенням неправомірно надрукованих екземплярів. Висувалась також вимога обов'язкової реєстрації творів у компаніях книговидавців.

Перші нормативні акти щодо державної охорони засобів індивідуалізації товарів і послуг, зокрема товарних знаків, були прийняті у другій половині XIX ст. (у США — у 1881 р., Великобританії — у 1883 р., Франції — 1857 р., Німеччині — 1884 р., Росії — 1830 р.).

У XIX—XX ст. інститути патентного, авторського та суміжних прав збагатились новими правилами і нормами на основі розвитку та урізноманітнення об'єктів інтелектуальної власності, ускладнення та диференціації відносин між суб'єктами світової інформаційної мережі, становлення глобального ринку інтелектуальної продукції тощо.

Найважливішим механізмом захисту інтелектуальної власності за сучасних умов є патентна система, покликана забезпечити баланс інтересів суспільства і творців таких об'єктів промислової власності, як винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо.

Водночас розвиток відносин інтелектуальної власності приводить до урізноманітнення об'єктів патентного права. На сьогодні у розвинених країнах патентним правом охороняються штами мікроорганізмів, продукти програмного забезпечення і навіть ділові методи, відображені у вигляді комп'ютерних програм.

В основі цієї системи лежить *патентне право* — сукупність правових норм, що регламентують систему охорони об'єктів промислової власності шляхом видачі патентів.

За своєю природою патентне право є виключним правом, що належить до науково-технічної сфери творчої інтелектуальної діяльності. Його носій може сам використовувати об'єкти інтелектуальної власності, що охороняються, давати

дозвіл на використання цих об'єктів певним особам і водночас забороняти усім іншим суб'єктам господарювання використовувати цей об'єкт без дозволу патентовласника.

Патентне право характеризується:

— *територіальним принципом охорони*, згідно з яким патент видається відповідно до національного законодавства і всі пов'язані з ним права географічно обмежені кордонами країни чи регіону;

— *видачею патентними органами відповідно до передбаченої законом процедури спеціального охоронного документа* (патенту, свідоцтва), який діє протягом певного терміну, по закінченні якого об'єкт інтелектуальної власності переходить у суспільну власність.

Таким чином, продукти людської творчості перетворюються на об'єкти патентного права у випадках, пов'язаних з прикладними аспектами використання результатів науково-технічних досліджень за умов об'єктивної ймовірності створення ідентичних об'єктів різними особами незалежно одна від одної, що зумовлює необхідність формальної процедури встановлення пріоритету (першості) творця того чи іншого інтелектуального продукту.

Статистика засвідчує тенденцію до постійного зростання кількості патентних заявок у різних країнах. Відтак патентний захист перетворюється на стратегічну мету як окремих компаній, так і держави в цілому. На сьогодні лідерами у сфері патентування є США, Західна Європа, Японія. Наприклад, на Японію та Німеччину нині припадає більше 60 % виданих у світі патентів. Водночас значення патентного захисту є різним для різних галузей промисловості. Так, патентний захист відіграє надзвичайно важливу роль у фармацевтичній галузі, однак в електронній промисловості, де життєвий цикл продукції є відносно коротким, більш поширеним є засекречення інформації.

Американські фахівці зазначають, що в США провідні компанії намагаються отримати патенти з метою: блокування конкуренції; отримання роялті; зміцнення свого становища лідерів; здійснення перехресного ліцензування; активного просування своїх товарів на ринок.

За цих умов *патентування виконує дві основні функції*:

1) *оборонну*, спрямовану на захист від конкурентів завойованих сегментів ринку;

2) *агресивну*, спрямовану на завоювання нових сегментів ринку¹⁴.

Основні принципи патентного права: надання правової охорони лише тим об'єктам інтелектуальної власності, які офіційно визнані патентоспроможними на основі критеріїв новизни, неочевидності та промислової придатності; «патентна чистота» об'єктів промислової власності, що вимагає використання останніх без порушення патентних прав інших осіб; визнання за власником патенту виключних прав на використання запатентованих об'єктів інтелектуальної власності та встановлення санкцій за порушення цих прав; узгодження інтересів власників патентів і суспільства в цілому на основі запровадження винятків зі сфери патентної монополії, продиктованих суспільними потребами.

Слід зазначити, що серед дослідників проблем інтелектуальної власності немає єдності в питаннях оцінки ролі та значення патентного права в сучасній ринковій економіці. Деякі автори вбачають у цьому праві гальмо для вільного використання досягнень науково-технічного прогресу та подолання економічної відсталості менш розвинених країн. Водночас їхні опоненти звертають увагу на стимулюючу роль патентного права, покликаного захищати творців інтелектуальної власності. Прихильники такого підходу наводять конкретні приклади, коли відмова від патентування на користь вільного поширення знань перетворювалась на основну перешкоду їх промислового освоєння, як це було з винаходом пеніциліну А. Флемінгом. Спеціальне дослідження, здійснене у 1985 р. відомим американськими вченими Ф. Махлуном, підтвердило корисність патентної системи. Однак, як зазначив дослідник, довести це з допомогою конкретних цифр неможливо.

Патент — це державний охоронний документ на нове технічне рішення у певній галузі, що засвідчує його першість (пріоритет) та авторство і встановлює виключні права патентовласника, дійсні на території держави, де був виданий цей охоронний документ, протягом законодавчо встановленого терміну.

Шляхом надання власнику юридичного захисту на певний термін патенти формують специфічні правила ринкового обігу відповідних об'єктів інтелектуальної власності. Патентна система захисту прав інтелектуальної власності: стимулює індивідів до заняття творчою розумовою діяльністю; створює можливість для широкого використання нових винаходів, корисних моделей, промислових зразків тощо; є своєрідним механізмом недопущення несанкціонованого використання об'єктів інтелектуальної власності.

У сучасній науковій літературі сформувались *такі основні економічні концепції патентів*: *стимулювання винахідництва*, згідно з якою патентування спонукає винахідників до творчості; *розкриття*, згідно з якою патентний захист забезпечує широкий доступ до інформації про винаходи та їх використання, стимулюючи винахідників не тримати в таємниці результати їх творчої праці; *розвитку та комерціалізації*, згідно з якою патентування стимулює інвестиції, необхідні для розвитку та комерціалізації інтелектуальної власності; *розвитку перспективних досліджень*, згідно з якою патентування породжує кумулятивний ефект розвитку похідного винахідництва.

Характеризуючи економічну роль патентів, дослідники звертають увагу на таке: патентування стимулює інтелектуальну творчу діяльність з метою отримання монопольного прибутку (теорія обмеженої монополії патенту); патентування породжує конкурентні стимули до винахідництва з метою недопущення втрат за умов, якщо не провадиться інноваційна діяльність (теорія конкретної ролі патенту)¹⁵.

Термін «патент» походить від латинського слова «patentis», що означає «свідоцтво, грамота». Водночас є версія, згідно з якою в основі походження цього терміна лежить англійське словосполучення «Letters Patent», що в перекладі означає «відкрита грамота». Ця назва пов'язується з історичними обставинами зародження патентування, коли охоронні документи, які видавались авторам новацій і забезпечували їх виключні права, не скріплювались печаткою як звичайні листи. Як правило, печатка ставилась у нижній частині аркуша паперу, що був охоронним документом.

Згідно з визначенням Всесвітньої організації інтелектуальної власності «Патент є виключним правом, наданим на винахід, який може бути продуктом чи способом, які дозволяють зробити будь-що по-новому або пропонують нове технічне рішення задачі. ...Патент надає тому, хто ним володіє охорону на винахід. Охорона надається на обмежений термін, який, як правило, становить 20 років».

Перше у світі патентне свідоцтво було створено у Венеціанській республіці (Патентний кодекс 1474 р.). Першим справжнім патентом у США вважається патент, виданий у 1646 р. англійцю Дж. Дженклу, який надавав йому право на створення металургійного виробництва на 14 років. Закон 1836 р. затвердив Американську патентну систему практично в тому ж вигляді, в якому вона існує нині.

У Франції перший патентний закон був прийнятий у 1791 р. і проголошував власністю автора будь-яке відкриття або новий винахід у будь-якій галузі виробництва.

Протягом 1815—1820 р. тільки Сполучені Штати Америки, Франція, Велика Британія видавали понад 100 патентів на рік. Від 1850 до 1854 р. їхня кількість невпинно зростала і досягла в деяких країнах кількох сотень на рік.

За сучасних умов щорічно у світі реєструється майже 800 тис. заявок на винаходи і видається приблизно 400 тис. охоронних документів (патентів, авторських свідоцтв, свідоцтв про корисність тощо). Особливо інтенсивним є процес патентування в Японії, США і Європі. Якщо Японії для того, щоб зареєструвати перший мільйон патентів знадобилося 95 років, то для реєстрації другого мільйону — лише 15 років.

Порушення виключних прав на об'єкти патентного права передбачає їхній захист шляхом застосування до порушника таких санкцій: заборони подальшого неправомірного використання об'єкта промислової власності у практиці господарювання; відшкодування патентовласнику зазнаних збитків (як прямих витрат, так і втраченої вигоди); накладання на порушника зобов'язань щодо виплати штрафу; публіка-

ції рішення суду з метою захисту ділової репутації власника патенту.

Об'єктами патентного права є винаходи, корисні моделі, промислові зразки, штамми мікроорганізмів, комп'ютерні програми тощо.

Охорона патентів на винаходи передбачає, що будь-який суб'єкт господарювання, який бажає використовувати той чи інший винахід повинен отримати дозвіл на його використання у власника патенту.

У практиці патентної інформаційної роботи, як правило, використовуються так звані *патентні описи* — видані друкарським способом та доступні всім зацікавленим особам брошури (окремі листки), у яких вичерпно викладена сутність винаходу, наводяться найменування із зазначенням заявника, автора чи співавтора, країна та відомство, де видано патент, його номер, кваліфікаційний індекс та дату пріоритету. Патентні описи розсилаються передплатникам та зберігаються у бібліотеках.

Патентна система більшості країн регламентує набуття статусу власника патенту особою, яка першою зареєструвала винахід. Виняток становлять США, чие законодавство передбачає можливість видачі патенту тому, хто зможе довести, що саме він є автором винаходу.

Крім патентів практиці відомі й інші засоби охорони винаходів. Наприклад, законодавство КНДР, Монголії, Куби, колишнього Радянського Союзу регламентувало видачу такого охоронного документа, як авторське свідоцтво на винахід. Авторське свідоцтво видавалося державними органами авторам (співавторам) винаходу і засвідчувало визнання нового технічного рішення винаходом, пріоритет винахідника, його авторство. Водночас власником прав на винахід проголошувалась держава, яка виплачувала винахіднику певну винагороду.

За сучасних умов суб'єкти господарювання патентують винаходи з метою підвищення власної конкурентоспроможності, створення перешкод для виходу суперників на певний сегмент ринку, захоплення нових ринкових ніш, у тому числі на світових ринках товарів і послуг. Водночас *патентування винаходів має вибірковий характер*, оскільки: фірми патен-

тують винаходи, призначені для власного споживання, продаж ліцензій та комерційного використання у тих сферах, які здатні забезпечити максимальний ефект; фірми не патентують винаходи, у яких термін проходження заявки у патентному відомстві перевищує термін їх комерційної реалізації, а також конкурентоспроможні «піонерні» винаходи, секрети яких можуть бути збережені й захищені як «ноу-хау» (наприклад, секрет виробництва французьких парфумів «Шанель № 5» або секрет виробництва екстракту для «Coca-Cola» тощо).

Водночас загальною світовою тенденцією стає зростання кількості так званих *службових винаходів*, за яких власниками патентів є не окремі особи (автори), а їх правонаступники — приватні фірми або державні заклади. Насамперед це стосується винаходів, здатних забезпечити вагому економічну віддачу. Коли винаходи мають не прикладний, а теоретичний характер і не обіцяють швидкої віддачі, фірми займають менш жорстку позицію стосовно інших авторів.

Міжнародна практика підтверджує можливість тривалої та надійної охорони як секретів виробництва охороноспроможних рішень, одержання патентних прав на які з тих чи інших причин видається недоцільним. Так, наприклад, ще у 1903 р. аптекар Брахем зі штату Північна Кароліна (США) винайшов темно-коричневий сироп, який назвав «Пепсі» («енергійний», «такий, що примножує сили»). Нині цей секрет використовують більше тисячі заводів відомої фірми «Пепсі», які знаходяться у різних країнах світу. Водночас секрет виробництва цього сиропу знають лише три члени правління фірми, які мають ключі від сейфа, де зберігається рецепт. Цікаво, що відкрити сейф вони можуть лише разом і не мають права перебувати утрюх в одному автомобілі чи літаку. При цьому дублікат ключа від сейфа зберігається в банку, який фінансує фірму

Світовий досвід демонструє також збільшення кількості держав, що надають правову охорону корисним моделям. Це зумовлено: зростанням ролі та значення малого і середнього

інноваційного бізнесу, зацікавленого у швидкому та недорогому оформленні виключних прав на власні розробки; збільшенням кількості нових технічних рішень, які за своїм рівнем перевищують раціоналізаторські пропозиції, але не досягають рівня винаходів; підвищенням ролі та значення галузей, що виробляють товари народного споживання, насамперед пристроїв, які мають короткий термін служби і пов'язані з інститутом корисної моделі.

Специфіка охорони таких об'єктів прав інтелектуальної власності, як корисні моделі, пов'язана з тим, що у більшості держав світу: на корисну модель видається охоронний документ, який називається у різних країнах «свідоцтвом», «патентом» або «малим патентом»; процедура розгляду заявки та видачі охоронного документа на корисну модель у цілому збігається з процедурою, яка застосовується при видачі патенту на винахід; власник охоронного документа на корисну модель володіє виключним правом на цю модель на термін, коротший за термін, передбачений патентом на винахід. Перевагами прав на корисні моделі порівняно з правами на винаходи є їх швидка і проста реєстрація, нижчий рівень вимог до винахідницького рівня, коротший (але, як правило, достатній) термін охорони. Так, у більшості країн національний патент можна отримати за 2—3 роки, європейський — за 4 роки, а корисна модель реєструється, як правило, протягом 6 міс.

Законодавче регулювання проблем охорони корисних моделей було започатковано у Німеччині у 1891р., коли Імперський суд ухвалив висновок щодо охорони технічних рішень, які є новими, але не мають достатнього винахідницького рівня. Слідом за Німеччиною охорону корисних моделей почали здійснювати Іспанія, Португалія, Китай та Польща (в межах загального законодавства про промислову власність), а також Данія, Італія, Японія (на основі спеціальних законів). Водночас законодавством окремих розвинених країн (США, Канади, Великої Британії тощо) охорона корисних моделей не регламентується.

Неоднаковим є також режим правової охорони корисних моделей і термін дії охоронних документів у різних країнах світу. Цікаво, що у 1995 р. комісія ЄС наголосила на необхідності гармонізації національних законодавств країн Союзу щодо охорони прав на корисні моделі, з метою налагодження взаємовигідної торгівлі об'єктами промислової власності та розвитку конкуренції у тих галузях промислового виробництва, які виробляють товари споживчого призначення.

Нині у світі охорону промислових зразків здійснюють близько 80 країн, у яких щорічно подається майже 210 тис. заявок на таку охорону, з яких більше 160 тис. реєструється відповідними вповноваженими органами. Інформацію про промислові зразки публікують 38 країн і чотири міжнародні організації.

За умов розвиненої ринкової економіки вирішальним фактором зростання комерційної цінності благ є урахування естетичних уподобань споживачів. Відтак оформлення зовнішнього вигляду виробів набуває важливого значення у підвищенні конкурентоспроможності товаровиробників. *Правова охорона промислових зразків* спрямована на захист результатів творчої діяльності дизайнерів, пов'язаної з оригінальними розробками зовнішнього вигляду товарів.

Основним охоронним документом при цьому є патент.

Вирішальними умовами патентоспроможності корисних моделей є новизна, промислова придатність та наявність у зовнішньому вигляді виробу художньо-естетичних рис. При цьому правовій охороні підлягають саме художньо-естетичні риси виробу, тоді як його функціональні особливості можуть вільно копіюватись будь-якими особами.

За цих обставин *не визнаються патентоспроможними рішення об'єктів: зумовлені виключно технічними функціями конкретних виробів; нестійкої форми із рідких, газоподібних, сипучих речовин; архітектури (крім малих архітектурних форм), промислових, гідротехнічних та інших стаціонарних споруд; які суперечать суспільним інтересам та моральним принципам.*

До 1 січня 2004 р. в Україні видавалось чотири види охоронних документів на винахід (патент на винахід, патент на секретний винахід; деклараційний патент та деклараційний патент на секретний винахід), а також два види охоронних документів на корисні моделі (деклараційний патент на корисні моделі та деклараційний патент на секретну корисну модель), які засвідчували пріоритетність, авторство та право власності на винахід чи корисну модель. Відповідно до нового Цивільного кодексу України з 1 січня 2004 р. заявки на деклараційні патенти не приймаються. Термін дії патенту на винахід становить 20 років, на корисну модель — 10, на промисловий зразок — 15 років від дати подачі заявки до Укрпатенту в установленому законом порядку. Водночас до 1 січня 2011 р. в Україні будуть діяти деклараційні патенти на винаходи, а до 1 січня 2015 р. — деклараційні патенти на корисні моделі, заявки на які були подані до набуття чинності новим Цивільним кодексом України.

Правова охорона товарних знаків та знаків обслуговування у більшості країн ґрунтується на таких важливих передумовах, як державна реєстрація позначень і добросовісність заявника. Водночас можливий позареєстраційний захист товарних знаків, за умов, що вони належать до категорії загальноновідомих у розумінні ст. 6bis Паризької конвенції про охорону промислової власності.

Захист товарних знаків та знаків обслуговування здійснюється з метою недопущення недобросовісної конкуренції, підтримання позитивної репутації та іміджу товаровиробників, забезпечення споживачів якісною продукцією та скорочення їхніх витрат на пошук необхідної інформації, стимулювання інвестиційної діяльності, пов'язаної з розвитком нових високоякісних виробництв тощо.

Інституційний аналіз інтелектуальної власності передбачає дослідження альтернативних систем специфікації прав власності на засоби індивідуалізації, які визначають рівень та структуру трансакційних витрат, пов'язаних з створенням, використанням і захистом відповідних прав. Світовий

практиці відомі дві централізовані (законодавчо закріплені) системи надання правової охорони засобам індивідуалізації: система попереднього використання, за якої виключні права надаються за фактом першого використання; реєстраційна система, за якої виключні права надаються за фактом централізованої реєстрації¹⁶.

На думку сучасних дослідників, система попереднього використання гнучко диференціює засоби індивідуалізації за ступенем охороноздатності, забезпечує економічну ефективність у мікроекономічному аспекті та дає змогу повніше реалізувати економічні переваги від використання засобів індивідуалізації.

Незастосування диференційованого підходу за реєстраційної системи призводить до «перевиробництва» вимог та критеріїв до позначення, яке претендує на охороноздатність. Водночас прописаних критеріїв замало для попередження опортуністичної поведінки¹⁷.

Кількість чинних товарних знаків у всіх країнах світу досягла 4 млн і постійно зростає. Нині у світі щорічно подається близько 600 тис. заявок на товарні знаки і реєструється майже 400 тис. знаків. Термін дії свідоцтв на товарні знаки в більшості країн майже не обмежується і постійно продовжується. Водночас у таких країнах, як Австралія, Бразилія, Ірландія та ін. термін дії такого свідоцтва становить 7 років і продовжується до 14 років; 10-річний термін дії (з продовженням ще на 10 років) запроваджено в Україні, Австралії, Німеччині, Мексиці, Польщі та інших країнах, у США свідоцтво видається на 20 років. Цікаво, що загальновідомі товарні знаки стали об'єктом правової охорони у 1925 р. після доповнення Паризької конвенції про охорону промислової власності спеціальною статтею, норми якої зобов'язували країни Паризького союзу відхиляти або визнавати недійсною реєстрацію та забороняти застосування товарних знаків, що відтворюють, імітують чи є прикладом інших товарних знаків або здатні викликати змішування зі знаками, що за визначенням компетентного органу країни є загальновідомими.

За сучасних умов загальновідомі товарні знаки охороняються Угодою TRIPS, Директивою ЄС про товарні знаки, а також постановою Європейської комісії від 20 грудня 1993 р. про товарні знаки Співдружності, Спільною резолюцією Генеральної Асамблеї Всесвітньої організації інтелектуальної власності та Асамблеї Паризького Союзу про положення щодо охорони загальновідомих знаків, прийнятою у вересні 1999 р.

Згідно з Паризькою конвенцією про охорону промислової власності *правова охорона фірмових найменувань* здійснюється у всіх країнах ЄС без обов'язкового подання заявки чи реєстрації. Водночас конкретні механізми регулювання цих прав мають значні відмінності у різних країнах. Захист прав на фірмові найменування може здійснюватись як у судовому порядку через заборону неправомірного використання фірмового найменування та відшкодування збитків власнику, так і адміністративним шляхом на основі відмови від реєстрації фірмового найменування, тотожного раніше зареєстрованому.

Правова охорона найменувань місць походження товарів передбачає їх реєстрацію, яка, однак, не забезпечує надання виключних прав. Право користування цим самим найменуванням, зареєстрованим у визначеному порядку, надається будь-яким суб'єктам господарювання за умови, що результати їх праці (товари, послуги) пов'язані з одним географічним місцем.

В п. 1 ст. 22 угоди TRIPS наголошується, що географічними є зазначення, які визначають товар як такий, що походить з певної території, регіону або місцевості, за умов, що якість, репутація або інші характеристики цього товару значною мірою пов'язані з його географічним походженням. При цьому країни-учасниці угоди зобов'язуються забезпечувати для зацікавлених сторін законні способи запобігання недобросовісній конкуренції, пов'язаній з використанням будь-яких засобів визначення або представлення товару, які свідчать, що товар походить з географічної території іншої, ніж реальне місце походження товару, у спосіб, який вводить в оману споживачів.

На відміну від патентного права, *охорона секретів виробництва та комерційних таємниць* не пов'язана з реєстрацією та формальною процедурою видачі охоронного документа. До незаконних способів одержання секретів виробництва відносять промислове шпигунство (крадіжка за допомогою злому чи електронних засобів), хабарництво (підкуп працівників з метою порушення ними зобов'язань щодо конфіденційності) та неналежне відрекомендування (видання себе за іншу особу, в тому числі посадову). Водночас ідентифікація певної інформації як секретної передбачає здійснення низки заходів, спрямованих на збереження її конфіденційності (в тому числі шляхом укладення угод про нерозголошення і з суб'єктами, що мають доступ до цієї інформації).

Слід враховувати, що термін дії секретів виробництва та комерційних таємниць є необмеженим, водночас є значні ризики випадкового чи ненавмисного розкриття секретної інформації, її незалежного перевідкриття, в результаті чого секрети виробництва перестають існувати. Інший недолік секретів виробництва (порівняно з об'єктами патентного права) пов'язаний з обмеженими можливостями їх захисту та значно нижчою ймовірністю отримання компенсації у випадку їх порушення. Наприклад, охорона ноу-хау здійснюється, як правило, на основі ліцензійної угоди і оформляється як абсолютно конфіденційна інформація. Водночас охорона ноу-хау не пов'язана з державною реєстрацією та оформленням спеціального охоронного документа. Будь-яка юридична чи фізична особа, яка самостійно розробила або добросовісно придбала ноу-хау, визнається правомочною щодо володіння останньою. Відтак у випадку незалежного створення ідентичних ноу-хау кількома незалежними авторами, їх охорона стає проблематичною.

Найбільш розвинену законодавчу базу та захист ноу-хау мають США. В основі цієї системи лежить Єдиний закон про торговельні секрети (1979 р.) та Закон США про економічне шпигунство (1996 р.). Згідно із законодавством США покарання за крадіжку інтелектуальної власності передбачає позбавлення волі терміном до 15 років і штраф розміром 500 тис. дол.

Водночас, на відміну від інших об'єктів інтелектуальної власності, відповідальність за порушення секретів виробництва випливає не з факту копіювання чи використання певної інформації, а насамперед з огляду на використання незаконних методів їх отримання. Крім того, на відміну від патентної охорони, охорона секретів виробництва не надає їх власникам виключних прав на використання відповідної інформації. Інші особи можуть використати цю інформацію, якщо вони здобули її законним способом (шляхом проведення самостійних досліджень, аналізу загальнодоступної літератури тощо).

Останнім часом спостерігається поживавлення інтересу науковців і практиків до пошуку ефективних механізмів захисту секретів виробництва. На думку відомого американського фахівця з питань безпеки установ та підприємств *А. Патко-са, найефективнішим є системний підхід до захисту будь-якої конфіденційної інформації*, який передбачає: ідентифікацію інформації, що потребує захисту та виявлення її ключових індикаторів; визначення термінів, необхідних конкурентам для її розкриття; виявлення конкурентів, яким потрібна інформація, можливих шляхів її здобуття; пошук слабких місць у забезпеченні охорони цієї інформації та розробка заходів, спрямованих на їх ліквідацію; аналіз діяльності служб та функціональних підрозділів на предмет виявлення можливих шляхів витоку інформації, розробка відповідних превентивних заходів; складання хронологічного опису заходів, виконання яких потребує попередження загрози втрати секретної інформації; визначення економічної доцільності та ефективності запропонованих механізмів захисту секретної інформації та підготовка відповідної аналітичної довідки.

А як здійснюється охорона авторських і суміжних прав? *Авторське право* регулює відносини щодо створення та використання наукових, літературних і мистецьких творів та охороняється без реєстрації та формальної експертизи в державних органах.

Водночас автор твору для сповіщення про свої права може використовувати *знак охорони авторського права*, який роз-

міщується на кожному екземплярі твору і складається з трьох елементів: латинської букви «С» у колі: ©, імені автора та року першого опублікування твору. Крім того, для забезпечення ідентифікації твору та отримання гонорару за його використання можлива реєстрація цього твору в авторсько-правових товариствах. На практиці використовується також нотаріальне засвідчення авторського права на твір, що ґрунтується на юридичному засвідченні підпису автора на оригіналі твору.

Цікавим є досвід США щодо охорони та захисту авторського права, яке регулюється на федеральному рівні Актом про авторське право 1976 р. Згідно з цим документом захисту підлягають твори оригінального (самостійного, творчого) та винахідницького характеру на будь-якому матеріальному носіїві, в тому числі твори літератури, музичні та драматичні твори, пантоміми та хореографічні постановки, ілюстрації, графічні твори та скульптури, звукозаписи, а також твори архітектури. При цьому комп'ютерні програми, бази даних, каталоги, довідники та інші види компіляції даних реєструються як літературні твори.

Важливими положеннями авторського права є те, що, по-перше, воно поширюється не на ідеї, концепції та системи, а лише на форму їх вираження; по-друге, відтворення твору, який захищається авторським правом з метою використання не захищеної патентом ідеї, концепції чи системи, не визнається порушенням; по-третє, бланки або форми, що використовуються для запису інформації (хронологічні карти, бухгалтерські книги, щорічники тощо), не підпадають під дію положень про захист авторського права, оскільки на них поширюється положення про патенти.

В Акті про авторське право знайшла відображення доктрина «добросовісного» використання творів, яка розвивалась у США протягом багатьох років з метою збалансування інтересів авторів і суспільства. «Добросовісне» використання є привілеєм осіб, які не мають авторського права на твір. Для визнання дій «добросовісними» враховуються мета і характер

Відповідно до Акта 1998 р. на твори поширюється три рівні захисту:

— для творів, написаних після 1 лютого 1978 р. авторське право діє протягом усього життя автора та 70 років після його смерті;

— для творів, написаних до 1 січня 1978 р. і не опублікованих до цього часу, правовий захист виникає автоматично, при цьому термін дії авторського права такий самий, як і для першої категорії;

— для творів, написаних і опублікованих до 1 січня 1978 р. чинне законодавство розширює термін поновлення авторського права з 28 до 67 років, надаючи творам загальний строк захисту 95 років.

Після винесення остаточного рішення щодо порушення авторських прав суд може вилучити та знищити всі примірники твору, створені чи використані порушником. Фактичні збитки власника авторського права підлягають відшкодуванню. Особи, визнані винними у порушенні авторського права в США, сплачують штраф у розмірі від 500 до 20 000 дол., водночас сума може бути збільшена на розсуд суду до 100 000 дол.

Охорона похідних творів та збірок (перекладів, обробок, анотацій, рефератів, резюме, оглядів тощо) здійснюється за наявності творчого внеску їх творців та дотримання ними авторських прав на оригінальні твори.

Специфіку авторського права визначає те, що охороні підлягають форми вираження ідей, а не самі ідеї творців. Відособлені від форми зміст, тема, сюжет, інформація тощо не захищені від привласнення та використання третіми особами. Відтак, на відміну від патенту, копірайт захищає твір лише від копіювання.

Водночас для різних видів творів значення змісту та форми щодо їх правової охорони є неоднаковим. Наприклад, для наукових творів пріоритетним є не емоційний, а раціональний вплив, відтак форма твору не обов'язково повинна бути оригінальною. Водночас твори мистецтва покликані справляти

емоційний вплив. За цих обставин пошук оригінальної форми твору відіграє важливу роль.

Авторське право виникає автоматично (за умов, що оригінальна робота автора зафіксована у придатному для сприйняття іншими особами вигляді), *має територіальний принцип охорони* (твори громадян певної держави, створені та оприлюднені на її території, будуть охоронятись на території інших держав за умов підписання відповідних міждержавних угод) і *регламентує охорону твору протягом певного періоду* (як правило, протягом життя автора і ще 50 років після його смерті).

На відміну від інституту патентного права охорона авторського права виникає автоматично з моменту створення твору. Так, згідно з п. 2 ст. 5 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів, прийнятої ще в 1886 р., «користування цими правами і їх здійснення не пов'язані зі здійсненням будь-яких формальностей». Україна приєдналась до Бернської конвенції у 1995 р., після прийняття Закону України «Про приєднання України до Бернської конвенції про охорону літературних і господарських творів (Паризького Акта від 24 липня 1971 р., зміненого 2 жовтня 1997 р.) від 31 травня 1995 р. № 189/95-ВР».

Згідно з п. 2 ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для його виникнення і здійснення не вимагається реєстрації чи спеціального оформлення твору, а також виконання будь-яких інших формальностей. Дотримання положень Бернської конвенції щодо відсутності будь-яких формальностей підтверджує Угода ТРІПС, трактуючи це як умову вступу країни до Світової організації торгівлі.

Авторське право регламентує відносини, що складаються між творцями, їх спадкоємцями та суб'єктами, зацікавленими у використанні творів літератури, науки та мистецтва (видавництвами, редакціями періодичних видань, кіностудіями). Водночас національне законодавство забезпечує правову

охорону творців об'єктів суміжних прав і виконавців, виробників фонограм, компаній телебачення та радіомовлення.

Необхідність охорони та захисту суміжних прав зумовлена розвитком сучасних технологій, які уможливають репродукування інтелектуальних продуктів без повторення усіх етапів їх створення, виготовлення якісних копій з уже існуючих записів, їх поширення та комерційну експлуатацію.

Для сповіщення третіх осіб щодо своїх виключних прав та попередження їх порушення творці суміжних прав використовують знак охорони суміжних прав, який складається з трьох елементів: латинської букви «Р» у колі: ®, імені (найменування) власника суміжних прав, року першого випуску твору. Відсутність такого знака не позбавляє власника суміжних прав, можливостей їх охорони та захисту, однак може створювати певні труднощі під час реалізації відповідних заходів.

Наприклад, відповідно до Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення від 29 жовтня 1971 р. важливою вимогою національного законодавства щодо захисту інтересів виробників фонограм є дотримання низки формальностей, у тому числі — наявності всіх трьох елементів знака охорони на дозволених для поширення серед публіки копіях фонограм.

Сучасні зарубіжні та вітчизняні дослідники звертають увагу на *суперечливість економіко-правових відносин щодо охорони і захисту авторського права та суміжних прав* виходячи з того, що специфікація та захист прав власності на ці об'єкти потребують значних затрат з боку виробників та держави, оскільки вартість їх тиражування невпинно знижується, а попит — зростає.

Розвиток новітніх інформаційних технологій дає змогу суттєво знизити вартість тиражування інтелектуальних продуктів, однак легальні виробники не поспішають знижувати ціни на свою продукцію, що провокує так зване піратство. *Під «піратством» у сфері інтелектуальної власності розуміють використання об'єктів авторського права і суміжних прав з метою отримання комерційної вигоди без згоди правовласників.*

Екземпляри творів і фонограм, виготовлення і поширення яких пов'язане із порушенням авторського і суміжних прав, є контрафактними. *Контрафакція* (від лат. *contrafactio* — підробка) — *самовільне і протизаконне виготовлення і розповсюдження екземплярів твору без згоди правовласника*. Піратство завдає збитки всім суб'єктам відносин інтелектуальної власності, а саме: авторами, які не отримують законної винагороди за свою творчу інтелектуальну діяльність; видавцями, виробниками, які здійснюють значні витрати на виготовлення відповідної продукції та не мають можливості відшкодувати збитки; збутовим організаціям, які потерпають від недобросовісної конкуренції; споживачам, які купують продукцію нижчої якості та втрачають можливості доступу до інтелектуальної продукції внаслідок втрати зацікавленості авторів у її створенні; державі, яка витрачає бюджетні надходження внаслідок скорочення податкових платежів.

За сучасних умов незаконне використання об'єктів авторського і суміжних прав, яке постійно змінює свої форми та способи, досягло загрозливих масштабів. За даними Міжнародної організації з боротьби з комп'ютерним піратством (BSA), компанії, що виробляють програмне забезпечення, втрачають від нелегального тиражування їхніх програм до 13—15 млрд дол. США на рік. Водночас, за даними Міжнародної торговельної палати, збитки власників товарних знаків від порушення їхніх прав через продаж продукції, маркованої неправдивими товарними знаками, становлять 80—100 млрд дол. США на рік¹⁸.

Так, у сфері звуко- та відеозапису, на думку фахівців, на сьогодні є три специфічні *форми піратства*: найпростіша форма піратства, пов'язана з копіюванням оригінального запису з метою одержання комерційної вигоди; при цьому піратські копії є низькоякісними і дуже дешевими порівняно з ліцензійною продукцією, більш складна форма піратства, за якої піратські носії максимально наближені до оригіналу за якістю та упаковкою; при цьому різниця у ціні також є незначною; кінцева форма піратства, за якої здійснюються недоволений запис виступів виконавців з подальшим тиражуванням та продажем або недоволене ввезення такої продукції на територію певної держави.

Оскільки незаконні виробники лише копіюють запис, не вкладаючи кошти у пошук та підготовку талановитих особистостей, не сплачуючи гонорарів авторам та виконавцям, їхні витрати є незначними і пов'язані в основному з купівлею обладнання для виробництва і копіювання, тоді як прибуток є негайним і суттєвим. Враховуючи, що щорічні збитки, які завдаються світовій індустрії звукозапису піратством, оцінюються в мільярди американських доларів, фахівці звертають увагу на *необхідність посилення боротьби з цим загрозливим явищем за трьома основними напрямками: законодавчим, пов'язаним із удосконаленням нормативно-правової бази щодо охорони та захисту авторського і суміжних прав як на національному, так і на глобальному рівнях; примусовим, пов'язаним з упровадженням ефективних цивільно-правових засобів судового захисту таких прав; техніко-технологічним, пов'язаним із удосконаленням наявних та відкриттям нових способів захисту оригінальної продукції від підробки (використання голограм, системи бандеролі, «СІД-Коду» (системи ідентифікації виробника) тощо*.

Водночас, наголошуючи на зростанні масштабів «піратства» у сфері інтелектуальної власності, деякі дослідники доводять нераціональність охорони та захисту прав власності на об'єкти авторського і суміжних прав після їх першого застосування, пов'язуючи з останнім поняття рідкісності та стверджуючи, що подальше їх використання визначається лише технічними обмеженнями.

Важливою проблемою, що виникає за умов формування інформаційного суспільства, є *проблема правової охорони таких новітніх об'єктів інтелектуальної власності, як програми для ЕОМ та бази даних*. Це зумовлено зацікавленістю виробників електронно-обчислювальної техніки та програмного забезпечення до неї в отриманні максимального прибутку та недопущенні так званого програмного піратства (незаконного копіювання програм для ЕОМ, використання товарних знаків загальновідомих фірм — виробників програмного забезпечення тощо). Найпоширенішими порушеннями виключних прав на програми для ЕОМ є продаж контрафактних екземплярів цих програм, розміщених на ком-

пакт-дисках, їх несанкціоноване установлення на жорстких дисках комп'ютерів, що пропонуються на продаж, поширення контрафактних копій програм через глобальні комп'ютерні мережі.

Водночас проблема захисту інтелектуальної власності стосовно комп'ютерних програм широко дебатуються як на національному, так і на міжнародному рівнях. На думку деяких дослідників, велике поширення в окремих країнах піратських комп'ютерних програм призводить до технологічної залежності на основі утвердження певних стандартів. Як аргумент наводиться приклад піратських Windows, які стали міжнародним стандартом для персональних комп'ютерів, від чого фірма Microsoft, на думку цих спеціалістів, скоріше виграла, ніж програла.

Вперше визнання комп'ютерних програм як літературних творів знайшло відображення у Директиві Європейського Союзу про правову охорону комп'ютерних програм у 1991 р. Згідно з нормами авторського права програми для ЕОМ та бази даних охороняються незалежно від їх призначення, переваг, матеріального носія за дотримання таких умов: їх існування в об'єктивній формі, творчого характеру діяльності їхніх авторів.

Водночас правова охорона не поширюється на ідеї та принципи, що лежать в основі цих інтелектуальних продуктів, у тому числі на ідеї та принципи організації інтерфейсу (взаємодії програми і комп'ютера) і алгоритму (математичного забезпечення програми), а також мови програмування. Як об'єкта, що охороняється, виступає конкретна реалізація певного алгоритму у вигляді сукупності даних і команд (последовності операцій і дій над цими операціями).

Правова охорона поширюється на всі види програм для ЕОМ, у тому числі операційні системи і програмні комплекси, виражені будь-якою мовою в якій завгодно формі, включаючи вихідну програму (програму, написану символьною мовою програмування, доступною людському сприйняттю, що є вихідним набором даних для транслятора ЕОМ) і об'єктну програму (програму машинною мовою, перетвореною транслятором у машинний код і готовою до завантаження в ЕОМ).

Захист авторських прав на програми для ЕОМ і бази даних є складною проблемою глобального рівня. У другій половині 80-х років обсяги щорічного продажу програм для ЕОМ на світовому ринку становили близько 12 млрд дол., а втрати від міжнародного піратства в цій сфері — 8—10 млрд дол.

У більшості країн комп'ютерні програми захищаються авторським правом (copyright), головною перевагою якого є простота, відсутність багатьох формальностей та захист порівняно тривалий період — впродовж усього життя автора плюс 50 або 70 років (залежно від країни) після його смерті.

Виключні права на програми для ЕОМ та бази даних мають територіальний характер, тобто їх дія обмежується територією окремої держави. Для охорони та захисту цих прав на території інших держав необхідне укладення відповідних двосторонніх та багатосторонніх угод.

Для визнання і здійснення авторського права на програми для ЕОМ та бази даних не потрібні депонування, реєстрація та дотримання інших формальностей. Для сповіщення про свої виключні права правовласник може використовувати знак охорони авторського права починаючи з першого випуску у світ відповідного інтелектуального продукту. При цьому особисті немайнові права автора охороняються безстроково.

*Однією з дискусійних є **проблема співвідношення двох підсистем правової охорони об'єктів інтелектуальної власності: патентного та авторського права.** У зв'язку з цим є три типи правових систем:*

— **кумулятивна** (суміщена) правова система охорони промислових зразків, яка включає сумісне використання двох типів охорони — авторського права і патентного права; така система, наприклад, широко використовується у Франції на основі застосування до результатів творчої праці принципу «єдності мистецтва»;

— **сепаратна**, (доктрина поділу), яка не допускає суміщення законодавства про авторське право та патентного

законодавства; при цьому авторське право застосовується виключно до об'єктів інтелектуальної власності, що не мають промислового або комерційного використання, як, наприклад, у Італії, Великій Британії, Португалії;

— проміжна, яка допускає часткове суміщення норм авторського права і права промислової власності; така система має місце в Німеччині, Швейцарії, Іспанії та інших країнах.

На думку сучасних дослідників, комп'ютерні програми та інші комп'ютерно-орієнтовані інформаційні об'єкти можна розглядати як промислові зразки і корисні моделі, що актуалізує проблему застосування до них кумулятивної правової системи.

У Сполучених Штатах Америки більшість промислових зразків, включаючи алгоритми і бізнес-схеми, підпадає під дію патентного законодавства, однак у деяких штатах визнається можливість застосування до них норм авторського права.

З метою ліквідації відмінностей у патентних системах ЄС і США, які полегшували доступ до європейських програмних новинок, блокуючи можливості ознайомлення з американськими розробками, Європейський парламент у вересні 2003 р. затвердив Директиву про патентоспроможність винаходів, які реалізовано за допомогою персональних комп'ютерів, запровадивши так звані софтверні патенти. Однак прагнення ЄС запровадити патентування винаходів у сфері програмного забезпечення викликало критику фахівців у цій галузі. Противники такого підходу звертають увагу на те, що користь від цього отримують великі корпорації, а невеликі фірми, які не мають достатніх ресурсів, щоб займатися правовим захистом власних винаходів та ліцензіями, зазнають збитків. Звертається також увага на те, що нові правила підірвуть можливості створення та поширення безплатних комп'ютерних програм, зміцнять позиції потужних компаній — власників патентів, що буде перешкоджати розвитку інформаційного суспільства та сприятиме зростанню «цифрової» нерівності.

Щодо баз даних (об'єктивної форми представлення та організації сукупності даних, систематизованих таким чином, щоб вони могли бути знайдені й опрацьовані з допомогою ЕОМ), то їх правова охорона подібна до охорони збірок літературних творів. Відтак ці інтелектуальні продукти охороняються незалежно від того, чи є їх складові (дані, на яких вони ґрунтуються) об'єктами авторського права. Водночас, якщо бази даних включають об'єкти інтелектуальної власності, що охороняються, авторське право на них визначається лише за дотримання авторських прав на кожний із творів, що належить до бази даних. При цьому існування авторського права на базу даних не перешкоджає іншим особам самостійно здійснювати підбір і організацію даних, що входять у цю базу. За сучасних умов як бази даних охороняються також так звані цифрові фотографії, отримані з допомогою цифрової фотокамери, оскільки використовуючи останню фотограф є автором не фотографічного твору, а цифрового зображення певного об'єкта, що охороняється авторським правом як база даних.

Примітки

¹ *Зинов В.Г.* Управление интеллектуальной собственностью. — М., 2003. — С. 81.

² Overview of contractual arguments. — <http://www.wipo.int/ru/sme>.

³ Інтелектуальна власність. — 2002. — № 12. — С. 52.

⁴ *Борохович Л., Монастырская А., Трохова М.* Ваша интеллектуальная собственность. — СПб.: Питер, 2001. — С. 75.

⁵ Там же. — С. 83.

⁶ *Зинов В.Г.* Управление интеллектуальной собственностью. — С. 84—85.

⁷ *Иноземцев В.Л.* За пределами экономического общества. Науч. изд. — М.: Академия: Наука, 1998. — С. 323.

⁸ *Ушанков В.А.* Становление информационной системы: ценностные характеристики // Проблемы современной экономики. — 2002. — № 3—4. — С. 48.

⁹ *Николаева Т.П.* Информационная экономика: тенденции развития за рубежом и в России. — СПб.: НИИ химии, 1999. — С. 100.

¹⁰ *Sakaiya T.* The Knowledge — Value Revolution or a History of the Future. London.: Bellew Publishing, 1992. — P. 253.

¹¹ Методические рекомендации по определению рыночной стоимости интеллектуальной собственности. — М., 2002 (<http://www.appraiser.ru/info/method/met44htm>).

¹² Там же.

¹³ *Зинов В., Шамшин С.* Сравнение различных методов оценки стоимости интеллектуальной собственности // Интеллектуальна власність. — 2002. — № 4. — С. 38.

¹⁴ *Dorr R., Munch C.* Protecting Trade Secrets, Patents, Copyrights and Trademarks USA. — N. Y., 1990. — P. 91—92.

¹⁵ *Kitch E.M.* Patents: Monopolies of Property Rights? // *Palmer J., Zerba R.O.* (Eds.), Research in Law and Economics. — Vol. 5. London: JAI Press Inc, 1986.

¹⁶ *Шастинко А.Е.* Неинституциональная экономическая теория. — М., 1999. — С. 72.

¹⁷ *Елисеев А.Н., Шульга И.Е.* Институциональный анализ интеллектуальной собственности. Учеб. пособие. — М., 2005. — С. 80—98.

¹⁸ Интеллектуальный капитал. — 2004. — № 3. — С. 32.

Розділ 10

РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Існування міжнародної системи інтелектуальної власності покликано заохочувати індивідуальну творчу діяльність з тим, щоб ми могли скористатись нею в економічному, соціальному і культурному планах.

Каміл Ідріс

- 10.1. Формування глобального ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності.*
- 10.2. Міжнародне співробітництво у сфері патентного права.*
- 10.3. Охорона та захист авторського і суміжних прав у міжнародному масштабі.*
- 10.4. Інтелектуальна власність в епоху Інтернету.*
Примітки.

Сучасні тенденції глобалізації економіки, лібералізації світових ринків, стрімкого прогресу технологій у сфері міжнародних комунікаційних систем, загострення та зміни форм конкурентної боротьби, утвердження інтелектуальної діяльності як рушійного фактора розвитку інформаційного суспільства загострюють проблеми регулювання міжнародних відносин у сфері інтелектуальної власності. Зростання обсягів ліцензійної торгівлі, трансферу технологій, купівлі-продажу наукомісткої продукції, патентів, ноу-хау, надання консалтингових, інжинірингових послуг сприяють формуванню глобального ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності, похідного щодо ринків наукомісткої та інформаційної продукції. Водночас права інтелектуальної власності перетворюються на важливий інструмент глобальної конкуренції держав та їх союзів за доступ до інноваційних ресурсів та ринків інноваційної продукції. Як відбувається реалізація прав на об'єкти інтелектуальної власності в умовах активних процесів глобалізації?

10.1. Формування глобального ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності

Сучасне господарство активно перетворюється на неподільну глобальну цілісність, у якій постійно формуються та реалізуються різнопланові та різноспрямовані процеси, виникають нові глобальні ринки (капіталів, страхування, інтелектуальної власності), з'являються нові засоби передачі інформації (інформаційні системи, Інтернет, стільниковий зв'язок), утверджуються нові дійові особи (транснаціональні корпорації, міжнародні організації, громадські рухи), розробляються нові «правила гри» у вигляді багатосторонніх угод з питань економічного співробітництва.

Зростання обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій уможливило розвиток міжнародного трансферу об'єктів інтелектуальної власності, загостривши проблему формування відповідного інституційного середовища та розробки узгоджених правил взаємодії між окремими країнами та між суб'єктами прав інтелектуальної власності цих країн.

Важливо також зазначити, що в умовах формування глобального конкурентного середовища результати творчої інтелектуальної праці можуть бути скопійовані та впроваджені конкурентами майже миттєво, внаслідок чого виробники втрачатимуть прибуток. Відтак економічний аспект охорони та захист прав інтелектуальної власності набуває першочергового значення в умовах глобалізації.

Слід також наголосити на тому, що механізми регулювання та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності справляють суттєвий вплив на обсяги прямих іноземних інвестицій, ліцензійних угод, рівень розвитку національних інноваційних систем та конкурентоспроможність суб'єктів господарювання усіх рівнів. Водночас *проблеми врегулювання міжнародних відносин у сфері інтелектуальної власності є складними та суперечливими* внаслідок посилення нерівномірності економічного розвитку країн світу та наявних відмінностей у співвідношенні імітаційних та інноваційних стратегій національних економік.

Розвинені країни, країни-інноватори зацікавлені у високому рівні захисту прав інтелектуальної власності, дієвому механізмі комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності з метою підвищення власної конкурентоспроможності, поживавлення інвестиційної активності та нарощування експорту високотехнологічної продукції.

У доповіді Комісії з прав на інтелектуальну власність «Поєднання захисту прав на інтелектуальну власність з політикою розвитку» (Велика Британія, 2002) зазначається, що в розвинених країнах інтелектуальна власність сприяє економічному зростанню, зниженню рівня бідності, залученню іноземних інвестицій і трансферу технологій завдяки стимулюванню винахідництва та нових технологій¹. Наполягаючи на впровадженні більш жорстких «правил гри» на глобальному ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності, урядовці цих країн звертають увагу на зниження конкурентоспроможності не захищеної виключними правами продукції; зростаючі ризики навмисного та ненавмисного порушення прав третіх осіб, у тому числі за транскордонних переміщень об'єктів інтелектуальної власності; слабкість позицій інноваційних під-

приємств та організацій, які ігнорують капіталізацію своїх нематеріальних активів, тощо. Відтак проблеми охорони інтелектуальної власності в цих країнах прирівнюються до стратегічних проблем розвитку та національної безпеки.

У новітній практиці порушення прав інтелектуальної власності можна виділити такі основні напрямки: 1) нелегальне відтворення й розповсюдження компакт-дисків та CD-ROM; 2) розповсюдження програм неправомірним шляхом (без здійснення продажу); 3) розповсюдження комп'ютерних програм через мережу Інтернет. Дані Альянсу комп'ютерних програм свідчать, що піратство комп'ютерних програм в 1998 р. призвело економіку США до втрати 109 000 робочих місць та 1,6 млрд дол. податкових платежів. Асоціація інтерактивних цифрових комп'ютерних програм (IDSA) оцінює втрати від виробництва контрафактної продукції для індустрії комп'ютерних розваг у 2000 р. у 3 млрд дол. Цих грошей вистачило б для розробки 1600 нових ігор. Музична індустрія оцінює втрати від світового впливу піратства в 2000 р. у 4,2 млрд дол. За даними Асоціації кіно Америки (МРАА), 1 млн фільмів розповсюджується через мережу Інтернет щодня. Нікого вже не дивують масштаби піратства: контрафактні примірники фільму «Гаррі Потер і Філософський камінь» з'явилися в продажу в Китаї ще до прем'єри фільму. У січні 2002 р. газета «Нью-Йорк таймс» повідомила, що нелегальні примірники фільму «Володар кілець», який на той час щойно вийшов на екрани кінотеатрів у США, вже продавалися на вулицях Джеллалабада (Афганістан), а програма Windows XP активно розповсюджувалась у Москві за два місяці до її презентації компанією «Майкрософт». Не здивує споживачів і той факт, що відеогру, яка в США коштує 50 дол., у містах Китаю можна придбати за 75 центів.

Водночас країни з низьким рівнем економічного розвитку, держави, які є споживачами інтелектуального продукту або імітаторами інновацій, не зацікавлені у вжитті жорстких заходів щодо охорони прав інтелектуальної власності. У цих країнах поширені переконання, що права власності не

спроможні стимулювати винаходи та науково-дослідні роботи з огляду на відсутність необхідного кадрового та технічного потенціалу, низького життєвого рівня населення, неспроможного пред'являти попит на інноваційну продукцію.

Відстоюючи свої інтереси у глобальному економічному середовищі країни, що розвиваються, розглядають жорстку систему захисту цих прав як один із чинників «приватизації знань» у світовому масштабі, монополізації ринків транснаціональними корпораціями, зростання розриву у рівнях технологічного розвитку промислово розвинених країн і країн «третього» світу, уповільнення загальноцивілізаційного процесу створення і впровадження інновацій та перешкоду розвитку інформаційного суспільства. Саме тому Декларація і Програма дій форуму тисячоліття «Ми, народи: ООН в XXI ст.» (26 травня 2000 р.) містить заклик до Організації Об'єднаних Націй щодо «звільнення країн, які розвиваються, від дотримання угод Світової організації торгівлі про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності і недопущення винесення цих питань на обговорення в рамках будь-яких нових раундів переговорів».

Загальноновизнано, що вдосконалення технологій відтворення та передачі інтернаціональних продуктів інтелектуальної діяльності у вигляді цифрових даних (CD, CD-ROM, DVD), збільшення користувачів на нових ринках та доступність піратського програмного забезпечення, зокрема через Інтернет і файлообмінні мережі сприяють швидкому поширенню піратства та контрафакції, які є глобальною проблемою сьогодення. За оцінками міжнародних експертів, обсяги щорічної світової торгівлі контрафактною продукцією становлять 500 млрд євро. При цьому рентабельність одного підпільного цеху, що виробляє таку продукцію, може досягти від 500 до 1000 %. Результати досліджень компанії ІДС засвідчують, що у 2003 р. у світі було витрачено понад 50 млрд дол. на комерційне програмне забезпечення для персональних комп'ютерів. Однак фактично було встановлено програмне забезпечення на суму майже 80 млрд дол.

Рівень комп'ютерного піратства (відношення кількості одиниць піратського програмного забезпечення до загальної

кількості програмного забезпечення, що використовується) в Україні та країнах СНД (крім Росії) у 2004 р. становив 91 %, що на 1 % нижче, ніж у Китаї та В'єтнамі. В Індонезії він становив 88 %, у Росії — 87 %, Польщі — 58 %, Естонії — 54 %, США — 22 %.

Незважаючи на те, що в США рівень піратства найнижчий у світі, ця країна лідирує за збитками від контрафакції, які становлять 6,5 млрд дол. (23 % від світових), 3,8 млрд дол. втрачає щороку Китай, 2,3 млрд дол. — Франція, 1,9 млрд дол. — Німеччина, 1,6 млрд дол. — Японія, 1,1 млрд дол. — Росія. Таким чином, визначальним фактором розміру збитків є не стільки рівень піратства, скільки обсяг ринку програмного забезпечення в країні. Наприклад, 91 % програмного забезпечення, встановленого в Україні, в 2003 р. було піратським, що завдало збитків на суму 92,1 млн дол. (0,32 % загальносвітових)².

У дослідженні «Зростання глобальної економіки: переваги зменшення комп'ютерного піратства», оприлюдненому у 2003 р. незалежною аналітичною агенцією IDC та Асоціацією виробників програмного забезпечення BSA, зазначається, що зменшення рівня піратства у світі на 10 % сприятиме збільшенню обсягів світового ринку на 400 млрд дол., забезпеченню податкових надходжень на суму 64 млрд дол. та створенню 1,5 млн додаткових робочих місць. За умови зменшення піратства в Європейських країнах на 10 % до 2006 р. можливим є отримання 20 млрд дол. податкових надходжень, 250 тис. нових робочих місць і подвоєння обсягу ІТ ринку. Зменшення рівня піратства в Україні на 10 % (з 87 % до 77 %), на думку авторів дослідження, дасть змогу до 2000 р. збільшити ринок ІТ до 1,1 млрд дол., додатково залучити до економіки країни 600 млн дол. та отримати 47 млн дол. податків і 5 тис. нових робочих місць³.

У зв'язку з цим вітчизняні та зарубіжні дослідники звертають увагу на необхідність не стільки жорсткого, скільки ефективного та надійного режиму охорони прав інтелектуальної власності, здатного забезпечити баланс інтересів різних країн, гармонізацію національних законодавств і плідне міжнародне співробітництво у цій сфері. Останніми

роками найважливіші заходи у сфері міжнародних економічних відносин і міжнародного права були спрямовані на подальший розвиток та удосконалення інституційного механізму комерціалізації та охорони прав інтелектуальної власності, спрощення процедури отримання такої охорони, визнання ключової ролі прав інтелектуальної власності у зростанні соціально-економічного добробуту та культурного розвитку народів світу.

Сучасні дослідники виокремлюють чотири основні форми придбання прав інтелектуальної власності в умовах транснаціональної інноваційної діяльності: ліцензування; прямі іноземні інвестиції; заснування спільних підприємств; злиття (поглинання).

На сьогодні інтелектуальна власність є об'єктом багатьох міжнародних угод, найважливіша з яких — *Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності* (Convention establishing the World Intellectual Property Organization), підписана в Стокгольмі 14 липня 1967 р., яка вступила в дію в 1970 р. В основу Конвенції було покладено ідею широкого співробітництва і взаємодопомоги держав при збереженні незалежних національних систем охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ, World Intellectual Property Organization, WIPO), спеціалізована установа у системі ООН, міжурядова організація, що регулює міжнародну систему охорони прав інтелектуальної власності та виконує адміністративні функції щодо багатосторонніх угод з приводу її правових та економічних аспектів. Станом на 27 вересня 2004 р. членами ВОІВ була 181 країна. Україна є членом цієї організації з 26 квітня 1970 р.

ВОІВ — незалежна фінансова організація, оскільки внески держав-членів становлять лише 5—6 % від її щорічних надходжень. Основні фінансові надходження ВОІВ пов'язані з оплатою послуг наданих приватному секторові (депонування міжнародних патентних заявок, міжнародна реєстрація торговельних марок і промислових зразків, сплата за послуги арбітражу тощо).

Союзи держав, адміністративні функції яких виконує ВОІВ, засновані на конкретних договорах, які визначають інституційні засади розвитку міжнародного співробітництва у XXI ст., проголошеного СОІВ століттям інтелектуальної власності. Розрізняють договори трьох категорій:

— договори, які формують міжнародну систему охорони інтелектуальної власності. До цієї групи на сьогодні належать 9 договорів та конвенцій, що врегульовують визнані державами — членами ВОІВ стандарти регулювання відносин інтелектуальної власності в кожній країні, зокрема Договір про патентне право (*Patent Law Treaty, PLT*), Угода СОІВ про авторське право (*WIPO Copyright Treaty, WCT*), Договір про закони щодо товарних знаків (*Trademark Law Treaty, TLT*), Паризька конвенція про охорону промислової власності (*Paris Convention for the Protection of Industrial Property*) тощо;

— договори, які лежать в основі практичного забезпечення міжнародної охорони інтелектуальної власності. В цю групу входять 10 договорів, які забезпечують дію кожної міжнародної реєстрації чи поданої заявки у будь-якій державі — учасниці угоди, в тому числі Договір про патентну кооперацію (*Patent Cooperation Treaty, PCT*), Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків (*Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks*), Гаазька угода про міжнародне депонування промислових зразків (*Hague Agreements Concerning the International Deposit of Industrial Designs*) тощо;

— договори, які створюють класифікаційні системи та процедури їх удосконалення і оновлення. До цієї групи належать договори, які відіграють допоміжну роль, пов'язану зі створенням та порядком використання класифікаційних систем, покликаних полегшити пошук необхідної інформації щодо об'єктів інтелектуальної власності, в тому числі Локарнська угода щодо заснування Міжнародної класифікації промислових зразків (*Locarno Agreement Establishing an International Classification for Industrial Designs*), Ніццька угода про міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків (*Nice Agreement Concerning the International Classification of Goods and Services for the Purposes of the Registration of Marks*), Страсбурзька угода про міжнародну

патентну класифікацію (*Strasbourg Agreement Classification the international Patent Classification*) тощо.

Діяльність ВОІВ охоплює три основні напрями:

— реєстраційна діяльність (прямі послуги заявникам і власникам прав на промислову власність);

— забезпечення міжурядового співробітництва щодо адміністративних питань інтелектуальної власності (керівництво роботою фондів патентних документів, оновлення міжнародних класифікаційних систем, оброблення статистичних даних, підготовка оглядів про стан правових норм у сфері промислової власності і авторського права);

— програмна діяльність (забезпечення більш широкого визнання існуючих договорів, їх оновлення, розробка нових договорів, організація діяльності зі співробітництва з метою розвитку тощо).

Вищим органом ВОІВ є Генеральна асамблея до якої входять усі держави — члени ВОІВ, які одночасно є членами будь-якого з її союзів. До адміністративної системи ВОІВ входить також Конференція, до складу якої належать усі держави — члени ВОІВ незалежно від того, чи є вони членами того чи іншого союзу. Ще один адміністративний орган ВОІВ — Координаційний комітет, який одночасно є консультативним та виконавчим органом. Четвертий орган ВОІВ — Міжнародне бюро, або Секретаріат, який очолює генеральний директор і до складу якого входять більш ніж 600 співробітників з різних країн.

Всесвітня організація інтелектуальної власності: сприяє підвищенню ефективності охорони прав інтелектуальної власності шляхом розвитку міжнародного співробітництва у цій сфері; розробляє правові норми та надає відповідні рекомендації щодо регламентації правових і адміністративних аспектів інтелектуальної власності; надає консультації та здійснює розробки типових законів щодо врегулювання відносин інтелектуальної власності на національному та міжнародному рівнях; є міжнародним центром обміну інформацією у сфері інтелектуальної власності, надає навчальну та техніко-юридичну допомогу країнам; визначає міжнародні стандарти в галузі інтелектуальної власності, знання

яких є обов'язковим для спеціалістів, що працюють у цій сфері; здійснює реєстрацію об'єктів права промислової власності та їх подальшу охорону; організовує дослідження глобальних проблем у сфері інтелектуальної власності; сприяє врегулюванню суперечок в галузі інтелектуальної власності між суб'єктами приватного права; здійснює діяльність, спрямовану на гармонізацію національних законодавств та процедур у сфері інтелектуальної власності.

У 2004 р. у Брюсселі за сприяння ВОІВ спільно зі Світовим альянсом бізнес-лідерів у боротьбі з контрафактною продукцією (GBLAAC), Міжнародною асоціацією торгових марок (INTA), Міжнародною асоціацією управління безпекою (ISNA) та іншими впливовими міжнародними організаціями відбувся *Перший Всесвітній конгрес із боротьби з підробками товарів і торговельних марок*.

У Заяві конгресу зазначається, що інтелектуальна власність є могутнім інструментом підвищення добробуту та економічного розвитку країн світу. Водночас *піратство та торгівля контрафактною продукцією перетворились на зростаючу загрозу інтелектуальній власності, економічному розвитку, здоров'ю та безпеці споживачів у багатьох країнах у глобальному масштабі*. Це пов'язано з тим, що: *підробка товарів завдає істотної шкоди національним інтересам, бізнесу через втрату бюджетних доходів, розпорошення урядових засобів, негативний вплив на економічний розвиток й іноземні інвестиції; у значній кількості підроблених товарів використовуються небезпечні, неперевірені або нестандартні інгредієнти, які становлять загрозу здоров'ю і безпеці споживачів; виробництво, розповсюдження і роздрібний продаж контрафактних товарів усе більш підпадають під контроль великих злочинних організацій, а також використовуються для фінансування діяльності деяких терористичних угруповань; торгівля контрафактними товарами сприяє підвищенню рівня корупції в публічному та приватному секторах; продаж контрафактних товарів завдає значних фінансових збитків, призводить до втрати репутації виробників, торговців та власників торговельних марок, підриває довіру до них споживачів тощо*.

У Заяві наголошується на спільній зацікавленості та загальній потребі у вдосконаленні співробітництва та координації на національному, регіональному та глобальному рівнях між різними органами влади та промисловими групами, які намагаються протидіяти торгівлі контрафактними товарами, що швидко зростає. У зв'язку з цим Конгрес рекомендував: *запровадити тривале співробітництво громадського та приватного секторів на світовому рівні, в тому числі між міжнародними установами, що відповідають за боротьбу з контрафактними товарами; запровадити регіональні ініціативи громадського та приватного секторів щодо протидії підробкам товарів; провести зустрічі на вищому рівні для власників торговельних марок приватного сектору і організацій, що працюють над проблемами підробок з метою координації та підвищення ефективності дій цієї сфері; надати допомогу країнам у модернізації їхніх можливостей щодо боротьби з контрафактними товарами, сприянні отриманню матеріальних вигод від захисту інтелектуальної власності; завершити розробку Всесвітньою митною організацією «типового законодавства» щодо захисту прав інтелектуальної власності на кордоні; забезпечити повну імплементацію та активну підтримку ініціативи Інтерполу щодо захисту прав інтелектуальної власності та боротьби з контрафактними товарами; підтримати ВОІВ у її зусиллях надати країнам допомогу з підвищення рівня знань суддів та прокурорів, які займаються питаннями захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі запровадження, у разі доцільності, спеціальних судів для розгляду справ щодо захисту прав інтелектуальної власності; забезпечити подальшу розробку відповідних стандартів, стратегій та інструментів протидії підробкам з боку Всесвітньої митної організації; заохочувати уряди до підвищення пріоритетності та виділення додаткових ресурсів для посилення боротьби з протизаконною торгівлею тощо⁴.*

Важливу роль у регулюванні міжнародних відносин у сфері інтелектуальної власності відіграє *Світова організація торгівлі (COT, World Trade Organization, WTO)*, яка надає цим питанням першочергового значення.

Процес створення системи міжнародних економічних відносин, побудованих на узгоджених правилах лібералізації зовнішньоекономічної діяльності і світової торгівлі зокрема, пройшов складний шлях розвитку.

З 1948 до 1994 р. провідну роль у регулюванні міжнародної торгівлі відігравала Генеральна угода про тарифи і торгівлю (ГАТТ) — багатостороння міжнародна угода, яка визначала принципи і правові норми торговельних відносин країн-учасниць на основі пристосування національного зовнішньоторговельного законодавства до єдиних вимог.

За майже півстолітню історію ГАТТ було проведено вісім раундів багатосторонніх торговельних переговорів. Протягом перших трьох десятиріч діяльність ГАТТ була зосереджена на лібералізації міжнародної торгівлі шляхом взаємного зниження митно-тарифного захисту. Але одночасно зі зниженням митних бар'єрів у світовій торгівлі з'явилися проблеми, пов'язані з нетарифними обмеженнями, що потребували спільного розв'язання. З цієї причини в ході VII Токійського раунду багатосторонніх переговорів (1973—1979 рр.) сфера регулювання ГАТТ була значно розширена. Було укладено пакет угод щодо врегулювання правил митної оцінки, технічних бар'єрів у торгівлі, імпортного ліцензування, введення антидемпінгових компенсаційних мит тощо.

Однак, незважаючи на досягнуті успіхи, в регулюванні міжнародної торгівлі залишилось багато невирішених питань, більше того, поступово почали накопичуватися нові проблеми. Розвиток світогосподарських зв'язків, НТР і поглиблення валютно-фінансового співробітництва сприяли зростанню самостійної ролі й експортного потенціалу сфери послуг (телекомунікаційних, банківських, страхових, туристичних, транспортних) у міжнародній економіці. На початку 80-х років загострилися питання торговельних аспектів прав інтелектуальної власності внаслідок зростання масштабів торгівлі товарами з підробленими товарними знаками, відео-, комп'ютерного піратства, використання чужих наукових і конструкторських розробок.

За цих обставин відсутність загальновизнаних правил у світовій торгівлі послугами та міждержавних домовленостей щодо охорони прав інтелектуальної власності гальмує подальший розвиток міжнародних економічних відносин. Виникла також потреба у створенні ефективного міжнародного інституту, який був би в змозі охопити багатосторонніми угодами широкий спектр міждержавних торговельно-економічних зв'язків і мати широке коло повноважень у врегулюванні світової торгівлі.

Обговоренню цих складних старих і нових проблем була присвячена робота VIII Уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів, який тривав найдовше, — з 1986 до 1993 р. У результаті семирічних переговорів було розроблено та узгоджено пакет із 28 домовленостей та юридичних норм. Ці угоди охопили широке коло різноманітних видів діяльності й уперше набули комплексного характеру, включивши до сфери міжнародного регулювання торгівлю послугами, а також питання захисту прав інтелектуальної власності, інвестицій, пов'язаних із торгівлею тощо.

Важливим результатом Уругвайського раунду стало створення Світової організації торгівлі, до компетенції якої увійшли нові (раніше не регульовані в рамках ГАТТ) питання. На сьогодні СОТ припадає роль міжнародного форуму для проведення торговельних переговорів, арбітра міждержавних торговельних суперечок і здійснює нагляд за широким спектром торговельно-політичних угод, маючи набагато ширші повноваження завдяки вдосконаленню низки процедур щодо прийняття рішень. Водночас СОТ є інституційним механізмом реалізації домовленостей Уругвайського раунду.

До складу Генеральної ради СОТ входять три організації: Рада з торгівлі послугами, Рада з торгівлі товарами та Рада з інтелектуальної власності, яка здійснює нагляд за виконанням Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, TRIPS), підписаної 15 квітня 1994 р. З метою впровадження нових стандартів у галузі охорони та забезпе-

чення прав інтелектуальної власності між *COT* і *ВОІВ* була укладена угода про співробітництво, за якою Світова організація інтелектуальної власності зобов'язалася надавати технічну допомогу державам щодо приведення національного законодавства у відповідність до вимог угоди TRIPS.

Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності регулює широкий спектр прав у сфері інтелектуальної власності, в тому числі авторське право і суміжні права, право на товарні знаки та знаки обслуговування, географічні зазначення, промислові зразки, патенти, топології інтегральних мікросхем, закрити інформацію тощо.

Угода TRIPS є торговельною угодою, а не договором прямої дії, відтак передбачає прийняття відповідного національного законодавства; *вперше включає інтелектуальну власність у контекст світової торгівлі* та пов'язаних з нею глобальних проблем; *детально регламентує процес забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності; уніфікує судові процедури захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності у країнах — членах COT; передбачає заходи, спрямовані на попередження порушень прав інтелектуальної власності без створення перешкод на шляху торгівлі продуктами інтелектуальної діяльності; регламентує відповідальність за зловживання правами інтелектуальної власності, жорсткі заходи боротьби з піратством і контрафактною продукцією тощо.*

Основне призначення Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності — сприяння заохоченню технічних нововведень, передачі та поширення інновацій на основі взаємовигідного співробітництва виробників та споживачів інтелектуальних продуктів, гармонійного поєднання їх прав та обов'язків, підвищення соціально-економічного добробуту населення. Згідно зі ст. 7 Угоди TRIPS захист та контроль за дотриманням прав інтелектуальної власності мають сприяти запровадженню технологічних нововведень, передачі та поширенню технологій для обопільної вигоди виробників та споживачів у такий спосіб, що сприяє підвищенню соціального та економічного добробуту, а також балансу прав і обов'язків сторін. Угода також передбачає, що права інтелектуальної

власності повинні відповідати критеріям права на захист, передбаченим Паризькою конвенцією (1967), Бернською конвенцією (1971), Римською конвенцією та Договором з інтелектуальної власності стосовно інтегральних мікросхем.

У ст. 1—8 Угоди TRIPS закріплені загальні положення щодо: *характеру та сфери дії зобов'язань* (члени Угоди можуть, але не зобов'язані, передбачати у своєму законодавстві вищий рівень охорони, ніж цього вимагає угода, вони є вільними у визначенні методу впровадження цієї угоди в межах їхніх національних законодавчих систем); *об'єктів інтелектуальної власності*, зокрема авторського права та суміжних прав, товарних знаків, географічних зазначень, промислових зразків, патентів, компонування (топографії) інтегральних мікросхем, захисту нерозголошеної інформації тощо; *режиму права інтелектуальної власності*, в тому числі:

— *національного режиму*, який вимагає від учасників Угоди надання громадянам інших країн — членів Угоди режиму, передбаченого цією Угодою;

— *режиму найбільшого сприяння*, згідно з яким стосовно охорони інтелектуальної власності будь-які вигоди, пільги, привілеї, імунітети, що надаються членом Угоди громадянам будь-якої країни, надаються відразу і безумовно громадянам усіх інших країн — учасниць Угоди відповідно до принципу «торгівлі без дискримінації».

Отже, угода TRIPS передбачає здійснення прийнятних процедур щодо проведення ефективних дій проти актів порушення прав інтелектуальної власності та зловживань, не створюючи бар'єрів на шляху законної торгівлі.

У 1995 р. у Женеві між COT і ВОІВ була підписана Угода щодо взаємодопомоги і співробітництва у сфері охорони інтелектуальної власності, що стало важливим кроком на шляху зближення двох впливових міжнародних організацій та сформованих ними міжнародних стандартів щодо охорони інтелектуальної власності. Найважливішими напрямками співробітництва цих організацій є такі: консультативна та практична допомога щодо вдосконалення національного законодавства у сфері інституціональної власності; реалізація комплексних програм навчання посадових осіб, виробників,

споживачів інших суб'єктів відносин інтелектуальної власності; надання підтримки країнам, що розвиваються, в отриманні інформаційних ресурсів та вирішенні проблем комп'ютеризації для забезпечення їх участі в глобальній інформаційній мережі ВОІВ; надання фінансової допомоги та полегшення участі окремих країн у заходах і засіданнях ВОІВ тощо.

10.2. Міжнародне співробітництво у сфері патентного права

Інтернаціоналізацію правової охорони промислової власності започаткувала *Паризька конвенція про охорону промислової власності* (20 березня 1883 р.), яка заснувала Союз із промислової власності. Метою Конвенції стала гармонізація законодавства щодо промислової власності на міжнародному рівні, створення умов, які полегшують громадянам та організаціям окремих держав придбання та захист прав на об'єкти промислової власності.

Необхідність укладення міжнародної угоди щодо захисту промислової власності стала очевидною, коли уряд Австро-Угорської імперії запропонував іншим країнам взяти участь у міжнародній виставці винаходів у Відні в 1873 р. З'ясувалось, що багато іноземних винахідників відмовились від участі у виставці внаслідок неадекватної правової охорони, яка надавалась експонатам.

Внаслідок цього в Австрії був прийнятий закон, який надавав тимчасову охорону для всіх іноземців, які представили свої винаходи, товарні знаки, промислові зразки тощо, а також був скликаний Віденський конгрес із патентних реформ.

У 1878 р. у Парижі відбувся Міжнародний конгрес з промислової власності, в рішеннях якого йшлося про необхідність скликання міжнародної (дипломатичної) конференції щодо визначення основ уніфікованого законодавства у сфері

промислової власності. Наступним кроком стало проведення в 1880 р. у Парижі Міжнародної конференції, яка прийняла проект конвенції з охорони промислової власності.

У 1883 р. у Парижі відбулася нова Дипломатична конференція, яка завершилась прийняттям та підписанням 11 країнами Паризької конвенції про охорону промислової власності.

До кінця XIX ст. кількість країн — членів цієї конвенції зросла до 19. Після підписання в 1883 р. Паризька конвенція час від часу переглядалась (у Римі в 1886 р., у Мадриді в 1890 і 1891 рр., у Брюсселі в 1897 і 1900 рр., у Вашингтоні в 1911 р., у Гаазі в 1925 р., у Лондоні в 1934 р., у Лісабоні в 1958 р., у Стокгольмі в 1967 р., у Женеві в 1980 р., 1982 та 1984 рр., у Найробі в 1981 р. тощо).

За винятком актів, прийнятих на конференціях із перегляду Паризької конвенції в Брюсселі та Вашингтоні, які втратили чинність, усі попередні акти продовжують діяти. Водночас найбільша кількість країн є на сьогодні прихильниками останнього, Стокгольмського акта 1970 р.

Пізніше було підписано ще п'ять спеціальних угод, які розвинули ідеї та принципи Паризької конвенції, зокрема:

— Мадридську угоду про міжнародну реєстрацію знаків (1891);

— Мадридську угоду щодо недопущення фальшивих або таких, що можуть ввести в оману, позначень товарів (1891);

— Гаазька угода про міжнародне депонування промислових зразків (1925);

— Ніццьку угоду про міжнародну класифікацію товарів і послуг з метою реєстрації знаків (1957);

— Лісабонську угоду про охорону найменування місць походження та їх міжнародну реєстрацію (1958).

Станом на 24 вересня 2004 р. учасницями Паризької конвенції є 168 держав. Україна приєдналась до Паризької конвенції у грудні 1991 р.

Паризька конвенція про охорону промислової власності включає чотири групи положень: положення щодо національного режиму, які передбачають, що члени Конвенції забезпечують представникам інших країн-учасниць таку ж охорону промислової власності, яку надають власним громадянам; положення щодо права пріоритету, згідно з якими формальна заявка на право промислової власності, зареєстрована заявником в одній із країн-учасниць, дає підставу цьому заявникові протягом встановленого періоду часу подавати заявку про таку ж охорону у всіх інших країнах-учасницях; положення щодо загальних правил у сфері охорони та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, якими країни — учасниці Угоди повинні керуватись у своїй законотворчій діяльності; положення щодо інституційного оформлення та реалізації основних ідей Конвенції.

Найважливіші принципи Паризької конвенції такі:

— *принцип національного режиму, який передбачає, що кожна з країн — учасниць Угоди зобов'язана надавати громадянам інших країн — членів Союзу таку саму охорону, яку ця країна надає власним громадянам. Зазначений принцип поширюється також і на тих осіб, які не є громадянами країн-членів Союзу, але мають постійне місце проживання або торговельне чи промислове підприємство у країні-члені; принцип конвенціонального пріоритету, згідно з яким заявка, подана в одній із країн-членів Паризького Союзу, надає заявникові право подати такі ж заявки (протягом 6—12 міс. від дати подання першої заявки) до будь-якої країни — учасниці Угоди. Ці заявки розглядаються як пріоритетні, так, ніби вони подані в один день з першою заявкою.*

Необхідність впровадження останнього принципу зумовлена тим, що об'єкти промислової власності, запатентовані в одній країні, не стають автоматично патентоспроможними в інших країнах. Право конвенціонального пріоритету дає змогу здійснювати комерційну розробку об'єкта промислової власності відразу після подання заявки у своїй країні, оскільки особа, яка подала заявку в одній із держав — членів Союзу, користується у всіх інших країнах пріоритетом, що розраховується з моменту подачі заявки в першій країні.

Відносно охорони промислової власності громадяни кожної країни Союзу користуються в усіх інших країнах Союзу тими ж привілеями, що надаються тепер чи будуть надаватись згодом відповідними законами власним громадянам, не обмежуючи при цьому прав, спеціально передбачених цією Конвенцією. Виходячи з цього, їхні права будуть охоронятися так само, як і права громадян цієї країни, і вони будуть користуватися тими ж законними засобами захисту від будь-якого посягання на їхні права, якщо при цьому дотримуються умови та формальності, приписувані власним громадянам.

Паризька конвенція про захист промислової власності

Слід зазначити, що Паризька конвенція не ліквідує територіальний характер прав патентовласника, оскільки не передбачає впровадження міжнародного патенту та не зобов'язує країни-учасниці до взаємного визнання виданих ними патентів. Водночас ст. 6 Конвенції регламентує видачу Євразійським патентним відомством так званого євразійського патенту на винахід за умов дотримання вимог щодо новизни, винахідницького рівня та можливостей промислового застосування. Відповідна заявка розглядається міжнародною комісією, яка приймає рішення щодо видачі патенту, максимальний термін дії якого становить 20 років. Євразійський патент діє на території країн — учасниць Союзу з дати його опублікування, плата за його підтримку встановлюється у кожній державі окремо. Водночас відмова Європейського патентного відомства у видачі патенту не позбавляє заявника можливості отримати патент у будь-якій країні — учасниці Паризької угоди.

Розвиток міжнародної патентної системи у ХХ ст. був підпорядкований довгостроковій меті забезпечення ефективних механізмів регулювання міжнародних відносин у сфері інтелектуальної власності шляхом запровадження простих, своєчасних і надійних процедур охорони й захисту прав інтелектуальної власності, створення стимулів для інновацій, між-

народного ліцензування, комерційних угод та інших способів поширення нових знань, інформації, технологій.

Важливим етапом на цьому шляху стало підписання представниками 50 країн у Вашингтоні у 1970 р. *Договору про патентну кооперацію* (РСТ — Patent Cooperation Treaty), який набрав чинності 24 січня 1978 р. і сприяв міжнародному співробітництву щодо подання патентних заявок, пошуку та проведення експертизи, а також поширення технічної інформації, що міститься в заявках. На сьогодні Договір РСТ є наріжним каменем міжнародної патентної системи. Країни, що приєдналися до цієї системи, мають можливість шляхом подання однієї патентної заявки за процедурою РСТ одержати патентну охорону в 126 країнах — учасниках цієї системи. З лютого 2004 р. ВОІВ запроваджені нові послуги, які дозволяють здійснювати подання заявок в електронній формі, водночас скорочено розмір мит у рамках РСТ.

Важливо також наголосити, що система РСТ забезпечує аналітиків великим банком цінної технічної інформації, корисної для стратегічного прогнозування.

З появою системи РСТ процедура видачі патентів стала поділятися на два етапи — національний та міжнародний.

Національний етап передбачає видачу патенту національним патентним відомством відповідно до національного законодавства та процедур.

Міжнародний етап передбачає: *встановлення міжнародної системи подання лише однієї заявки в одне патентне відомство однією мовою; проведення формальної експертизи міжнародної заявки цим патентним відомством; проведення міжнародного пошуку та написання відповідного звіту, який доводиться до відома заявника, а згодом публікується; централізовану публікацію міжнародних заявок, міжнародних звітів про пошук тощо; у деяких випадках міжнародну попередню експертизу.*

Система РСТ створює вагомні переваги для патентних відомств (зменшення навантаження персоналу), заявників (зниження витрат і зростання поінформованості) та національної економіки в цілому (створення сприятливих умов для придбання нових технологій, залучення іноземних інвести-

цій тощо). За даними ВОІВ, в останні роки кількість міжнародних патентних заявок, поданих із використанням Договору про патентну кооперацію, перевищує 110 тис. При цьому лідерами у патентуванні винаходів є США (їх частка у загальній кількості заявок перевищує 35 %), Японія (16 %), Німеччина (12 %). Таким чином, на частку цих трьох країн припадає більше половини всіх заявок, поданих із використанням РСТ. Україна перебуває у четвертій десятці за кількістю поданих заявок, проте їх частка не перевищує 0,1 % від загальної кількості⁵.

1 червня 2000 р. у Женеві був підписаний *Договір про патентне право* (PLT — Patent Law Treaty), спрямований на спрощення та підвищення ефективності засобів отримання патентної охорони в різних країнах світу в інтересах зацікавлених суб'єктів відносин промислової власності. За словами Генерального директора ВОІВ Каміла Ідріса, «успішне виконання цілей, передбачених системою PLT є величезним кроком у більш масштабному процесі зменшення вартості патентування на міжнародному рівні»⁶.

Важливою формою міжнародного співробітництва у сфері охорони інтелектуальної власності є діяльність регіональних міжнародних організацій. У 1973 р. була підписана *Європейська (Мюнхенська) конвенція про видачу європейського патенту*, згідно з якою розпочало роботу Європейське патентне відомство та було ухвалено рішення про видачу єдиного патенту, дійсного для всіх країн — членів Конвенції. Кожна країна — учасниця конвенції зобов'язалася створити: *спеціальне відомство промислової власності, одним із завдань якого стало видання офіційного періодичного бюлетеня з прізвищами власників патентів та коротким описом запатентованих винаходів, репродукціями зареєстрованих товарних знаків, відомостей про промислові зразки тощо; центральне сховище для ознайомлення громадян з патентами на винаходи, промисловими зразками тощо.*

Європейське патентне відомство (ЄПВ) приймає заявки, проводить експертизу та видає європейський патент на винахід, який діє 20 років від дати подання заявки і має силу національного патенту на території кожної із зазначених у за-

явці держав. Процедура патентування в ЄПВ є дорожчою порівняно з традиційним процесом патентування, однак має значні переваги, оскільки подання заявки однією мовою в одне патентне відомство через одного патентного повіреного може завершитись отриманням патенту, що діє на території всіх або кількох держав — учасниць Європейської патентної конвенції.

На сьогодні активно розвивається також міжнародне оформлення заявок за процедурою РСТ, згідно з якою заявки однієї країни, подані за цією процедурою, можуть діяти у всіх країнах, які приєдналися до Договору патентної кооперації. Якщо на початку 70-х років минулого століття до цього договору приєдналися лише 18 країн-засновниць, то тепер їх уже 123. Кожна з них гармонізувала своє інституційне середовище з метою узгодження міжнародного та національного рівнів подання заявки.

У 1994 р. у Москві була підписана *Євразійська патентна конвенція*, згідно з якою було створено Євразійське патентне відомство та ухвалено рішення про видачу єдиного патенту, що діє на території країн — учасниць Конвенції.

Міжнародне співробітництво у сфері охорони товарних знаків та знаків обслуговування було започатковане *Мадридською угодою про міжнародну реєстрацію знаків*, яка була затверджена 14 квітня 1891 р. Ця угода уможливила отримання правової охорони знаків у всіх країнах Мадридського союзу шляхом подання однієї типової заявки в Міжнародне бюро ВОІВ. Заявки на таку реєстрацію спочатку подаються у національні патентні відомства, а вже потім реєструються у Міжнародному бюро. Інформація про ці товарні знаки та знаки обслуговування друкується у періодичному журналі на основі Міжнародної класифікації товарів і послуг для реєстрації знаків. Термін міжнародної реєстрації знаків для товарів і послуг — 20 років. Лише до кінця 1996 р. кількість чинних міжнародних реєстрацій становила 320 000. Дія кожної з цих реєстрацій поширювалась у середньому на 11 країн.

Оскільки в Мадридській угоді не брали участь деякі країни — визнані лідери у сфері товарних знаків (США, Велика Британія, Японія) в червні 1989 р. в Мадриді була проведена Дип-

ломатична конференція, яка завершилась підписанням *Протоколу до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків*, який ліквідував труднощі щодо приєднання окремих держав до цієї угоди.

У 2004 р. у рамках системи міжнародної реєстрації товарних знаків було подано 29 459 міжнародних заявок, що перевищило рівень 2003 р. на 23,5 %, в тому числі Німеччина — 5393 міжнародні заявки (18,3 %), Франція — 3503 (11,9 %), Італія — 2499 (8,5 %), Бенілюкс — 2482 (8,4 %), Швейцарія — 2133 (7,2 %), США — 1734 (5,9 %).

Поряд із країнами, що мають розвинені системи охорони прав інтелектуальної власності, значно активізували діяльність у сфері міжнародної реєстрації товарних знаків Китай (приріст — +115 %) Австралія (+100,9 %), Республіка Корея (+86,8 %), Болгарія (+82,5 %), Японія (+75,6 %), Словенія (+64,8 %), Латвія (+62,7 %), Угорщина (+47,4 %), Австрія (+36,8 %), Туреччина (+36,4 %) та ін.

До кінця 2004 р. у Міжнародному реєстрі діяли близько 420 000 міжнародних реєстрацій товарних знаків, власниками яких були більш ніж 138 280 різноманітних суб'єктів.

У 1958 р. була укладена *Лісабонська угода про охорону найменувань місць походження та їх міжнародну реєстрацію*. Згідно з цією угодою найменування місць походження реєструються Міжнародним бюро ВОІВ у Женеві за заявками відповідних компетентних органів держав і доводяться до відома держав, що домовляються. Останні зобов'язуються охороняти зареєстровані у міжнародному порядку найменування доти, доки вони охороняються в країні походження.

10.3. Охорона та захист авторського і суміжних прав у міжнародному масштабі

Міжнародне співробітництво у сфері охорони та захисту авторського права було започатковане ще у середині XIX ст. на основі укладення двосторонніх договорів. Перший міжнародний договір про охорону авторського права був підписаний 9 вересня 1886 р. у м. Берні. В основі Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів лежать такі принципи:

— *національного режиму*, згідно з яким творам, створеним в одній з країн — членів Бернського союзу, забезпечується така ж охорона в інших країнах-учасниках;

— *автоматичної охорони*, згідно з яким охорона авторських прав не обумовлюється виконанням будь-яких формальностей і не пов'язана з реєстрацією, депонуванням тощо;

— *незалежності охорони*, згідно з яким твори отримують охорону незалежно від існування охорони чи терміну її дії у країні походження товару;

— *ретроактивної охорони*, згідно з яким гарантується охорона творів, термін охорони яких не закінчився в будь-якій країні Бернського союзу.

Бернська конвенція встановлює такі норми охорони авторського права:

— *охорона поширюється на будь-які наукові, літературні, художні твори незалежно від способу чи форми їх вираження;*

— *особистими немайновими правами авторів визнаються: право автора на твір та право на захист репутації автора;*

— *майновими правами авторів проголошуються: право на відтворення твору, право на публічне виконання твору, право на сповіщення для загального відома виконання твору, право на переробку твору тощо;*

— *тривалість охорони авторського права становить термін життя автора та не менш ніж 50 років після його смерті.*

Відповідно до Бернської конвенції не потребує дозволу автора використання цитат із його творів або використання самих творів як ілюстрацій у процесі навчання за умов обов'язкової вказівки імені автора (дотримання права авторства). Станом на 3 листопада 2004 р. країнами — учасницями Бернської конвенції було 157 держав.

У 1996 р. у Женеві була підписана *Угода ВОІВ з авторського права*, яка становить подальший розвиток основних положень Бернської конвенції з урахуванням сучасних технологій та нових, не врегульованих раніше, прав. Серед об'єктів, що охоплюються авторським правом, у Договорі виділяються комп'ютерні програми (незалежно від способу чи форми їх вираження), які охороняються як літературні твори, та компіляції даних (бази даних) у будь-якій формі, яка за добіркою та розташуванням даних є результатом інтелектуальної творчості. Згідно з договором права авторів поділяються на такі:

— *на розповсюдження* (виключне право дозволяти доводити до загального відома оригінал та екземпляри своїх творів шляхом продажу чи іншої передачі права власності);

— *на прокат* (виключне право дозволяти комерційний прокат для публіки оригіналів або екземплярів комп'ютерних програм, кінематографічних творів та творів, втілених у фонограмах);

— *на доведення до загального відома* (виключне право дозволяти доводити будь-яке повідомлення до загального відома різними способами, в тому числі через систему Інтернет).

Питання охорони суміжних прав вперше обговорювались на дипломатичній конференції в Римі у 1928 р. в контексті розгляду пропозицій щодо внесення змін до Бернської конвенції. Дискусії з цього приводу були продовжені в Брюсселі у 1948 р., однак не були завершені прийняттям відповідних угод. Лише у 1960 р. у Гаазі на нараді експертів Міжнародного бюро з охорони інтелектуальної власності, ЮНЕСКО і МОП був розроблений проект Конвенції, презентований на Дипломатичній конференції в Римі 26 жовтня 1961 р. На цій конференції було прийнято *Міжнародну конвенцію про охорону прав виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення*, яка набрала чинності 18 травня 1964 р. Для того, щоб

приєднатися до Римської конвенції, держава повинна бути членом не лише ООН, а й Бернського союзу або Всесвітньої конвенції з авторського права, оскільки за відсутності дієвої системи захисту авторського права охорона суміжних прав не може вважатися ефективною.

Римська конвенція 1961 р. ґрунтується на принципі національного режиму. Відтак, крім прав, що гарантуються цією конвенцією і формують мінімальний рівень охорони, в державах-учасниках іноземні виконавці, виробники фонограм і організації ефірного мовлення користуються тими ж правами, які надаються цими державами своїм громадянам.

Римська конвенція проголошує: право виконавців дозволяти або забороняти запис своїх виконань, їх відтворення, мовлення тощо; право виробників фонограм дозволяти чи забороняти пряме чи непряме відтворення їх фонограм; право організацій мовлення дозволяти чи забороняти відтворення їх передач, запис, відтворення таких записів тощо.

Водночас Римська конвенція допускає обмеження майнових прав авторів у національних законах у випадках особистого використання творів, використання коротких уривків у зв'язку з репортажами про поточні події, використання творів з метою навчання, наукових досліджень тощо.

Масове поширення піратства фонограм у другій половині ХХ ст., пов'язане з упровадженням високоякісних аналогових систем магнітного запису, зумовило прийняття *Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їх фонограм*, у 1971 р. Женевська конвенція 1971 р. зобов'язує країни-учасниці охороняти інтереси виробників фонограм від відтворення екземплярів фонограм без згоди правовласника, а також від імпорту таких екземплярів з метою їх публічного сповіщення (сповіщення до загального відома). Суб'єктами прав, які надає ця Конвенція, є виробники фонограм — фізичні або юридичні особи, які першими зробили запис звуків на фонограму. Характерною рисою Конвенції є відмова від принципу національного режиму та застосування права держави, громадянином якої є виробник фонограм.

Женевська конвенція зобов'язує держави-учасниці охороняти інтереси виробників фонограм, що є громадянами інших

держав від виготовлення дублікатів фонограм без згоди виробників; введення таких дублікатів з метою розповсюдження до загального відома; розповсюдження таких дублікатів до загального відома. При цьому охорона може надаватись як відповідно до законодавства у сфері авторського права та законодавства у сфері суміжних прав, так і законодавства щодо недобросовісної конкуренції та кримінального права. Тривалість охорони повинна становити не менше 20 років, починаючи з дати першої публікації фонограми.

Широке розповсюдження у 70-ті роки супутникового зв'язку дало поштовх до обговорення на міжнародному рівні проблем урегулювання правовідносин у цій сфері. У 1974 р. деякі країни підписали *Брюссельську конвенцію про поширення сигналів, які несуть програми, що передаються через супутники*. Країни — учасниці Конвенції взяли зобов'язання щодо заходів, спрямованих на поширення на своїй або зі своєї території передачі будь-якого сигналу, що несе програму, будь-яким поширювальним органом, для якого сигнал, що передається на супутник або проходить через нього, не призначений. Таким чином, Брюссельська конвенція забезпечує захист від несанкціонованого поширення посередниками сигналів, що несуть програми, споживачам за плату без дозволу правовласників на програми, що передаються.

У 1996 р. у Женеві був підписаний *договір ВОІВ щодо виконавців і фонограм*, який не зачіпає прав авторів творів і поширюється на виконавців і виробників фонограм. Відповідно до цього договору:

— *виконавці отримують виключні права щодо своїх виконань*: забороняти чи дозволяти ефірне мовлення, сповіщення до загального відома незаписаних виконань, запис своїх незаписаних виконань, пряме чи непряме відтворення своїх виконань, записаних на фонограму, доведення до загального відома оригіналу і екземплярів своїх фонограм шляхом продажу чи іншої передачі прав власності тощо;

— *виробники фонограм отримують виключні права забороняти чи дозволяти пряме або непряме відтворення своїх фонограм* будь-яким способом у будь-якій формі, сповіщення для загального відома оригінала та екземплярів своїх фоно-

грам шляхом продажу або іншої передачі прав власності, комерційний прокат оригіналу та екземплярів своїх фонограм для публіки після їх поширення тощо.

Ми живемо в епоху великих змін, коли творчість людини забезпечує нам величезний потенціал добробуту, дозволяючи робити життя більш тривалим і здоровим у культурному оточенні, що постійно збагачується і забезпечує нам спілкування один з одним на нечуваному раніше рівні. Ми вважаємо, що система інтелектуальної власності робить унікальний внесок у цей потенціал добробуту і, можна без перебільшення сказати, в справу миру шляхом стимулювання і заохочення постійного творчого розвитку.

Каміл Ідріс

Важливим етапом на шляху розвитку міжнародного співробітництва у сфері інтелектуальної власності стало прийняття 14 травня 1991 р. Радою Європейського Співтовариства Директиви № 91/250/СЄЕ про правову охорону комп'ютерних програм. Згідно зі ст. 1 цієї Директиви держави-учасниці зобов'язалися охороняти комп'ютерні програми як літературні твори відповідно до Бернської конвенції. Водночас зазначається, що авторським правом захищаються лише втілення самої програми, а не ідеї та принципи, що лежать в основі будь-якого елемента цієї програми. Згідно з Директивою комп'ютерна програма може підлягати охороні, якщо вона оригінальна і є результатом інтелектуальної творчості самого автора.

Відповідно до ст. 4 Директиви виключне право на комп'ютерну програму означає право здійснювати та дозволяти: *копіювання комп'ютерної програми (постійне чи тимчасове, повне або часткове) будь-якими засобами і в будь-якій формі; декодування, адаптацію, компонування та будь-яке інше перетворення певної комп'ютерної програми; будь-яку форму розповсюдження комп'ютерних програм.*

10.4. Інтелектуальна власність в епоху Інтернету

Перехід до інформаційної економіки нерозривно пов'язаний з бурхливим розвитком електронних засобів зв'язку, новітніх цифрових технологій, які істотно скорочують терміни відтворення інформації, забезпечують можливості її використання, внесення змін та швидкого постачання інтелектуальних продуктів споживачам.

На сьогодні інтернет-ресурси включають понад 10 млрд документів, а темпи зростання Всесвітньої мережі перевищують 7 млн нових сторінок на добу. На початок 2005 р. кількість веб-сайтів в Інтернеті досягла 60 млн, а темпи зростання їх кількості перевищують 1,7 млн на місяць.

Перетворення Інтернету на провідний засіб спілкування, обміну інформацією та ведення бізнесу породжує нові явища в системі відносин інтелектуальної власності, зумовлені віртуальною сутністю, транскордонністю та динамічністю цієї глобальної мережі.

На думку сучасних дослідників, широке використання Інтернету у сфері інтелектуальної власності породжує не лише нові можливості, а й низку проблем щодо ефективного захисту та охорони прав інтелектуальної власності.

По-перше, Інтернет як супермедійний засіб комунікації полегшує інформаційний обмін, пришвидшує рух інформації, сприяє подальшому розвитку глобального ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності та механізмів узгодження інтересів усіх зацікавлених сторін. Наприклад, у 1998 р. Генеральна асамблея ВОІВ ухвалила проект WIPONET, спрямований на спрощення операцій у сфері інтелектуальної власності шляхом створення світової мережевої інфраструктури, здатної зробити доступною інформацію щодо інтелектуальної власності для широкого загалу.

По-друге, формування «кіберпростору», який має глобальні та цифрові характеристики, створює проблеми захисту прав інтелектуальної власності, що мають територіальні та часові параметри, а також географічні та фізичні межі.

Чинні норми, як правило, зорієнтовані на поширення творів на матеріальних носіях, що охороняються авторським правом, тоді як в Інтернеті їх використання є практично необмеженим. Крім того, застосування програм у глобальній комп'ютерній мережі дає змогу здійснювати практично необмежений експорт та імпорт об'єктів інтелектуальної власності.

Перенесення зростаючої кількості літературних творів, фільмів, комп'ютерних програм у цифрове середовище породжує реальну загрозу зміни та фальсифікації цих творів, створення дешевих і високоякісних копій, їх широкого розповсюдження з порушенням авторських прав. Користувачі комп'ютерів зі спеціальними пристроями отримують можливість запису та перезапису фонограм на комп'ютерні диски з подальшим їх відтворенням на будь-якому побутовому пристрої. Є реальна загроза підробки знаків для товарів і послуг, поширення комп'ютерного піратства тощо.

Таким чином, проникнення комерційних відносин у мережу Інтернет породжує якісно нові проблеми, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності. Це зумовлює необхідність перегляду традиційних підходів до охорони та захисту цих прав, усвідомлення того, що *інституційне середовище функціонування інтелектуальної власності в індустріальну епоху стало непридатним для інформаційного суспільства, в якому все більш актуальними стають проблеми охорони авторського і суміжних прав у цифровому просторі, охорони ділових методів та недопущення порушення прав щодо засобів індивідуалізації недобросовісної конкуренції в електронній торгівлі.*

На думку сучасних дослідників, основними перешкодами на шляху розвитку відносин інтелектуальної власності в епоху Інтернет є: конфлікт доменних імен і товарних знаків в глобальній інформаційній мережі; невирішеність питання щодо правомірності патентування способів ведення бізнесу; проблеми охорони творів у цифровій формі; проблеми охорони баз даних; проблеми максимально широкого доведення до відома суспільства (через мережу Інтернет) інформації про патенти тощо.

За останні десять років істотно зросла кількість країн, підключених до Інтернету. У той час як на початку 90-х років таких країн було ледь більше десяти, то до кінця 2001 р. цей показник збільшився до 214. Трафік Інтернетом подвоюється кожні півроку. Якщо спочатку обсяг інформації, що передавався Всесвітньою мережею, вимірювався мега- та гігабайтами, то тепер — тера- і петабайтами. Проте рівень поширення Інтернету все ще залишається нерівномірним для різних регіонів світу. У травні 2002 р. країни з найвищим рівнем поширення Інтернету мали такі показники:

— на Європейському континенті: Швеція — (64,4 %), Данія — (60,3 %), Нідерланди — (58,1 %), Великобританія — (56,9 %), Норвегія — (54,4 %);

— в Азіатському регіоні: Гонконг, Особливий адміністративний регіон (ОАР) Китаю — (59,58 %);

— у Північній Америці: США — (59,2 %); Канада — (52,8 %).

Істотно зросла також вартість комерційних трансакцій в Інтернеті. У 2000 р. вона оцінювалась у 433 млрд дол. у 2002 р. сягнула 1,9 трлн дол., а наприкінці 2004 р. — 6 трлн дол. При цьому комерційні операції в Інтернеті, які так чи інакше стосуються захисту авторського або патентного прав, у загальній структурі становлять 25 %.

Щороку зростає попит користувачів Інтернет на електронні книги. Має успіх поява наукових, технологічних і медичних публікацій он-лайн. Зріс також попит на онлайн-колекції: є більш ніж 7300 бібліотек, які надають вільний доступ до текстів сотень тисяч електронних книг. За даними «Нью-Йорк Таймс», у вересні 2002 р. вперше кількість відвідувачів на сайті газети newtimes.com (1,28 млн щоденно) перевищила кількість примірників її щотижневого розповсюдження на папері (1,2 млн щоденно). Стосовно галузей образотворчого мистецтва, народних промислів і прикладних мистецтв, то багато музеїв і галерей перетворили свої колекції в цифрову форму і зробили їх доступними для перегляду в Інтернеті. Один із таких сайтів, Artnet, надає користувачам доступ до творів понад 16 000 художників з 1300 художніх галерей.

На сьогодні серед дослідників не склалося єдиної думки щодо вирішення зазначених проблем. Можна виокремити принаймні *три підходи до розв'язання проблем охорони та захисту інтелектуальної власності в мережі Інтернет*:

1. *Охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Інтернеті є недоцільною, оскільки інформація за своєю сутністю радикально відрізняється від традиційних благ.* На думку прихильників цієї позиції, процес поширення інтелектуальних продуктів через мережу Інтернет не піддається контролю та регламентації, відтак усе більшого значення набуває система безкоштовного розповсюдження програмного забезпечення з подальшим платним обслуговуванням та надаванням різного роду інформаційних послуг.

2. *Охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Інтернеті традиційними способами неможлива, відтак виникає об'єктивна необхідність у створенні нового інституційного середовища у цій сфері.* Наголошуючи та тому, що власність взагалі втрачає будь-яке значення в інформаційному суспільстві (суспільстві знань), відомі західні дослідники стверджують, що на відміну від традиційного суспільства, у якому гарантією захисту виступало право, в інформаційній економіці основну роль відіграють моральні норми. Прихильники такого підходу звертають увагу на зміни у людській психології, системі мотивацій, переваг, норм поведінки, та акцентують увагу на виникненні нової «інформаційної» моралі, в якій доступ до інформації отримує етичне значення. Відтак кожна особистість виявляє зацікавленість не лише у власних знаннях, а й у доступі до цих знань всіх членів суспільства⁷.

3. *Охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності необхідна. Її можна здійснювати традиційними способами, шляхом внесення необхідних змін у національне та міжнародне законодавство.*

Загальновідомо, що доступ в Інтернет забезпечують провайдери — організації, що мають спеціальне обладнання для публікації інформації в глобальній мережі. Ця інформація розміщується на сайтах, що мають свої адреси і так звані доменні імена. *Доменні імена (domain name)* — імена, що використовуються для адресації комп'ютерів та ресурсів у Інтернеті, які

на сьогодні є діловими чи особистими ідентифікаторами. Хоча доменні імена як такі не є формою інтелектуальної власності, вони виконують функцію ідентифікації, подібну тій, яку виконують знаки для товарів і послуг, надаючи необхідні орієнтири користувачам глобальної мережі та спрощуючи процедуру пошуку сайтів у Інтернеті.

Нині система індивідуалізації віртуального, сітьового світу вступила в суперечність із системою індивідуалізації «реального» світу (системою знаків для товарів і послуг, фірменних найменувань тощо). Наприклад, на відміну від законодавства щодо товарних знаків, доменні імена мають режим вільної реєстрації за правилом першості. Відтак сучасна система реєстрації доменних імен породжує певні суперечності у сфері охорони прав інтелектуальної власності, оскільки з двох компаній, які законно використовують однакові торговельні знаки щодо різних класів товарів та послуг, лише одна може зареєструвати доменне ім'я, що відповідає її торговельній марці, тоді як інша компанія змушена обирати інше доменне ім'я.

Адресні імена Інтернету виражаються словами. При цьому система адрес Інтернет має ієрархічну структуру за якої розділені між собою крапками доменні імена поділяються на домени верхнього рівня (загальні чи родові, наприклад: .com, .net, .org) та національні (введені відповідно до коду країни, наприклад «.UA» — для України, «.FR» — для Франції). При своєму міжнародні родові доменні імена спеціальний орган Internety — LANA (адресне бюро мережі Інтернет).

Повноцінне становище та розвиток Інтернету в Україні та формування Національного сегмента Інтернет було започатковано у грудні 1992 р., коли офіційно був зареєстрований домен «.ua». Кількість хостів у цьому домені збільшилася з 10 тис. у 1997 р. до 90 тис. у 2004 р.

За період 1999—2004 рр., кількість веб-сайтів у домені «.ua» зростає з 2 тис. до 30 тис.

За кількістю хостів, підключених до Інтернету Україна, посідала у 2004 р. 28-ме місце в Європі та 45-те у світі. На сьогодні

інформаційне наповнення українського сегмента Інтернет включає інформацію про діяльність різноманітних суб'єктів господарювання (37 %); інформаційно-довідкові ресурси (16,6 %); розважальну інформацію (14,8 %), інформацію ЗМІ (6 %); інформацію науково-дослідних та навчальних організацій (4,4 %) та інформацію про діяльність органів державної влади (1,3 %).

За даними Державного комітету зв'язку та інформації, станом на 1 січня 2005 р. послугами доступу в Інтернет користувалися 8,4 % жителів України.

Водночас, за даними ООН, у 2002 р. у Норвегії цей показник становив 50,2 %, в США — 55,1 %, в Японії — 44,9 %, Фінляндії — 50,9 %, Естонії — 32,8 %.

Можливість вільного вибору доменних імен спричинює конфлікти через протиправне явище, відоме як *кіберсквотинг* (від англ. «*cybersquatting*» — *кіберзахоплення або захоплення доменних імен*) — реєстрацію найменувань доменів, що збігаються із засобами індивідуалізації або подібні до них з їх наступним недобросовісним використанням як для власних комерційних цілей, так і для перепродажу власникам відповідних засобів індивідуалізації.

Кіберсквотери використовують принципи реєстраційної системи доменних імен, що ґрунтується на правилі першості, для реєстрації назв торговельних марок, фірмових найменувань, прізвищ, відомих імен без згоди їх власників. Користуючись тим, що така реєстрація не потребує значних коштів, порушники прав інтелектуальної власності реєструють величезну кількість доменних імен, виставляючи їх з часом на продаж або пропонуючи компаніям — власникам відомих знаків для товарів і послуг за досить значні суми. У Заключній доповіді про процес щодо назв доменів у рамках ВОІВ від 30 квітня 1999 р. зазначається: «незважаючи на те, що доменні імена з самого початку були призначені для полегшення пошуку серверів, вони почали відігравати більш важливу роль ідентифікаторів, які можуть входити у конфлікт із системою ідентифікаторів, яка існувала до появи Інтернету і охороняється через механізм інтелектуальної власності».

З метою усунення конфліктів щодо інтелектуальної власності в мережі Інтернет ВОІВ прийняла рекомендації, які були схвалені Корпорацією Інтернет з присвоєння назв і адрес (ICANN). Відповідно до цих рекомендацій була введена в дію *Універсальна стратегія розгляду спорів щодо доменних імен (UDRP)*, покликана надавати допомогу власникам знаків для товарів і послуг, які постраждали від кіберсквотингової діяльності. Відповідно до UDRP була встановлена уніфікована та обов'язкова система адміністративного врегулювання спорів, пов'язаних з кіберсквотингом на основі призначення ВОІВ «нейтральних» експертів з розгляду справ та винесення рішень щодо передачі або анулювання доменних імен.

Перша скарга на українського резидента за звинуваченням у кіберсквотингу була подана у 2001 р. З того часу відповідачами у справах центру з арбітражу та медіації ВОІВ проходили 16 осіб з місцезнаходженням в Україні.

У цілому у 2004 р. до цього центру надійшло 1179 заяв щодо кіберсквотингу, що на 6,6 % більше, ніж у 2003 р. З 1999 р., коли були запроваджені правила UDRR, центр з арбітражу та медіації ВОІВ розглянув приблизно 7 тис. справ, що стосуються понад 12,5 тис. доменних імен та інтересів юридичних і фізичних осіб із 124 країн світу. Близько половини цих справ стосуються резидентів США.

Одним із чотирьох провайдерів послуг щодо врегулювання спорів у сфері доменних імен є центр ВОІВ з арбітражу та посередництва, на який припадає більше 60 % всіх позовів за процедурою UDRP. У 2002 р. ВОІВ створила базу даних щодо справ стосовно «кіберсквотингу», розглянутих центром з арбітражу. Важливим напрямом вирішення цієї проблеми стало також надання ВОІВ послуг щодо бази даних у режимі онлайн для попереднього звірення на предмет відповідності чи невідповідності певної назви домену товарному знаку.

Ще однією гострою проблемою інформаційної епохи є *проблема порушення авторських прав у Інтернеті*.

Найпоширенішим порушенням виключних авторських

прав на програми для ЕОМ є розповсюдження контрафактних копій програм глобальними комп'ютерними мережами. Проблема пов'язана також зі складністю фіксації факту порушення авторських прав як необхідної передумови судового розгляду справи.

З метою доповнення та вдосконалення наявної міжнародної охорони для об'єктів авторського права та суміжних прав у цифровій формі та цифровому середовищі на *Дипломатичній конференції ВОІВ у грудні 1996 р. були прийняті Договори з авторського права та з виконання і фонограм (так звані Інтернет-договори)*. Таким чином, було закладено правову основу для захисту інтересів авторів у кіберпросторі та забезпечення власникам відповідних прав можливостей для використання ефективної охорони при розповсюдженні їхніх творів через Інтернет шляхом електронної торгівлі.

З появою Інтернету плагіат перетворився на серйозну проблему. За даними опитування, проведеного професором Д. Маккейбом з Ратгерського університету 37 % з 30 тис. студентів у 34 коледжах США користуються copy&paste для копіювання витягів з чужих робіт, знайдених у мережі. Водночас 20 % університетських професорів у США використовують програми, здатні виявити плагіат.

Подібним програмним забезпеченням користується все більша кількість видавництв, юридичних фірм, інтернет-компаній, державних органів. Так, наприклад, Рада Безпеки ООН використовує один із популярних інтернет-сервісів, який дає змогу вишукувати плагіаторів, створений компанією iParadigms LLC з Окленда (Каліфорнія). Детектор плагіату Turnitin сьогодні використовують більш ніж 2500 вищих навчальних закладів США і більш ніж 1000 закордонних ВНЗ.

Останні два роки кіновиробники і компанії звукозапису використовують програми, що дають можливість виявляти в мережі користувачів, які нелегально скачують кіно чи музику. Уже є сайти, де будь-який творець тесту «вивішеного» в Інтернеті, може зареєструвати його і відстежувати плагіат.

В.М. Антонов

Згідно з Договорами ВОІВ 1996 р., право на відтворення було поширено на випадки їх відтворення «будь-яким чином і в будь-якій формі», зокрема цифровій. Стосовно проблем розміщення товарів у мережі Інтернет було прийнято рішення, що таке розміщення можливе лише з дозволу правовласника. Відповідно до Договору з авторського права, автори літературних та художніх творів володіють виключними правами дозволяти будь-яке сповіщення своїх творів до загального відома, в тому числі шляхом доступу до цих творів з будь-якого місця, в будь-який час, за власним вибором представників публіки. Крім того, згідно з досягнутими домовленостями країни можуть переносити та відповідно поширювати на цифрове середовище обмеження та винятки, прийняті відповідно до Бернської конвенції. З метою недопущення несанкціонованого розповсюдження об'єктів права інтелектуальної власності в цій сфері нині активно використовуються такі захисні методи, як шифрування, паролі, водяні знаки, контроль доступу, електронні конверти тощо. Водночас зростає увага до розробки національного та міжнародного законодавства, створення відповідного правового поля.

Спроби світового співтовариства пристосувати інформаційні технології до захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності знайшли відображення у *системах DRM — «цифрового управління правами»*. Ці системи спрямовані на затвердження певних правил щодо використання об'єктів інтелектуальної власності на основі визначення:

- суб'єктів, яким надається доступ до творів;
- ціни об'єктів інтелектуальної власності;
- умов доступу до творів, в тому числі надання користувачем права копіювання та внесення змін до творів, визначення часу протягом якого їм надається право доступу до цих творів;
- регламентованих кількості та видів технічних засобів за допомогою яких здійснюється доступ.

Таким чином, системи DRM спрямовані на автоматизацію процесу ліцензування творів та забезпечення чіткого виконання умов ліцензій. Технічні засоби DRM забезпечують захист прав суб'єктів авторського права у цифровому середо-

вищі, сприяють приборканню піратства щодо об'єктів авторського права, їх ефективній та адекватній охороні при поширенні у глобальній мережі та подальшому розвитку міжнародної співпраці у галузі науки, культури і мистецтва.

Ще однією гострою проблемою розвитку інтелектуальної власності в епоху Інтернету є поширення електронної торгівлі об'єктами інтелектуальної власності. Ці питання були в центрі уваги Міжнародної конференції ВОІВ з електронної торгівлі та інтелектуальної власності 1999 р. у Женеві. На конференції як першочергові були виокремлені проблеми приєднання якомога більшої кількості держав до Договору про авторське право та Договору про виконання та фонограми (1996 р.); розробки законодавчих основ захисту баз даних як об'єктів авторського права; гармонізації норм з авторизації угод, що здійснюються в мережі, а також норм щодо захисту інформації, шифрування, аутентифікації, цифрових підписів та допомоги країнам, що розвиваються, щодо входження в Глобальну мережу ВОІВ, урахування їх інтересів тощо.

На завершення Конференції було оголошено так званий «Цифровий порядок денний ВОІВ», який включає десять пунктів:

1. Розширення участі у міжнародному співробітництві з питань інтелектуальної власності країн, що розвиваються, шляхом використання Глобальної мережі ВОІВ WIPONET та інших засобів з метою забезпечення доступу до відповідної інформації, участі у формуванні глобальної політики та розширення можливостей використання ресурсів інтелектуальної власності в електронній торгівлі.

2. Набрання чинності Договорами ВОІВ з авторського права та з виконання і фонограм.

3. Сприяння адаптації міжнародного законодавства з метою полегшення електронної комерції шляхом поширення принципів Договору про виконання та фонограми на аудіовізуальні твори; узгодження прав організацій мовлення з вимогами цифрової епохи; досягнення прогресу у сфері міжнародних договорів щодо баз даних.

4. Виконання рекомендацій Доповіді про процес із назв доменів у рамках ВОІВ, досягнення сумісності між ідентифіка-

торами в реальному та віртуальному світах шляхом упровадження правил взаємної поваги та усунення суперечностей між системою назв доменів і правами інтелектуальної власності.

5. Розробка принципів, які б лягли в основу запровадження в подальшому на міжнародному рівні правил щодо відповідальності провайдерів онлайн-послуг у сфері інтелектуальної власності.

6. Сприяння адаптації організаційно-правової структури з метою полегшення використання інтелектуальної власності в інтересах суспільства в глобальній економіці шляхом адміністративної координації та реалізації (за бажанням користувачів) практичних систем стосовно взаємної оперативної підтримки та взаємодії між системою електронного управління авторським правом і методами таких систем; надання ліцензій у режимі он-лайн на представлену в цифровому вигляді культурну спадщину, врегулювання в режимі он-лайн суперечок у сфері інтелектуальної власності тощо.

7. Впровадження та подальший розвиток онлайн-послуг процедур подання та обробки міжнародних заявок для цілей РСТ, Мадридської системи та Гаагської угоди.

8. Вивчення та пошук (за необхідності) сучасних та ефективних рішень щодо заходів, спрямованих на вдосконалення управління представленим у цифровому вигляді культурним надбанням шляхом розробки типових процедур і бланків для глобального ліцензування таких об'єктів; нотаріального засвідчення електронних документів; впровадження процедур сертифікації веб-вузлів на предмет відповідності певним нормам і процедурам у сфері інтелектуальної власності.

9. Вивчення нових проблем, що виникають у сфері інтелектуальної власності й пов'язані з електронною торгівлею з метою запровадження відповідних норм і процедур.

10. Співпраця з іншими міжнародними організаціями з метою координації позицій з питань інтелектуальної власності⁸.

Примітки

¹ Integrating Intellectual Property Rights and Development Policy / Commission on Intellectual Property Rights. — <http://www.Iprcom.mission.org>.

² За матеріалами www.bsa.org/globalstudy.

³ Expanding Global Economics: The Benefits of Reducing Software Piracy. — <http://global.bsa.org/sdestudy>.

⁴ Перший всесвітній конгрес по боротьбі з підробками товарів і торговельних марок. Заява. // Інтелектуальна власність. — 2004. — № 8. — С. 24—26.

⁵ Хаустов В.К. Розвиток ринку об'єктів промислової власності // Економіка і прогнозування. — 2005. — № 2. — С. 112—113.

⁶ За матеріалами <http://www.wipo.int/eng/pressrel/2000/h222.htm>.

⁷ Druker P.E. The Age of Discontinuity: Guide lines to Our Changing Society. — New Brunswick (US); L., 1994. — P. 317; Boyle I. Shamans, Software, and Splens: Law and the Construction of the Information Society. — Cambridge (Ma); L., 1996. — P. 18.

⁸ За матеріалами <http://ecommerce.wipo.int/agenda-ru.doc>.

Розділ 11 СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Це раніше інформація обслуговувала «реальні справи». Сьогодні вона і є реальною справою.

Т. Стюарт

11.1. Вплив інтелектуальної власності на формування вітчизняної інноваційної системи.

11.2. Проблеми та перспективи розвитку інтелектуальної власності в Україні.

Примітки.

Глобалізація світогосподарських процесів, системна трансформація суспільства та ускладнення механізмів функціонування вітчизняної економіки породжують нову філософію економічного зростання та потребують концептуального усвідомлення інноваційної моделі розвитку, здатної забезпечити прогресивні структурні зрушення, підвищення якості життя та досягнення високої конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Загально визнано, що інноваційна модель розвитку ґрунтується на ефективному використанні інтелектуального потенціалу, широкомасштабному впровадженні в господарський обіг продуктів інтелектуальної праці, різкому зростанні масштабів обороту інтелектуальної власності, цілеспрямованому та системному відтворенні наукомістких галузей, які формують ядро новітнього технологічного укладу. Це має безпосереднє значення для національної економіки.

11.1. Вплив інтелектуальної власності на формування вітчизняної інноваційної системи

Досвід переконує, що інтенсифікація інноваційних процесів у провідних країнах світу та перетворення нововведень на провідний фактор їх економічного піднесення та соціального прогресу нерозривно пов'язані з утвердженням національних інноваційних систем (НІС) як нового механізму господарського саморозвитку та основи радикальних постіндустріальних перетворень.

На думку відомого західного дослідника *К. Фірмена*, національна інноваційна система є системою інститутів суспільного та приватного секторів, взаємозв'язок та функціонування яких сприяють розробці, інформуванню та проникненню нових технологій¹.

Подібне визначення НІС дає російський вчений *Н.І. Іванова*, наголошуючи на тому, що «національна інноваційна система є комплексом інститутів правового, фінансового та соціального характеру, які забезпечують інноваційні процеси

та мають міцне національне коріння, традиції, політичні та культурні особливості»². Згідно з визначенням експертів ООН, «НІС — це система взаємовідносин між наукою, промисловістю та суспільством, за якої інновації є основою розвитку промисловості та суспільства, а ті, у свою чергу, стимулюють розвиток інновацій і визначають найважливіші напрями наукової діяльності»³.

Таким чином, *національна інноваційна система* — складна, багаторівнева, динамічна система суспільних відносин, інституцій та організацій, які забезпечують генерування, поширення та практичне використання нововведень, виробництво та реалізацію наукомісткої продукції, формування інноваційної культури та відповідного способу мислення населення.

Будучи стрижневою складовою макроекономічної динаміки *національна інноваційна система*:

— *забезпечує сприйняття і реалізацію на прикінці нових ідей у різних сферах людської діяльності;*

— *формує новий механізм саморозвитку суспільства, посилює його адаптаційний потенціал і здатність до прогресивних структурних зрушень;*

— *забезпечує прискорене зростання продуктивності факторів виробництва та ефективну взаємодію освіти, науки, бізнесу, громадських та урядових установ;*

— *спрямовує інноваційні процеси у русло реалізації національних пріоритетів соціально-економічного розвитку, поліпшує конкурентоспроможність національних економік у глобальному середовищі.*

Необхідно зазначити, що формування національної інноваційної системи є складним багатоплановим процесом, детермінованим інституційними особливостями конкретної країни. *Найважливіші принципи її ефективного функціонування такі:* якісна визначеність, цілісність, органічний взаємозв'язок та взаємоузгодежність технологічних, економічних, інституційних і соціально-ціннісних аспектів інноваційних змін; структурна повнота, збалансований розвиток нано-, мікро-, мезо-, макро- та глобального рівнів інноваційної діяльності; оптимальне поєднання ринкових механізмів науково-

технологічного розвитку та заходів державного регулювання інноваційних процесів, спрямоване на посилення інтегральних властивостей національної інноваційної системи.

На думку сучасних дослідників, *найважливішими підсистемами НІС є такі:*

— *приватний сектор*, який продукує інновації на основі власних досліджень і розробок та забезпечує їх комерціалізацію;

— *державний сектор*, який сприяє продукуванню фундаментальних знань, стратегічних технологій, створює інфраструктуру та сприятливе інвестиційне середовище для діяльності приватних фірм.

До найважливіших рівнів інноваційної діяльності сучасні дослідники відносять:

— **нанорівень:** інноваційна діяльність окремої людини (отримання знань, інвестування у наукомістку сферу шляхом придбання товарів та послуг, необхідних для забезпечення життєдіяльності та задоволення власних потреб);

— **мікрорівень:** інноваційна діяльність окремого підприємства, що розробляє і (або) випускає наукомістку продукцію, а також надає наукоємні послуги (освіта, фінанси, юридичний супровід, інформаційне забезпечення тощо);

— **мезорівень:** інноваційна діяльність, яка здійснюється групою підприємств на рівні мережевих або корпоративних структур, переважно в межах однієї держави;

— **макрорівень:** інноваційна діяльність у межах певної держави, її інституційну основу становить національна інноваційна система;

— **гіперрівень:** інноваційна діяльність, яка здійснюється об'єднаними національними інноваційними системами (наприклад, у межах ЄС);

— **глобальний рівень:** отримання та поширення інновацій на рівні глобальних формалізованих (наприклад фундаментальної науки) і неформалізованих (наприклад Інтернету) мереж.

Ефективне функціонування національної інноваційної системи передбачає вирішення комплексу суперечностей, пов'язаних з необхідністю органічного поєднання політичних, економічних, інституційних, соціально-психологічних, культурних чинників інноваційної динаміки; системи державного регулювання інноваційних змін та ринкових механізмів функціонування підприємницького сектору; пріоритетного розвитку національних галузей високих технологій та тенденцій глобалізації сучасного інформаційного простору.

Інноваційні процеси в економіці нерозривно пов'язані з функціонуванням інституту інтелектуальної власності, механізми якого охоплюють об'єкти, джерела та результати інноваційної діяльності. Цей інститут дає змогу органічно інтегрувати інтелектуальну інноваційну діяльність у систему суспільного відтворення, адаптувати інтелектуально-інформаційний продукт до реалій ринку, забезпечити баланс інтересів суспільства та творців інтелектуального продукту.

Розбудова національної інноваційної системи сприяє перетворенню інституту інтелектуальної власності на важливий інструмент загальнонаціональної інноваційної політики, дієвий важіль державного регулювання напрямів, швидкості та ефективності інноваційних процесів. Водночас *інститут інтелектуальної власності:*

— *формує передумови розбудови національної інноваційної системи* на основі обміну інноваційною діяльністю та полегшення транзакцій інтелектуального продукту між творцями, посередниками, кінцевими споживачами; перетворення об'єктів інтелектуальної власності на вагому складову активів суб'єктів господарювання, індикатор їх досягнень у науково-технічній сфері; тісного переплетення інтересів учасників інноваційного процесу з економічними інтересами, мотивами безпеки, стабільності та духовно-естетичного розвитку нації; формування інноваційної культури та відповідних цінностей, традицій, їх перетворення на реальний регулятор соціально-економічного життя;

— *є рушійною силою розвитку національної інноваційної системи* на основі активізації системних науково-технічних досліджень, міжсуб'єктної та міжгалузевої дифузії іннова-

цій, поглиблення кооперації між суб'єктами інноваційного процесу на основі трансферу інтелектуальних продуктів, об'єднання ресурсів і проведення спільних досліджень, розвитку новітніх форм патентно-ліцензійної кооперації фірм (патентних пулів, альянсів, систем перехресного ліцензування тощо), залучення споживачів до інноваційного процесу шляхом їх участі у визначенні спрямованості інновацій;

— *збагачує національну інноваційну систему, розширює її межі* на основі відображення новітніх науково-технічних досягнень у процесі реєстрації та охорони доменних імен у мережі Інтернет, функціонування електронних систем подання та обробки патентних заявок, формування сучасних елементів інфраструктури (патентно-інформаційних систем, спеціалізованих патентних судів, інституту патентних повірених) поширення аудиту та механізмів страхування інтелектуальної власності, розвитку різноманітних посередницьких структур (організацій з колективного управління майновими правами інтелектуальної власності, патентних фондів тощо); створення умов для інтеграції в національну інноваційну систему малого та середнього бізнесу;

— *сприяє розвитку системи фінансування національної інноваційної системи, раціоналізації структури витрат* на основі відшкодування та капіталізації інноваційних затрат шляхом реалізації об'єктів інтелектуальної власності, продажу прав інтелектуальної власності, укладання ліцензійних угод, залучення вітчизняних і зарубіжних інвестицій, створення сприятливого іміджу інноваційних формувань, переплетення відносин щодо об'єктів інтелектуальної власності з новітніми інноваційно-господарськими відносинами (лізингом, франчайзингом тощо).

Феномен інтелектуальної власності доповнює діяльність суб'єктів інноваційної сфери системно орієнтованими та національно інтегрованими аспектами, сприяючи вирішенню проблем розбудови національної інноваційної системи.

Україна, яка входила до тридцятки країн світової інтелектуальної еліти, успадкувала від СРСР значний науково-технічний потенціал. За даними досліджень, ООН на початку ХХІ ст., Україна посідала одне з перших місць у світі за кіль-

кістю наукових співробітників, займала 75-те місце серед 175 країн за індексом розвитку людського потенціалу. При цьому рівень освіченості українців перевищував середній індекс країн Східної Європи та СНД⁴.

На сьогодні Україна залишається серед світових лідерів за такими напрямками фундаментальної науки, як фізика, математика, інформатика, хімія, фізіологія, медицина; має піонерні напрацювання та прикладні розробки у сфері лазерної, кріогенної, аерокосмічної техніки, засобів зв'язку і телекомунікацій, програмних продуктів; входить у вісімку держав, які мають необхідний науково-технічний потенціал для створення авіакосмічної техніки, та у десятку найбільших суднобудівних країн світу.

Проте, на відміну від розвинених країн, в яких 85—90 % приросту ВВП забезпечуються за рахунок виробництва та експорту наукомісткої продукції, частка України на ринку високотехнологічної продукції, який оцінюється у 2,5—3 трлн дол. США, становить приблизно 0,05—0,1 %⁵.

Отже, на відміну від розвинених країн, вітчизняна інноваційна система поки що не відповідає вимогам сьогодення. Вона характеризується структурною деформованістю, інституційною неповнотою, неузгодженістю та незбалансованістю технологічних, економічних та соціально-ціннісних аспектів і механізмів інноваційної діяльності.

Економіка України обтяжена інерцією попереднього екстенсивного розвитку. За оцінкою Світового економічного форуму у 2002 р. Україна посідала 77-ме місце за індексом конкурентоспроможного зростання або перспективної конкурентоспроможності серед 80 країн, щодо яких проводилися відповідні розрахунки⁶. За рівнем розвитку людського потенціалу країна посідає 80-те місце серед 173 країн світу, а інтегральний індекс інноваційності економіки, який знаходиться у діапазоні від 0 до 10 і розраховується на основі оцінки чотирьох складових (освіти, інновацій, інформаційної інфраструктури та інституційної основи), становив в Україні у 2002 р. 5,7⁷.

Суттєвими перешкодами на шляху формування національної інноваційної системи є такі.

- *Стабільне скорочення реальних обсягів фінансування науково-технологічного комплексу*, невідповідність між структурою новітніх технологічних змін і структурою інвестицій (фінансування інноваційної діяльності в Україні не перевищує 1 % ВВП, тоді як критерій ЄС щодо фінансування інновацій становить не менше 2,5 %) ⁸. У 2002 р. частка бюджетних витрат на науку в Україні становила 0,31 % ВВП, а в останні роки вона скоротилась до 0,4 % ВВП. Продовжують також скорочуватись витрати недержавного сектору на наукові дослідження та розробки. При цьому майже 70 % коштів на науково-технічні розробки припадає в Україні на IV і тільки 23 % — на V технологічні уклади, 60 % інноваційних витрат — на IV технологічний уклад, 30 % — на III, 8,6 % — на V уклад, що свідчить про реальну загрозу деградації технологічної структури діючих підприємств ⁹.

- *Недосконалість нормативно-правової системи регулювання інноваційної діяльності*, фрагментарність і декларативність інноваційного законодавства, його неузгодженість з інвестиційною, фіскальною, монетарною та соціальною політикою.

- *Нагромадження структурних диспропорцій, пов'язаних із консервацією застарілих енергоємних технологій* (енергоємність ВВП України у 3—5 разів перевищує показники розвинених країн) ¹⁰.

- *Стратегічно програшна структура зовнішньої торгівлі та міжнародної конкурентоспроможності*, що ґрунтується на цінових факторах і порівняльних перевагах у вартості робочої сили і природних ресурсів.

- На сьогодні Україна представлена на світових ринках переважно у низько- та середньотехнологічних секторах із незначним рівнем доданої вартості. Так, підприємства машинобудування, що мають найвищу частку інноваційної продукції у структурі реалізації (18,1 % за 9 міс. 2005 р. проти 6,3 % у цілому за промисловістю), не забезпечують адекватного рівня продукції машинобудування в товарному експорті (13,4 % за підсумками 9 міс. 2005 р.). Водночас у структурі реалізації підприємств металургії інноваційна продукція становить

лише 3,3 %, тоді як обсяги і частка товарного експорту металів і виробів з металу за 9 міс. 2005 р. зросла до 41,8 % ¹¹.

Якщо у структурі світового експорту готові вироби сьогодні становлять 78 %, а сировина і напівфабрикати — 13 %, то український експорт майже на 2/3 складається із сировинної продукції та напівфабрикатів ¹².

- *Надмірна зовнішньоекономічна залежність країни*, поглиблення дисбалансу між розвитком зовнішнього і внутрішнього ринків (за минулий рік за 8,5 % зростання ВВП Україна мала понад 27 % зростання експорту і понад 33 % зростання імпорту ¹³, при цьому співвідношення експорту та ВВП сягнуло 60 %, тоді як у розвинених країнах частка експорту в структурі ВВП коливається від 10 до 20 % (США, Японія — 10 %, Франція, Польща — 20 %) ¹⁴.

- *Неготовність країни брати активну участь у глобальних процесах інформатизації* (за індексом готовності суспільства до функціонування в глобальних мережах Україна посідає 66-те місце серед 75 країн світу) ¹⁵, за індексом «готовності інформаційної інфраструктури» — 82-ге місце серед 104 країн світу. Україна займає одне з останніх місць у світі за кількістю комп'ютерів у загальноосвітніх навчальних закладах — 1,3 комп'ютера на 100 учнів, тоді як у Японії цей показник становить 82, США — 76, Німеччині — 52, Франції — 38, Польщі — 14,6, Росії — 10,4. У 2006 р. більше 1 млн українських школярів (приблизно 20 %) навчалися у школах, де не було жодного сучасного комп'ютера ¹⁶.

- *Відсутність істотних зрушень у створенні інноваційної інфраструктури та ринкових механізмів, здатних забезпечити перетворення науки та інновацій на ефективний чинник економічного зростання*, повільне формування сучасного ринку інноваційної продукції, нерозвиненість системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності, слабка інноваційна спрямованість інвестицій. Так, з 1994 по 2004 р. частка підприємств, що впроваджували інновації у загальній кількості промислових підприємств України, скоротилась із 26 % до 10 %. За 9 міс. 2005 р. лише на одному з шести промислових підприємств частка інноваційної продукції становила понад 50 %, тоді як на кожному другому — до 10 %. Загалом понад 90 % від загальної кількості промислових підприємств

взагалі не здійснюють інновації¹⁷. *Відсутність дієвої державної науково-технічної політики*, недосконалість системи державної підтримки науково-технологічного комплексу країни, недостатній рівень державного впливу на активізацію інноваційних процесів тощо. Якщо в розвинених країн світу у виробничих процесах задіяно понад 80 % науковців, то в Україні цей показник становить лише 0,2 %. На початок нинішнього десятиліття світовий обсяг торгівлі патентами, ліцензіями і ноу-хау досягнув 500 млрд дол., що в 10 разів більше, ніж у 1990 р. Сукупний обсяг світового ринку технологій у 2003—2004 рр. оцінювався в 1,5 трлн дол., що становило близько 20 % загальносвітового експорту товарів і послуг. Водночас частка України становила близько 0,1 %. Наша держава щорічно закуповує не більше 50 ліцензій, використання 20 % яких є збитковим. До стадії виробництва доходять лише 0,6 % патентів, тоді як, наприклад, у Фінляндії реалізується 30 %¹⁸.

- *Низький рівень правової культури суспільства та нестача кваліфікованих фахівців у сфері інтелектуальної власності, неефективність системи державного контролю, захисту та охорони прав інтелектуальної власності.*

Водночас необхідно зазначити, що започаткування нової якості економічного зростання вітчизняної економіки, зумовлене розширенням внутрішнього ринку та пожвавленням інвестиційної активності, створює сприятливі передумови як для ефективного використання існуючого потенціалу національної інноваційної системи (висококваліфікованих трудових ресурсів, розвиненої мережі освітніх і наукових закладів, окремих високотехнологічних галузей, здатних виробляти сучасну наукомістку продукцію, потужного потенціалу розвитку внутрішнього ринку високих технологій тощо), так і для її якісного оновлення та прогресивної динаміки.

Принципово важливим є усвідомлення того, що *розбудова інноваційної економіки є закономірною реакцією на вимоги ринку та виклики глобалізації, які зачіпають системні основи господарського розвитку. Відтак прогресивні структурні зрушення також повинні мати системний характер* та втілюватись у цілісній інноваційній політиці, здатній забезпе-

чити узгоджену діяльність економічних суб'єктів, конструктивну та збалансовану реалізацію наукового, освітнього, технологічного та виробничого потенціалів, об'єднаних цілісним внутрішнім ринком та відповідним інституційним середовищем.

Необхідно зазначити, що об'єктивні процеси еволюції складних економічних систем пов'язані з інноваційними перетвореннями, потребують *диференційованої структурної політики*, стримувальної стосовно нижчих і стимулюючої щодо вищих технологічних укладів. Водночас слід врахувати, що зміна структурних пріоритетів у напрямку переходу від капіталомістких до наукомістких виробництв, переорієнтації капіталовкладень на розвиток науки, науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, високотехнологічних галузей загострює соціально-економічні проблеми трансформаційного періоду.

За цих умов вирішального значення набувають *пріоритетний розвиток внутрішнього ринку*, одночасне та стійке зростання внутрішнього попиту та пропозиції інноваційної продукції, стимулювання інноваційної активності національного капіталу в напрямі випуску продукції з високою часткою даної вартості.

Технологічний уклад — цілісне стійке утворення, замкнений цикл, який включає добування, отримання первинних ресурсів, всі стадії їх переробки та випуск набору кінцевих продуктів. Формування технологічних укладів пов'язане з хвилеподібними циклами, тривалість яких становить приблизно 50 років:

— I хвиля (1785—1830) — формування **першого технологічного укладу**, що ґрунтується на нових технологіях у текстильній промисловості, використанні енергії води;

— II хвиля (1830—1890) — формування **другого технологічного укладу**: розвиток залізничного транспорту, механізація виробництва майже всіх видів продукції на основі використання парового двигуна (символ укладу — вугілля, транспортна інфраструктура);

— III хвиля (1880—1940) — формування **третього технологічного укладу**: використання у промисловому виробництві електроенергії, розвиток важкого машинобудування, електротехнічної промисловості, хімічної промисловості (символ укладу — радіозв'язок, телеграф);

— IV хвиля (1930—1980) — формування **четвертого технологічного укладу**: подальший розвиток енергетики, використання нафти, нафтопродуктів, газу, нових засобів зв'язку, нових синтетичних матеріалів (символ укладу — фордівська конвеєрна технологія);

— V хвиля (середина 80-х) — формування **п'ятого технологічного укладу**: впровадження досягнень в області мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, використання нових видів енергії, освоєння космічного простору (символ укладу — мікроелектроніка);

VI хвиля (кінець XX — початок XXI ст.) — вимальовуються контури **шостого технологічного укладу**, заснованого на біотехнології, системах штучного інтелекту, глобального інформаційного зв'язку (Інтернету), інтегрованих високошвидкісних транспортних системах тощо.

Важливо також підкреслити, що розбудова національної інноваційної системи є не лише провідним чинником конкурентоспроможного зростання вітчизняної економіки, а й важливою передумовою вирішення низки соціальних проблем, оскільки практика підтверджує, що створення одного робочого місця в науково-технологічній сфері відкриває можливості для запровадження семи робочих місць у галузі виробництва¹⁹.

Світовий досвід переконує, що *основним ініціатором створення та розбудови національної інноваційної системи є держава*, покликана забезпечити перехід від спонтанного розвитку інноваційних процесів до їх стратегічного планування на основі визначення та наукового обґрунтування перспективних структурних зрушень, концентрації фінансових та інтелектуальних ресурсів на реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки.

Діяльність держави у сфері інтелектуальної власності в інформаційному суспільстві спрямована на розробку законодавчих та нормативних актів щодо охорони прав інтелектуальної власності, захист національних інтересів, формування ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності, стимулювання інноваційної діяльності, пільгове оподаткування інтелектуальних видів діяльності тощо.

1. Головною метою державної інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоспроможної продукції.

2. Основними принципами державної інноваційної політики є:

— орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки України;

— визначення державних пріоритетів інноваційного розвитку;

— формування нормативно-правової бази у сфері інноваційної діяльності;

— створення умов для збереження, розвитку і використання вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалу;

— забезпечення взаємодії науки, освіти, виробництва, фінансово-кредитної сфери у розвитку інноваційної діяльності;

— ефективного використання ринкових механізмів для сприяння інноваційній діяльності, підтримка підприємництва у науково-виробничій сфері;

— здійснення заходів, спрямованих на підтримку міжнародної науково-технологічної кооперації, трансферу технологій, захисту вітчизняної продукції на внутрішньому ринку та її просування на зовнішній ринок;

- фінансова підтримка, здійснення сприятливої кредитної, податкової і митної політики у сфері інноваційної діяльності;
- сприяння розвитку інноваційної інфраструктури;
- інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності;
- підготовка кадрів у сфері інноваційної діяльності.

Формування національної інноваційної системи суттєво збагачує кількісні та якісні характеристики учасників обороту інтелектуальної власності, загострюючи проблему специфікації прав інтелектуальної власності, залучення останніх до економічного обороту в новій якості (застави за кредитних угод, внеску в статутний капітал фірми).

Водночас діяльність держави як активного регулятора і дієвого учасника обороту інтелектуальної власності наповнює новим змістом її традиційні функції у сфері інтелектуальної власності. У процесі розбудови національної інноваційної системи держава:

- забезпечує узгодженість законодавчої бази інституту інтелектуальної власності з нормативними актами у сфері науково-дослідної та інноваційної діяльності;
- розширює використання різноманітних договірних відносин, їх органічне поєднання з адміністративними нормами та регуляторами;
- забезпечує узгодженість національних правових норм з міжнародними стандартами в галузі охорони та захисту прав інтелектуальної власності;
- сприяє органічній інтеграції патентних даних у загальний оборот науково-технічної інформації, оперативному надходженню патентної інформації до потенційних користувачів тощо;
- розширює перелік послуг споживачам патентної інформації, зміцнює кадрове забезпечення інституту інтелектуальної власності;
- сприяє практичному використанню об'єктів інтелектуальної власності з комерційною метою на основі самостій-

ної чи змішаної комерціалізації прав інтелектуальної власності державними структурами, передачі комерційним структурам прав інтелектуальної власності, що належать державним інститутам, передачі елементів державного ресурсу інтелектуальної власності в довірче управління приватним компаніям, регулювання податкових та інших преференцій з обороту та використання інтелектуальної власності, надання кредитів, субвенцій під гарантії у вигляді прав інтелектуальної власності тощо.

Опанування інноваційного шляху розвитку вітчизняної економіки потребує:

- виявлення стратегічно важливих зон економічного зростання та стимулювання розбудови новітніх технологічних укладів;
- формування сприятливого до інновацій інституційного середовища, всебічного використання нових можливостей мережевих взаємодій та кластеризації;
- створення розгалуженої мережі інноваційної інфраструктури, активізації венчурного капіталу;
- запровадження дієвих механізмів фінансово-ресурсного забезпечення та комерціалізації наукових досліджень і розробок, ефективної системи захисту прав інтелектуальної власності;
- поглиблення інтеграції фундаментальної науки, вищої освіти і високотехнологічної промисловості на основі розвитку підприємницької активності та інноваційної культури;
- формування внутрішнього ринку інновацій та розширення присутності на ньому вітчизняних товаровиробників;
- переорієнтації інвестиційних потоків на розвиток освіти, науки, науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок, високотехнологічних виробництв тощо;
- прискорення інтеграції України у світовий науково-технологічний простір, розширення міжнародного співробітництва в інноваційно-інвестиційній сфері.

Важливим кроком на шляху розвитку національної інноваційної системи в Україні стало прийняття урядом державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті та науці» на 2006—2010 рр., розробленої Міністерством освіти і науки України на виконання указу Президента України «Про невідкладні заходи по забезпеченню функціонування і розвитку освіти в Україні» та відповідних законів України.

Програма розрахована на п'ять років, її вартість становить близько 1,8 млрд грн. У 2006 р. на її освоєння буде спрямовано більш ніж 250 млн грн., зокрема 183 млн грн — із державного бюджету. Важливою складовою цієї програми є створення інформаційних ресурсів українського науково-освітнього простору, що потребує розвитку інфраструктури національної науково-освітньої телекомунікаційної мережі УРАН, до якої на сьогодні приєднано більш ніж 80 університетів та наукових закладів НАН України.

Основним завданням цієї мережі є високодинамічний пошук та поширення інформації науково освітнього характеру, в тому числі організація доступу до світових електронних бібліотек, проведення відео лекцій та відеоконференцій, забезпечення дистанційної освіти тощо.

Виконання програм дасть змогу протягом п'яти років забезпечити комп'ютерною технікою та програмними продуктами більш ніж 13 тис. навчальних закладів, створити 50 програмних засобів, 40 відеофрагментів та 10 енциклопедій навчального призначення.

Результатом реалізації програми стане підвищення якості, доступності та конкурентоспроможності національної освіти і науки на світовому ринку праці та освітніх послуг; створення нових методів і надання нових можливостей для наукового пошуку та технологічного розвитку; підвищення ефективності наукових досліджень; створення умов для ефективного наукового співробітництва; забезпечення доступу громадян до науково-освітніх ресурсів та створення умов для безперервного навчання протягом життя.

С. Ніколаєнко

Однією з найважливіших передумов утвердження інноваційної моделі економічного зростання є подолання застарілих уявлень про залежність господарського прогресу виключно від розширеного відтворення матеріально-речових складових суспільного багатства. Довгострокові пріоритети ринкових трансформацій повинні передбачати нарощування інвестицій у розвиток людського капіталу на основі реформування системи освіти, розширення доступу до знань, нових інформаційних технологій, забезпечення широкомасштабних капіталовкладень у гуманітарно-інтелектуальну сферу, поступову зміну соціально-економічного генотипу нації у напрямі зростання соціальної активності, відповідальності, самостійності, вивільнення творчого потенціалу людини, становлення громадянського суспільства з розвиненими демократичними інститутами, здатними забезпечити самореалізацію особистості та самоорганізацію суспільства в глобальному інноваційному середовищі.

11.2. Проблеми та перспективи розвитку інтелектуальної власності в Україні

Утвердження інноваційної моделі економічного зростання та інтеграція України в європейське співтовариство потребують суттєвого піднесення ролі та значення національного інтелектуального капіталу, активізації процесів входження держави у міжнародні структури, які регулюють відносини інтелектуальної власності, здобуття членства у Світовій організації торгівлі, забезпечення участі в Угоді про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) тощо.

Аналіз свідчить, що на сьогодні в Україні зроблено важливі кроки на шляху формування та розвитку інституту інтелектуальної власності, створення відповідного законодавчого поля, гармонізованого з міжнародними вимогами. У ст. 41 Конституції України проголошується право кожного громадянина «володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяль-

ності»²⁰. Фіксація права інтелектуальної власності в Конституції України означає, що держава бере на себе зобов'язання забезпечити своїм громадянам ефективний захист цього права, підтримку та охорону будь-яких видів творчої інтелектуальної діяльності. Водночас ст. 54 Конституції України гарантує захист не лише моральних, а й матеріальних інтересів авторів, проголошуючи, що ніхто не може використовувати або розповсюджувати твори без згоди автора, за винятком випадків, установлених законом.

Аналіз ситуації, яка склалась у сфері інтелектуальної власності показує, що в Україні створено відповідне законодавче середовище, достатньою мірою гармонізоване з міжнародними вимогами. *Чинне на сьогодні законодавство України включає значний перелік нормативних актів у сфері інтелектуальної власності*, в тому числі закони України «Про авторське право і суміжні права» (1993), «Про поширення екземплярів аудіовізуальних творів і фонограм» (2000), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992), «Про видавничу справу» (1997), «Про телебачення і радіомовлення» (1993), «Про охорону прав на промислові зразки» (1993), «Про науково-технічну інформацію» (1993), «Про захист від недобросовісної конкуренції» (1996), «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» (1993), «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (1993), «Про охорону прав на вказівки походження товарів» (1999), «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» (1997), «Про охорону прав на сорти рослин» (1993), «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» (2000). 16 січня 2003 р. Верховна Рада України прийняла *новий Цивільний кодекс, який містить окрему книгу «Право інтелектуальної власності»*, положення якої покликані врегулювати основоположні відносини у сфері інтелектуальної власності відповідно до сучасних міжнародних стандартів. Водночас, на думку багатьох вітчизняних фахівців, законодавство України з питань інтелектуальної власності лише продекларувало перетворення інтелектуальних продуктів на товари, що мають споживну вартість та суспіль-

ну потребу, але не запровадило ефективного механізму комерціалізації «відносин інтелектуальної власності, чітких «правил гри» у цій сфері, що робить встановлені на сьогодні норми фактично недієздатними. На думку вітчизняних фахівців, серйозною проблемою, яка гальмує інноваційний розвиток нашої держави та входження її до Світової організації торгівлі, є відсутність дійового захисту майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та належної виконавчої інфраструктури щодо реалізації наявного законодавства.

Концепція розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності, затверджена урядом України у червні 2002 р., передбачає вирішення питань удосконалення науково-методичного та нормативно-правового забезпечення ідентифікації та оцінки об'єктів права інтелектуальної власності; створення дієвого механізму боротьби з порушенням прав у сфері інтелектуальної власності, виготовлення і розповсюдження контрафактної продукції; підвищення відповідальності осіб, винних у порушенні цих прав, удосконалення оціночної діяльності у сфері інтелектуальної власності; розвиток системи взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій щодо захисту прав інтелектуальної власності; покращення інформаційного забезпечення діяльності у цій сфері; розвиток міжнародного співробітництва тощо.

Україна є членом Бернської конвенції з охорони літературних і художніх творів, членом Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) та учасником 15 із 26 універсальних міжнародних конвенцій та договорів у цій сфері. Згідно з довгостроковою програмою ВОІВ щодо створення глобальної інформаційної мережі WIPOnet з метою задоволення потреб вітчизняних та зарубіжних споживачів у патентній інформації, та відповідно до «Програми розвитку державної системи охорони інтелектуальної власності в Україні на 2001—2004 роки» у 2002 р. у країні створено спеціальну базу даних «Винаходи в Україні», яка охоплює патентну інформацію з 1993 р.

Становлення інституту інтелектуальної власності в Україні нерозривно пов'язане з функціонуванням Державного де-

партаменту інтелектуальної власності, Українського інституту промислової власності (Укрпатенту), Українського агентства з авторських і суміжних прав та інших спеціалізованих установ та закладів.

Державний департамент інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України є центральним органом виконавчої влади з питань правової охорони інтелектуальної власності. Департамент забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності та спрямовує діяльність таких закладів, як Державне підприємство «Український інститут промислової власності» (Укрпатент), Державне підприємство «Українське агентство з авторських і суміжних прав», Інститут інтелектуальної власності та права, Державне підприємство «Інтелзахист».

Питаннями розвитку інституту інтелектуальної власності в Україні займаються також такі громадські організації, як Всеукраїнська асоціація патентних повірених, Всеукраїнська асоціація інтелектуальної власності; Всеукраїнська асоціація авторських і суміжних прав, Товариство винахідників і раціоналізаторів України, Українська асоціація власників товарних знаків України тощо.

У книзі 4 Цивільного кодексу України, присвяченій проблемам регулювання відносин інтелектуальної власності, право інтелектуальної власності трактується як право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або інший об'єкт інтелектуальної власності. Згідно зі ст. 420 цього Кодексу до *об'єктів права інтелектуальної власності* належать: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні позначення; комерційні таємниці.

У Цивільному кодексі України визначений правовий режим майнових прав щодо відносин інтелектуальної власності. Згід-

но зі ст. 424 *майновими правами інтелектуальної власності* є такі: право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності; інші майнові права, встановлені законом.

Залежно від об'єкта права інтелектуальної власності *Цивільний кодекс України так диференціює майнові права інтелектуальної власності*: майнові права інтелектуальної власності на твір; майнові права інтелектуальної власності на об'єкти суміжних прав (виконання, фонограми, відеограми та програми (передачі) організацій мовлення); майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок; майнові права інтелектуальної власності на компонування інтегральної мікросхеми; майнові права на раціоналізаторську пропозицію; майнові права інтелектуальної власності на сорти рослин, породи тварин, засвідчені патентом; майнові права інтелектуальної власності на комерційні найменування; майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку; майнові права інтелектуальної власності на географічне зазначення; майнові права інтелектуальної власності на комерційну таємницю.

Відповідно до новітніх тенденцій розвитку відносин інтелектуальної власності законодавство України дає змогу формувати статутний фонд підприємств за рахунок майнових прав інтелектуальної власності.

Відповідно до ст. 4 Національного стандарту № 1, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1440, *оцінка майна та майнових прав проводиться з дотримання таких принципів*:

— *корисності* (майно має цінність лише за умов його здатності задовольняти потреби потенційних власників або користувачів);

— *попиту і пропозиції* (врахування співвідношення попиту та пропозиції);

— *заміщення* (врахування поведінки покупців на ринку, які не сплачуватимуть за придбання майна суми більшої за мінімальну ціну майна такої самої корисності);

— *очікування* (вартість об'єкта оцінки визначається розміром економічних вигід, які очікуються від володіння, користування та розпорядження ним);

— *внеску, граничної продуктивності* (врахування впливу на вартість об'єкта оцінки факторів виробництва, пропорційної їхньому внеску в загальний дохід);

— *найбільш ефективного використання* (врахування залежності ринкової вартості об'єкта оцінки від його найефективнішого використання).

Згідно із законодавством України право власності на будь-який об'єкт інтелектуальної власності документується договорами між замовником і виконавцем; патентами на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, сорти рослин; свідоцтвами на знаки для товарів і послуг, на твори науки, літератури і мистецтва, у тому числі на програмний продукт та інформаційну базу даних, науково-технічну інформацію; ліцензійними договорами на часткову або повну передачу прав на об'єкти інтелектуальної власності; часткою статутного фонду у вигляді об'єктів права інтелектуальної власності певної юридичної особи; статтею «Нематеріальні активи» балансу юридичної особи тощо.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» (1993) охороняє особисті немайнові та майнові права авторів та їх правонаступників, пов'язані зі створенням та використанням творів науки, літератури, мистецтва, а також права виконавців, виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення. Об'єктами авторського та суміжних прав згідно з цим законом є: твори у галузі науки, літератури та мистецтва; виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів; фонограми, відеограми; передачі (програми) організацій мовлення.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» відповідає вимогам Угоди TRIPS щодо поширення ретроактивного захисту авторського права; запровадження ретроактивного захисту суміжних прав; скасування застережень щодо суспільного надбання, зроблених Україною під час її приєднання до Бернської конвенції; надання національного режиму захисту

іноземним виробникам фонограм шляхом внесення змін до документів про приєднання України до Женевської конвенції; запровадження більшої прозорості на основі вимоги опублікування інформації про порушення авторського права, а також про винесення відповідних судових рішень; вдосконалення механізму захисту прав інтелектуальної власності.

У 2004 р. Верховна Рада України ініціювала створення Фондації українських винаходів, завданням якої є фінансування за рахунок коштів державного бюджету впровадження винаходів виходячи з реальних потреб ринку, отримання максимального позитивного ефекту та уникнення розпорощення державних коштів. Фондація покликана стати важливою складовою інноваційної інфраструктури країни, здатною забезпечити стимулювання винахідництва в Україні.

Відносини щодо права власності на знаки для товарів і послуг в Україні регулюються Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (1993), Паризькою конвенцією з охорони промислової власності (чинна в Україні з 1991 р.), Мадридською угодою про міжнародну реєстрацію знаків (чинна в Україні з 1991 р.), Протоколом щодо Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків (чинна в Україні з 2000 р.). Інформація щодо зареєстрованих знаків зберігається у Державному реєстрі знаків для товарів і послуг. Станом на 2002 р. в Україні було зареєстровано 22 334 знаки для товарів і послуг, зокрема 21 056 — чинних на території України.²¹

З метою посилення боротьби з піратством у 2003 р. в Україні був прийнятий Закон «Про внесення змін до Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів та фонограм», нормами якого було введено маркування контрольною маркою у вигляді голографічного захисного елемента примірників комп'ютерних програм, баз даних, відеограм. Законом також запроваджено маркування таких носіїв авторського і суміжних прав, як вінілові диски та кіноплівка з метою запобігання незаконному їх використанню в розважальній та кіно індустрії».

Водночас процес формування інституту інтелектуальної власності в Україні пов'язаний з низкою проблем, що по-

значається на розвитку науково-технологічного потенціалу та стримує становлення нової інноваційної моделі вітчизняної економіки.

— *Проблеми регулювання відносин, що виникають між суб'єктами інноваційної діяльності при створенні об'єктів інтелектуальної власності:* специфікації прав власності на результати науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, що фінансуються за рахунок державного бюджету або через державні заклади; забезпечення патентної чистоти продуктів інноваційної діяльності; колективного управління авторським та суміжними правами тощо.

— *Проблеми придбання й оплати майнових прав на використання об'єктів інтелектуальної власності, комерційного використання інтелектуальної власності як нематеріальних активів:* нерозвиненості інститутів, що забезпечують комерціалізацію об'єктів інтелектуальної власності; передачі на комерційних засадах прав на об'єкти інтелектуальної власності; розвитку франчайзингу, трансферу технологій за кордон, налагодження системи інноваційного аудиту; формування життєздатного та ефективного інноваційного ринку, венчурного капіталу, сучасних форм кооперації інноваційного бізнесу (технополісів, технопарків); удосконалення механізму оцінки і передачі прав на об'єкти інтелектуальної власності тощо.

— *Проблеми забезпечення надійної та ефективної охорони та захисту прав інтелектуальної власності, економіко-правового стимулювання розвитку індустрії інформаційних технологій,* в тому числі відсутності узгодженої цілісної системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності, дієвих механізмів захисту від піратства.

Загальноновизнано, що створення інтелектуального продукту та набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності потребують відносно довгострокового інвестування. Водночас національний капітал все ще орієнтований на короткострокові схеми самозростання. Суттєвими для України є також проблеми виробництва контрафактної продукції, удосконалення механізмів функціонування ринку інтелектуальної власності, методики вартісної оцінки прав на її об'єкти тощо.

Однією з актуальних проблем формування цивілізованого ринку прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні є проблема піратства та поширення контрафактної продукції.

Вітчизняні оператори ринку вважають, що вартість реалізованої комп'ютерної техніки в Україні за рік становить близько 400 млн дол.; програмне забезпечення становить 30—35 % від вартості цієї техніки. Таким чином, у країні щороку реалізується програмного забезпечення на суму близько 120—140 млн дол. Легальний ринок (ввезення з дозволу правовласників та реалізація відповідно до чинного законодавства), за різними оцінками, становить 25—35 млн дол. Ринок нелегального програмного забезпечення оцінюється приблизно в 100 млн дол. щороку. Втрати бюджету від недоодержання податків, тільки за ПДВ, становлять 20 млн дол. на рік, а недоодержані бюджетом митні збори — майже 2 млн грн на рік.

У 2001 р. Україна була занесена до списку першочергових зарубіжних країн, які не здійснюють належного захисту прав інтелектуальної власності. У лютому 2002 р. Міжнародний альянс захисту інтелектуальної власності відніс Україну до одних із найнебезпечніших країн-піратів.

Водночас, на думку багатьох вітчизняних дослідників, санкції, які застосовуються у зв'язку з цим до України, не мають під собою достатніх підстав, оскільки Україна не входить до першої десятку країн з найвищими абсолютними обсягами виробництва піратської фонографічної продукції. Втрати світового виробництва програмного забезпечення внаслідок українського піратства у 2000 р. становили 0,25 %.

У 2002 р. Україна виконала всі вимоги українсько-американської програми спільних дій щодо боротьби з піратством у сфері оптичних носіїв інформації. Успіхи, досягнуті Україною у вирішенні цієї проблеми, були відзначені впливовою міжнародною організацією IFPI, у звіті якої за 2002 р. зазначалося, що «Україна вже не є головним виробником нелегальних оптичних дисків у Східній Європі. Активізація діяльності щодо

правового захисту інтелектуальної власності на ринках вже дає певні результати. Зростання рівня легального продажу свідчить про те, що ситуація поліпшується».

З метою реалізації законодавчих норм щодо попередження, виявлення, припинення та розслідування правопорушень у сфері інтелектуальної власності в Україні функціонують спеціальні підрозділи у Міністерстві внутрішніх справ України, Службі безпеки України, Державній митній службі України, діяльність яких спрямована на недопущення виробництва та розповсюдження на території України контрафактної продукції.

У травні 2003 р. в Україні було затверджено «Програму скоординованих дій правоохоронних та контролюючих органів по боротьбі з незаконним виробництвом, розповсюдженням і реалізацією аудіо- і відеопродукції, компакт-дисків та інших об'єктів інтелектуальної власності», основними напрямками якої є вдосконалення правових норм і стандартів та запровадження організаційних заходів, спрямованих на легалізацію виробництва та розповсюдження продукції, на яку поширюються права інтелектуальної власності.

**О. Бутнік-Сіверський,
А. Красовська**

Найважливішими напрямами розв'язання зазначених проблем є такі.

1. Подальша трансформація вітчизняного законодавства у сфері інтелектуальної власності з урахуванням кращого світового досвіду, його гармонізація з міжнародними нормами та стандартами.

2. Удосконалення національної системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності з урахуванням міжнародно визнаних норм і принципів запровадження дієвого механізму реалізації цих норм та запобігання несанкціонованому використанню об'єктів інтелектуальної власності.

3. Створення необхідних передумов для функціонування цивілізованого ринку об'єктів права інтелектуальної власності, впровадження ефективного механізму комерціалізації

інтелектуальної власності та новітніх форм її використання (франчайзингу, передачі під заставу, опціонних угод, лізингових і рейтингових договорів), нормативного забезпечення оцінки вартості нематеріальних активів.

4. Стимулювання створення та швидкого введення до господарського обігу нових об'єктів права інтелектуальної власності, комерціалізація запатентованих науково-технічних досягнень; державна підтримка винахідництва, новаторства та творчої інтелектуальної праці.

5. Інформаційне забезпечення діяльності у сфері інтелектуальної власності, розвиток патентно-інформаційної бази, комплектування фондів національної патентної документації в регіонах, підключення до глобальної інформаційної мережі WIPOnet згідно з довгостроковою програмою BOIV, створення національної системи підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інтелектуальної власності.

6. Активізація процесів створення недержавних організацій з питань охорони прав інтелектуальної власності, сприяння громадським ініціативам правовласників, зацікавлених у охороні та захисті своїх прав, формування у населення правової культури, поваги до прав на об'єкти інтелектуальної власності.

У багатьох європейських країнах ефективно діють громадські науково-дослідні організації, які мають державну підтримку (наприклад, Fraunhofer-ergesellschaft в Німеччині, INSERM у Франції, ENEA в Італії та ін).

Основними функціями цих організацій є сприяння розвитку високоризикових наукових досліджень та комплексної дослідницької інфраструктури. Забезпечуючи узгодження інтересів основних суб'єктів відносин інтелектуальної власності, ці організації виступають важливими складовими сучасної системи відносин у сфері інтелектуальної власності.

Важливим напрямом удосконалення системи захисту прав інтелектуальної власності, забезпечення фінансової стабільності установ, які займаються інноваційною діяльністю, роз-

витку венчурного бізнесу, стимулювання НТП, зростання довіри до суб'єктів інноваційного процесу, поступової інтеграції України до світової системи господарювання та зміцнення конкурентних позицій вітчизняних суб'єктів господарювання є розвиток страхування інтелектуальної власності та приведення цієї галузі у відповідність до світових стандартів. На сучасному етапі розвитку інституту інтелектуальної власності об'єктами страхування є такі випадки: порушення прав творця та власника об'єктів інтелектуальної власності; неотримання патенту або винагороди за використання об'єктів інтелектуальної власності; угоди про конфіденційність та ліцензійні угоди купівлі-продажу об'єктів інтелектуальної власності; кредити під заставу інтелектуальної власності; права авторів та суміжні права тощо.

Специфіка страхування об'єктів інтелектуальної власності пов'язана зі значними ризиками, що виникають у процесі здійснення нововведень, придбання патентних ліцензій, у тому числі організаційними, трансляційними, податковими, інфляційними, кредитними ризиками, ризиком нежиттєздатності, пов'язаним із інноваційною природою інтелектуальної власності, тощо. Водночас унікальність та неповторність результатів інтелектуальної творчої діяльності, нерозвиненість ринку інтелектуальної власності, неналежне інформаційне забезпечення викликають значні труднощі під час оцінювання нематеріальних активів, не дають змогу формалізувати та уніфікувати процедури страхування, встановити середній рівень ризику тощо.

У країнах Європи страхування інтелектуальної власності почало розвиватись з 60—70-х років ХХ ст. Спочатку цей вид страхування захищав:

- осіб, які володіли патентами від збитків, викликаних порушенням патентних прав;
- страхувальників від претензій щодо порушення патентних прав, висунутих держателями патентів.

З часом страхування інтелектуальної власності стало забезпечувати відшкодування судових витрат, викликаних відповідними судовими розглядами.

На сьогодні в Європі страхування інтелектуальної власності здійснюють швейцарська компанія «Swiss Re» французька компанія «Groupama Mutuelle, d'assurance», андерайтери «Ллойда»; «Hiscox». У США таку діяльність здійснює компанія Venture Programs. Значну активність у цій сфері виявляє також англійський брокер «Glencairn». При цьому більша частина премій припадає на США, в яких страхування інтелектуальної власності поширене серед компаній, що виробляють зброю, харчові продукти та фармацевтичні вироби.

Значна невизначеність, притаманна сфері інтелектуальної діяльності, призводить до дуже обережного підходу страхових компаній, які діють у цій сфері.

На думку фахівців, страхування інтелектуальної власності в Європі та США можна поділити на два основні типи страхових покриттів:

- 1) страхування судових витрат;
- 2) страхування захисту вартості патенту.

При цьому значного поширення набуло страхове покриття зі страхування судових витрат у справах відповідача і менш поширеним є покриття зі страхування судових витрат позивача; ще рідше компанії страхують захист вартості патенту.

Як правило, судові витрати становлять, значні, інколи шестизначні, суми і стягуються з осіб, які програли справу.

Страхове покриття по захисту вартості патенту може бути у 2 формах:

- із захисту майбутніх доходів;
- із захисту витрат на дослідницькі роботи та роботи з розвитку.

Подібному страховому покриттю, як правило, віддають перевагу фармацевтичні компанії.

Отже, на сьогодні в Україні є ціла низка проблем, пов'язаних із захистом прав та економічних інтересів суб'єктів інноваційного процесу, створенням належних соціально-економічних умов для розвитку цивілізованого ринку інтелектуальної власності, забезпеченням трансферу сучасних технологій, міжнародного обміну інформацією та знаннями. Їх

вирішення сприятиме пришвидшенню просування вітчизняної економіки в загальноцивілізаційному руслі становлення високорозвиненого інформаційного суспільства та зростання добробуту населення.

Водночас необхідно враховувати, що соціогуманістичний вимір економіки знань передбачає врахування не лише соціально-економічних (зростання добробуту, прибутковості, довговічності нововведень), а й національно-духовних аспектів розвитку інноваційного суспільства, пов'язаних із прогресивністю та демократичністю нових ідей та духовним збагаченням нації.

Примітки

¹ Technical Chang Economic Theory / G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson. — L.: Printer Publishers, 1988. — P. 1—5.

² *Иванова Н.И.* Формирование и эволюция национальных инновационных систем. — М., 2001. — С. 61.

³ National Innovation Systems. — Paris: OESD, 1999. — P. 4.

⁴ Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки). Шляхом Європейської інтеграції / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. долідж., Ін-т прогнозування НАН України; М-во економіки та з питань європейської інтеграції України. — К., 2004.

⁵ *Демьохін В.А.* Інноваційна політика держави і проблеми інтелектуальної власності // Економіка і прогнозування, 2005. — № 2. — С. 39.

⁶ Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. академіка НАН України В.М. Геєця. — К., 2003. — С. 700.

⁷ Там само.

⁸ Урядовий кур'єр. — 2003. — 25 лютого.

⁹ Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / Я.А. Жаліло, С.І. Архіреєв, Я.Б. Базилюк та ін. — К., 2006. — С. 12.

¹⁰ Key World Energy Statistics. — Paris, 2001. — P. 2.

¹¹ Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України. — С. 12.

¹² Економіка України у 2000—2003 роках: становлення інвестиційної моделі економічного зростання: Матеріали засідання «круглого столу», 04.02.2004. — К., 2004. — С. 21.

¹³ Там само. — С. 47.

¹⁴ Там само. — С. 6.

¹⁵ Ринкові трансформації постсоціалістичної економіки і макроструктурні зрушення в Україні. Аналітична доповідь Центру Розумкова, Україна // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 4. — С. 37.

¹⁶ Зеркало недели. — 2006. — 14 января.

¹⁷ Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України. — С. 7.

¹⁸ *Паладій М.* Конкурентоспроможність інтелектуальної власності України // Конкуренція: Вісник АМК України. — 2005. — № 2 (17).

¹⁹ Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України. Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2003. — С. 16.

²⁰ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Велес, 2004. — С. 15.

²¹ Інтелектуальна власність. — 2002. — № 2—3. — С. 14.

ПІСЛЯМОВА

Світове господарство — це синтез динаміки розвитку і структури взаємозв'язків, оприявлених як у вертикальній, так і в горизонтальній площинах. Механізмом цього структурування є глобалізація всіх складових соціально-економічної трансформації суспільства. У горизонтальному вимірі відбувається цивілізаційний поділ світу, у вертикальному — утворюється інформаційно-ієрархічна піраміда нової системи власності, вершина якої зайнята країнами *першого світу*.

Сьогодні можна говорити про дві основні тенденції розвитку сучасної економіки. Перша пов'язана з прогресом, який забезпечують глобальна інформатизація і застосування «електронної практики» постіндустріальної економіки. Ця тенденція відповідає конструктивному духу розширення відтворення мисленневих стратегій епохи Модерну з домінуванням знання. Друга та, що ґрунтується на *мережевій* інформатизації, суттєво відрізняється від першої і пов'язана з розвитком нової глобальної *фінансової економіки*. Її прогрес неминуче веде до трансформації моделі розширеного виробництва класичного (новочасового) періоду і до *іншої* економічної ситуації, що логічно впливає з такого розвитку. Логіка епохи Мо-

дерну була пов'язана з перетворенням грошей у діяльний капітал. Кардинальні зміни постіндустріальної економіки трансформують цей капітал у зону фінансово-інформаційних потоків, у якій цілі соціального розвитку підкорені інтересам фінансової олігархії.

Ці обставини зумовлюють системну трансформацію суспільства та ускладнення механізмів функціонування вітчизняної економіки, що породжує нову якість економічного зростання на основі нових форм власності та потребує концептуального усвідомлення інноваційної моделі розвитку, здатної забезпечити прогресивні структурні зрушення, поліпшення якості життя та досягнення високої конкурентоспроможності України в постіндустріальному світі.

Фактором сучасного економічного буття є всеосяжна інтелектуалізація економіки, в якій інформація та знання перетворюються на рушійну силу інноваційного розвитку суспільства. У зв'язку з цим творча розумова активність набуває статусу пріоритетної стратегічної діяльності, а проблеми стимулювання, захисту та комерціалізації інтелектуальної власності стають першочерговими як для окремих держав, так і для світової спільноти в цілому.

Вирішення поставлених суспільним розвитком проблем вимагає дослідження інтелектуального капіталу та інтелектуальної власності. Якщо поняття «інтелектуальний капітал» стало відображенням принципово нового підходу до аналізу ринкових відносин, конкурентних переваг та лідерства підприємств, що ґрунтуються на ефективному використанні унікальних за природою нематеріальних чинників, здатних привести в дію механізм інноваційного розвитку, то відносини інтелектуальної власності оголошуються істинним буттям особистості. Специфіка інтелектуальної власності пов'язується з невідчужуваністю розуму, здібностей, моральних і релігійних переконань окремих індивідів. Водночас ступінь розвитку особистості, її свобода, моральний і духовний рівні визначають повноту розвитку й зрілість відносин власності та якісний рівень життя суспільства.

Дослідження креативів інтелектуальної власності вимагає відповідних підходів, одним з яких є застосування метафізи-

ки, яка налаштовує на впевненість у можливості проникнення в потаємні глибини природної та соціальної реальності. Одночасно вона утворює світ нових смислів, які стають новою духовною реальністю.

Метафізичний підхід у дослідженні економічного буття і власності виявляється в наявності певних меж філософського знання, котре найближче підходить до істини. Різні форми дійсності породжують і різні форми істинності, її критеріїв, які суттєво розрізняються залежно від предметів різних наук. Так, емпіричні критерії істини не спрацьовують у природничих науках і, навпаки, використання стандартів, наприклад стандартів істинності, значно коригується (якщо тільки взагалі не відміняється) змістом реально досліджуваних об'єктів, у тому числі людини і соціуму. Зрозуміло, чому особливого значення метафізичний аналіз набуває в дослідженні феноменів економічного буття, зокрема інтелектуальної власності. Ця обставина викликана тим, що метафізика як пограничний вид філософського знання пов'язана з найбільш абстрактною і глибокою формою рефлексії, і тому як жоден інший вид знання дотична до інтелекту, мислення, міркування. Як фундаментальна основа філософії метафізика виокремлює систему буттєвих відносин між світом і людиною. Як особлива, така, що мислить, структурна одиниця буття і реального світу, людина з необхідністю вступає зі світом у взаємодію. Це обов'язково приводить її до постановки питань не лише про сутність світу, а й про складові соціального буття, до яких також належить економіка, а вже як похідні від неї — капітал, власність, ціна тощо.

Людина, яка живе у світі, є істотою одухотвореною. Їй властиво в деяких випадках орієнтуватися на певні світоглядні установки. Метафізика, знову-таки в пограничній формі, досліджує цінності людського існування, обґрунтовує і доводить їх необхідність. Безперечно, до таких цінностей належить власність, і тим більше інтелектуальна. Метафізика спрямована на виявлення всезагальних ціннісних основ буття людини, її практичної та інтелектуальної (духовної) діяльності. В цьому випадку аксіологію як розділ метафізики цікавить не економічне буття і не закони його пізнання, а

насамперед людське відношення до економічного буття і та система ціннісних уявлень, які формуються і розвиваються в контексті інтелектуальної власності.

Діяльність людини здійснюється в результаті практичного освоєння буття, предметного світу. В цьому розумінні інтелектуальна діяльність, підсумком якої також є оволодіння власністю, виступає немовби активним сполучним моментом між світом і людиною, між економічним буттям і мисленням. Людина пізнає закономірності буття, оцінює їх значимість для свого розвитку і розвитку суспільного буття в цілому, маючи можливість творчо використовувати здобуті знання. Метафізика розкриває смислове багатство економічного буття та його особливих елементів, до яких сьогодні належить етос інтелектуальної власності. Метафізика здатна до ефективного пізнання будь-якого «особливого», тому інтелектуальну власність у контексті метафізики можна визначити як креатив і актуалітет сучасної постіндустріальної цивілізації, в якій провідна роль належить інтелекту, освіті, знанням.

ГЛОСАРІЙ

АБСОЛЮТ (лат. *absolutus* — безумовний, необмежений) — те, що ні від чого не залежить, безвідносне. Вічна, нескінченна першооснова світу. Звідси — «абсолютна ідея», абсолютна монархія тощо.

АБСТРАКЦІЯ (лат. *abstrakto* — відокремлюю) — один із моментів пізнання, який полягає в мисленневому відокремленні й виділенні в самостійні об'єкти окремих сторін, властивостей, відношень певних предметів пізнання. Процес мисленневого ізолювання, «виривання» окремого предмета, відношення, властивостей.

АБСУРД (лат. *absurdus* — безглуздий, нісенітний) — твердження, що не має ніякого смислу в межах певної теоретичної системи, принципово несумісне з нею.

АВТОР — творець певного твору (письменник, художник, винахідник тощо).

АВТОРСЬКЕ ПРАВО — економіко-правовий інститут, що регулює відносини з приводу створення та використання творів науки, літератури та мистецтва виражених в усній, письмовій або іншій об'єктивній формі, що уможливорює їх відтворення; сукупність особистих немайнових та майнових прав, що належать автору конкретного наукового, літературного чи мистецького твору. Авторське право є об'єктом інтелектуальної власності.

АГНОСТИЦИЗМ (грец. *непізнавання*) — філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності. Термін «агностицизм» запровадив у 1869 р. англійський дослідник природи Т.Г. Гекслі.

АКСІОЛОГІЯ (грец. *axios* — цінність і *логія* — вчення) вчення про цінності. Аксиологічний — ціннісний підхід.

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. *accidentia* — випадковість) — випадкова, мінуща, тимчасова, неістотна властивість.

АЛОГІЗМ — міркування, що порушує закони логічного мислення, нелогічність взагалі. Веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості, що виключає можливість пізнання істини.

АЛЬТРУЇЗМ (лат. *alter* — інший) — моральний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших.

АНАЛОГІЯ (грец. *analogia* — відповідність, подібність, схожість) — умовивід, в якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих предметів за іншими ознаками.

АНАМНЕЗИС (грец. *anamnesis* — пригадування) — термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, яка згадує про бачене нею у світі потойбічному.

АНІГІЛЯЦІЯ (лат. *ad* — до і *nihil* — ніщо) — взаємодія елементарних частинок і відповідних античастинок, унаслідок якої вони перетворюються на кванти випромінювання або інші частинки.

АНІМІЗМ (лат. *anima, animus* — душа, дух) — віра в існування душі як надприродного носія життя людини.

АНТЕЇЗМ — світоглядно-ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею.

АНТИНОМІЯ (грец. *antinomia* — суперечність у законі) — суперечність між двома твердженнями, кожне з яких однаково логічно доведене в певній системі.

АНТИТЕЗА (грец. *antithesis* — протиставлення, суперечність) — 1) у логіці — судження, що суперечить тезі. Антитеза є необхідною складовою непрямого доведення; 2) у філософії Г.В.Ф. Гегеля — другий з трьох ступенів тріади.

АНТРОПОГЕНЕЗ (грец. *антропос* — людина і *genesis* — походження) — процес історико-еволюційного виникнення й розвитку людини як суспільної істоти, діалектично нерозривно пов'язаний з формуванням і розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, мови.

АНТРОПОЛОГІЗМ (грец. *антропос* — людина і *логізм* — судження) — зведення всіх явищ суспільного життя до властивостей людської природи. Термін «антропологізм» запровадив Л. Фейєрбах.

АНТРОПОМОРФІЗМ (грец. *антропос* — людина і *morphe* — вигляд, форма) — наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

АНТРОПОСОФІЯ (грец. *антропос* — людина і *софія* — мудрість) — релігійно-містичне вчення, що ставить на місце Бога обожнену людину.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (грец. *антропос* — людина і лат. *centrum* — осереддя, центр) — принцип деяких релігійно-ідеалістичних вчень, за яким людина нібито є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

АПОЛОГЕТИКА — (грец. *apologetikos* — захисний, виправданий) — галузь християнського богослов'я, що обґрунтовує віровчення християнства.

АПОРІЯ (грец. *aporia* — безвихідь) — утруднення у вирішенні проблеми, пов'язане з суперечністю між даними спостереження і спробами мисленнєвого аналізу їх.

АПОСТЕРІОРИ (лат. *a posteriori* — з наступного) — філософське поняття, що позначає знання, набуте з досвіду.

АПРІОРИЗМ — методологічний принцип, упроваджений в економічну науку представником Лондонської школи неолібералізму Л. Робінсоном, згідно з яким економічна теорія ґрунтується на сукупності інтуїтивних аксіом, які стосуються поведінки індивідів і є беззаперечними та не потребують доведення. Висновки, сформульовані на базі цих аксіом, також є беззаперечними. Априоризм означає використання положень, взятих «на віру», побудову теорії на основі базисних аксіом, відхилення ідеї емпіричної перевірки одержаних висновків та теорії в цілому.

АПРІОРИ (лат. *apriori* — з попереднього) — філософське поняття, що позначає знання, передуюче досвідіві.

АРХЕ (грец. *arche* — початок, походження) — термін давньогрецької філософії: 1) відправна точка, початок чого-небудь у просторовому або часовому значенні; 2) початок як причина чого-небудь.

АРХЕТИП (грец. *arche* і *typos* — образ) — в аналітичній психології термін, яким позначають «первісні уявлення» або «універсальні форми думки», що є цеглинами, з яких складається колективне несвідоме. Архетипи колективного несвідомого — це пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події.

АСКЕТИЗМ (грец. *asketes* — навчений вправам; пустельник, чернець) — моральний принцип, який полягає у крайньому обмеженні потреб людини, самозречені, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу.

АТАРАКСІЯ (грец. *ataraxia* — хвилювання, незворушність) — поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету й форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

АТЕЇЗМ (грец. *atheon* — безбожність) — система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування Бога.

АТРИБУТ (лат. *attribuo* — надаю, наділяю) — необхідна, суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища, без якої вони не мають своєї визначеності й не можуть ані існувати, ані мислитися.

АУДІОВІЗУАЛЬНИЙ ТВІР — твір, зафіксований на певному матеріальному носіїві (кіноплівці, компакт-диску), який може сприйматись одночасно слухом і зором (наприклад кінофільм, телепередача).

БАЗА ДАНИХ (компіляція даних) — сукупність творів, даних або будь-якої іншої інформації, яка за підбором, упорядкуванням та розташуванням є результатом творчої інтелектуальної праці.

БЕЗПАТЕНТНА ЛІЦЕНЗІЯ — дозвіл на використання науково-технічних рішень, які не мають правової охорони або рішень, термін правової охорони яких вичерпався.

БЕРНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ЛІТЕРАТУРНИХ І ХУДОЖНІХ ТВОРІВ — перший міжнародний договір про охорону авторських прав, підписаний 9 вересня 1886 р. у м. Берні.

БЛАГО — поняття, яким позначають все, що має для людини позитивне значення. Залежно від здатності речей та

явищ задовольняти різні потреби людини розрізняють блага матеріальні (засоби виробництва, їжа, одяг тощо) і духовні (свобода, істина, краса, добро та ін.).

БОГ — надприродна всемогутня істота, головний об'єкт релігійної віри і поклоніння. У розвинених релігіях Бог завжди виступає як особистість, з якою віруючий може спілкуватися, вимолювати у неї певні блага, просити про втручання в події.

БРЕНД — широковідомий товарний знак; товар (послуга), компанія або концепція, виділені суспільною свідомістю з маси подібних; набір символів та асоціацій, що формують у суб'єктів ринку позитивний образ продукції фірми.

БУТТЯ — філософська категорія, що позначає: 1) все, що реально існує; 2) те, що існує як істинне на відміну від видимого; 3) реальність, яка існує об'єктивно, поза свідомістю людини і незалежно від неї; 4) загальний спосіб існування людини.

ВЕНЧУРНИЙ КАПІТАЛ — капітал, вкладений у сферу підвищеного ризику, в інноваційний бізнес, пов'язаний з просуванням на ринок нових товарів та послуг, розроблених на основі використання новітніх технологій.

ВИКЛЮЧНЕ ПРАВО — право власника використовувати об'єкт інтелектуальної власності на власний розсуд і санкціонувати його використання іншими особами.

ВИКЛЮЧНИХ ПРАВ ТЕОРІЯ — теорія, прихильники якої стверджують, що розвиток інтелектуальної власності принципово змінює сутність традиційних правомочностей володіння, користування і розпорядження, на зміну яким приходить сукупність виключних прав, що мають територіально обмежений, тимчасовий характер і допускають одночасну експлуатацію об'єкта власності необмеженим колом осіб.

ВИКОНАВЕЦЬ — автор, співак, музикант, танцюрист або інша особа яка певним способом виконує твори літератури або мистецтва а також диригент музичних і музично-драматичних творів.

ВИНАХІД — оригінальне технічне рішення, що стосується певного продукту (пристрою, речовини, штаму мікроорганізмів, культури клітин рослин, тварин) або способу (процесу, операцій, прийому тощо), здатне забезпечити корисний ефект; об'єкт промислової власності, якому надається право-

ва охорона шляхом патентування за умов його новизни, неочевидності та промислової придатності.

ВИТРАТНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНКИ ВАРТОСТІ ОБ'ЄКТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — підхід, що ґрунтується на визначенні величини затрат, необхідних для повного відновлення або заміщення об'єкта оцінювання з урахуванням його зносу. Спирається на такі методи: визначення початкових витрат; вартості заміщення; відновної вартості; планових витрат; коефіцієнтів.

ВІДЕОГРАМА — відеозапис на відповідному матеріальному носії (магнітній стрічці, диску) чи виконання будь-яких рухомих зображень (крім зображень у вигляді запису, що входить до аудіовізуального твору).

ВІДЧУЖЕННЯ — відносини з приводу передачі об'єкта власності іншій особі; один зі способів реалізації власником належних йому правомочностей. Розрізняють платне (на основі відносин купівлі-продажу) та безоплатне (на основі дарування) відчуження об'єкта власності.

ВІРОГІДНІСТЬ — форма істинності буття предмета, що виявляється через його безпосередню даність у чуттєвому чи інтелектуальному спогляданні.

ВОЛОНТАРИЗМ (лат. *voluntas* — воля) — 1) напрям у філософії, який проголошує основою буття волю; 2) діяльність, що керується лише суб'єктивними бажаннями та рішеннями.

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ (ВОІВ) — міжурядова організація, спеціалізована установа ООН (з 1974 р.), створена в результаті підписання 14 липня 1967 р. Стокгольмської конвенції щодо регулювання міжнародної системи охорони і захисту прав інтелектуальної власності та здійснення адміністративних функцій щодо багатосторонніх угод з приводу її правових та економічних аспектів.

ГЕДОНІЗМ (грец. *Hedone* — насолода, задоволення) — філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом і метою життя людини є насолода.

ГЕНЕЗИС (грец. *genesis* — виникнення, зародження) — поняття, що виражає як момент походження, виникнення предметів і явищ, так і процес їхнього закономірного розвитку.

ГЕНЕРАЦІЯ ЗНАННЯ — процес творення нового знання шляхом опрацювання інформації, джерелом якого є творча інтелектуальна активність — свідомо діяльність особистості, здатної накопичувати, засвоювати та творчо переробляти інформацію.

ГЕОГРАФІЧНЕ ЗАЗНАЧЕННЯ — об'єкт промислової власності; назва географічного місця, яка вживається як позначення у назві твору, що походить із цього географічного місця і має певні якості, репутацію або інші характеристики, зумовлені притаманними цьому географічному місцю природними умовами та людським фактором.

ГЕРМЕНЕВТИКА (грец. *hermeneutike* — мистецтво тлумачення) — 1) у класичній філології — вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих давніх текстів; 2) у сучасній філософії — метод тлумачення культурно-історичних явищ, який протиставляється об'єктивному, традиційно-науковому методу.

ГІЛОЗОЇЗМ (грец. *hyle* — речовина, матерія і *zoō* — життя) — філософське вчення, за яким здатність відчувати нібито притаманна всій матерії. Термін «гілозоїзм» запроваджено в XVII ст.

ГЛОБАЛЬНІ ІННОВАЦІЙНІ ВУЗЛИ — науково-технічні (технологічні) парки, які виникли на території окремих країн як ефективні механізми здійснення сучасних науково-технологічних розробок (наприклад, Силіконова долина в США).

ГНОСЕОЛОГІЯ (грец. *gnosis* — пізнання і *logia* — вчення) — розділ філософії, в якому досліджуються пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, природи і можливості пізнання людиною світу і самої себе.

ГУДВІЛЛ — (англ. *good will* — добра воля) — нематеріальний актив, який враховується при продажу (купівлі) компанії в цілому; перевищення ринкової оцінки сукупних активів компанії над сумою окремо взятих ринкових цін цих активів.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus* — людський, людяний) у широкому значенні — історично змінна система поглядів, яка визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя тощо; у вузькому значенні — культурний рух епохи Відродження.

ДЕДУКЦІЯ (лат. *deductio* — виведення) — перехід від загального до окремого. Дедукція має значення методу дослідження, за якого окреме пізнається на основі знання загальної закономірності.

ДЕЇЗМ (лат. *Deus* — Бог) — принцип філософських вчень, які, визначаючи Бога першопричиною світу, заперечували його втручання в явища природи та в перебіг суспільних подій. Виник у XVII ст. в Англії.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ — особлива стратегія стосовно тексту, яка включає одночасно і його «деструкцію», і його реконструкцію.

ДЕМІУРГ (грец. *demiurgos* — ремісник, творець) в ідеалістичній філософії — творче начало, творець Всесвіту; в теології — Бог.

ДЕТЕРМІНІЗМ (лат. *determinatio* — визначений, обмежений) — філософське вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської волі.

ДЕФІНІЦІЯ (лат. *definitio* — визначення) — логічне визначення змісту якогось поняття.

ДИСКУРС (лат. *discourses* — міркування, доказ) — поняття, яке означає промову, виступ, міркування.

ДИСКУРСИВНИЙ (лат. *discursious* — біганина, рух, тут — міркування) — термін, яким позначають властивість раціональної діяльності у сфері мислення, знання чи пізнання, характерну для розсудкового, логіко-понятійного, доказового міркування.

ДИХОТОМІЯ (грец. *dichotomia* — поділ надвоє) — тип поділу понять, коли виокремлюються два видові поняття, до змісту одного з яких включено ознаку, яка є запереченням відповідної ознаки іншого поняття.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ — спеціалізація економічних суб'єктів на реалізації конкретних правомочностей, які входять до пучка прав власності.

ДІАЛЕКТИКА (грец. *dialektike* — мистецтво ведення бесіди, полеміки) — 1) в давньому значенні — мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника; 2) у сучасному розумінні: а) об'єктивний процес розвитку явищ на

основі виникнення, боротьби і розв'язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства й мислення.

ДІАЛОГ (грец. *dialogos* — розмова, бесіда) — форма мовно-мислинневої комунікації, в якій схрещуються два чи більше різноспрямованих потоків думок з метою з'ясувати спільні точки взаєморозуміння та окреслити їхні розбіжності.

ДОГМАТИЗМ (грец. *dogma* — думка, вчення, положення) — спосіб засвоєння і застосування знань, в якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена вічна істина, догма. Для догматизму характерні некритичне беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз і назавжди виробленими формулами.

ДОГОВІР ПРО ПАТЕНТНУ КООПЕРАЦІЮ (РСТ) — договір, підписаний представниками 50 країн у Вашингтоні в 1970 р. щодо створення Міжнародного союзу патентної кооперації та встановлення єдиного порядку складання та подання заявок на отримання міжнародного охоронного документа, який діє у всіх країнах — учасниках угоди.

ДОІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — етап розвитку людської цивілізації, на якому домінує первинний технологічний уклад, господарська діяльність спрямовується на задоволення життєво необхідних потреб у процесі взаємодії людини з природою; провідна сфера виробництва — видобувна; базові технології є працемісткими; як стратегічний ресурс використовується сировина; найважливішим принципом функціонування є традиціоналізм та орієнтація на минулий досвід.

ДОМЕННІ ІМЕНА — імена, що використовуються для адресації комп'ютерів та ресурсів у Інтернеті, ділові чи особисті ідентифікатори, що спрощують користувачам пошук сайтів у глобальній комп'ютерній мережі.

ДУАЛІЗМ (лат. *dualis* — двоїстий) — принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить із визнання наявності в ньому двох первоначал (субстанцій) — духу і матерії, ідеального і матеріального.

ДУХ — притаманна людині здатність бути самосвідомим суб'єктом мислення, почуттів і волі, що виявляється в цілепокладанні та творчій діяльності.

ДУША — термін, яким позначається психіка, внутрішній світ людини. Душа в релігії розглядається як нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі й ніби є основою, джерелом психічних явищ. У новоєвропейській філософії термін «душа» став вживатися для позначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості.

ЕВДЕМОНІЗМ (грец. *eudaimonia* — щастя) — етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя: особистого — індивідуалістичний евдемонізм, або суспільного — соціальний евдемонізм. Близький до гедонізму.

ЕВОЛЮЦІЯ (лат. *evolutio* — розгортання) — поступовий розвиток предмета. У широкому розумінні, частіше в природознавстві, термін «еволюція» застосовують для визначення змін, розвитку взагалі й позначають ним не лише кількісні зміни, а й весь процес розвитку в цілому.

ЕВРИСТИКА (грец. *heurisko* — знаходжу) — термін, яким позначають галузь знання про творчу діяльність, пов'язану з пошуками шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, способах діяння. Під терміном «евристика» розуміється наука, що вивчає творчу діяльність.

ЕЙДОС (грец. *eidos* — вигляд, образ) — термін давньогрецької філософії. Платон використовував його в різноманітних значеннях, зокрема як синонім терміна «ідея», що розглядався як ідеальний прообраз речі. Арістотель використовував термін «ейдос» у значенні форми, що виступає в єдності з матерією.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (лат. *ex(s)istentia* — існування) — основна категорія екзистенціалізму, яка позначає внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретно неповторною особистістю. Вперше термін «екзистенція» застосував датський філософ С. К'єркегор.

ЕКЛЕКТИЗМ, ЕКЛЕКТИКА (грец. *eklektikos* — той, що вибирає, вибраний) — 1) у найпершому значенні — механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н. е. — II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різ-

них філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між вченнями й школами.

ЕКОНОМІКА та ХРЕМАТИСТИКА — оригінальна концепція старогрецького мислителя Арістотеля (384—322 до н. е.), що ґрунтується на поділі всіх видів господарської діяльності на дві сфери: природну і справедливу, спрямовану на надбання благ, корисних для життя, за допомогою землеробства та ремісництва (*економіку*), і протиприродну і безчесну, метою якої є збагачення за рахунок спекулятивної торгівлі та лихварства (*хрематистику*).

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ — започаткована у 60—70-х рр. ХХ ст. представниками неінституціоналізму (Р. Коузом, А. Алчіаном, Г. Демзетцом, Д. Нортон, Р. Познером, С. Пейовичем, О. Уільямсоном та ін.) економічна теорія, згідно з якою права власності трактуються через два взаємопов'язані аспекти: а) як санкціоновані поведінкові відносини, що виникають між людьми у зв'язку з існуванням благ та стосовно їх використання; б) як набір, пучок часткових повноважень, правомочностей на прийняття рішень стосовно того чи іншого ресурсу, сукупність яких формує «повне» право власності.

ЕКСКЛЮЗИВНА ЛІЦЕНЗІЯ — ліцензійна угода щодо передачі виключних прав на використання об'єкта інтелектуальної власності в межах, передбачених договором, зі збереженням за ліцензіаром права на використання цього об'єкта у частині прав, які не передаються ліцензіату.

ЕМАНАЦІЯ (лат. *emanatio* — витікання, сходження) — термін, запроваджений стародавніми філософами, який означав сходження нижчих форм буття з вищого буття — єдиного універсального непорушного начала.

ЕМПАТІЯ (англ. *empathy*) — співчуття, здатність ринкового суб'єкта поставити себе на місце контрагента або іншого учасника угоди та поглянути на ринковий обмін з їх позиції. В неокласичній теорії вважається рисою економічної поведінки ринкових суб'єктів та елементом господарської етики.

ЕМПІРИЗМ (грец. *empeiria* — досвід) — напрям у теорії пізнання, який на противагу раціоналізмові вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід.

ЕНТЕЛЕХІЯ (грец. *entelechia* — здійсненність) — у філософії Арістотеля внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді у кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

ЕПОХА (грец. *epoche* — зупинка, вихідний момент, затримка) — якісно своєрідний і відносно тривалий період історії, що виокремлюється на основі певних об'єктивних ознак.

ЄВРАЗІЙСЬКА ПАТЕНТНА КОНВЕНЦІЯ — міжнародна угода, підписана у Москві в 1994р., яка започаткувала діяльність Євразійського патентного відомства, уповноваженого видавати єдиний патент, що діє на території всіх країн — учасниць цієї конвенції.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИДАЧУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАТЕНТУ — міжнародна угода, підписана в 1973 р. у Мюнхені, яка започаткувала діяльність Європейського патентного відомства, уповноваженого видавати єдиний патент, дійсний для всіх країн-учасниць.

ЗАГАЛЬНОВІДОМИЙ ЗНАК — товарний знак (знак обслуговування), який у результаті використання став добре відомим широкому колу споживачів. Згідно ст. 6bis Паризької конвенції про охорону промислової власності всі країни-учасниці цієї конвенції зобов'язані надавати на своїй території захист знакам, які за визначенням патентного органу країни реєстрації чи використання набули статусу загальноновідомих.

ЗАЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ТОВАРІВ — об'єкт промислової власності; позначення товарів, які походять з певної місцевості.

ЗАСОБИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНОГО ОБІГУ, ТОВАРІВ, ПОСЛУГ — знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, зазначення походження товарів, які виконують інформаційну, розрізнявальну, гарантійну, рекламну та захисну функції.

ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — сукупність заходів, спрямованих на визначення та відновлення прав інтелектуальної власності у випадку їх порушення.

ЗНАКИ ДЛЯ ТОВАРІВ І ПОСЛУГ — об'єкт промислової власності, що підлягає спеціальній реєстрації; позначення для вирізнення товарів і послуг одних юридичних чи фізичних осіб від однорідних товарів і послуг інших юридичних чи фізичних осіб.

ЗНАКИ ОБСЛУГОВУВАННЯ — об'єкт промислової власності, що підлягає спеціальній реєстрації, умовні символічні позначення, для індивідуалізації послуг та ідентифікації їх джерел.

ЗНАННЯ — форма існування та систематизації результатів пізнавальної діяльності людини, об'єктивована знаковими засобами мови.

ЗНЯТТЯ — одна з центральних категорій філософії Г.В.Ф. Гегеля, яка позначає одночасно знищення і збереження чогось.

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ІНТЕРЕСІВ ВИРОБНИКІВ ФОНОГРАМ ВІД НЕЗАКОННОГО ВІДТВОРЕННЯ ЇХ ФОНОГРАМ — міжнародна угода, підписана у 1971 р., яка зобов'язує країни-учасниці охороняти інтереси виробників фонограм від відтворення екземплярів фонограм без згоди правовласника, а також від імпорту таких екземплярів з метою їх публічного сповіщення. Характерною рисою цієї конвенції є відмова від принципу національного режиму та застосування права держави, громадянином якої є виробник фонограми.

ІДЕАЛ (фр. *ideal*, грец. *idea* — першообраз) — уявлення про найвищу досконалість, що як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу.

ІДЕАЛІЗМ (грец. *idea* — вигляд, першообраз) — протилежний матеріалізові філософський напрям, який намагається довести, що дух, свідомість, мислення, ідеальне є первинним, а буття, природа, матеріальне — вторинним.

ІДЕАЛЬНІ ТИПИ — поняття, запроваджене представником німецької історичної школи *М. Вебером* (1864—1920) для позначення абстрактних мисленневих конструкцій історич-

ного процесу, теоретичних схем, які створюються вченим з метою осмислення конкретних фактів історичного розвитку, дослідження та систематизації історичного матеріалу.

ІДЕОЛОГІЯ (грец. *idea* і *логія* — вчення) — система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних класів або соціальних груп.

ІДЕЯ (грец. *idea* — вигляд, образ, начало) — форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення.

ІМАНЕНТНИЙ (лат. *immaneus* — властивий, притаманний чомусь) — внутрішньо притаманне, на противагу трансцендентному — зовнішньому; впливає з природи самого явища.

ІМПЕРАТИВ (лат. *imperativus* — владний, наказовий) — вимога, наказ, закон. У І. Канта — загальнозначуща моральна вимога на противагу особистому принципу (максимі).

ІНДЕТЕРМІНІЗМ (лат. *indeterminatus* — невизначений, необмежений) — філософське вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства і людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними.

ІНДИВІДУАЛІЗМ (фр. *individualisme* — неподільне) — риса світогляду і принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абсолютизуються, протиставляються колективі та суспільству.

ІНДУКЦІЯ (лат. *inductio* — наведення) — спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — етап розвитку людської цивілізації, на якому домінує вторинний технологічний уклад, господарська діяльність спрямована насамперед на задоволення матеріальних потреб на основі взаємодії людини з перетвореною нею природою; базові технології — машинні, капіталомісткі, енергія є стратегічним ресурсом, а провідним принципом функціонування є економічне зростання.

ІНЖИНІРИНГ — надання на комерційній основі (за контрактом) різноманітних інженерно-консультаційних послуг (укладання технічних завдань, проведення передпроектних робіт, наукових досліджень, техніко-економічних обґрунту-

вань, розробка технічної документації, проектна та конструкторська розробка об'єктів техніки, технології, консультації та нагляд під час монтажу, пусконаладжувальних робіт, консультування економічного, фінансового, маркетингового та іншого характеру).

ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ — діяльність, спрямована на використання та комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок, впровадження нововведень, випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг тощо.

ІННОВАЦІЙНИЙ КАПІТАЛ — складова інтелектуального капіталу, здатність до нововведень, оновлення, в тому числі захищена комерційним правом інтелектуальна власність, інші нематеріальні активи та цінності.

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК — 1) процес цілеспрямованої реалізації прогресивних нововведень, спрямований на інтенсифікацію певної сфери людської діяльності (наприклад, технологічні інновації у сфері виробництва); 2) певний результат, пов'язаний з новим способом задоволення суспільних потреб, що ґрунтується на використанні досягнень науково-технологічного прогресу.

ІННОВАЦІЙНІ КЛАСТЕРИ — комплекси підприємств, промислових компаній, дослідницьких центрів, наукових установ, органів державного управління, профспілок, громадських організацій, союзів тощо, які сформувались на основі територіальної консолідації, утворення мереж спеціалізованих постачальників, споживачів, єдності технологічних зв'язків та взаємодоповнення, інноваційно-технологічних мереж, використання спільної наукової бази тощо.

ІННОВАЦІЯ — новостворені та (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукти, послуги, організаційно-технічні рішення виробничого, комерційного, адміністративного та іншого характеру, які істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

ІННОВАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС — процес створення, поширення та використання інновацій.

ІНТЕГРАЛЬНА СХЕМА (мікросхема) — мікромініатюрний електричний пристрій, елементи якого нерозривно пов'язані, конструктивно, технологічно та електрично об'єднані між собою.

ІНТЕЛЕКТ (від лат. *intellectus*) — розуміння, пізнання, розумові здібності людини.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ — система відносин, що виникають з приводу привласнення ідеальних об'єктів, виражених у об'єктивованих інтелектуальних продуктах, втілених у науково-технічних, літературних та мистецьких творах; сукупність виключних прав особистого немайнового і майнового характеру на результати творчої інтелектуальної діяльності; санкціоновані суспільством та державою поведінкові відносини щодо результатів інтелектуальної діяльності у науково-технічній, літературній та мистецькій сферах.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ — одна з форм життєдіяльності людини; базована на знаннях свідомо активність особистості, здатної накопичувати, засвоювати та творчо опрацьовувати інформацію.

ІНСТИНКТ (лат. *instinctus* — спонука, потяг) — багатоступеневий комплекс поведінкових актів організму, створений у результаті тривалої еволюції та спрямований на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти і виду в цілому.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ — нагромаджена у результаті інтелектуальної діяльності сукупність знань, досвіду, навичок, творчості, здібностей, взаємовідносин, що мають економічну цінність і використовуються у процесі виробництва та обміну з метою отримання доходу.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ — можливості щодо реалізації певної мети, створені інтелектуальними ресурсами різних рівнів.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПРОДУКТ — продукт розумової творчої праці; результат інтелектуальної діяльності, представлена на матеріальних носіях інформація, яка містить нове знання і має змістовне значення для певного інтелектуально підготовленого кола осіб.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ АКТИВИ — ідентифіковані, описані та занесені до відповідного реєстру організації нематеріальні активи: зафіксований та задокументований інтелектуальний капітал, доступний співробітникам організації.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ РЕСУРСИ — людський капітал (природна розумова діяльність людини, здатність мислити, пере-

творювати інформацію на знання), штучний інтелект (машинне відтворення деяких інтелектуальних дій людини, пов'язаних зі сприйняттям інформації та деякими елементами міркування) та інтелектуальні продукти (представлена на матеріальних носіях інформація, що містить нове знання, яке є результатом інтелектуальної праці).

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ (лат. *intelligibilis* — умоглядний, мислимий) — той, що осягається тільки розумом, мисленням.

ІНТЕНЦІЯ (лат. *intentio* — прагнення, намір) — термін схоластичної філософії, яким позначали намір, ціль, спрямованість свідомості, мислення на якийсь предмет.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ (лат. *inter* — між і *суб'єкт*) — у деяких сучасних філософських напрямках (феноменологія, неопозитивізм) термін для позначення феноменів, загальнозначущих для багатьох суб'єктів. Джерело цієї загальнозначущості вбачають у свідомості суб'єктів, а не об'єктів.

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ — термін, який вживається як засіб аналізу літературного тексту, так і для визначення того світо- і самовідчуття сучасної людини, яке одержало назву постмодерністської чуттєвості.

ІНТУЇТИВІЗМ — напрям у філософії, який абсолютизує інтуїцію як єдино вірогідний вид пізнання.

ІНТУЇЦІЯ (лат. *intuitio*, від *intueor* — уважно дивлюсь) — спосіб осягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

ІНФОРМАЦІЙНА ПОСЛУГА — здійснення в законодавчо визначеній формі інформаційної діяльності, спрямованої на доведення інформаційної продукції до споживачів із метою задоволення їхніх інформаційних потреб.

ІНФОРМАЦІЙНА ПРОДУКЦІЯ — матеріалізований результат інформаційної діяльності, призначений для задоволення інформаційних потреб суб'єктів господарювання.

ІНФОРМАЦІЙНА СИСТЕМА — організаційно впорядкована сукупність документів та інформаційних технологій, у тому числі з використанням засобів обчислювальної техніки і зв'язку, що реалізують інформаційні процеси.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ — процеси збирання, обробки, накопичення, пошуку та розповсюдження інформації.

ІНФОРМАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА — термін, впроваджений відомим західним дослідником М. Кастельсом для позначення способу розвитку суспільства, в якому конкурентоспроможність суб'єктів господарювання визначається їхньою здатністю генерувати, обробляти та ефективно використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях.

ІНФОРМАЦІЯ (лат. *informatio* — у буквальному розумінні — знаходження, надання форми тому, що раніше було невідомим, безформеним) — новина, повідомлення, які знижують невизначеність і сприяють зростанню обізнаності, поінформованості отримувача. У ринковій економіці набуває статусу товару — призначених для обміну продукції, послуг фізичних та юридичних осіб, які займаються інформаційною діяльністю.

ІПОСТАСЬ (грец. *hypostasis* — ущільнення, основа, сутність) — термін античної філософії, вперше вжитий у значенні одиничного реального буття. У патристиці «іпостась» розуміється в значенні «індивідуальна субстанція», «перша сутність». У ХІХ—ХХ ст. спостерігається тенденція до витлумачення іпостасі як певного особистого і загальнолюдського начала з метою вийти за межі «атомарної» концепції індивіда до поняття особистості як свободи стосовно природи.

ІРОНІЯ (грец. *eironeia* — удаване незнання, самоприниження) — естетична категорія, яка означає, що в зовні позитивну оцінку явища вкладено зміст, протилежний безпосередньо висловленому чи вираженому. Іронія Сократа — філософський принцип пошуку істини через сумнів.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (лат. *irrationalis* — нерозумний, несвідомий) — у гносеології принцип філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання.

ІСНУВАННЯ — 1) синонім буття; 2) буття, в якому виявляється сутність (не просто бути, а існувати); 3) центральне поняття філософії екзистенціалізму.

ІСТИНА — адекватне відтворення в пізнанні об'єктивності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, за якого пізнавальний образ суб'єкта виступає як правильне відображення дійсного стану об'єкта.

ІСТОРИЗМ — принцип наукового пізнання, згідно з яким процеси дійсності мають розглядатися в їхньому закономірному історичному розвитку, у тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування.

ІСТОРИЧНА ШКОЛА — неортодоксальний напрям економічної думки, започаткований у 40-ві—60-ті рр. XIX ст. у Німеччині на основі історичного методу досліджень, спрямованого на вивчення господарських явищ і процесів у їх національній та часовій визначеності та обґрунтування пріоритетної ролі держави у досягненні загальнонаціональної мети і соціальної злагоди.

КАЛОКАГАТІЯ (грец. *прекрасне і хороший*) — поняття античної естетики, яким позначали гармонію зовнішнього і внутрішнього, краси і добра як умову досконалості людини.

КАНОН (грец. *kanon* — правило, норма) у мистецтві — сукупність твердо встановлених норм, правил і принципів художньої творчості. Канонами називають також твори, які є нормативним зразком.

КАРМА (санскрит — дія, обов'язок, діяльність) — у вченнях індійських релігій — особлива містична сила, обов'язковий автоматично діючий «Закон покарання» за сукупність вчинків, намірів, прагнень, який визначає долю живої істоти в наступних перевтіленнях.

КАРТЕЗІАНСТВО — вчення французького філософа, математика Р. Декарта (латинізоване ім'я *Cartesius* — Картезій, звідси і назва).

КАТАРСИС (грец. *katarsis* — очищення) — термін, який у психології мистецтва й естетиці використовують для позначення сутності естетичного переживання. У давньогрецькій філософії катарсис тлумачили як очищення душі від пристрастей, від чуттєвих прагнень, насолоду очищення душі під впливом мистецтва.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ (лат. *imperativus* — наказовий) — термін, запроваджений І. Кантом, для позначення безумовного веління моральної свідомості будувати свою поведінку відповідно до законів. Умовою категоричного імперативу є свобода волі.

КАТЕГОРІЯ (грец. *kategoricos* — ствердження; основна й загальна ознака) — універсальна форма мислення і свідомості, яка відображає загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних, духовних явищ.

КІБЕРСКВОТИНГ — (англ. *cybersquatting*) — кіберзагарбання, недобросовісна реєстрація доменних імен, що збігаються із засобами індивідуалізації або подібні до них, з їх наступним недобросовісним використанням як для власних комерційних цілей, так і для перепродажу власникам відповідних засобів індивідуалізації.

КЛІЄНТСЬКИЙ КАПІТАЛ — відносини фірми зі своїми замовниками та покупцями, які сприяють успішній реалізації вироблених нею товарів і послуг (засоби індивідуалізації, комерційна мережа, ділові зв'язки, договори маркетингового і технологічного співробітництва, слава та репутація клієнтів тощо).

КОДИФІКОВАНІ ЗНАННЯ — знання, які можна систематизувати, зафіксувати, скопіювати, передати, забезпечити їм правову охорону.

КОЛЕКТИВНИЙ ЗНАК — знак для товарів і послуг, для позначення продукції, що має спільні якісні характеристики і виробляється підприємствами, пов'язаними господарсько-правовими чи організаційно-правовими відносинами.

КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — відносини з приводу використання інтелектуальної власності в ринковій економіці, які набувають інституційного оформлення в угодах щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності як специфічного товару, введеного у господарський обіг.

КОМЕРЦІЙНА КОНЦЕСІЯ (лат. *concessio* — дозвіл, поступка) — термін, що використовується в Україні для законодавчого регулювання комерційних відносин, відомих у міжнародній практиці як франчайзинг. Згідно з договором комерційної концесії одна сторона (правовласник) зобов'язується за плату надати іншій стороні (користувачеві) право користуватись комплексом належних їй правомочностей з метою виготовлення і (або) продажу певного товару (послуги), в тому числі право на фірмове найменування, комерційне позначення, торговельну марку, винахід тощо.

КОМЕРЦІЙНА ТАЄМНИЦЯ — будь-яка інформація, що має комерційну цінність через її невідомість та недоступність третім особам, до якої не існує вільного доступу на законних підставах і стосовно якої власник вживає заходів щодо конфіденційності.

КОМЕРЦІЙНЕ НАЙМЕНУВАННЯ — постійна назва юридичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності, яка індивідуалізує і вирізняє його з-поміж інших.

КОМПІЛЯЦІЯ (лат. *compilatio* — пограбування, накопичення виписок, збірка документів) — збирання та впорядкування матеріалів або даних, що вже існували раніше, їх оригінальне розміщення, в результаті якого створюється авторський твір.

КОМП'ЮТЕРНА ПРОГРАМА — набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів тощо, виражений у формі, придатній для застосування комп'ютером, які приводять його в дію для досягнення певної мети. Це поняття охоплює як операційну систему, так і прикладні програми, виражені у вихідному або об'єктному кодах.

КОМУНІЗМ (лат. *communis* — спільний) — поняття, запроваджене в марксистській теорії для позначення суспільного та економічного устрою, який прийде на зміну капіталізму і буде ґрунтуватися на суспільній власності на засоби виробництва, рівності, відсутності держави та класового поділу суспільства, реалізації принципу «від кожного за здібностями, кожному — за потребами».

КОМУНІКАЦІЯ (лат. *communicatio*, від *communico* — раджуся, спілкуюся) — спілкування, зв'язок.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ (лат. *conventio* — угода, договір) — філософська концепція, за якою наукові теорії і поняття є не відображенням об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між вченими, що укладається за принципами «зручності» і «економії мислення».

КОНТРАФАКТНА ПРОДУКЦІЯ — продукція, виготовлена і розповсюджена з порушенням авторського і суміжних прав.

КОНТРАФАКЦІЯ (лат. *contrafactio* — підробка) — порушення прав інтелектуальної власності на основі самовільного та протизаконного виготовлення та поширення екземплярів твору без згоди правовласника.

КОНЦЕПТУАЛІЗМ (лат. *coceptus* — думка, поняття) — напрям у середньовічній філософії, представники якого доводили, що універсалії реально не існують ані до речей, ані в самих речах, а є лише загальними поняттями, концептами про речі.

КОНЦЕПЦІЯ ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ — соціально-економічна концепція старогрецького філософа Платона (близько 427—347 до н. е.), що ґрунтується на ідеях станового поділу суспільства, натуральної орієнтації господарського життя, «аристократичного комунізму» тощо.

КОНЦЕПЦІЯ СПРАВЕДЛИВОЇ ЦІНИ — концепція відомого мислителя Середньовіччя Томи Аквінського (1225/26—1274), який виокремив два види справедливості в обміні: 1) справедливість, що ґрунтується на об'єктивних умовах обміну, які відображають витрати виробництва; 2) справедливість, що ґрунтується на необхідності збереження соціального статусу учасників обміну.

КОПРАЙТ (англ. *copyright* — право копіювання) — знак охорони авторського права, який розміщується на кожному екземплярі твору і складається з трьох елементів: латинської букви «С» у колі ©, імені автора та року першого опублікування твору.

КОРИСНА МОДЕЛЬ — об'єкт промислової власності, нове, промислово придатне конструктивне виконання пристрою, що є результатом інтелектуальної творчої діяльності людини в галузі механіки стосовно тих об'єктів, які мають просторову форму.

КОРИСТУВАННЯ — одна з основних правомочностей власника, санкціоновані суспільством відносини щодо здобування у процесі використання корисних властивостей об'єкта власності.

КРЕАЦІАНІЗМ (лат. *creatio* — створення і *anima* — душа) — один із напрямів у християнсько-богословському вченні про душу людини, який доводить, ніби безсмертна душа дана Богом тільки при створенні першої людини (Адама), а потім передається від батьків дітям при зачатті.

КРИТЕРІЇ ОХОРОНОЗДАТНОСТІ ОБ'ЄКТІВ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ — загальновизнані критерії, які є необхідною умовою надання правової охорони винаходам, корис-

ним моделям, промисловим зразкам та іншим об'єктам промислової власності, в тому числі новизна, винахідницький рівень, промислова придатність та відповідність суспільним інтересам і принципам моралі.

КРИТЕРІЙ (грец. *kriterion* — засіб судження, мірило) — мірило достовірності людських знань, їхньої відповідності об'єктивній дійсності.

КУЛЬТ (лат. *cultus* — вшанування, поклоніння) — сукупність прийнятих у тій чи іншій релігії або релігійні течії обрядових дій, свят, ритуалів, звичаїв, пов'язаних у надприродні сили і спрямованих на умилювання їх; обрядовий бік релігії.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ — особливий вид творчої інтелектуальної діяльності, що втілюється у творах літератури та мистецтва.

ЛІЦЕНЗІАР — продавець ліцензії, юридична або фізична особа, яка зобов'язується передати права на використання об'єктів інтелектуальної власності за певну винагороду на умовах, передбачених ліцензійним договором.

ЛІЦЕНЗІАТ — 1) покупець ліцензії, юридична чи фізична особа, яка купує права на використання об'єктів інтелектуальної власності у межах, передбачених ліцензійним договором; 2) юридична особа чи індивідуальний підприємець, який має ліцензію на здійснення певного виду діяльності.

ЛІЦЕНЗІЙНА УГОДА — угода між продавцем виключних майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності (ліцензіаром) та їх покупцем (ліцензіатом) щодо використання цього об'єкта на умовах, передбачених у ліцензійному договорі.

ЛІЦЕНЗІЯ (лат. *licentia* — свобода, право) у широкому розумінні — дозвіл, що надається державними органами суб'єктам господарювання на здійснення певного виду діяльності за обов'язкового дотримання передбачених відповідних органом вимог та умов; у вузькому розумінні — дозвіл на використання об'єкта інтелектуальної власності, що надається на підставі ліцензійного договору.

ЛОГІКА (грец. *logike* — наука про умовивід) — наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини в процесі міркування і пізнання.

ЛОГОС (грец. *logos* — поняття, думка, розум) — термін давньогрецької філософії, що вживається у значеннях «слово», «смысл», «судження», «пропорційність», «основа», «розум» і набуває значення об'єктивної закономірності, необхідності. Термін ввів у філософію Геракліт, маючи на увазі так званий космічний логос, не адекватний словам.

ЛОГОТИП (грец. *logos* — слово, *typos* — відбиток) — словесний знак для товарів та послуг у особливому графічному виконанні (наприклад, із використанням різних шрифтів).

ЛОГОЦЕНТРИЗМ — поняття Ж. Дерріди, яке означає західну інтелектуальну традицію, котра прагне у всьому знайти порядок і смисл, у всьому відшукати першопричину або просто нав'язати смисл і впорядкованість всьому, на що спрямована думка людини.

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ — комплекс накопичених людиною знань, практичних навичок, творчих здібностей, культурних і моральних цінностей, здоров'я, які використовуються з метою збільшення доходу.

МАДРИДСЬКА УГОДА ПРО МІЖНАРОДНУ РЕЕСТРАЦІЮ ЗНАКІВ — міжнародна угода щодо реєстрації знаків для товарів і послуг, затверджена 14 квітня 1891 р., яка регламентує набуття правової охорони знаками у всіх країнах Мадридського союзу шляхом подання однієї типової заявки в Міжнародне бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності.

МАЄВТИКА (повивальна майстерність) — пізнавальний метод, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що допомагає народженню істини, з мистецтвом повитухи (акушерки).

МАЙНОВІ ПРАВА — права учасників економічних відносин, пов'язані з володінням, користуванням, розпорядженням тощо певним майном, а також з тими матеріальними вигодами, які виникають між суб'єктами господарювання у зв'язку з розподілом та обміном цим майном.

МАТЕРІАЛІЗМ (лат. *materialis* — речовинний) — протилежний ідеалізові філософський напрям, який виходить із того, що природа, буття, матерія є первинним, а свідомість, мислення, дух — вторинними.

МЕДИТАЦІЯ (лат. *meditatio* — розміркування) — розумова дія, спрямована на приведення психіки людини в стан поглибленого зосередження.

МЕРИТОКРАТІЯ (лат. *merit* — заслуга, буквально: влада і грец. *Kratos* — влада найбільш обдарованих) — термін, запроваджений англійським соціологом М. Янгом; концепція, згідно з якою в процесі еволюції людського суспільства утверджується принцип висування на керівні посади найбільш талановитих особистостей зі значним інтелектуальним потенціалом, здатних генерувати нові знання, вихідців із усіх соціальних прошарків.

МЕТАФІЗИКА (грец. *meta* та *physika* — «після фізики») — 1) в історії філософії термін вживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, не доступні досвідові начала буття; 2) протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

МЕТОД (грец. *methodes* — шлях дослідження чи спосіб пізнання) — спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

МЕТОД ВАРТОСТІ ЗАМІЩЕННЯ — метод оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, що ґрунтується на визначенні мінімальної ціни об'єктів, що мають аналогічну споживчу вартість.

МЕТОД ВИЗНАЧЕННЯ ПОЧАТКОВИХ ВИТРАТ — метод оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, що ґрунтується на врахуванні фактично здійснених витрат згідно з бухгалтерською звітністю підприємства за певний період.

МЕТОД ВІДНОВНОЇ ВАРТОСТІ — метод оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, що ґрунтується на визначенні суми витрат, необхідних для створення нової точної копії оцінюваного активу з урахуванням сучасних цін на необхідні ресурси.

МЕТОД ДИСКОНТУВАННЯ — метод оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, згідно з яким розрахунок поточної вартості цих об'єктів здійснюється шляхом приведення всіх майбутніх надходжень чистого прибутку від їх ви-

користання на дату проведення оцінювання за визначеною оцінювачем ставкою дисконтування.

МЕТОД ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД РОЯЛТІ — метод оцінювання об'єктів інтелектуальної власності, що ґрунтується на визначенні вартості цих об'єктів шляхом додавання майбутніх грошових потоків роялті, приведених з використанням ставки дисконтування до поточної вартості.

МЕТОД КАПІТАЛІЗАЦІЇ ПРИБУТКУ — метод оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, згідно з яким поточна вартість цих об'єктів визначається шляхом зіставлення щорічного прибутку від їх комерційного використання та коефіцієнта капіталізації.

МЕТОД ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРОДАЖУ — метод оцінювання вартості об'єктів інтелектуальної власності, що ґрунтується на зіставленні вартості цих об'єктів з вартістю аналогічних об'єктів, які були реалізовані на ринку.

МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ВАРТОСТІ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — основні методи розрахунку ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності, розроблені в рамках витратного (що ґрунтується на врахуванні затрат на відтворення первинної вартості об'єктів інтелектуальної власності у складі нематеріальних активів підприємства з урахуванням їх подальшого поліпшення або заміни), порівняльного (що ґрунтується на визначенні вартості об'єктів інтелектуальної власності шляхом порівняння з вартістю їх аналогів) та прибуткового (що ґрунтується на врахуванні залежності вартості об'єктів інтелектуальної власності від майбутніх доходів, пов'язаних з їх використанням) підходів.

МЕТОДОЛОГІЯ (від *метод* і грец. *логос* — вчення) — 1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці.

МІЖНАРОДНА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ПРАВ ВИКОНАВЦІВ, ВИРОБНИКІВ ФОНОГРАМ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ МОВЛЕННЯ — міжнародна угода, яка набрала чинності 18 травня 1964 р. і спрямована на співробітництво країн-учасниць у галузі охорони та захисту суміжних прав.

МІЖНАРОДНЕ БЮРО ВОІВ — спеціалізований інститут Всесвітньої організації інтелектуальної власності, що функціонує з 1970 р. і виконує організаційні та адміністративні

функції щодо більшості міжнародних угод у сфері охорони промислової власності, авторського та суміжних прав.

МІСТИЦИЗМ (грец. *misticos* — таємничий) у широкому розумінні — визнання надприродної сутності явищ; у вузькому розумінні — релігійно-філософський світогляд, в основі якого лежить віра в можливість безпосередньо надчуттєвого і надрозумного спілкування людини з нематеріальним, духовним світом, Богом, духами тощо.

МІФ (грец. *mifhos* — слово, оповідь, переказ) — 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. Міф є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідносин людини і природи, людини, суспільства; 2) вигадка.

МІФОЛОГІЯ (грец. *mifhos* — оповідь, переказ і *logos* — вчення) — 1) сукупність міфів будь-якого народу; 2) спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма суспільної самосвідомості та світосприйняття людини первісного суспільства, викладені в системі міфів; 3) наука про міфи.

МОДЕРНІЗМ (фр. *modernise* — новітній, сучасний) — 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві ХХ ст., яким притаманні заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного в художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

МОДУС (лат. *modus* — міра, спосіб, образ) — властивість предмета, притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута — невід'ємної властивості предмета у всіх його станах.

МОНАДА (грец. *monas* — одиниця, неподільне) — основне поняття філософської системи Г.В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, первоначало, основа явищ.

МОНІЗМ (грец. *monos* — один, єдиний) — протилежний дуалізові і плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала — матері або духу.

НАЙМЕНУВАННЯ МІСЦЬ ПОХОДЖЕННЯ ТОВАРІВ — позначення, що включають сучасне або історичне найменування певного географічного об'єкта (країни, місцевості, населеного пункту тощо) або похідне від нього найменування стосовно товарів, специфічні якості яких зумовлені людським і (або) природними факторами, характерними для цього географічного об'єкта.

НАРАТИВ — специфічний спосіб осмислення світу як особливої форми існування людини, як властивого лише їй модусу буття.

НАТУРФІЛОСОФІЯ (лат. *natura* — природа і *філософія*) — система умоглядних і часом фантастичних уявлень про природу, що розроблялася у філософських вченнях переважно в епоху Відродження і Нового часу.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ — різновид творчої діяльності, пов'язаний з досягненням певних науково-технічних результатів (науково-дослідна, проектно-конструкторська, проектно-технологічна, винахідницька, раціоналізаторська діяльність тощо), що сприяє забезпеченню суспільства необхідними для його життєдіяльності інтелектуальними продуктами, в тому числі засобами та предметами праці.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ПОСЛУГИ — послуги в галузі науково-технічної інформації, патентно-ліцензійної діяльності, метрології та контролю якості, науково-технічного консультування, впровадження інновацій тощо.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ РОЗРОБКИ — систематичні роботи, що ґрунтуються на знаннях, отриманих у результаті досліджень і (або) практичному досвіді, спрямовані на створення нових чи вдосконалення вже існуючих матеріалів, продуктів, пристроїв, процедур, послуг, системи та методів.

НАЦІОНАЛЬНА ІННОВАЦІЙНА СИСТЕМА — складна, багаторівнева, динамічна система суспільних відносин, інституцій, організацій та механізмів, які формують умови генерування, поширення та практичного використання нововведень, виробництва та реалізації наукомісткої продукції, утвердження інноваційної культури та відповідного способу мислення населення.

НЕДОБРОСОВІСНА КОНКУРЕНЦІЯ — недобросовісні дії, що зачіпають, обмежують законні інтереси осіб, які проводять аналогічну підприємницьку діяльність, а також споживачів шляхом введення їх в оману щодо виробника, призначення, способу, місця виготовлення, якості та інших властивостей товарів (послуг), некоректного порівняння в рекламі, копіювання зовнішнього оформлення товару тощо. Законодавство більшості країн забороняє недобросовісну конкуренцію і передбачає заходи, спрямовані на боротьбу з нею.

НЕКОДИФІКОВАНІ ЗНАННЯ — знання, які не можна повністю зафіксувати, важко виокремити, захистити, проконтролювати їх використання.

НЕМАЙНОВІ ПРАВА — суб'єктивні права учасників правовідносин, що забезпечують певні нематеріальні інтереси творців (права на авторство, на ім'я, на оприлюднення, на відзив, на захист репутації автора тощо). Немайнові права є невідчужуваними особистими правами, які охороняються безстроково.

НЕМАТЕРІАЛЬНІ АКТИВИ — активи, які не мають матеріальної форми: об'єкти інтелектуальної власності, а також інші аналогічні права, визнані у законодавчому порядку об'єктом права власності платника податку.

НЕОПЛАТОНІЗМ — містичний та ідеалістичний напрям у філософії, що виник у III—V ст. н. е. у Римській імперії. Намагався поєднати на основі платонізму різні системи античної філософії.

НЕОПОЗИТИВІЗМ — один з основних напрямів західноєвропейської філософії XX ст. Сформувався на основі вихідних принципів позитивізму та емпіріокритицизму.

НЕСВІДОМЕ — певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутністю свідомого контролю й регулювання.

НОУМЕН (грец. *νοῦμενον* — осягнуте розумом) — термін, який означає те, що осягається розумом, на противагу даному в чуттях (феномен). У І. Канта «ноумен» — проблематичне поняття, що не містить логічної суперечності, але об'єктивну реальність якого аж ніяк не можна пізнати без допомоги чуттів.

НОУ-ХАУ (англ. *know-how*, букв.: знаю як) — не захищені охоронними документами та не оприлюднені повністю чи частково знання або досвід технічного, виробничого, управ-

лінського, комерційного чи фінансового характеру, що застосовуються у фаховій діяльності й становлять комерційну або службу таємницю.

НУС (грец. *νους* — думка, розум) — одне з основних понять давньогрецької філософії, що означало узагальнення всіх актів свідомості й мислення, усіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, яким підпорядковані космос і людина. Поняття «нус» найповніше розкрито у філософії Анаксагора.

ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА — оприлюднені чи неоприлюднені твори науки, літератури та мистецтва, які є результатом творчої діяльності особистості незалежно від їх призначення, позитивних якостей, змісту, способу та форми вираження за умов, що ці результати втілені в об'єктивній формі, що уможливує їх сприйняття іншими людьми.

ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — права власності юридичних та фізичних осіб на результати творчої розумової діяльності у науково-технічній, виробничій та гуманітарній сферах (авторське право та суміжні права, права промислової власності).

ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ — об'єкти інтелектуальної власності, що стосуються прав виконавців, виробників звуку та відеозаписів, організації ефірного та кабельного мовлення.

ОБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ ЗНАННЯ — процес перетворення знання із суб'єктивної в об'єктивну форму, пов'язану з матеріальними носіями (технічним обладнанням, документацією, програмами, книгами тощо). Водночас, втілюючись у річ, знання залишаються за своєю природою ідеальною субстанцією.

ОНТОЛОГІЯ (грец. *ον (ontos)* — суще і *λογία* — вчення) — в історії філософії вчення про первоначало буття. Під онтологією розуміли самостійну частину філософії, яка досліджувала нібито вищі, такі, що осягаються не відчуттями, а тільки розумом, основи всього сущого (буття, субстанція, простір і час, причинність тощо).

ОПРЕДМЕТНЕННЯ І РОЗПРЕДМЕТНЕННЯ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ — терміни, якими визначаються характерні особливості предметної діяльності. Під *опредметненням* розуміють перетворення людських здібностей і сил у форму

предмета, а під *розпредметненням* — перехід об'єктивного предмета в культурно-діяльні здатності суб'єкта.

ОПЦІОН (лат. *optio* — вибір, бажання) — можливість вибору між окремими альтернативними варіантами угоди або зміни її початкових умов; попередня угода про укладення договору у майбутньому (у строки, узгоджені сторонами).

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КАПІТАЛ — систематизована і формалізована компетентність (поінформованість, обізнаність, авторитетність) працівників компаній, а також організаційні можливості — системи, які посилюють їх творчі можливості (інформаційні ресурси, електронні мережі, організаційна структура, мобільність). Поділяється на інноваційний капітал та процесний капітал.

ОХОРОНА ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — регулювання відносин із приводу створення та використання об'єктів інтелектуальної власності з допомогою системи відповідних правових норм.

ПАНЛОГІЗМ (грец. *pan* — усе і *логос* — слово, думка, розум) — об'єктивно-ідеалістичне вчення, яке вважає закони мислення (логіки) універсальними закономірностями становлення світу й ототожнює об'єктивну закономірність з необхідним зв'язком логічних категорій.

ПАНПСИХІЗМ (грец. *pan* — усе і *душа*) — філософське вчення, яке проголошує психіку, душу загальною властивістю природи. Панпсихізм багато в чому схожий з гілозоїзмом.

ПАНТЕЇЗМ (грец. *pan* — усе і *Бог*) — філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією.

ПАРАДИГМА (грец. — *paradeigma* — приклад, взірець) — поняття, яке використовували в історії філософії і культури для характеристики примату ідеального над матеріальним.

ПАРИЗЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ — багатостороння міжнародна угода, укладена в 1883 р., і спрямована на гармонізацію національних законодавств країн-учасниць щодо охорони промислової власності, полегшення придбання та захисту прав на відповідні об'єкти.

ПАТЕНТ (лат. *patens* — відкритий) — державний охоронний документ на об'єкт промислової власності, що засвідчує

пріоритет та авторство його творця, а також виключні права особи, яка володіє патентом, на певній території протягом законодавчо встановленого строку.

ПАТЕНТНА ЛІЦЕНЗІЯ — ліцензія на використання об'єкта промислової власності, захищеного патентом.

ПАТЕНТНА ЧИСТОТА — властивість об'єкта промислової власності, пов'язана з можливістю його використання в певній країні без порушення чинних на її території охоронних документів стосовно виключного права.

ПАТЕНТНИЙ ПОВІРЕНИЙ — представник у справах інтелектуальної власності, який надає фізичним та юридичним особам допомогу щодо оформлення її правової охорони.

ПАТЕНТНИЙ ПУЛ — угода між монополіями з метою усунення конкуренції між ними, згідно з якою всі патенти, які є власністю учасників угоди, передаються організації, яка в подальшому надає учасникам пулу ліцензії на використання відповідних об'єктів промислової власності.

ПАТЕНТНОСПРОМОЖНІСТЬ ОБ'ЄКТІВ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ — відповідність об'єктів промислової власності умовам надання передбаченого законодавством охоронного документа (патенту), в тому числі новизна, неочевидність, винахідницький рівень, промислова придатність, відповідність суспільним інтересам і нормам моралі.

ПАТЕНТОВЛАСНИК — фізична чи юридична особа, якій належить патент на об'єкт інтелектуальної власності.

ПАТЕНТУВАННЯ — комплекс заходів щодо отримання патенту з метою забезпечення правової охорони об'єктів промислової власності.

ПАТРИСТИКА (лат. *pater* — батько) — один із провідних напрямів ідеології в епоху середньовіччя, що мав на меті тлумачення біблійних текстів, питань теології тощо.

ПАУШАЛЬНІ ПЛАТЕЖІ — встановлена в результаті переговорів чітко визначена, зафіксована винагорода за право користуватись об'єктом інтелектуальної власності, що не залежить від фактичного обсягу виробництва та реалізації продукції і виплачується одноразово або за декілька разів (при набутті чинності ліцензійним договором, передачі ліцензіату технічної документації, після випуску перших зразків продукції тощо).

ПЕРВІСНІ СУБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА — творці, які володіють усім комплексом виключних майнових та особистих немайнових прав на об'єкти інтелектуальної власності.

ПЕРСОНАЛІЗМ (лат. *personalis* — особистий) — течія в сучасній західноєвропейській філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність.

ПЕРЦЕПЦІЯ (лат. *perceptio* — сприймання) — чуттєве сприйняття предметів. Г.Ф. Лейбніц розрізняв перцепцію як просте, безпосереднє уявлення про зовнішній світ і аперцепцію як вищу форму пізнавальної діяльності, пов'язану із самосвідомістю.

ПІРАТСТВО У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — незаконне використання об'єктів інтелектуальної власності з метою отримання комерційної вигоди без згоди правовласників.

ПЛАГІАТ (лат. *plagio* — краду) — порушення авторського права, навмисне привласнення авторства або недозволене заповзичення чи відтворення чужого літературного, художнього чи мистецького твору або його частини.

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. *pluralis* — множинний) — філософська концепція, за якою існує кілька або безліч незалежних субстанціональних первоначал або видів буття.

«ПОВНИЙ ПЕРЕЛІК» ПРАВ ВЛАСНОСТІ — запропонований англійським дослідником А. Оноре перелік прав власності, що включає одинадцять елементів: права володіння, користування, розпорядження (управління), привласнення (право на дохід), на залишкову вартість, на безпеку, на перехід об'єкта власності у спадок, на безстроковість, на заборону шкідливого використання, на відповідальність через відшкодування та на залишковий характер.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — етап цивілізаційного розвитку людства, на якому домінують новітні технологічні уклади, відбувається інтелектуалізація усіх сфер суспільного життя, провідну роль відіграють знання та інформація, які перетворюються на стратегічний ресурс розвитку людства.

ПОХІДНІ СУБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА — творці похідних творів (перекладів, обробок, рефератів, резюме, оглядів, аранжувань) та збірок (енциклопедій, антологій,

компіляцій даних (баз даних), якщо здійснені ними переробка та відбір є результатом творчої розумової праці.

ПОХІДНИЙ ТВІР — твір, що є переробкою, трансформацією, адаптацією або будь-якою іншою зміною вже існуючого оригінального авторського твору (переклад, музичне аранжування, звукозапис, художня репродукція тощо).

ПРАВА ВЛАСНОСТІ — санкціоновані суспільством поведінкові відносини, що виникають між людьми у зв'язку з існуванням та використанням рідкісних благ; набір, пучок часткових повноважень, правомочностей та прийняття рішень стосовно того чи іншого ресурсу.

ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТЕОРІЯ — теорія, представники якої права автора будь-якого творчого результату виводять із інтелектуальної діяльності, визнаючи їх невід'ємними природними правами, незалежно від узаконення державою (пропріетарний підхід).

ПРАВОМОЧНІСТЬ — передбачена законом можливість учасника правовідносин здійснювати певні дії або вимагати цього від інших учасників.

ПРАВОМОЧНОСТІ СУБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА — правомочності, що поділяються на дві основні групи: 1) особисті немайнові права, невідчужувані від особистості творця, такі, що охороняються безстроково і не можуть передаватись іншим особам (права на авторство, ім'я, оприлюднення, відзив тощо); 2) майнові права, пов'язані з використанням твору на основі договірних відносин (права на відтворення, розповсюдження, публічне виконання, демонстрацію, експонування твору, його запис, переклад, переробку тощо).

ПРАГМАТИЗМ (грец. *pragma* — дія, діяння) — вчення в західній філософії, за яким цінність понять, суджень тощо про об'єкти, їхні властивості тощо визначається практичними наслідками для людини дій, що базуються на цих знаннях.

ПРИБУТКОВИЙ (ДОХІДНИЙ) ПІДХІД ДО ОЦІНЮВАННЯ ВАРТОСТІ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — підхід, що ґрунтується на ідеї залежності економічної цінності об'єктів інтелектуальної власності від майбутніх доходів, пов'язаних з їх використанням. Дохід від використання об'єктів інтелектуальної власності визначається як різниця між грошовими надходженнями (за надання права викорис-

товувати об'єкт інтелектуальної власності (роялті, паушальними платежами) та грошовими виплатами за визначений період часу. Основними методами, які використовуються в межах цього підходу, є методи дисконтування, капіталізації прибутку та комерційної значимості.

ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ — оригінальні дослідження, які визначають можливі шляхи використання результатів фундаментальних досліджень, спрямовані на здобуття нових знань та призначені переважно для здійснення конкретної практичної мети чи завдання.

ПРИНЦИПИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА — основні вихідні положення системи авторського права: свобода творчості, невідчужуваність особистих немайнових прав автора, свобода авторського договору, узгодження особистих інтересів автора з інтересами суспільства.

ПРИНЦИПИ ПАТЕНТНОГО ПРАВА — основні вихідні положення системи патентного права: надання патентної охорони лише патентоспроможним об'єктам інтелектуальної власності; їхня «патентна чистота»; визнання за власником патента виключних прав на використання запатентованих об'єктів; встановлення санкцій за порушення цих прав; узгодження інтересів власника патенту з інтересами суспільства.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (лат. *providentia* — передбачення, провидіння) — теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їхнього сенсу — як наперед визначеного наміру Бога.

ПРОМИСЛОВА ВЛАСНІСТЬ — інтелектуальна власність у частині відносин з приводу інтелектуальних продуктів, створених у виробничій та науково-технічній сферах (винаходів, корисних моделей, промислових зразків, знаків для товарів і послуг, фірмових найменувань, ноу-хау тощо).

ПРОМИСЛОВИЙ ЗРАЗОК — результат творчої діяльності людини у сфері художнього конструювання; художнє або художньо-конструкторське рішення, що визначає зовнішній вигляд виробу і має правову охорону як об'єкт промислової власності.

ПСИХОАНАЛІЗ (*психо* та *аналіз*) — одна з теоретичних засад фрейдизму, загальна теорія і метод лікування нервових

і психічних захворювань, запропоновані З. Фрейдом наприкінці XIX — на початку XX ст.

РАЦІОНАЛІЗМ (лат. *rationalis* — розумний, від *ratio* — розум) — 1) у широкому розумінні — філософський напрям, що протиставляє містиці, теології, ірраціоналізмові переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку природи і суспільства; 2) напрям у теорії пізнання, який, на противагу сенсуалізму (емпіризмові), вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

РЕАЛІЗМ (лат. *realis* — речовий, дійсний) — 1) термін, яким позначали своє вчення деякі матеріалісти, зокрема природодослідники; 2) у західній філософії початку XX ст. сукупність філософських вчень і шкіл, які визначають незалежне від суб'єкта існування об'єкта, причому під об'єктом розуміють як матеріальні речі, так і ідеальні поняття.

РЕДУКЦІЯ (лат. *reductio* — повернення, приведення назад) — логіко-методологічний прийом, який полягає у зведенні в процесі дослідження одного явища до іншого, однієї задачі чи проблеми до іншої з метою їх спрощення.

РЕЛЕВАНТНИЙ (англ. *relevant* — відповідний) — відповідний, схожий, подібний.

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* — відносний) — 1) принцип відносності людських знань; 2) суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цій підставі заперечує об'єктивну істину, пізнаванність світу.

РЕФЛЕКСІЯ (лат. *reflexio* — повернення назад, відображення) — термін для позначення такої риси людського пізнання, як дослідження самого пізнавального акту, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

РОЯЛТІ (від англ. *royalty* — королівські привілеї) — періодичні відрахування ліцензіару (продавцю ліцензії) за право користування предметом ліцензійної угоди, які встановлюються у вигляді фіксованих ставок, що виплачуються ліцензіатом (покупцем ліцензії) через узгоджені проміжки часу протягом дії ліцензійної угоди. Ставка роялті встанов-

люється у відсотках від собівартості ліцензованої продукції, валового прибутку, у розрахунку на одиницю продукції, що випускається, або вартості продажу продукції.

СВІДОМІСТЬ — властивий людині спосіб відношення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії.

СВІДОЦТВО ПРО РЕЄСТРАЦІЮ ЗНАКА ДЛЯ ТОВАРІВ І ПОСЛУГ — охоронний документ, який засвідчує право його власника на використання знака для товарів і послуг, розпорядження ним і заборону його використання іншими особами.

СВІТОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО АВТОРСЬКЕ ПРАВО — міжнародна угода щодо охорони авторських прав на наукові, літературні та художні твори, підписана в 1952 р. у Женеві (набрала чинності в 1955 р.).

СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ (СОТ) — заснована у 1994 р. у м. Марракеші головна офіційна інституція міжнародної торговельної системи, яка виконує функцію міжнародного форуму для проведення торговельних переговорів, арбітра міждержавних торговельних суперечок, інституційного механізму реалізації домовленостей Уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів тощо.

СВОБОДА — притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, головним чином, можливу, реальність.

СВОБОДА ВОЛІ — один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність людини приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою.

СЕМІОТИКА (грец. *semeiotike* — пов'язаний зі знаками) — наука про різні системи знаків, які використовуються для передачі інформації.

СЕНСУАЛІЗМ (лат. *sensualis* — чуттєвий, від *sensus* — почуття, відчуття) — напрям у теорії пізнання, який визнає відчуття єдиним джерелом знань. Протилежний раціоналізмові.

СИМУЛЯКР — поняття постмодернізму, яке означає відображення базової реальності; воно приховує і спотворює базову реальність; воно приховує відсутність базової реальності;

воно не має ніякого стосунку до будь-якої реальності; воно є своїм власним чистим симулякром. Симулякр — це творчий монтаж імітованої реальності.

СИНЕРГЕТИКА (грец. *sinergia* — спільна дія) — науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах.

СИСТЕМА ЦИФРОВОГО УПРАВЛІННЯ ПРАВАМИ (DRM) — міжнародна система, спрямована на захист прав суб'єктів інтелектуальної власності у цифровому середовищі та боротьбу з піратством у сфері авторського права.

СКЕПТИЦИЗМ (грец. *skeptikos* — недовірливий, той, хто досліджує) — філософське вчення, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу.

СЛОГАН (англ. *slogan*) — рекламний лозунг, девіз, спрямований на створення іміджу фірми та рекламу її продукції.

СЛУЖБОВИЙ ВИНАХІД — винахід, створений за дорученням роботодавця або у зв'язку з виконанням винахідником своїх службових обов'язків.

СОЛПСИЗМ (лат. *solus* — один, єдиний та *ipse* — сам) — крайня форма суб'єктивного ідеалізму, згідно з якою єдиною реальністю є свідомість суб'єкта, його «Я», а об'єктивна дійсність — продуктом свідомості.

СОФІЗМ (грец. *sophisma* — судження, придумане хитро, майстерність, уміння) — логічний виверт, який навмисно імітує, наслідує формальну правильність мислення, щоб видати хибне міркування за істинне.

СПЕКУЛЯТИВНЕ — термін, під яким розуміється тип теоретичного знання, яке виводиться без звернення до досвіду, за допомогою рефлексії, і спрямоване на досягнення граничних основ буття.

СПЕЦИФІКА ПРАВ ВЛАСНОСТІ — термін, що широко використовується в економічній теорії прав власності та означає чітке визначення та закріплення прав і обов'язків власників, надійний захист їх правомочностей. У розвинених країнах історично склалися дві правові традиції щодо специфікації прав власності: *англосаксонська* (право власності трактується як складний пучок часткових повноважень, який може розширюватись або скорочуватись, і визнається, що в процесі розвитку права власності відбуваються постійне його

розщеплення та диференціація на часткові повноваження, якими добровільно обмінюються суб'єкти господарювання) і **континентальна** (абсолютизація права власності як священного, недоторканного, необмеженого та неподільного, сконцентрованого в руках одного економічного суб'єкта; еволюція власності трактується як обмеження, урізання єдиного і неподільного раніше права власності).

СПІВАВТОРСТВО — спільна належність двом чи більше особам права на об'єкт інтелектуальної власності, створений у результаті їх спільної творчої праці.

СПОЖИВЧИЙ КАПІТАЛ — складова інтелектуального капіталу, відносини фірми зі споживачами її продукції, що набуває втілення у прихильності, вірності, доброзичливості покупців тощо.

СТРУКТУРНИЙ КАПІТАЛ — складова інтелектуального капіталу, все, що дає можливість працівникам реалізувати свій потенціал: технічне і програмне забезпечення, організаційна структура, патенти, знаки для товарів і послуг, відносини з клієнтами. Поділяється на клієнтський і організаційний капітал.

СУБ'ЄКТ (лат. *subjectum* — те, що лежить в основі, підкладене) — носій певного роду діяльності; у теорії пізнання — свідомо істота, що пізнає.

СУБ'ЄКТИВНЕ — 1) те, що властиве суб'єктові, визначається його діяльністю; психічна, духовна діяльність людини як суб'єкта; знання і переживання суб'єктом самого себе; індивідуальність пізнання різних людей.

СУБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА — особи, працею яких створено науковий, літературний чи мистецький твір (автори, співавтори, укладачі та ін.), а також особи, які отримали авторські права за договорами чи в результаті подій, визначених законом (спадкоємці авторів, роботодавці та ін.).

СУБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ — персоніфіковані носії відносин інтелектуальної власності (окремі особи, колективи, суспільство в цілому, держава, наднаціональні утворення).

СУБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ — суб'єкти похідних та залежних від прав авторів творів (виконавці, виробники записів

(фонограм, відеограм), організації ефірного та кабельного мовлення).

СУБЛІМАЦІЯ (лат. *sublimo* — високо піднімаю, підношу) — одне з основних понять теорії психоаналізу, особливий вид відхилення інстинктів від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних і культурних цілей.

СУБЛІЦЕНЗІЯ — надання ліцензіатом права на використання об'єкта інтелектуальної власності третім особам за згодою ліцензіара і на умовах, передбачених у їх ліцензійній угоді.

СУБСТАНЦІЯ (лат. *substantia* — сутність) — філософська категорія для позначення кінцевої основи всієї різноманітності явищ природи та історії, якою є саморух матерії.

СУМІЖНІ ПРАВА — об'єднані в єдиний інститут з авторським правом, близькі або похідні від нього права, що стосуються творчої діяльності виконавців, виробників фонограм, відеограм, організацій ефірного та кабельного мовлення.

СХОЛАСТИКА (грец. *schole* — вчений, вчена бесіда, школа) — тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

СЦЕНТИЗМ (лат. *scientia* — знання, наука) — світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

ТЕЇЗМ (грец. *Theos* — Бог) — релігійний світогляд, в основі якого лежить розуміння Бога як особи, що створила світ і втручається в його події.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (грец. *telos* — мета, кінець і *logia* — вчення) — вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети, і все в розвитку природи і суспільства є доцільним.

ТЕОГОНІЯ (грец. *Theos* — Бог, *goneia* — народження) — сукупність міфів про походження і родовід богів.

ТЕОДИЦЕЯ (грец. *Theos* — Бог, *dike* — справедливість) — «боговиправдання» — релігійно-філософське вчення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого Бога і наявністю на землі «доказу» того, що саме зло є добром.

ТЕОЛОГІЯ (грец. *Theos* — Бог і *logia* — вчення), богослов'я — вчення про Бога, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень «священного письма». Теологія виступає догматичним обґрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною релігії.

ТЕОРЕМА КОУЗА — теорема, виведена на основі досліджень відомого західного дослідника Р. Коуза, згідно з якою чітке визначення (специфікація) прав власності та нульові трансакційні витрати приводять до того, що алокація ресурсів (структура виробництва) залишається незмінною та ефективною незалежно від змін у розподілі прав власності (якщо абстрагуватись від ефекту доходу).

ТЕОСОФІЯ (грец. *Theos* — Бог і *mudristь*) — релігійно-філософське вчення, що проголошує предметом пізнання «божественну мудрість», а його джерелом — містичну інтуїцію та одкровення.

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УКЛАД — стійке цілісне утворення, замкнений цикл, який включає добування, отримання первинних ресурсів, всі стадії їх переробки та випуск набору кінцевих продуктів. Сучасні дослідники розрізняють від п'яти до шести технологічних укладів, що історично склалися в процесі розвитку людської цивілізації (I — ґрунтується на нових технологіях у текстильній промисловості та використанні енергії води; II — пов'язаний з розвитком залізничного транспорту, механізацією виробництва на основі використання парового двигуна; III — ґрунтується на розвитку важкого машинобудування, електроенергетики, хімічної промисловості; IV — пов'язаний з подальшим розвитком електроенергетики, використанням нафти, газу, нових синтетичних матеріалів; V — пов'язаний з розвитком мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, освоєнням Космосу; VI — ґрунтується на розвитку біотехнології, систем штучного інтелекту, глобального інформаційного зв'язку тощо).

ТЕХНОЛОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ — діяльність суб'єктів господарювання, спрямована на розробку та впровадження технологічно нових продуктів (продуктові інновації) та процеси (процесові інновації).

ТОВАРНІЙ ЗНАК — об'єкт промислової власності, умовне символічне позначення для індивідуалізації товарів та ідентифікації джерел їх походження.

ТОМІЗМ (лат. *Thomas* — Фома) — напрям філософії католицизму, що ґрунтується на вченні Фоми Аквінського.

ТОПОЛОГІЯ (ТОПОГРАФІЯ) ІНТЕГРАЛЬНИХ МІКРОСХЕМ — нетрадиційний об'єкт інтелектуальної власності, зафіксоване на матеріальному носіїві просторово-геометричне розміщення сукупності елементів інтегральної мікросхеми і з'єднань між ними.

ТОТЕМІЗМ (алгонкінське *ототем* — його рід) — форма родової суспільної самосвідомості, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між певною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше — тим чи іншим предметом або явищем природи.

ТОРГОВЕЛЬНА МАРКА (дослівний переклад англ. *trade mark*) — об'єкт промислової власності, умовне символічне позначення, що ідентифікує товари та джерела їх походження.

ТРАНСАКЦІЙНІ ВИТРАТИ — витрати, що виникають у зв'язку з передачею прав власності та включають: затрати на збирання та обробку ринкової інформації, ведення переговорів, заключення та юридичне оформлення угод, забезпечення їх виконання та компенсації збитків у випадку їх порушення, витрати, пов'язані з опортуністичною поведінкою контрагентів тощо.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ — той, що зумовлює можливість пізнання.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ — той, що лежить поза межами свідомості й пізнання.

TRIPS — угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, невід'ємна складова угоди СОТ, підписана 15 квітня 1994 р. і спрямована на міжнародне регулювання правил щодо торгівлі інтелектуальними продуктами, інвестицій у інтелектуальну діяльність, охорони та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності.

УНІВЕРСАЛІЇ (лат. *universalis* — загальний) — філософський термін, який вживався для позначення загальних понять (стіл, люди) на відміну від одиничних (конкретний стіл, конкретна людина). Широко використовувався в середньовічній схоластиці.

УНІВЕРСАЛЬНА СТРАТЕГІЯ РОЗГЛЯДУ СПОРІВ ЩОДО ДОМЕННИХ ІМЕН (UDRP) — розроблена ВОІВ у ході Проце-

су в рамках ВОІВ за назвою доменів у Інтернеті та прийнята Корпорацією Інтернету з присвоєння назв і номерів (УСА NN), уніфікована та обов'язкова система адміністративного врегулювання спорів щодо недобросовісної реєстрації назв доменів (кіберсквотінгу).

УНІВЕРСУМ (лат. *universum* — світ, всесвіт) — філософський термін для позначення об'єктивного світу як цілісності, що перебуває в постійному саморусі й кожна частина якої є ланкою в нескінченному ланцюгу розвитку матерії.

УТИЛІТАРИЗМ (лат. *utilitas* — користь, вигода) — етична доктрина, яку характеризують три основні положення: 1) дію вважають правильною або неправильною на підставі наслідків, до яких вона приводить; 2) благо або зло наслідків вимірюється щастям або нещастям, до яких приводить дія; 3) для індивіда його особистий інтерес є важливим так само, як і інтерес до людей. Тому завжди правильними будуть дії, що ведуть до найбільшого щастя найбільшої кількості людей.

УТОПІЯ (грец. букв. *неіснуюче місце*) — термін, яким позначають ідеальні, науково не обґрунтовані проекти взірцевого суспільного устрою.

ФАТАЛІЗМ (лат. *fatalis* — визначений долею) — концепція, за якою хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначений Богом, його волею.

ФЕНОМЕН (грец. *phainomenon* — те, що з'являється) — явище, єдине у своєму роді, взяте в цілісності, в єдності з його суттю. Феномен як очевидна даність досягається за допомогою інтуїції.

ФІДЕЇЗМ (лат. *fidles* — віра) — напрям філософської думки, який намагається підмінити знання релігією, поставити віру над розумом.

ФІЗИКАЛІЗМ — одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, «фізикалії».

ФІКЦІОНАЛІЗМ (лат. *fictio* — вигадка) — філософська концепція, висунута наприкінці ХІХ ст., за якою наше уявлення про світ є сукупністю ілюзій, функцій. Згідно з фікціоналізмом, продуктами мислення є своєрідні «корисні функції», які не мають нічого спільного з об'єктивною дійсністю і є лише інструментами орієнтації у світі.

ФІРМОВЕ НАЙМЕНУВАННЯ — об'єкт промислової власності, найменування юридичної особи, суб'єкта господарювання, яке дає змогу ідентифікувати конкретне підприємство та вирізнити його з-поміж інших.

ФОНОГРАМА — звукозапис на відповідному носіїві (магнітній стрічці, диску, грамофонній платівці, компакт-диску тощо) виконання або будь-яких звуків, крім звуків у формі запису, що належать до аудіовізуального твору.

ФРАНЧАЙЗИНГ (лат. *franchise* — привілея, пільга, особливе право) — угода, відповідно до якої франчайзі (юридична або фізична особа, що отримує ліцензію) зобов'язується здійснювати виробничу і (або) комерційну діяльність згідно з домовленістю, досягнутою з франчайзером (продавцем ліцензії); одна з форм співпраці малого і великого бізнесу, за якої потужні корпорації укладають угоди з невеликими фірмами, передаючи останнім право діяти від імені цих корпорацій.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ — експериментальні або теоретичні дослідження, спрямовані на здобуття нових знань щодо закономірностей розвитку природи та суспільства, результатом яких є гіпотези, теорії, методи тощо.

ХОЛІЗМ (лат. *holos* — цілий, увесь) — «філософія цілісності» — напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним «фактором цілісності».

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. *civilis* — громадянський, державний) — 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін був запроваджений В.Р. Мірабо (1757 р.).

ЦІНІЗМ (вчення кінків) — презирливе ставлення до культури суспільства, його духовних і особливо моральних цінностей та загальноприйнятих норм поведінки; безсоромність.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Августин Блаженний 245
Аллен П. 514
Алчіан А. 200, 328
Антісфен 194
Антонов В.М. 59
Ардент Г. 210
Арістотель 50, 51, 55, 57, 76, 110, 189, 194, 237, 238, 240—243

Бай Чжоу 509, 510
Барцель І. 200
Бастіа К.Ф. 275—277
Беккер Г. 200
Бекхерст Д. 351
Белл Д. 375, 393, 394, 396
Бергсон А. 90, 367
Бердяєв М.О. 189, 227, 228, 296, 307, 314—319
Берклі Дж. 54, 55, 254
Біант 237
Бібіхін В.В. 185
Бистрицький Є.К. 142
Блондель М. 92
Боден Ж. 252, 253
Босенко В.А. 139
Браун 465
Брахем 542
Бродель Ф. 192
Брук А. 456
Брукінг Е. 422, 425
Буагільбер П. 269

Іменний покажчик

Булгаков С.М. 25—28, 108, 137, 193, 194, 307—311, 314, 315, 319, 341, 377, 386
Бунге М.Х. 437, 439, 476
Бутнік-Сіверський О. 626

Валлерстайн І. 47
Василій Великий 245
Василій Кесарійський 63
Вебер М. 52, 54, 56, 59, 62, 109, 130, 131, 145, 158, 159, 193, 299, 381
Вернадський В.І. 314
Виготський Л.С. 167
Вільсдорф Г. 456
Вільямсон О. 328
Віннер М. 405
Вітгенштейн Л. 111, 113
Вольтер 254
Вольф Х. 66

Габермас Ю. 102, 104
Гадамер Х.Г. 102, 103
Гай 191
Гайдеггер М. 64, 73, 101, 108, 111, 115, 291
Галілей Г. 53
Гегель Г.В.Ф. 54, 55, 61, 62, 65, 76, 87, 89, 93, 131, 156, 161, 174, 186—188, 277, 280—286, 290, 291, 341, 358, 366, 375, 381, 487
Гейзенберг В. 94
Гейтс Б. 427, 514
Гелбрейт Дж. 217, 375
Гельвецій К. 254
Гембл Дж. 450
Геннекен В. 208
Гете В. 62
Гоббс Т. 209, 254
Гомер 192
Григорій Назіанзін 63
Григорій Нисський 63

Грицанов А.А. 84
 Гусєв В.І. 88, 171
 Гуссерль Е. 62, 115, 126, 130, 135

Дарвін Ч. 67
 Дарендорф Р. 393
 Дасслер А. 456
 Даффі Д. 422
 Декарт Р. 41, 53, 54, 56, 64, 65, 111, 166
 Демзетц Г. 328
 Демокріт 237
 Дерріда Ж. 105, 106, 109
 Дестют де Трасі А. 187
 Дженкл Дж. 540
 Джордж Г. 228
 Дідро Д. 254, 260
 Дільтей В. 111, 112, 115
 Доул 509, 510
 Дракер П. 220, 393
 Друкер П. 403
 Дюранд 465
 Дьюї Дж. 111

Евклід 60
 Едвінссон Л. 422, 426, 428, 429, 434
 Ейнштейн А. 64, 66
 Енгельс Ф. 153
 Еразм Роттердамський 195, 249
 Ерн В.Ф. 226, 227
 Ерроу К.Дж. 70, 408

Зомбарт В. 51, 57, 61, 109, 158, 201, 214, 215, 238, 249, 343, 381

Ідріс К. 561, 588
 Ільєнков Е.В. 289—292, 343
 Ільїн І.О. 224, 323, 324
 Іноземцев В.Л. 210, 211, 393, 413

Іоанн Скот Еріуген 50
 Істман Дж. 456
 Ісус Христос 50, 223, 248, 319

Камю А. 299
 Кан Г. 393
 Кант І. 53—56, 58, 60, 62, 64—66, 76, 88, 89, 92, 108, 111, 174, 239, 277—280, 283, 284, 294, 379, 482
 Кастельс М. 375, 400, 401
 Катон 57
 Кемеров В.Є. 33, 35, 42, 44, 48
 Кене Ф. 259
 Кібрідж Х. 399
 Кіпріан Ниський 245
 Кларк К. 381
 Клейн Д. 422
 Климент Александрійський 50, 245
 Клісфен 198
 Козловскі П. 11, 234, 294, 321, 344
 Колумелла 57
 Кондратьєв М.Д. 314
 Конт О. 76
 Корет Е. 62, 64, 83, 84, 96, 107, 116, 117, 129
 Корняков В.І. 32, 38
 Коуз Р. 200, 328
 Красовська А. 626
 Кримський С.Б. 163
 Кроуфорд Р. 375, 376, 402
 Ксенофонт 57
 Куа Д. 402
 Кумарасвами А. 394

Лавров П.П. 225
 Ламетрі О. 254
 Ласло Е. 392
 Лаудон Л. 118
 Лєвер'є У. 58
 Левіна І.Г. 346

Левінас Е. 167, 170
 Лейбніц Г. 58, 65, 66, 111
 Лендс У. 478, 484
 Ленін В. 297
 Лівій 57
 Лобачевський М.І. 60
 Логінова Є.В. 160
 Локк Дж. 54, 111, 166, 193, 209, 254—256, 265
 Лосєв А.Ф. 157
 Лукач Д. 151, 155

Макіавеллі Н. 54, 194, 250—252
 Маккейб Д. 596
 Мальтус Т. 68
 Мамардашвілі М.К. 113, 123
 Маркс К. 77, 136, 153, 187, 188, 211, 212, 227, 274, 284,
 286—290, 292, 293, 295, 297, 298, 302, 341, 360, 366
 Мартін У. 400
 Масуда Й. 397—399
 Махлуп Ф. 397, 398, 409, 414, 519, 538
 Мелоун М. 422, 426, 428, 429, 434
 Микола Кузанський 64
 Миронов В.В. 82
 Михайлов Ф.Т. 354
 Михайловський Н. 314
 Мізес Л. 327
 Мікеланджело 366
 Мікешин Л.А. 114
 Мілль Дж. С. 65, 267, 268
 Мойсей 244, 366
 Монкретьєн де Ваттевіль А. 51
 Монтень М. 252
 Мор Т. 253
 Моріта А. 469
 Мунье Е. 137, 235, 258, 341

Найт Ф. 456
 Ніколаєва Т.П. 518

Ніколаєнко С. 616
 Ніцше Ф. 100, 101, 304—306
 Норт Д. 200
 Ньютон І. 57, 58, 61, 64, 65

Оноре А. 329, 330
 Ориген 50
 Ортега-і-Гасет Х. 122
 Осипов Ю.М. 24, 27, 29, 34, 49, 59, 64, 69, 80, 85, 91, 116,
 129, 148, 235, 243, 331, 333, 349, 357—359, 361, 365, 369

Пазов А. 55, 60
 Паскаль Б. 64, 65, 204
 Пейович С. 328, 329
 Пенті А. 393
 Петті В. 65
 Пільцер П. 406
 Піфагор 63, 64
 Платон 55, 57, 75, 76, 186, 237, 285
 Платонов С. 297
 Плеснер Г. 115
 Плутарх 57
 Познер Р. 328, 479, 484
 Поланьї М. 411
 Порат М. 397
 Порт Д. 328
 Проктор В. 450
 Прудон П.Ж. 186, 191, 224, 225, 270, 272, 274
 Прусак Л. 422
 Пуанкаре А. 60, 61

Рікардо Д. 265—267
 Ріман Б. 60
 Рісмен Д. 393
 Рорті Р. 111, 118
 Роулд Дж. 103
 Руссо Ж.-Ж. 233, 254, 260, 261, 285

Сакайя Т. 219, 393, 402, 517, 519
 Саліван П. 422
 Сартр Ж.П. 171
 Свейбі К.-Е. 425
 Сей Ж.Б. 275
 Сен А. 350, 388
 Сенека 57, 242, 243
 Сісмонді С. 268—270
 Скловський К. 194
 Скворода Г.С. 368
 Сміт А. 59, 65, 66, 108, 209, 262—265, 267, 285, 292, 349
 Сократ 64, 238, 368
 Соловйов В.С. 138, 147, 150, 182, 194, 195, 226, 228, 319—
 322, 342, 409
 Солон 198
 Спіноза Б. 143
 Стівенсон 509, 510
 Стоуньер Т. 397
 Стюарт Дж. 285, 413, 414, 417, 427, 428
 Стюарт Т. 514, 515, 518, 601
 Табашников І.Г. 475
 Тейнерберг Т. 329
 Тертуліан 245
 Тобін Дж. 423
 Тома Аквінський 52, 247, 248
 Тоффлер О. 220, 221, 375, 393, 410
 Тростніков В. 68
 Туган-Барановський М.І. 274
 Тутов Л.А. 68

 Уайдлер 509, 510
 Умесао 397, 398
 Уоррен Т. 514

 Файерабенд П. 98
 Федоров М.Ф. 314, 315
 Фіхте Й.Г. 54, 277, 280, 364
 Флемінг А. 538

Флоренський П.А. 314
 Форд Г. 491
 Форт'юн Т. 422
 Фрейд З. 90, 137, 341
 Фромм Е. 303
 Фуко М. 190
 Фукуяма Ф. 221
 Фурастье Ж. 381

 Хайек Ф.А. 19, 101, 111, 116, 218, 327
 Хайлбронер Р. 393
 Хеммер М. 427
 Хіроякі Л. 422
 Ходжсон Дж. 375, 402, 415
 Христіансен О.К. 457
 Хьюбнер К. 192

 Цицерон 237

 Чемберлін Е. 447
 Ченг Н. 200
 Чичерін Б.М. 322—324
 Чухно А.А. 396

 Шекспір В. 302
 Шелер М. 115
 Шеллінг Ф. 62
 Шіллер Ф. 237, 339
 Шопенгауер А. 65, 195, 300—305, 318
 Шпенглер О. 113
 Шпранглер Е. 113
 Шумпетер Й. 294—296, 403

 Юм Д. 54, 254, 256—258, 261, 263
 Юстиніан 198, 252

 Янг М. 393
 Ясперс К. 17, 128

Наукове видання

Серія “Київському національному університету
імені Тараса Шевченка — 175 років”

*БАЗИЛЕВИЧ Віктор Дмитрович,
ІЛЬЇН Володимир Васильович*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: КРЕАТИВИ МЕТАФІЗИЧНОГО ПОШУКУ

Монографія

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. “Наукова думка”, тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. “Знання”, тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (044) 464-49-70;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. “Кобзар”, тел. (0432) 61-77-44;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. “Світ книжок”, тел. (0562)33-77-85;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, “Будинок книги”, тел. (062)343-89-00;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. “Знання”, тел. (0412)47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. “Спеціальна книга”, тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. “Сучасна українська книга”, тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. “Книжковий світ”, тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. “Букініст”, тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. “Глобус-книга”, тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. “Знання”, тел. (0332) 77-00-46;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. “Ноти”, тел. (0322) 61-19-64;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. “Українська книгарня”, тел. (0322) 72-16-30;
- м. Миколаїв, просп. Леніна, 122, маг. “Кобзар”, тел. (0512) 55-20-51;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. “Будинок книги”, тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. “Дім книги”, тел. (048) 728-40-13;
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (0532) 61-26-76;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. “Слово”, тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. “Дім книги”, тел. (0352) 43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. “Книжкова хата”, тел. (0352) 52-24-33;
- м. Ужгород, пл. Корятовича, 1, маг. “Кобзар”, тел. (03122) 3-35-16;
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. “Лексика”, тел. (057) 717-60-16;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. “Books”, тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. “Книжковий ряд”, тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. “Книжковий світ”, тел. (0382) 79-25-59;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. “Світоч”, тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернівці, просп. Незалежності, 90, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (03722) 3-42-70;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. “Будинок книги”, тел. (04626) 9-92-62.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znannia.com.ua**

Підп. до друку 08.04.2008. Формат 60×90 ¹/₁₆.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.

Ум. друк. арк. 43. Обл.-вид. арк. 38,0. Зам. №

Видавництво “Знання”

01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>